

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМЕНІ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ»
ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

2023 № 4 (172)

Головний редактор

С. М. Шуміло

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Заступники головного редактора

В. О. Дятлов,
О. Б. Коваленко

Відповідальний секретар, науковий редактор

В. В. Шуміло

Випускові редактори

К. Г. Борисенко,
С. Р. Молочко, С. А. Токарев

Редакційна рада

І. М. Аліференко, Г. В. Боряк, О. Я. Гаранін, І. Б. Гирич, С. Л. Лаєвський,
Р. В. Маньковська, Ю. А. Мицик, О. П. Моця, Г. В. Папакін, Н. Б. Реброва,
О. П. Реєнт, Т. Розен, О. Г. Самойленко, В. А. Смолій,
О. С. Шеремет, С. В. Шуміло

Редакційна колегія

А. М. Боровик, С. Ф. Веремєєв, О. М. Веремейчик, Г. В. Вертієнко, О. І. Галенко,
В. О. Дятлов, Я. В. Капранов, О. Б. Коваленко, І. В. Кондратьєв, П. Кролл, Т. Льоннгрен,
Є. М. Луняк, С. М. Ляшко, О. О. Маврін, Є. Остапчук, А. М. Острянка, В. М. Пекарчук,
С. М. Плохій, В. М. Половець, О. А. Пригарін, О. Я. Рахно, Г. Хаусман, В. Г. Ченцова,
О. Є. Черненко, Д. Чишмеджиев, Н. В. Шліхта, К. М. Ячменіхін

З 02.07.2020 р. журнал включено до **категорії Б**
Переліку наукових фахових видань України,
публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт
зі спеціальностей **032 “Історія та археологія”** і **035 “Філологія”**

Статті журналу індексуються в **Google Scholar** та **OpenAIRE**

Журнал видається за фінансової підтримки з обласного бюджету Чернігівської області
в рамках обласної Програми підтримки розвитку інформаційної
та видавничої сфер Чернігівщини на 2023–2024 роки

Міністерство юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації Серія KB № 23837–13677P від 03.04.2019

ISSN-print: 2518-7422

ISSN-online: 2518-7430

Адреса редакції: проспект Миру, 13, кабінет 106, м. Чернігів, 14021, Україна

Телефони для довідок: +38-(050)-282-2075; +38-(63)-255-8821

E-mail: siverian.chronicle@gmail.com

Старий сайт журналу: siver-litopis.cn.ua

Новий сайт журналу: sl-journal.com.ua

© Редакція «Сіверянського літопису», 2023

INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE OF THE NAS OF UKRAINE
M. S. HRUSHEVSKYI INSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY AND
SOURCE STUDIES OF THE NAS OF UKRAINE
T. H. SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY «CHERNIHIV COLEHIUM»
NATIONAL ASSOCIATION OF LOCAL RESEARCHERS OF UKRAINE

SIVERIAN CHRONICLE

SCIENTIFIC JOURNAL

2023 № 4 (172)

Editor-in-Chief

S. Shumilo

Managing Editor

S. Pavlenko

Deputies of the Editor-in-Chief

V. Diatlov,
O. Kovalenko

Executive Secretary, Scientific Editor

V. Shumilo

Technical Editors

K. Borysenko,
S. Molochko, S. Tokariev

Editorial Council

I. Aliferenko, H. Boriak, O. Haranin, I. Hyrych, S. Laievskyy, R. Mankovska, O. Motsia,
Yu. Mytsyk, H. Papakin, N. Rebrova, O. Reient, T. Rosén, O. Samoilenko, V. Smolii,
O. Sheremet, S. Shumylo

Editorial Board

A. Borovyk, S. Veremeiev, O. Veremeichyk, H. Vertiienko, O. Halenko, V. Diatlov,
Ya. Kapranov, O. Kovalenko, I. Kondratiiev, P. Kroll, T. Lönnngren, E. Lunyak, S. Liashko,
O. Mavrin, J. Ostapczuk, A. Ostriancko, V. Pekarchuk, S. Plokyh, V. Polovets, O. Prigarin,
O. Rakhno, G. Hausmann, V. Chentsova, O. Chernenko, D. Cheshmedzhiev, N. Shlikhta,
K. Yachmenikhin

Since 02.07.2020 this Journal is included in the **category B**
of the List of scientific professional publications of Ukraine,
whose publications are included in the results of dissertations
in specialties **032 “History and Archaeology”** and **035 “Philology”**

Journal articles are indexed in **Google Scholar** and **OpenAIRE**

The journal is published with the regional budget support of Chernihiv region
within the Program
of information and publishing industry development in Chernihiv region for 2023–2024

Ministry of Justice of Ukraine. Certificate of State Registration of the Print Media
Series KV № 23837–13677R from 03.04.2019
ISSN-print: 2518-7422
ISSN-online: 2518-7430

Address of the Editorship: 13/106 Peace Avenue, Chenihiv, 14021, Ukraine
Phone for reference: +38-(050)-282-2075; +38-(063)-255-8821
E-mail: siverian.chronicle@gmail.com
Old journal site: siver-litopis.cn.ua
New journal site: sl-journal.com.ua

© Editorship of the «Siverian chronicle», 2023

ЗМІСТ

У глибоких віках

Черненко О. Чернігівський звір з Борисоглібського собору	7
Ліхтей І. Політичні віражі: відносини чеського володаря Вацлава II з німецьким королем Адольфом Нассау (1292–1298)	21
Павленко С. Спроба Б. Шереметева стати гетьманом (1700–1701 рр.)	32

Історія міст і сіл

Пилипенко О. Участь земств та сільськогосподарських товариств Наддніпрянської України в організації зовнішньої торгівлі аграрною продукцією наприкінці XIX – на початку XX ст.	45
--	----

Церковна старовина

Шуміло В. Повсякденність буття Єлецького та Троїцько-Іллінського монастирів під час першої, другої та третьої хвиль червоного терору в Чернігові та Україні	57
Миколайко Т. Доля Троїцького монастиря за часів радянської влади в 20-ті роки XX ст.	80
Федчук О. Священник Олексій Пелипенко як «апостол» неонуїї на Волині	86

Мовою документів

Мицик Ю., Тарасенко І. Із нових документів до історії Сіверщини XVII–XVIII ст. (частина 26)	95
Мешковой М., Павленко С. Лист шведського канцлера Карла Піпера до польського короля Станіслава Лещинського про І. Мазепу від 21 вересня 1705 р.	117

Розвідки

Шара Л. Єврейська спільнота в умовах модерного світу: роздуми на шпальтах «Єврейского обозрения» (1884 р.)	121
Чистяков В., Ячменіхін К. Історіографія секуляризації церковно-монастирських маєтностей 1786 р. в українських наративних монографіях з історії Церкви (кінець XX – початок XXI ст.)	128

Літературознавчі студії

Петрушко Л. «Да не зайдець сонце въ гнѣве вашем...»: візія гніву в Києво-Печерському патерику	135
Петренко-Цеунова О. Театральна культура Києва епохи Бароко як засіб національного самовираження та втілення колоніального становища	150
Новик О. Художня інтерпретація мотиву правди у творах Семена Климовського	156
Шуміло С., Спанєзі М. Новіша історія України у віршах та перекладах. Роздуми над збіркою поезій: Poeti d'Ucraina a cura di Alessandro Achilli e Yaryna Grusha Possamai. Milano: Mondadori, 2022, 250 р.	162

Дослідницькі нотатки

Солонська Н. Бібліотека Київського Софійського собору XI століття в його історії: контекст Софієзнавства	172
---	-----

Рецензії. Огляди. Анотації

Рижова О. За покликом предків: Збірник матеріалів П'ятих Самоквасівських читань, присвячених пам'яті В.П. Коваленка / Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка; Навчально-науковий інститут історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М. Лазаревського та ін.; редколегія: О.Б. Коваленко та ін. Чернігів: <i>SCRIPTORIUM</i> , 2019. 204 с.: іл.	185
Гордієнко Д. Сергій Плохій. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності / Пер. з англ. Романа Ключка. – Переробл. і доп. вид. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2023. 512 с.	188

Гейда О. Нове монографічне дослідження історії чернігівської єпархії // Тарасенко О.Ф. Чернігівська єпархія у ХІХ – на початку ХХ ст. Чернігів: Десна Поліграф, 2022. 320 с.	193
--	-----

Листи до редакції

Студьонова Л. Деякі примітки до рецензії С.О. Павленка на книгу В.М. Половця «Спогади»	196
---	-----

Некрологи

Пам'яті Юрія Олександровича Коваленка (1966–2023)	200
---	-----

CONTENT

Into the depths of centuries

Chernenko O. Chernihiv beast from Boris and Gleb cathedral	7
Likhtei I. Political turns: relations of the Czech sovereign Wenceslas II with the German king Adolf of Nassau (1292–1298)	21
Pavlenko S. B. Sheremetev's attempt to become hetman (1700–1701)	32

The history of cities and villages

Pylypenko O. The participation of zemstvos and agricultural societies of Naddnipryanska Ukraine in the organization of foreign trade in agricultural products in the end of the 19 th – the beginning of the 20 th c.	45
---	----

Church antiquities

Shumilo V. The everyday life of the Yelets and Trinity-Elijah monasteries during the first, the second and the third waves of the red terror in Chernihiv and Ukraine	57
Mykolayko T. The fate of the Trinity Monastery during the Soviet authority in the 20s of the 20 th c.	80
Fedchuk O. Priest Oleksii Pelypenko as the «apostle» of neo-Union in Volyn	86

The language of documents

Mytsyk Yu., Tarasenko I. From new documents on the history of the Sivershchyna XVII–XVIII centuries (part 26)	95
Meshkovoi M., Pavlenko, S. Letter from Swedish Chancellor Karl Pieper to the Polish King Stanislaw Leszczynski about I. Mazepa dated 21 of September, 1705	117

Explorations

Shara L. The Jewish community in conditions of the modern world: reflections in the columns of «Yevreyskoe obozrenie» (1884)	121
Chystiakov V., Yachmenikhin K. Historiography of the secularization of church-monastery estates in 1786 in Ukrainian narrative monographs on the history of the Church (the end of the 20 th – the beginning of the 21 st century)	128

Literary studies

Petrushko L. “Do not let the sun go down in your anger”: the vision of anger in the Kiev-Pechersk Paterikon	135
Petrenko-Tseunova O. Theatrical culture in Kyiv of the Baroque period as a means of national self-expression and embodiment of the colonial status	150
Novyk O. Fictional interpretation of the motif of truth in Semen Klymovskyi's works	156
Shumilo S., Spagnesi M. A newer history of Ukraine in poems and translations. Reflections on a collection of poems: Poeti d'Ucraina a cura di Alessandro Achilli e Yaryna Grusha Possamai. Milano: Mondadori, 2022, 250 p.	162

Research notes

Solonska N. The library of Kyiv St. Sophia cathedral of the 11 th century in the history of the monastery: the context of Sophia sciences	172
---	-----

Reviews. Overview. Annotations

Ryzhova O. At the call of ancestors: Proceedings of the Fifth Samokvas readings, dedicated to the memory of V.P. Kovalenko / Taras Shevchenko National university «Chernihiv Collegium»; O.M. Lazarevsky Educational-research institute of history and socio-humanitarian disciplines, etc.; editorial board: O.B. Kovalenko and others. Chernihiv: <i>SCRIPTORIUM</i> , 2019. 204 p.: il.	185
Hordiienko D. Serhii Plokhyy. The gates of Europe. A history of Ukraine from Scythian Wars to Independence / Translated from English by Roman Klochko. – Revised and supplemented edition. Kharkiv: Book Club «Family Leisure Club», 2023. 512 p.].	188
Heyda O. A new monographic study of the history of the Chernihiv diocese // Tarasenko O.F. Chernihiv diocese in the 19 th – the early 20 th c. Chernihiv: Desna Polygraph, 2022. 320 p.	193

Letters to redaction

Studsonova L. Some notes on S.O. Pavlenko's review of V.M. Polovets's book «Memories» 196

Necrologies

In memory of Yury Oleksandrovich Kovalenko (1966–2023) 200

УДК 94(477.51-25):726.016.2:27-523.41

Олена Черненко

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ЗВІР З БОРИСОГЛІБЬСЬКОГО СОБОРУ¹

DOI: 10.58407/litopis.230401

© О. Черненко, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0627-9095>

Стаття присвячена аналізу рельєфу із зображенням фантастичної тварини, знайденому в Борисоглібському соборі XII ст. в Чернігові. З моменту відкриття у 1948 р. цей артефакт привертає увагу не лише вчених, але й широкої громадськості. Зараз це один із неофіційних символів міста та предмет гострих дискусій. Це зумовило потребу знову звернутися до аналізу його символіки та походження. Проблема розглядається з урахуванням результатів новітніх досліджень середньовічного архітектурного оздоблення пам'яток Чернігова. Для цього використано методи археології та мистецтвознавства, дані лінгвістики. Проаналізовано дві основні версії трактування рельєфу – «слов'янську» (фантастичний звір рельєфу – втілення Симаргла) та «західноєвропейську» (звір – образ романської тератології). Результати аналізу дозволяють обґрунтувати **висновок** про християнську символіку рельєфу та його генетичний зв'язок із романським мистецтвом.

Ключові слова: Чернігів, середньовіччя, Борисоглібський собор, архітектурний декор, Симаргл, будівельний камінь, романська архітектура.

У 1948 р. під час досліджень Борисоглібського собору поч. XII ст. в Чернігові було знайдено різьблений архітектурний блок із вапняку з рельєфними зображеннями птаха та фантастичного звіра у плетиві (мал. 1). Ця знахідка одразу привернула до себе увагу завдяки художній досконалості виконання та незвичності для регіону Північного Лівобережжя.

Мал. 1. Кутовий камінь із зображенням фантастичного звіра. Борисоглібський собор у Чернігові.

¹ Доповідь була виголошена на IX Міжнародній науковій конференції «Актуальні проблеми сучасної української медієвістики», що відбулася 20 травня 2023 р. в Інституті історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О.М. Лазаревського на базі Науково-дослідного центру вивчення історії релігії та Церкви імені архієпископа Лазаря Барановича та кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка) спільно з Інститутом історії України НАН України.

Зображення звіра та птаха були вирізьблені на двох бічних гранях трапецієподібного блоку вапняної породи. Обидві істоти зображені у профіль, відповідно до принципів симетрії та є подібними до парних зображень тварин, представлених у апотропеїчному протистоянні. Образи окреслені чітко та старанно, пози втілюють ідею руху: нарочито застиглий поворот лаконічних силуетів створює враження дії та надає їм життєвості. Постаць звіра плавно перетікає у плетиво, яке його оточує. Голова тварини кошла, з коротким писком, загостреними вухами із закрученими китицями. Тіло видовжене, вкрите лускою, з крилами, двома кігтястими лапами та довгим лускуватим хвостом. Голова повернута назад, паща роззявлена та закусє роздвоєний кінчик закрученого у плетиво хвоста. Ліва лапа підведена, напівзігнута та спирається на плетиво. На вузьчій грані каменю зображений хижий птах з кривим гострим дзьобом та клиноподібними крилами. У геральдичній симетрії до постаті звіра голова птаха повернута назад, ліва лапа напівзігнута та піднята. Деталі зображень обох істот передано за допомогою усталеного набору трактовки форм: однаково передано пір'я крил, пазури, великі видовжені очі під витягнутою лінією брів тощо. Відпрацьованість прийомів та гармонічність композиції свідчать як про певну мистецьку традицію, успадковану виконавцем, так і про його майстерність.

Треба зазначити, що різний камінь із зображенням звіра та птаха є не єдиною у своєму роді знахідкою в Чернігові. Це один з рідкісних, але не унікальних взірців чернігівського білокам'яного архітектурного різьблення, вивчення якого має поважну історіографічну традицію. Серед присвячених йому досліджень як найбільш вагомі варто згадати праці М. Макаренка, М. Холостенка, Є. Воробйової, Р. Орлова, А. Зориної, Є. Архипової², де було детально розглянуто датування, функціональне призначення, історичний контекст, технологію виробництва, стилістичні особливості та семантику чернігівських середньовічних білокам'яних рельєфів. У сумі напрацювання в цій галузі нині є настільки вагомими, що, як зазначав В. Пуцко, «здавалось би, не залишають надії сказати щось нове»³. Однак, звертаючись до розгляду образу «чернігівського звіра», варто не лише підсумувати доробок науковців, але й зробити деякі уточнення, доповнивши новими деталями. Це дозволить більш обґрунтовано підійти до його трактовки в контексті такого своєрідного історико-культурного явища, як білокам'яне різьблення Чернігова.

Перший різьблений білокам'яний архітектурний блок у Чернігові знайшли ще у 1860 р. під час ремонту Борисоглібського собору (мал. 2). Це так звана «чернігівська капітель» або «капітель 1860 р.», декорована рельєфним рослинним орнаментом⁴ (втрачена під час II Світової війни). Нові знахідки було зроблено у 1878 та 1909 рр. у ході досліджень руїн храму, який прийнято ототожнювати зі згаданою в літописі під 1186 р. Благовіщенською церквою⁵. Там були виявлені невеликі уламки блоків вапняку із залишками рельєфів, у тому числі – фрагменти рельєфу із зображенням птаха у плетиві (павича-?). Після цього науковці стали вважати білокам'яне рослинне та зооморфне різьблення однією з характерних рис архітектури чернігівських храмів XII ст.⁶

Нові знахідки кам'яних рельєфів у Чернігові були здійснені у др. пол. XX ст., знову-таки в Благовіщенській церкві (розкопки Б. Рибаківа 1946 р.)⁷ та в Борисоглібському соборі (дослідження М. Холостенка 1947–1958 рр.)⁸. Оскільки більшість знахідок походила з Борисоглібського собору, з ним пов'язали і сильно ушкоджену різьблену капітель із зоб-

² Макаренко М. Скульптура і різьбярство Київської Русі передмонгольських часів. *Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва* / Вид. Акад. комісії історії Києва; за ред. М. Грушевського. Київ: ВУАН, 1931. Вип. 1. С. 49–50; Холостенко Н. В. Неизвестные памятники монументальной скульптуры Древней Руси: рельефы Борисоглебского собора в Чернигове. *Искусство*. 1951. № 3. С. 84–91; Воробьева Е. В. Семантика и датировка черниговских капителей. *Средневековая Русь*: [Сб. ст. памяти Н. Н. Воронина]. Москва: Наука, 1976. С. 175–183; Орлов Р. С. Белокаменная резьба древнерусского Чернигова. *Проблемы археологии Южной Руси*: мат. ист.-археол. семинара «Чернигов и его округа в IX–XIII вв.», Чернигов, 26–28 сент. 1988 г. Киев: Наукова думка, 1990. С. 28–34; Зорина А. М. Стилистические особенности белокаменных рельефов из Борисоглебского собора в Чернигове. *Древняя Русь. Новые исследования: Славяно-русские древности*. Санкт-Петербург, 1995. Вип. 2. С. 142–153; Архипова Е. С. Скульптура та архітектурний декор. Мистецтво Русі – Руської землі великокняжого періоду (кінець X – перша пол. XIII ст.). *Історія українського мистецтва*. Київ: НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, 2010. Т. 2: Мистецтво середніх віків. С. 525–576; Архипова Е. И. Романская архитектурная резьба Борисоглебского собора в Чернигове. *Матеріальна та духовна культура Південної Русі*: мат. міжнар. польового археологічного семінару, присв. 100-літтю від дня народження В. Й. Довженка (Чернігів–Шестовиця, 16–19 липня 2009 р.). Чернігів: ЧНПУ ім. Т. Г. Шевченка, 2012. С. 25–35.

³ Пуцко В. Кам'яне різьблення Борисоглібського собору в Чернігові і пластичний декор давньоруського храму. *Чернігівські старожитності*. Чернігів: Десна Поліграф, 2015. № 2 (5). С. 13.

⁴ Петров Н. Черниговское церковное зодчество XI–XII вв. Чернигов: Епархиальная тип-я, 1915. С. 48.

⁵ Черненко О. Пам'ятки монументальної архітектури Північного Лівобережжя XI–XIII ст. Каталог. Чернігів: SCRIPTORIUM, 2018. С. 8.

⁶ Петров Н. Черниговское церковное зодчество XI–XII вв. С. 49.

⁷ Рыбаков Б. А. Благовищенская церковь в Чернигове за данными раскопок. *Архитектурные памятники*. Київ: Вид-во Академії архітектури Української РСР, 1950. С. 62–63.

⁸ Холостенко Н. В. Неизвестные памятники монументальной скульптуры Древней Руси... С. 84–91.

раженням звіра, виявлену 1958 р. в закладці південного portalу Іллінської церкви⁹. Ще один різьблений камінь (наличник вхідного portalу) виявили під час розкопок В. Коваленка у 1984 р. на північно-західній ділянці Чернігівської фортеці-дитинця. На початку дослідник пов'язав знахідку з Михайлівською церквою, згаданою в літописі під 1174 р.¹⁰ Утім, як згодом відзначав сам В. Коваленко, питання щодо локалізації цього храму є дискусійним¹¹. Отже, походження знайденого у 1984 р. різьбленого блоку не визначене, хоча, за спостереженням Є. Архипової, за технікою виконання та стилістикою він наближений до білокам'яного різьблення Благовіщенської церкви¹², неподалік від якої (на відстані близько 50 м) і був виявлений.

Мал. 2. Капітель, знайдена 1860 р. у Борисоглібському соборі.

На жаль, у жодному з випадків середньовічні вапняні рельєфи чернігівських храмів не збереглися *in situ*. Це закономірно, ураховуючи стан пам'яток: Борисоглібський собор зазнав дуже значних руйнувань у давнину (як показали дослідження М. Холостенка, у давнину храм постраждав від руйнівної пожежі, частково завалилася навіть апсида¹³) та численних перебудов, а від Благовіщенської церкви вціліли лише частини фундаментів та нижніх верств мурування стін¹⁴. Однак більшість відомих на сьогодні знахідок білокам'яного різьблення в Чернігові можна впевнено пов'язати з Борисоглібським собором або Благовіщенською церквою. При цьому краще збережені та репрезентативні його взірці походять з Борисоглібського собору, давнішого за часом будівництва. До таких репрезентативних взірців належить і камінь portalу із зображенням фантастичного звіра.

На час знахідки всі різьблені деталі, пов'язані з Борисоглібським собором, знаходилися в ремонтному муруванні: у закладці південного portalу та в підготовці під підлогу (див. табл. 1). Закладка portalу складалася з повторно використаної плінфи (переважно з половинок цеглин), уламків шиферних плит (від підлоги?) та уламків різьблених білокам'яних блоків. Як вдалося встановити, її зробили після того, як споруда деякий час простояла в руїнах (усередині собору встиг утворитися культурний шар, який перекрив первинний поріг portalу)¹⁵. У підготовці під підлогу уламки вапняних блоків знаходилися в підсипці з бою різночасової цегли¹⁶. Найвірогідніше, вони потрапили туди в ході перетворення напівзруйнованого храму на костел домініканцями в 30-х рр. XVII ст.¹⁷ Треба також

⁹ Архипова Є. Скульптура та архітектурний декор... С. 552.

¹⁰ Коваленко В.П. К исторической топографии Черниговского детинца. *Проблемы археологии Южной Руси: мат. ист.-археол. семинара «Чернигов и его округа в IX–XIII вв.»*, Чернигов, 26–28 сент. 1988 г. Київ: Наукова думка, 1990. С. 15–23.

¹¹ Коваленко В.П., Раппопорт П.А. Этапы развития древнерусской архитектуры Чернигово-Северской земли. *Russia Mediaevals*. Munchen, 1992. Т. 7. С. 52–53.

¹² Архипова Є. Скульптура та архітектурний декор... С. 552.

¹³ Архів Українського державного науково-дослідного та проєктного інституту «УкрНДІпроектреставрація», м. Київ (далі – УкрНДІ). Ф. 629. Борисоглібський собор. Спр. 12.4. Арк. 58.

¹⁴ Черненко О. Пам'ятки монументальної архітектури... С. 8, 12.

¹⁵ Холостенко Н.В. Неизвестные памятники монументальной скульптуры Древней Руси. Исследование Борисоглебского собора 1947–1948 гг. *Національний заповідник «Софія Київська»* (далі – НЗСК). НДФ 6102/1; УкрНДІ. Ф. 629. Борисоглібський собор.

¹⁶ Там само. Спр. 12.4. Арк. 31–34, 45–46.

¹⁷ Там само. Арк. 29–30, 120–130. Про документальні свідчення існування домініканського кляштору в Борисоглібському монастирі див. також: Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). Київ: Темпора, 2006. С. 70.

зазначити, що всі знайдені у Борисоглібському соборі різьблені архітектурні блоки мали сильне поверхнєве забруднення та втрати. Капітель із зображенням звірів (мал. 3) виявився розколотою на кілька фрагментів унаслідок (як вважав М. Холостенко) падіння з висоти¹⁸. Напевно, на момент відновлення собору домініканцями всі ці різьблені камені знаходились у розвалах стін.

Мал. 3. Капітель із зображенням тварин з Борисоглібського собору.

Функціональне призначення знайдених у 1948–1958 рр. білокам'яних блоків М. Холостенко визначив на підставі аналізу їхньої форми, розміру та аналогій з архітектурними деталями середньовічних християнських храмів. Згідно з його висновками, це були капітелі, плінт капітелі та кутові камені обрамлення порталів¹⁹. На жаль, матеріали досліджень Борисоглібського собору М. Холостенко опублікував лише частково. Унаслідок того, як зазначає Є. Архипова, у літературі можна зустріти різні версії не лише щодо обставин знахідок, але й щодо їх кількості²⁰. Ураховуючи це, доцільно узагальнити інформацію про них на підставі даних з наукових звітів та публікацій М. Холостенка²¹, а також документації музейних установ Чернігова, де нині зберігаються ці артефакти.

З усіх знахідок білокам'яного різьблення, пов'язаних з Борисоглібським собором, на сьогодні в музейних установах Чернігова знаходиться 7: 6 – у Національному архітектурно-історичному заповіднику «Чернігів стародавній» (далі – НАІЗ «ЧС») і ще 1 – у Чернігівському обласному історичному музеї ім. В.В. Тарновського (далі – ЧОІМ). У науковій літературі вони відомі під дещо різними назвами, утвореними не лише на підставі їх призначення, але й відповідно до трактовки семантики рельєфів, запропонованої різними дослідниками (табл. 1).

¹⁸ Холостенко Н.В. Исследование Борисоглебского собора 1947–1948 гг. Арк. 121.

¹⁹ Там само. Арк. 121–130.

²⁰ Архипова Е.И. Романская архитектурная резьба Борисоглебского собора в Чернигове С. 26.

²¹ Холостенко Н.В. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. Советская археология. 1967. № 2. С. 188–210; Холостенко Н.В. Исследование Борисоглебского собора 1947–1948 гг. НДФ 6102/1; Фотографии к отчету об исследованиях древнего пола памятника архитектуры XII в. Борисоглебского собора в г. Чернигове. НДФ 6105.

Табл. 1. Зведені відомості про місцезнаходження різьблених архітектурних блоків Борисоглібського собору:

№ п/п	Прийняте в літературі найменування	Місце знахідки	Рік знахідки	Місце зберігання та фондовий шифр
1	Капітель із зображенням тварин та крину / капітель з пальметою	Борисоглібський собор. Закладка південного portalу	1947	НАІЗ «ЧС», КН 141, А-1, № 831
2	Фрагмент капітелі з пальметою	Борисоглібський собор. Закладка південного portalу	1947	НАІЗ «ЧС», КН 132, А-1, № 1466
3	Кутовий камінь portalу із зображенням звіра та птаха / з драконом / з Симарглом	Борисоглібський собор. Під порогом західного portalу	1948	НАІЗ, КН 139, А-1, № 828
4	Капітель із зображенням тварин / з гепардами / з вовками	Борисоглібський собор. Закладка південного portalу	1948	НАІЗ, КН 139, А-1, № 829
5	Камінь плінту капітелі	Борисоглібський собор, південна нава, під підлогою	1956	НАІЗ «ЧС», КН 142, А-1, № 832
6	Кутовий камінь portalу з гривастим звіром / з левом	Борисоглібський собор, південна нава, під підлогою над гробницею XVII ст.	1956	ЧОІМ Арх-2333
7	Капітель із зображенням тварини	Іллінська церква, закладка південного portalу	1958	НАІЗ «ЧС», КН 140, А-1, № 830

Зважаючи на час закладки порталів Борисоглібського собору, не маємо підстав пов'язувати ці знахідки із середньовічною спорудою, яка йому передувала та була розібрана ще в давнину (перед будівництвом існуючого храму)²². У XVII ст. її рештки знаходилися на глибині більше метра від поверхні та були перекриті існуючими конструкціями собору. Тогочасні його перебудови були не настільки масштабними, щоб призвести до розкриття архітектурних залишків давнішої монументальної будівлі. Ці залишки дійсно частково розкрили та ушкодили у XVII ст. під час влаштування склепів під підлогою, однак це сталося після відновлення храму та виникнення ремонтних мурувань²³. Тож розглядати білокам'яне різьблення як елементи оформлення тої давнішої споруди немає підстав.

Згідно з висновками М. Холостенка, кам'яні різьблені блоки були частиною первинного декору пілястр на фасадах та обрамлення головного вхідного portalу, що розміщувався в західній галереї Борисоглібського собору (мал. 4). Відповідним чином дослідник представив ці архітектурні елементи в ескізному проєкті реставрації²⁴. Утім, оскільки неможливо було достовірно реконструювати галереї через відсутність збережених аналогів, проєкт було реалізовано частково. Копії капітелей з оргскла увінчали реконструйовані пілястри на фасадах храму, але обрамлення portalу західної галереї (у тому числі кутовий камінь зі звіром та птахом) не було відтворено, оскільки не була відтворена і сама галерея²⁵.

Окрема проблема – походження кам'яної сировини чернігівського білокам'яного різьблення. Із самого початку вивчення дослідники відзначали, що вона не могла бути видобута в Чернігові чи його околицях. За результатами петрографічних досліджень було визначено, що в усіх випадках це – середньокарбонатні вапняки з нижньої зони мячківського горизонту²⁶. За органічними рештками вони відмінні від тих, видобуток яких у Середньовіччі здійснювався на Галичині, Волині та в Криму. Найбільш вірогідним місцем його походження є території басейну р. Оки, які з кінця XI ст. входили до меж Чернігівського князівства²⁷.

²² Черненко О. Пам'ятки монументальної архітектури... С. 37–38.

²³ Холостенко Н.В. Черниговские каменные княжеские терема XI в. *Архитектурное наследство*. 1963. Вып. 15. С. 3–7.

²⁴ Холостенко Н.В. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. *Советская археология*. 1967. № 2. С. 198, 199. Рис. 12, 13.

²⁵ Матеріали к отчету реставрации памятника архитектуры в Чернигове XII в. Борисоглебского собора в Чернигове. *УКРНДІ*. Ф. 629. Борисоглібський собор. Спр. 12.10. Арк. 14–16.

²⁶ Нікітенко І.С. Про походження сировини різьблених архітектурних елементів XII–XIII ст. з Чернігова. *Форум гірників-2013*: мат. міжнар. конф. (Дніпропетровськ, 2–5 жовтня 2013 р.). Дніпропетровськ: НГУ, 2013. Т. 2. С. 13–18; Черненко О.Є., Нікітенко І.С. Результати дослідження сировини білокам'яних архітектурних деталей кінця XI – XII ст. з Чернігова. *Чернігівські старожитності*. Чернігів: Десна Поліграф, 2015. Вип. 2 (5). С. 73–81.

²⁷ Там само.

Мал. 4. Схема розміщення білокам'яних рельєфів на фасадах Борисоглібського собору відповідно до реконструкції М. Холостенка.

Вивчення місць давніх копалень засвідчує, що під час видобутку каменю з моноліту породи вирізали блоки різноманітної форми, відповідно до майбутнього призначення. Остаточна їх обробка відбувалася згодом на будівельному майданчику. Така технологія є в цілому характерною для Середньовіччя (наприклад, у Східній Європі вона практикувалася під час видобутку пірофілітового сланцю на Волині²⁸).

Отже, знайдений у 1948 р. рельєф з фантастичним звіром та птахом слід розглядати як один із серії виробів, виконаних у Чернігові відповідно до певного цілісного задуму із сировини, яку заздалегідь відшукали, видобули та доставили на значну відстань. У цьому зв'язку слід наголосити, що Борисоглібський собор був одним із найрозкішніших храмів Чернігова. Для його спорудження здалеку був доставлений не лише вапняк, але й пірофіліт («рожевий шифер» з Волині) та мармурові сполії (із Середземномор'я чи Криму). Найбільше було пірофіліту. Цей камінь використали: у вигляді плит у конструкціях стін та перекриття (у т. ч. перекриття сходів), перемичок вхідних порталів; у поясах, що розподіляли навантаження на мурування першого та другого ярусу і барабану, під системою колонок portalу галереї. В оформленні внутрішнього простору храму пірофіліт використали для улаштування підлоги та престолу тощо. Як зазначав М. Холостенко, використання такої кількості каменю потребувало участі в будівництві кваліфікованих майстрів, які мали відповідний досвід роботи²⁹. Водночас на сьогодні не має жодних доказів існування в Чернігові спеціалізованої постійно діючої майстерні, де могли б працювати та пройти вишкіл такі майстри. З часу побудови Спасо-Преображенського собору на початку XI ст. пірофіліт для будівництва в Чернігові використовувався лише епізодично та в незначних обсягах. Це приводить до думки про участь у створенні Борисоглібського собору спеці-

²⁸ Івакін Г.Ю., Томашевський А.П., Павленко С.В. Середньовічна овруцька індустрія пірофілітового сланцю і кварциту та монументальне зодчество давньоруського Києва. *Археологія і давня історія України*. 2013. № 11. С. 56–70.

²⁹ Холостенко Н.В. Исследование Борисоглебского собора 1947–1948 гг. Арк. 99–100.

ально запрошених каменярів. Вони могли працювати як із більш звиклим для будівництва Східної Європи пірофілітом, так і з вапняною породою, яка раніше ніколи не використовувалася.

Різні автори пов'язували білокам'яне різьблення чернігівських храмів з розвитком східнослов'янського, візантійського, балканського мистецтв або ж виділяли в самостійну стилістичну групу – «чернігівський стиль». Відповідно до цього припускали, що авторство рельєфів належить місцевому або запрошеному до міста майстру. Залежно від цього відрізнялася і трактовка втілених у рельєфах художніх образів, у тому числі – трактовка зображенням звіра на камені portalу. За минулий з моменту його знахідки час у постаті тварини бачили різні образи: від крилатої рисі (М. Холостенко³⁰) та стилізованого барса (М. Остапенко)³¹ до поганського божества Симаггла (В. Богусевич)³². Узагальнивши всі ці численні версії, запропоновані археологами, архітекторами-реставраторами, мистецтвознавцями, філософами та просто любителями старовини, можна виділити дві головні: «слов'янську» та «західноєвропейську» («романську»).

«Слов'янську» версію запропонував В. Богусевич. Він ототожнив зображення фантастичного звіра на кутовому камені з богом Симагглом, згаданим у літописній статті про пантеон Володимира Великого. Дослідник виходив з того, що язичницький бог Симаггл є тотожним іранському Сенмурву в постаті грифона (собако-птаха). На цій підставі В. Богусевич вважав Симагглом не лише «чернігівського звіра», але й цілу низку датованих XI–XV ст. зображень грифоподібних та змієподібних істот з території Східної Європи, включно з образами християнського мистецтва: змія на фресці Св. Георгій в Старій Ладозі, бісів, які спокушають монаха Ісакія на одній з мініатюр Радивилівського літопису та ін. Останні образи, на його думку, виникли внаслідок переосмислення християнами поганського Симаггла як демона³³.

Висновки В. Богусевича були підтримані та послідовно розвинуті Б. Рибаківим, який запропонував розгорнуту концепцію існування культу Симаггла у слов'ян-язичників, наділивши того не лише функціями вісника богів, але й функціями божества вегетативних сил, яких у іранського Сенмурва не було. Б. Рибаків ототожнював Симаггла з грифоновим скіфо-сарматського світу, простежував його автохтонний культ з часів трипільської культури та пропонував виводити ім'я божества від слова «сьмя» як землеробського бога паростків, коріння та рослин. Спорідненість Симаггла з іранським Сенмурвом, на думку дослідника, сягала часів індоевропейської спільності³⁴.

Завдяки тому, що в радянській гуманітаристиці твердження Б. Рибаківського сприймалися фактично як аксіоми, ця концепція набула великої популярності. Її прийняла та підтримала більшість славістів. Це обумовило подальшу трактовку «чернігівського звіра». Прикладом тому може бути, наприклад, дослідження сучасної чернігівської авторки О. Колесник³⁵.

Натомість звернення до середньовічних писемних джерел дозволяє засвідчити, що підстави «слов'янської» версії трактовки образу чернігівського звіра є досить непевними. Джерела не містять жодної згадки про те, що це було за божество – Симаггл, яким були його втілення, функції, атрибути тощо. Більш того, у літопису цей міфологічний персонаж згадується всього один раз: у статті 980 р. у переліку богів пантеону Володимира. При цьому тут наведено лише саме ім'я бога, по-різному передане в найстаріших списках літопису: «Симарьгл» у Ларентівському³⁶, «Сьмарьгл» – у Іпатівському³⁷. На перший погляд, така різниця в написанні не суттєва, однак вона створює певні проблеми для вивчення теоніму методами мовознавства.

Окрім відзначеної статті літопису, із Симагглом пов'язують ще одну неоднозначну згадку. У середньовічному повчанні проти язичництва «Слово речене христомлюбцем» наведено аналогічний літописному перелік поганських богів. Утім, у найдавніших списках рукопису замість Симаггла в цьому списку названі «Сим та Регал». Дослідники припуска-

³⁰ Холостенко Н.В. Исследование Борисоглебского собора 1947–1948 гг. Арк. 126.

³¹ Остапенко М.А. Дослідження Борисоглібського собору в Чернігові. *Архітектурні пам'ятки*. Київ: Вид-во Акад. архітектури УРСР, 1950. С. 66.

³² Богусевич В.А. Зображення Симаггла в давньоруському мистецтві. *Археологія*. 1961. № 12. С. 76–91.

³³ Там само.

³⁴ Рыбаков Б.А. Русалии и бог Симаггл-Перепплут. *Советская археология*. 1967. № 2. С. 91–116; Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. Москва: Наука, 1981. С. 282–283; Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. Москва: Наука, 1987. С. 288, 415–419, 444, 625–631 та ін.

³⁵ Колесник О.С. «Чернігівський Звір» як уособлення міфопоетичного Космосу. *Сіверянський літопис*. 2001. № 6. С. 13–18.

³⁶ Лаврентьевская летопись. *Полное собрание русских летописей*. Москва: Языки славянской культуры, 2001. Т. 1. Стб. 79.

³⁷ Ипатьевская летопись. *Полное собрание русских летописей*. Москва: Языки славянской культуры, 2001. Т. 2. Стб. 67.

ють, що це – перекинуто під час переписки його ім'я³⁸. Утім, не можна виключити і зворотній варіант: згадки в літописі та «Слові» походять з одного першоджерела, однак саме в літописі імена богів змінені, внаслідок чого Сим та Регал перетворилися на Симаргла. Такої думки дотримувався, наприклад, М. Худаш: «Не розбите на окремі слова суцільне написання у літописі Си(е)маргла, замість словосполучення Си(е)ма а Рьгла, переписувачем було потрагено як Си(е)маргла»³⁹. З огляду на це, дослідник доводив, що бога Симаргла слов'янське язичництво взагалі не знало⁴⁰. Варто додати, що таке твердження не поодиноким та має усталену історіографічну традицію, подібні думки дослідники висловлювали неодноразово з кінця XIX ст.⁴¹ Не вдаючись до розгляду їхніх аргументів, у будь-якому випадку слід визнати, що обґрунтувати автентичність теоніму Симаргл у літописі проблематично. Це ускладнює і його вивчення, оскільки єдине, на що можуть спиратися дослідники, – етимологія літописного імені божества.

У різний час науковці пропонували найрізноманітніші трактовки етимології найменування Симаргла⁴². Найбільшій популярності набула саме та, яка виводила його з імені іранського собако-птаха Сенмурва (саме на неї спиралися у своїх висновках В. Богусевич та Б. Рибаків). Уперше цю ідею, хоча й без обґрунтування та деталізації, висловив А. Петрушевич у роботі «Корочун-Крак», виданій у Львові 1876 р.⁴³ Згодом до аналогічного висновку, незалежно від А. Патрушевича, дійшла сходознавиця К. Тревер у дослідженні «Сенмурв-Пасткудж собака-птаха»⁴⁴. Саме від цієї роботи простежується історіографічна традиція ототожнення обох міфологічних персонажів.

Головним змислом дослідження К. Тревер був детальний аналіз образу Сенмурва в іранській міфології. Аргументовано визначивши його генетичний зв'язок з грифоном, авторка детально проаналізувала відповідну іконографічну традицію та її трансформації в іранському та візантійському середньовічному мистецтві. Дійшовши висновку про спорідненість Сенмурва та Симаргла, К. Тревер спробувала знайти підтвердження цьому в східнослов'янському археологічному контексті часу язичництва. Єдиним відповідним артефактом, відомим на час виходу її роботи, виявилася таріль X ст. з Великого Гньоздівського кургану під Смоленськом (розкопки В. Сизова 1898 р.) із зображенням грифоподібною істоти. К. Тревер інтерпретувала його як свідчення наявності в колі уявлень населення верхнього Подніпров'я образу собако-птаха в іпостасі Симаргла⁴⁵. Утім, згадана таріль – це предмет візантійського імпорту. Вона належить до серії виробів, які на підставі технологічних особливостей та хімічного аналізу глини пов'язують з Константинополем чи його найближчими околицями⁴⁶. З огляду на це, вміщене на ній грифоподібне зображення можна впевнено розглядати як поширену у візантійському світі ремінісценцію образу собако-птаха. Навряд чи воно може бути підтвердженням існування на теренах Подніпров'я відповідної іконографічної традиції зображення Симаргла часів слов'янського язичництва. Окрім того, К. Тревер була фаховим мистецтвознавцем, але не лінгвістом. Її висновкам щодо етимології слов'янського теоніму суперечила складність його виведення з іранського міфологічного імені.

Формально співзвучні, імена Симаргла та Сенмурва мали низку відмінностей, які (за свідченням мовознавців) неможливо пояснити ні іранськими, ні слов'янськими фонетичними закономірностями⁴⁷. Отже, належить визнати, що версію про ототожнення Симаргла та Сенмурва слід сприймати лише як одну з численних гіпотез. Відповідно щодо вигляду Симаргла як іпостасі собако-птаха жодних переконливих даних немає. Невипадково Г. Вагнер ще наприкінці XX ст. закликав фахівців відмовитися від постійних і напологливих, але безпідставних розшукув Симарглів у слов'янському мистецтві⁴⁸.

Зображення крилатих істот із собакою чи пташиною головою, вкритим лускою тілом та довгим хвостом, були поширені в Середньовіччі як у західнохристиянському (фасад-

³⁸ Васильев М.А. Язычество восточных славян накануне крещения Руси: религиозно-мифологическое взаимодействие с иранским миром. Языческая реформа князя Владимира. Москва: Индрик, 1999. С. 98.

³⁹ Худаш М. Походження наймення та релігійно-міфологічні функції давньоруського язичницького божества, відомого як Переплут. *Народознавчі зошити*. 2010. № 1–2. С. 91.

⁴⁰ Худаш М. Чи насправді в давньоруському язичництві було колись божество на ім'я Симаргл чи Семаргл? *Українська культура. З нових досліджень* / Зб. наук. ст. на пошану С.П. Павлюка з нагоди його 60-ліття. Львів: [б.в.], 2007. С. 153–183.

⁴¹ Детальну історіографію див.: Васильев М.А. Язычество восточных славян накануне крещения Руси... С. 97–103.

⁴² Там само.

⁴³ Петрушевич А.С. Корочун-Крак: филологическо-историческое рассуждение. Львов: Тип-я Ин-та Ставропигийского, 1876.

⁴⁴ Тревер К. Сэнмурв-Пасткудж собака-птица. Ленинград: Государственный Эрмитаж, 1937.

⁴⁵ Там само. С. 59–60.

⁴⁶ Коваль Ю.В. Керамика Востока на Руси IX–XVII в. Москва: Наука, 2010. С. 117, рис. 39:8, іл. 42:6.

⁴⁷ Васильев М.А. Язычество восточных славян накануне крещения Руси... С. 112–113.

⁴⁸ Вагнер Г.К. Скульптура Владимиро-Суздальской Руси. Юрьев-Польский. Москва: Наука, 1964. С. 121–123.

ний декор собору в Модені, кафедральних соборів в Отранто та Андлау тощо), так і у східнохристиянському (рельєф церкви монастиря Ліпса 980 р., тератологічні заставки сербських та болгарських рукописів та ін.) мистецтві. Можна погодитися з М. Васильєвим, що ототожнювати всі подібні образи зі слов'янським Симарглом було б абсурдним⁴⁹.

Вважається, що образи драконоподібних та грифоноподібних істот сформувалися на античній основі під східними впливами, утім, згодом в християнській культурі були переосмислені. Це простежується за текстами «Фізіолога», «Шестоднева» та «Бестиаріїв». Саме до цих текстів варто звернутися, щоб зрозуміти смислове навантаження подібних зображень у християнському мистецтві Європи.

Головним змістом «Фізіолога» (найбільш давнього за походженням серед згаданої низки творів) був не опис реальних чи удаваних явищ природи, а алегорична трактовка норм християнської моралі через езотеричні загадки, які не мали нічого спільного з конкретними тваринами та їх властивостями. Кожну розповідь про звірів у «Фізіологу» слід сприймати як сакральний текст, зрозумілий лише через співставлення з християнською традицією. Цей текст створений поза законами логіки та звиклих асоціацій. Відповідне алегоричне смислове навантаження мали й зображення тварин у ранньохристиянському мистецтві⁵⁰. Однак у пізніших (XII–XIII ст.) за часом походження західноєвропейських «Бестиаріях» цей сакральний текст переосмислили як розповіді про явні та приховані властивості звірів, завдяки чому він набув дещо іншого символізму. Відповідно до нього кожна істота мала подвійну сутність і навіть коли є у ній зло, але й добро наявне⁵¹. Саме в такому дуальному вигляді його сприйняло романське мистецтво, де зображення драконів, грифонів та інших подібних звірів могли бути не лише негативними образами, але й символами мудрості та супротиву злу, символами сили, могутності, влади, пильності, швидкості та боєздатності⁵². На цьому сприйнятті була заснована вся романська тератологія та використання фантастичних зооморфних образів в архітектурі храмів.

Серед зображень у «Бестиаріях» можна визначити цілу низку істот, які, подібно до звіра з чернігівського рельєфу, поєднували риси псових (голова та дві або чотири лапи), птахів (крила) та гадів (лускувате тіло та довгий закручений хвіст). Це дракон, східна, саламандра та низка інших подібних створінь. Іконографічно до них наближалися також сепс (з головою лева), гриф (з головою орла та вкритим хутром тілом)⁵³. Умовно всі ці образи можна визначити як «грифоноподібні» та «драконоподібні» (мал. 5–7). Знайомство з ними східних слов'ян не викликає сумнівів. Це підтверджують, серед іншого, численні знахідки предметів імпорту із зображеннями таких істот на території Східної Європи (на тканинах, творах металопластики, різьбленій кістці тощо). Немає підстави вважати, що еліти держави Рюриковичів сприймали цю символіку відмінно від еліти інших християнських країн. Побутування цієї групи образів було частиною повсякдення осіб високого соціального статусу (прикрашені тератологічним орнаментом прикраси та коштовні тканини, храмові споруди, книжкова мініатюра тощо) в різних країнах Європи. Напевно, саме в цьому контексті варто розглядати той факт, що в період розквіту європейської тератології (XI–XIII ст.) драконоподібні та грифоноподібні зображення набули поширення у східнослов'янському елітарному мистецтві: в оздобленні книжок (зооморфні ініціали Остромирова Євангелія 1056 р., колофон Ізборника 1076 р.⁵⁴ та ін.), ювелірних виробів (зображення на колтах, браслетах-наручах зі скарбів 1966 р. у Старій Рязані, Тереховському, із садиби Трубецького в Києві, зі скарбу 1903 р. Михайлівського монастиря; т. зв. «златих вратах» Суздальського собору тощо). Це логічніше сприймати радше як прояв загальноєвропейської тенденції, ніж як згадки про власне віддалене язичницьке минуле. Останнє, до того ж, не знаходить підтвердження ні в матеріалах писемних джерел, ні в матеріальній культурі східних слов'ян поганського часу, де подібні зображення відсутні.

«Романська» версія трактовки зображення фантастичного звіра на камені порталу Борисоглібського собору базується на його подібності до драконоподібних істот у романському мистецтві. На зображеннях у «Бестиаріях» (мал. 6–7) в образах дракона були поєднані риси псових (голова та дві кігтясті лапи), птаха (крила) та гада (лускувате тіло та довгий закручений хвіст, за допомогою якого дракони нібито вбивали слонів). Такі самі риси мав і чернігівський звір. На цій підставі Є. Воробйова та М. Макарова атрибутували його

⁴⁹ Вагнер Г.К. Скульптура Владимиро-Суздальской Руси. Юрьев-Польский. С. 163.

⁵⁰ Юрченко А.Г. Александрійский «Физиолог». Зоологическая мистерия. Санкт-Петербург: Евразия, 2001.

⁵¹ Муратова К. Средневековый бестиарий. The medieval bestiary. Москва: Искусство, 1984. С. 22–23.

⁵² Там само. С. 19–29; Ганзенко Л. Ілюмування рукописної книги. Мистецтво Русі – Руської землі великокняжого періоду (кінець X – перша пол. XIII ст.). Історія українського мистецтва. Київ: НАН України, ІМФЕ ім. М.Т. Рильського, 2010. Т. 2: Мистецтво середніх віків. С. 675.

⁵³ Муратова К. Средневековый бестиарий. С. 188–196, 200, 202, 205.

⁵⁴ Ганзенко Л. Ілюмування рукописної книги... С. 688–691, 724–725.

саме як дракона⁵⁵. Ця атрибуція є достатньо переконливою з огляду на те, що передача деталей зображення (засіб моделювання пір'я та вух із закрученими китицями, характерної форми очі та брови тощо) також є властивою романському мистецтву.

Мал. 5. Грифоподібні та драконоподібні істоти з англійського «Бестиарію» кінця XII ст. (за факсимільним виданням під ред. К. Муратової).

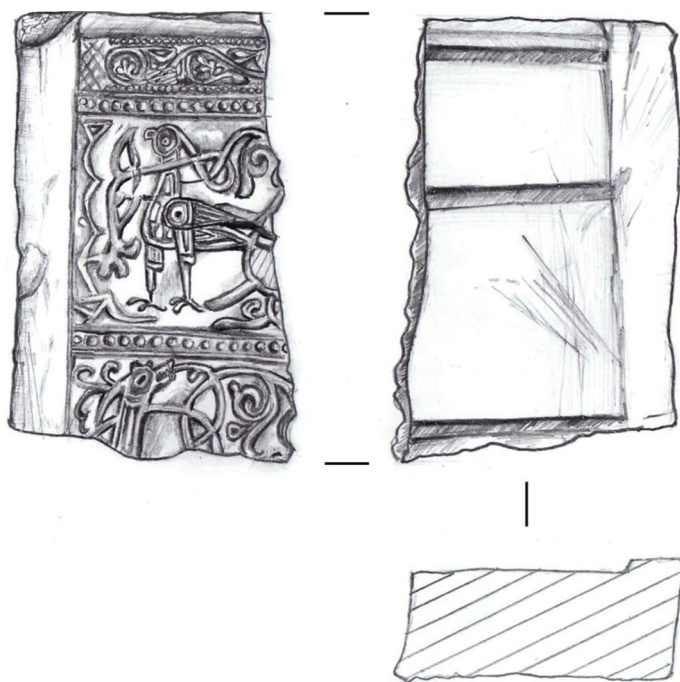
Мал. 6. Звірі, пантера та дракон. Мініатюра Рочестерського «Бестиарію» другої чверті XIII ст. (Британська бібліотека, Royal MS 12 F XIII, f. 9).

Мал. 7. Дракон (Draco). Мініатюра Абердинського «Бестиарію» XII ст. (Бібліотека Абердинського університету, Univ Lib. MS 24, f. 66).

⁵⁵ Вороб'єва Е.В. Семантика и датировка черниговских капителей. С. 181; Макарова Т.И. Черное дело Древней Руси. Москва: Наука, 1986. С. 20.

Мал. 8. Південний портал церкви св. Марії та св. Давіда, Килпек (Херфонишур, Англія). XI ст.

Мал. 9. Ювелірна форма XII–XIII ст. для виготовлення браслета-наруча з розкопок у Чернігові 2015 р.

Романська версія трактовки чернігівського звіра відповідає і особливостям архітектури Борисоглібського собору. Архітектурний тип храму (хрестовокупольна тринавна споруда) був типовим для провінційновізантійського мистецтва. Водночас низку його особливостей (аркатурні пояси та напівкруглі пілястри фасадів, хрещаті склепіння бічних компартментів тощо) можна пояснити лише через генетичний зв'язок з романською архітектурою. Окрім Борисоглібського собору, такі романські риси має ще одна майже синхронна йому пам'ятка чернігівського зодчества – Успенський собор Єлецького монастиря. Менш яскраві риси «романики» (складнопрофільовані карнизи на фасадах) є також в архітектурі чернігівської Іллінської церкви.

Думки про зв'язок чернігівського зодчества та романської архітектури висловлювалися із самого початку його досліджень. Утім, найбільш чіткого формулювання та детального обґрунтування ця ідея набула в дослідженнях О. Іоаннісяна. Дослідник зазначав: архітектурний тип Борисоглібського собору був обумовлений замовником та відповідав східно-християнським канонам, однак конкретні прийоми будівництва стали продуктом творчості романських майстрів та їхніх учнів. Припустимо, що ці майстри були запрошені до Чернігова під час княжіння Володимира Мономаха. До їхньої творчості належать, окрім Борисоглібського собору, Успенський собор та Іллінська церква. Надалі, під впливом чернігівської школи зодчества, романські риси поширилися в архітектурі Київської, Муромо-Рязанської, Смоленської земель тощо⁵⁶.

У романській архітектурі зооморфне кам'яне різьблення було елементом фасадної декорації споруд т. зв. «ломбардського» стилю. Цей стиль XI–XII ст. поєднував традиційну норманську та християнську орнаментику. Територіально він не обмежувався власне Ломбардією та мав практично інтернаціональний характер. Пам'ятки цього стилю є в багатьох регіонах Європи: у Скандинавії, на Британських островах тощо. Прикладами його є такі територіально віддалені одна від одної пам'ятки, як кафедральний собор у Модені (північна Італія) та храм у Кілпек (Херефордшир, Англія). При цьому кутовий камінь порталу храму у Кілпек (мал. 8) прикрашено образами драконоподібної істоти (із собачою головою, крилами, дволапим лускуватим тілом, довгим закрученим хвостом), подібно до кутового каменю Борисоглібського собору.

Характерною рисою пам'яток ломбардського стилю, що зближує їх з Борисоглібським собором у Чернігові, є використання кам'яного різьбленого декору не лише в кам'яних спорудах, але й у тих, які збудовані із цегли. Окрім Чернігова, у Східній Європі таке сполучення цегли та каменю відоме лише в Муромо-Рязанських землях, що входили до складу Чернігівської єпархії⁵⁷. Використання подібного до романського кам'яного різьблення у фасадній храмовій декорації відомо також для Галичини та Володимиро-Суздальської землі, але тамтешні споруди муровані виключно з каменю, тобто інші за технікою виконання. Вони є також пізнішими за часом будівництва, тобто вивести від них традиції чернігівського зодчества неможливо.

Більш давні (XI ст.), ніж чернігівські цегляні храми, прикрашені зооморфним кам'яним різьбленням, відомі у прибалтійському регіоні Німеччини, на прилеглій до Мілану території Ломбардії, в області Лангедок у Франції⁵⁸. При цьому для різьблення найчастіше використовувалася конкретна кам'яна сировина: вапняна порода. Припустимо, що відповідно до норм середньовічної ментальності майстри сприймали як одне ціле матеріал, форму та зміст своїх творів. Із цього погляду використання в декорації Борисоглібського собору каменю, видобутого на віддаленій від Чернігова території і раніше не вживаного в регіоні, стає більш зрозумілим. Воно обумовлювалося потребами майстрів у використанні дуже конкретного виду сировини.

Як зазначає Є. Архипова, за манерою виконання білокам'яне різьблення Борисоглібського собору поділяється на дві групи: сплосчено-графічну та об'ємно-пластичну. Кутовий камінь зі звіром та птахом належить до другої групи (об'ємно-пластичне різьблення). Його виконано в тій же манері, що й «капітель 1860 р.» та кутовий камінь з левом, які відповідно до їх стилістики найчастіше пов'язують з романським мистецтвом⁵⁹. Це дозволяє припустити, що у виконанні робіт брали участь різні майстри, одночасно або на різних етапах будівництва. При цьому саме майстер, який був творцем рельєфів зі звіром та птахом, працював у манері, найбільш наближеній до романського мистецтва.

⁵⁶ Іоаннісян О. О происхождении, датировках и хронологиях черниговского зодчества XII века. *Rutenica*. Київ, 2007. Т. 6. С. 134–188. Його ж. О происхождении черниговской школы зодчества. *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи*. Чернігів: Деснянська правда, 2007. С. 236–252. Івакін Г., Іоаннісян О. Мистецтво Русі – Руської землі великокняжого періоду (кінець X – перша пол. XIII ст.). Мурована архітектура. *Історія українського мистецтва*. Київ, 2010. Т. 2. С. 492–495.

⁵⁷ Архипова Є. Скульптура та архітектурний декор... С. 552.

⁵⁸ Там само. С. 545.

⁵⁹ Там само. С. 546, 548–549.

Вище вже було зазначено, що, відповідно до середньовічного звичаю організації будівельного виробництва, виконання рельєфів на архітектурних блоках повинно було відбуватися безпосередньо на будівельному майданчику, у цьому випадку – у Чернігові. Дослідники неодноразово зазначали стилістичну спорідненість зображення на кутовому камені з Борисоглібського собору та тератологічних зображень на прикрасах земель Південної Русі. Висловлювалося також припущення про його можливий зв'язок з мистецькими традиціями Чернігова. З огляду на це цікавою видається знахідка, виявлена у 2015 р. під час археологічних досліджень на території міської фортеці-дитинця. Це фрагмент середньовічної (XII–XIII ст.) ювелірної форми для виготовлення браслета-наручу (мал. 9). На ній збереглися зображення, майже ідентичні вміщеним на кутовому камені Борисоглібського собору: хижого птаха (у верхньому регістрі) та драконоподібного звіра (у нижньому регістрі, збереглося частково)⁶⁰. На сьогодні важко встановити: ця форма, як і капітель, є твором запрошеного до Чернігова майстра-різьбяра, або зображення на кутовому блоку порталу собору надихнуло місцевого майстра на копіювання образів під час виготовлення браслету.

References

- Arkipova, E. (2010). Skulptura ta arkhitekturnyi dekor. Mystetstvo Rusi – Ruskoï zemli velykoknia-zhoho periodu (kinets X – persha pol. XIII st.) [Sculpture and architectural decor. The art of Rus – Rus land of the grand ducal period (the late 10th – the first half of the 13th c.)]. *Istoriia ukrainskoho mystetstva – History of Ukrainian art, 2: Art of the Middle Ages*, P. 525–576. Kyiv, Ukraine.
- Arkipova, E. (2012). Romanskaya arkhitekturnaya rezba Borisoglebskogo sobora v Chernigove [Romanesque architectural carving of Borys and Gleb cathedral in Chernihiv]. Chernihiv, Ukraine.
- Chernenko, O., Nikitenko, I. (2015) Rezultaty doslidzhennia syrovyny bilokamianykh arkhitekturnykh detalei kintsia XI–XII st. z Chernihova [Results of the study of raw materials of white-stone architectural details of the late 11th – the 13th c. from Chernihiv]. *Chernihivski starozhytnosti – Chernihiv antiquities*, 2 (5), P. 73–81.
- Chernenko, O., Novyk, T., Solobai, P. (2016). Doslidzhennia na terytorii chernihivskoho dytyntsia [Research on the territory of the Chernihiv citadel]. Kyiv, Ukraine.
- Chernenko, O. (2018). Pamiatky monumentalnoi arkhitektury Pivnichnoho Livoberezhzhia XI–XIII st. [Monumental sights of Northern Left Bank Ukraine of 11th–13th c.]. Chernihiv, Ukraine.
- Hanzenko, L. (2010). Iliuminuvannia rukopysnoi knyhy. Mystetstvo Rusi – Ruskoï zemli velykoknia-zhoho periodu (kinets X – persha pol. XIII st.) [Sculpture and architectural decor. The art of Rus – Rus land of the grand ducal period (the late 10th – the first half of the 13th c.)]. *Istoriia ukrainskoho mystetstva – History of Ukrainian art, 2: Art of the Middle Ages*, P. 675–738. Kyiv, Ukraine.
- Ioannisyian, O (2007). O proiskhozhdenii chernigovskoy shkoly zodchestva [On the origin of the Chernihiv school of architecture]. Chernihiv, Ukraine.
- Ioannisyian, O. (2007). O proiskhozhdenii, datirovках i khronologiyakh chernigovskogo zodchestva XII v. [On the origin, dating, and chronology of Chernigov architecture of the 12th c.]. *Rutenica*, 6, P. 134–188.
- Ivakin, H., Ioannisyian, O. (2010). Murovana arkhitektura. Mystetstvo Rusi – Ruskoï zemli velykoknia-zhoho periodu (kinets X – persha pol. XIII st.) [Monumental architecture. The art of Rus – Rus land of the grand ducal period (the late 10th – the first half of the 13th c.)]. *Istoriia ukrainskoho mystetstva – History of Ukrainian art, 2: Art of the Middle Ages*, P. 457–524. Kyiv, Ukraine.
- Ivakin, H., Tomashevskiy, A., Pavlenko, S. (2013). Serednovichna ovrutskia industriia pirofilitovoho slantsiu i kvartsytu ta monumentalne zodchestvo davnorusskoho Kyieva [Medieval Ovrutsk industry of pyrophyllite slate and quartzite and monumental architecture of Old Russian Kiev]. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy – Archeology and ancient history of Ukraine*, 11, P. 56–70.
- Khudash, M. (2007). Chy naspravdi v davnorusskomu yazychnytstvi bulo kolys bozhestvo na imia Symarhl chy Semarhl? [Is it true that there was once a deity named Simargl or Semargl in ancient Rus paganism?]. Lviv, Ukraine.
- Khudash, M. (2010). Pokhodzhennia naimennia ta relihiino-mifolohichni funksiï davnorusskoho yazychnytskoho bozhestva, vidomoho yak Pereplut [The origin of nomination and religious mythological functions of ancient Rus pagan deity known as Pereplut]. *Narodoznachchi zoshyty – Folklore notebooks*, 1–2, P. 88–93.
- Kolesnyk, O. (2001). «Chernihivskiy Zvir» yak uosoblennia mifopoetychnoho Kosmosu [«Chernihiv Beast» as the embodiment of mythopoetic cosmos]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6 (42), P. 13–18.
- Koval, Yu. (2010). Keramika Vostoka na Rusi. IX–XVII v. [Ceramics of the East in Rus. 9th–17th c.]. Moscow, Russia.
- Kovalenko, V, Rappoport, P. (1992). Etapy razvitiya drevnerusskoy arkhitektury Chernigovo-Severskoy zemli [Stages of development of ancient Russian architecture of the Chernihiv-Seversk land]. *Russia Mediaevals*, 7, P. 39–59.

⁶⁰ Черненко О.Є., Новик Т.Г., Солобай П.В. Дослідження на території чернігівського дитинця. Археологічні дослідження в Україні 2015. Київ: Стародавній Світ, 2016. С. 230–232.

Nikitenko, I. (2013). Pro pokhodzhennia syrovyny rizblennykh arkhitekturnykh elementiv XII–XIII st. z Chernihova [About the origin of the raw materials of carved architectural elements of the 12th–13th c. from Chernihiv]. *Forum hirnykiv-2013 – Forum of miners-2013*, 2, P. 13–18.

Putsko, V. (2015). Kamiane rizblennia Borysohlibskoho soboru v Chernihovi i plastychnyi dekor davnoruskoho khramu [Stone carvings of the Borys and Gleb cathedral in Chernihiv and plastic decor of an ancient Rus church]. *Chernihivski starozhytnosti – Chernihiv antiquities*, 2 (5), P. 65–72.

Yurchenko, A. (2001). Aleksandrijskij «Fiziolog». Zoologicheskaya misteriya [«Physiologist» of Alexandria. Zoological mystery]. Sankt-Peterburg, Russia.

Zorina, A. (1995). Stilisticheskie osobennosti belokamennykh relefov iz Borisoglebskogo sobora v Chernigove [Stylistic features of the white-stone reliefs from the Borys and Gleb cathedral in Chernihiv]. *Drevnyaya Rus. Novye issledovaniya: Slavyano-russkie drevnosti – Ancient Rus. New research: Slavic-Rus antiquities*, 2, P. 142–153.

Черненко Олена Євгеніївна – кандидат історичних наук, доцент Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна), ад'юнкт Варшавського університету (вул. Краковське передмістя 26/28, м. Варшава, 00-927, Польща)

Chernenko Olena – candidate of historical sciences, docent at T.H. Shevchenko National university «Chernihiv Colehium» (53 Hetmana Polubotka Str., Chernihiv, 14013 Ukraine), adjunct at University of Warsaw (Krakowskie Przedmieście, 26/28, Warsaw, 00-927, Poland).

E-mail: o.chernenko@uw.edu.pl

CHERNIHIV BEAST FROM BORYS AND GLEB CATHEDRAL

The article is devoted to the analysis of a relief depicting a fantastic animal found in Borys and Gleb cathedral of the 12th c. in Chernihiv. Since the discovery in 1948, this artifact has attracted not only scientists, but also the general public. Now it is one of the unofficial symbols of the city and the subject of heated discussions. This led to the need to revisit the study of its symbolism and origin. The problem is considered in the light of results of the latest studies of the medieval architectural decoration of the monuments of Chernihiv. For this, the methods of archeology and art criticism and linguistic data were used. Two main versions of the interpretation of the relief are analyzed – «Slavic» (the fantastic beast of the relief – the incarnation of Simargl) and «Western European» (the fabulous beast – the image of Romanesque teratology). The results of the analysis allow substantiating the conclusion about the Christian symbolism of the relief and its genetic connection with Romanesque art.

Key words: Chernihiv, Middle Ages, Borys and Gleb cathedral, architectural decor, Simargl, building stone, Romanesque architecture.

Дата подання: 19 липня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 4 серпня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Черненко, О. Чернігівський звір з Борисоглібського собору. *Сіверянський літопис*. 2023. № 4. С. 7–20. DOI: 10.58407/litopis.230401.

Цитування за стандартом APA

Chernenko, O. (2023). Chernihivskii zvir z Borysohlibskoho soboru [Chernihiv beast from Boris and Gleb cathedral]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 7–20. DOI: 10.58407/litopis.230401.

Ігор Ліхтей

ПОЛІТИЧНІ ВІРАЖІ: ВІДНОСИНИ ЧЕСЬКОГО ВОЛОДАРЯ ВАЦЛАВА II З НІМЕЦЬКИМ КОРОЛЕМ АДОЛЬФОМ НАССАУ (1292–1298)¹

DOI: 10.58407/litopis.230402

© I. Ліхтей, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5458-7252>

Мета статті – простежити роль Вацлава II в обранні Альбрехта Нассау на німецький трон та розкрити особливості відносин між цими двома правителями впродовж 1292–1298 рр. **Методи:** проблемно-хронологічний, історико-системний та аналітичний. **Наукова новизна** полягає в комплексному висвітленні відносин чеського короля Вацлава II та німецького правителя Адольфа Нассау на тлі суспільно-політичних подій у Священній Римській імперії. **Висновки.** За правління Вацлава II Пршемисловича Чеське королівство стало відігравати провідну роль у Центральній Європі. Якийсь час Вацлав II перебував під впливом політики Габсбургів, але незабаром відійшов від неї. Після смерті німецького короля Рудольфа I Габсбурга його єдиним спадкоємцем був старший син Альбрехт, герцог Австрії. Однак той мав незначне коло прихильників, тож майже всі курфюрсти, передусім його шурина Вацлава II, з котрим він перебував у ворожнечі, об'єдналися в опозиції щодо нього. Переважно завдяки антигабсбурзькій позиції чеського короля на трон було обрано Адольфа, графа Нассау. При цьому Адольф Нассау роздавав щедрі обіцянки князям-виборцям, які насправді не збирався виконувати. Правління його виявилось жалюгідним. За прикладом Рудольфа I Габсбурга він вирішив створити в німецьких землях спадковий домен, через що налаштував проти себе курфюрстів. Зусилля Адольфа Нассау, спрямовані на заволодіння маркграфством Мейсен, означали порушення передвиборчих домовленостей із Вацлавом II, відповідно до яких чеському володареві належало першочергове право в отриманні цього лена. Після угоди Адольфа Нассау з Альбрехтом Габсбургом, у якій зовсім не бралися до уваги претензії Чехії на альпійські землі, німецький король вкотре продемонстрував, що не має наміру дотримуватися своїх передвиборчих гарантій. Тож Вацлав II примирився з Альбрехтом Габсбургом і активно долучився до протидії Адольфові Нассау. Курфюрсти звинуватили Адольфа Нассау в найтяжчих проступках, визнали його нездатним до правління й позбавили влади.

Ключові слова: Чеське королівство, Священна Римська імперія, Вацлав II, Рудольф I Габсбург, Альбрехт Габсбург, Адольф Нассау, курфюрсти.

Наприкінці 80-х рр. XIII ст. Чеське королівство суттєво зміцнило свої позиції на міжнародній арені, а його володар Вацлав II (1283–1305) став відігравати більш активну роль у політичному житті Священної Римської імперії, на чолі якої стояв Рудольф I Габсбург (1273–1291). У 1285 р. Вацлав II одружився з його донькою Гугою (Іткою) (1271–1297). Тож Рудольф I Габсбург дбав про те, щоб молодий чеський монарх активно підтримував його політику в імперії. Утім вправний Пршемислович, як мало хто з його попередників, зумів неабияк скористатися союзними та родинними стосунками з Рудольфом I Габсбургом. Від свого тестя Вацлава II, крім іншого, урочисто отримав і гарантію прав курфюрстів для чеських королів². Разом з тим, Вацлав II не забував і про те, що саме Рудольф I Габсбург після того, як у 1273 р. посів німецький трон, відібрав від його батька – короля Пршемисла Отакара II (1253–1278) – альпійські володіння (герцогства Австрію, Штирію, Каринтію та Крайну) і зробив їх ядром свого домену. У битві з Рудольфом I Габсбургом, яка відбулася 26 серпня 1278 р. на Моравському полі, король Пршемисл Отакар II і загинув.

¹ Доповідь була виголошена на IX Міжнародній науковій конференції «Актуальні проблеми сучасної української медієвістики», що відбулася 20 травня 2023 р. в Інституті історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О.М. Лазаревського на базі Науково-дослідного центру вивчення історії релігії та Церкви імені архієпископа Лазаря Барановича та кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка) спільно з Інститутом історії України НАН України.

² Kalista Z. Václav Druhý. Hrdinové a věšci českého národa / Redigoval Rudolf Holinka, za spolupráce ... Jana Češovského a Františka Marka. Přerov: Společenské podniky, 1948. S. 127, 129.

У липні 1291 р. у поважному 73-літньому віці Рудольф I Габсбург помер. Він відходив у засвіти, маючи тверде переконання в тому, що зробив усе можливе, аби його син – австрійський герцог Альбрехт – посів німецький трон. Адже троє з чотирьох світських курфюрстів були зятями Рудольфа I Габсбурга. Крім того, він мав родича й серед династії Асканіїв, яким належав четвертий курфюртський голос. В останній рік свого життя Рудольф I Габсбург намагався зв'язати їх круговою порукою, аби під час майбутніх виборів вони голосували саме за його сина³. Однак, коли старий король помер, справа набула несподіваного повороту. Проти обрання Альбрехта Габсбурга висловилися всі церковні курфюрсти, котрі побоювалися його надмірного посилення. Слідом за ними своє небажання щодо цієї кандидатури стали проявляти й деякі світські виборці. Першим від Альбрехта Габсбурга відвернувся молодий чеський король Вацлав II. Власне з цих виборів і розпочалося активне спілкування Вацлава II з Адольфом Нассау, який виявився опонентом Альбрехта I Габсбурга в боротьбі за владу у Священній Римській імперії.

Допоки був живий німецький король Рудольф I Габсбург, він робив усе можливе, аби між його сином Альбрехтом і зятєм Вацлавом II панували дружні відносини, позаяк прагнув зберегти на майбутні роки співпрацю з Пршемисловичами⁴. Та з його смертю 15 липня 1291 р. стосунки між Альбрехтом і Вацлавом II неабияк зіпсувалися, що й засвідчили вибори німецького короля.

Загалом становище герцога Альбрехта після відходу в інші світи його батька Рудольфа I було не з легких. Проти нього об'єдналося чимало можновладців – угорський король Андраш III (1290–1301), чеський монарх Вацлав II, герцог Нижньої Баварії, граф Савойський, церковні очільники Зальцбурга, Акви́леї й Констанци, а також ломбардські міста та вільні общини швейцарських земель. Вони мали за мету позбавити Альбрехта Габсбурга та його союзника Майнгарда II Герц-Тирольського (1258–1295) їхніх герцогств (Австрії та Каринтії).

Улітку 1291 р. угорський король Андраш III, маючи підтримку Зальцбурзького архієпископа Конрада фон Вансторфа (1291–1312), напав на австрійські землі, аби помститися за спробу Альбрехта заволодіти спадщиною Арпадовичів. Зауважимо, що Альбрехт зазіхав на угорський трон після тасмного вбивства 10 липня 1290 р. короля Ласла IV Половця (Куна), попередника Андраша III. Наприкінці серпня 1291 р. супротивники уклали мир, однак Альбрехт був змушений відмовитися від усіх претензій на Угорщину і навіть пішов на деякі територіальні поступки на користь Андраша III⁵. Та ще більша небезпека чатувала на Альбрехта в швейцарських землях, де Габсбурги мали володіння й розпоряджалися вищою судовою владою над багатьма общинами. Опір проти зростання їх могутності вилився в повстання, до якого приєдналася значна частина тамтешніх вищих духовних і світських феодалів. У ході цієї боротьби в серпні 1291 р. вільні общини трьох альпійських «лісових земель» Урі, Швіца й Унтервальдена об'єдналися й поклали початок новому політичному утворенню на території Священної Римської імперії – Швейцарсько-муніципальному союзу.

Проти посилення влади Альбрехта стала виступати також знать штирійських і австрійських земель. До того ж, на ці території, чи бодай на їх частину, стало зазіхати чимало сусідніх можновладців. Єдиним союзником Альбрехта Габсбурзького в Альпійському регіоні залишався Майнгард II Герц-Тирольський. Щоправда, під впливом своєї дружини Гутти король Вацлав II вийшов з альянсу, а архієпископа Зальцбурзького Альбрехт задовбив далекосяжними територіальними й вотчинними володіннями. Відтак Альбрехт зумів зламати опір замків австрійських повстанців і, здійснивши блискавичний зимовий похід через перевал Земмерінг, придушив повстання в Штирії. Так само енергійно Майнгард II Герц-Тирольський приборкав повстання в Каринтії⁶.

Тим часом тривала підготовка до виборів німецького короля. Здається, що Альбрехт Габсбург, якому з літа 1291 р. довелося приборкувати заворушення у власному домені, не був остаточно впевнений у своїх шансах здобути корону. І всупереч нестабільній ситуації в Штирії, Альбрехт аж до кінця лютого 1292 р. перебував у Відні, де, крім іншого, вів перемовини про своє обрання з представниками духовних князів⁷.

За кандидатуру Альбрехта Габсбурга активно виступав Людвиг II Суворий – рейнський пфальцграф (1253–1294) і герцог Верхньої Баварії (1255–1294). Він був причетний

³ Charvátová K. Václav II. Čeští králové / Ed. Marie Ryantová, Petr Vorel. Praha–Litomyšl: Paseka, 2008. S. 121–122.

⁴ Charvátová K. Václav II. Král český a polský. Praha: Vyšehrad, 2007. S. 124.

⁵ Цольнер Е. Історія Австрії / Пер. з нім. Дубасевич Р., Назаркевич Х., Онишко А., Іванчук Н. Львів: Літопис, 2001. С. 117; Šusta J. České dějiny. Praha: Jan Laichter, 1935. Dílu II. Část 1. Soumrak Přemyslovců a jejich dědictví. S. 433.

⁶ Цольнер Е. Історія Австрії. С. 117; Šusta J. České dějiny. S. 433–435; Charvátová K. Václav II. Král český a polský. S. 137; Jan L. Václav II. Král na stříbrném trůnu 1283–1305. Praha: Argo, 2015. S. 152.

⁷ Antonín R. Zahraniční politika krále Václava II v letech 1283–1300. Brno: Matice Moravská, 2009. S. 168.

ще до обрання Альбрехтового батька Рудольфа Габсбурга і тепер знову взявся забезпечити голоси для Габсбургів. Натомість Альбрехт Габсбург готовий був щедро віддячитися рейнському пфальцграфу за допомогу. Так, 29 березня 1292 р. Альбрехт Габсбург видав для Людвіга II Суворого грамоту, в якій у разі свого обрання на трон визнавав за ним спірні імперські маєтки та деякі інші пожитки, а також підтверджував давніші привілеї⁸. Відтак 5 квітня 1292 р. в Інсбруці Альбрехт Габсбург уже безпосередньо зустрівся з Людвігом II Суворим. А 13 квітня 1292 р. рейнський пфальцграф пообіцяв подбати про те, щоб здобути для Альбрехта Габсбурга підтримку світських курфюрстів (*sekulares principes ius in Romani regis electione habentes*). При цьому Людвіг II Суворий запевнив Альбрехта Габсбурга, що він голосуватиме лише за нього й жодні погрози не змусять його відмовитися від цього зобов'язання⁹.

Попри всі зусилля, Людвіг II Суворий у своїх стараннях не досяг великих успіхів. Як зазначає відомий австрійський історик Еріх Цюльнер, «Альбрехт був би, поза сумнівом, найавторитетнішим претендентом на німецьку королівську корону, проте князі зрозуміли, що його слід боятися та що його обрання могло б означати визнання спадкових претензій Габсбургів на престол, а отже, становило б загрозу для виборчого права князів чи перетворення його на формальність»¹⁰. Тому окремі світські курфюрсти, пов'язані родинними стосунками з Рудольфом I Габсбургом, не виявляли великого бажання віддати свої голоси за його сина Альбрехта. Такої ж позиції дотримувався і Вацлав II, який також належав до колегії курфюрстів, що мали обирати німецького короля.

До речі, Вацлавова II уперше довелося цілком самостійно приймати рішення зовнішньополітичного характеру, і він прагнув сповна скористатися своїм становищем. Єдине, у чому був твердо переконаний, – це в намірі не висувати власну кандидатуру на німецький трон. Як тверезо мислячий політик, чеський король добре усвідомлював, що в очах курфюрстів він не є тією бажаною особою, яка б задовольняла їхні вимоги й бажання. Адже подібно до свого батька, Вацлав II був могутнім володарем, а тому його претензії на німецький трон імперська верхівка могла сприйняти як серйозну загрозу її інтересам. Щоправда, не всі члени родини чеського правителя з порозумінням ставилися до такого рішення. Так, Вацлавова сестра Анежка гнівалася на брата, бо вважала, що йому не вистачає честолюбства, а тому він і не висуває свою кандидатуру на німецький трон, хоча має непогані шанси¹¹.

Утім, напевно така риса характеру, як честолюбство, для Вацлава II нічого не означала. На думку сучасної чеської дослідниці К. Харватової, честолюбство, прагнення бути гідним спадщини свого могутнього батька Пршемисла Отакара II супроводжували Вацлава II упродовж усього періоду його самостійного правління¹².

Восени 1291 р. у зв'язку з підготовкою до виборів Вацлав II розпочав політичні переговори. Так, 29 листопада 1291 р. він зустрівся в Житаві з бранденбурзьким маркграфом Оттоном V Довгим (1267–1298) та саксонським герцогом Альбрехтом II (1260–1298). Обидва північнонімецькі курфюрсти зобов'язалися віддати свої голоси за того, кого підтримуватиме чеський правитель¹³. Ця домовленість не приховувала досить стриманого ставлення світських курфюрстів до кандидатури Альбрехта Габсбурга. І це при тому, що всі троє перебували з Габсбургами в близьких родинних стосунках.

Однак світські курфюрсти могли й не дотримати свого слова, а отже, не слід було повністю відкидати й Альбрехтову кандидатуру. Тому на початку 1292 р. Вацлав II знову обговорював умови, на основі яких погодився б його підтримати. Які вимоги висував чеський король і що він хотів отримати за свій голос, – не відомо. Згідно зі свідченням Отокара Штирійського, Вацлав II дбав не лише про власні інтереси, але й вимагав забезпечення

⁸ Constitutiones et acta publica imperatorum et regum. T. III. Inde ab a. MCCLXXIII. usque ad a. MCCXCVIII [1273–1298] / Edidit Iacobus Schwalm. Hannoverae et Lipsiae: Impensis bibliopolii Hahniani, MCMIV–VI [1904–1906]. N. 472. P. 458–459 (Monumenta Germaniae historica. Legum. Sectio IV, Constitutiones et acta publica imperatorum et regum; T. III); Jan L. Václav II. Král na stříbrném trůnu... S. 153.

⁹ Constitutiones et acta publica imperatorum et regum... N. 473. P. 459–460; Šusta J. České dějiny. S. 436; Jan L. Václav II. Král na stříbrném trůnu... S. 153.

¹⁰ Цюльнер Е. История Австрии. С. 116.

¹¹ Petra Žitavského kronika Zbraslavská. *Fontes rerum Bohemicarum*. Prameny dějin českých, vydávané z nadání Palackého péčí «Spolku historického v Praze», pořádaním Josefa Emlera. Praha: Nákladem nadání Františka Palackého, 1884. Díl IV. Kronika Zbraslavská. Výpisy z rozličných kronik s několika zápisy Zbraslavskými. Kronika Františka Pražského. Kronika Beneše Krabice z Weitmile / K vydání upravil Josef Emler. P. 67; Šusta J. České dějiny... S. 430; Zbraslavská kronika. *Chronicon aulae regiae* / Překlad František Heřmanský, verše přeložil Rudolf Mertlík, historická revise Zdeněk Fiala, spolupráce Marie Bláhová. 2. opravené vydání. Praha: Svoboda, 1976. S. 104.

¹² Charvátová K. Václav II. Král český a polský. S. 138.

¹³ Archivum Coronae regni Bohemiae / Edidit Institutum Historicum Rei Publicae Bohemoslovenicae; Opera Venceslai Hrubý. Praeae: Ministerium scholarum et instructionis publicae, MCMXXXV [1935]. T. I. Inde ab A. MLXXXVI. usque ad A. MCCCXVI. Fasciculus 1. Inde ab A. MLXXXVI. usque ad A. MCCCXV. Nr. 44. P. 71–73; Antonín R. Zahradnický politika krále Václava II... S. 165.

прав на частку родинних володінь для свого малолітнього племінника Яна, сина Рудольфа Габсбурга (молодшого) і Анежки Пршемислівни, який народився вже після смерті батька десь у другій половині 1290 р. чи на початку 1291 р.¹⁴

Для себе ж Вацлав II хотів отримати насамперед частину альпійських володінь Габсбургів. Реально він міг претендувати на землі Австрії від чеського кордону до Дунаю – територію, яка в 1276 р. була задекларована як придане його дружини Гуги. Можливо, чеський король порушив також питання про Каринтію, адже на це герцогство в нього існували серйозні правові підстави. Не слід відкидати й те, що Вацлав II мав намір повернути всі колишні володіння свого батька, відібрані Рудольфом I Габсбургом, тобто Австрію, Штирію, Каринтію, Крайну. Масштаби вимог залишаються невідомими. Та, очевидно, і на цей раз згоди між Вацлавом II і Альбрехтом Габсбургом не було досягнуто¹⁵.

Утім, у разі дотримання Житавських домовленостей, ключову роль у виборах мав відігравати Вацлав II, і саме з ним Альбрехт Габсбург повинен був порозумітися, аби посісти німецький трон. Утрата голосу чеського короля не залишала йому жодних шансів. Адже виборча арифметика була залізна: сім курфюрстів – сім голосів. Із самого початку проти Альбрехта виступали всі три духовні курфюрсти. Шанси на успіх могли забезпечити голоси чотирьох світських курфюрстів, причому всі четверо мали проголосувати «за». Якщо б Альбрехт Габсбург отримав відмову з боку чеського короля, це означало б для нього крах. Отже, чеський голос, до якого приєдналися й голоси саксонського герцога та бранденбурзького маркграфа під час виборів німецького короля, що відбулися весною 1292 р. у Франкфурті-на-Майні, мав дійсно вирішальне значення¹⁶.

Сам Вацлав II через проблеми зі здоров'ям участі у виборах не брав. Про це свідчить грамота Майнцького архієпископа Герхарда фон Епштейна (1289–1305) від 10 травня 1292 р., з якої й довідуємося, що Вацлав II скаржився на недугу, через що не мав можливості особисто взяти участь у виборах. Замість себе він відрядив до Франкфурта-на-Майні дипломатичну місію на чолі з мейсенським пробстом Бернардом з Камениць (*Bernard von Kamenz*), який походив із Лужиці та до появи на службі в чеського короля був канцлером у вроцлавського князя Генрика IV (Пробуса) Праведного (1270–1290). До складу місії входили головний камердинер Чеського королівства Гінек з Дубе, каданський бургграф Альбрехт із Жеберка та головний маршалок Тобіаш (Добеш) з Бехіне. Із Праги вони вирушили з «неймовірною помпезністю», яка мала продемонструвати велич чеського володаря¹⁷.

Постає, однак, питання, чи представники Вацлава II, у розпорядженні якого були три голоси, отримали від нього чіткі інструкції з приводу того, котрому кандидатуві належало віддати перевагу. Дослідник Йозеф Шуста, спираючись на свідчення Збраславської хроніки, що дипломатична місія чеського короля мала, насамперед, протидіяти обранню Альбрехта Габсбурга, а отже, Вацлав II не вказав, якого саме претендента на німецький трон слід підтримати¹⁸. Подібну думку обстоює й сучасна чеська дослідниця К. Харватова. Вона зазначає, що позаяк на момент від'їзду дипломатичної місії з Праги ще тривали передвиборчі перемовини, то Вацлав II не мав можливості зайняти чітку позицію з приводу підтримки конкретної кандидатури. Тому Берnard з Камениць отримав лише інструкції зробити все для того, аби зашкодити обранню на німецький трон Альбрехта Габсбурга. В іншому Вацлав II дозволив своєму дипломатові діяти на власний розсуд, покладаючись на його далекоглядність¹⁹.

Крім інформації про недугу чеського короля, грамота від 10 травня 1292 р. містить також заяву, з якої випливає, що Вацлав II посередництвом згаданих послів віддав свій голос саме Майнцькому архієпископові. Відповідно до домовленостей між саксонським герцогом і чеським королем, а, не виключено, й бранденбурзькими маркграфами Герхард,

¹⁴ Deutsche Chroniken und andere Geschichtsbücher des Mittelalters / Nach den Abschriften Franz Lichtensteins herausgegeben von Joseph Seemüller. Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 1893. T. V. Pars II. Ottokars Österreichische Reimchronik. St. 58939–58982. P. 785; Charvátová K. Václav II. Král český a polský. S. 138; Antonín R. Zahraniční politika krále Václava II... S. 164.

¹⁵ Charvátová K. Václav II. Král český a polský. S. 138.

¹⁶ Ibid. S. 139.

¹⁷ Archivum Coronae regni Bohemiae. T. I. Inde ab A. MLXXXVI. usque ad A. MCCCXLVI. Fasciculus 1. Inde ab A. MLXXXVI. usque ad A. MCCCX. Nr. 46. P. 74–75; Petra Žitavského kronika Zbraslavská... P. 56–57; Zbraslavská kronika. Chronicon aulae regiae... S. 91; Šusta J. České dějiny. S. 438; Dvořáková-Malá D. Biskup Bernard z Kamence, zakladatel, kancléř, rádce a diplomat. *Dvory a rezidence ve středověku: sborník příspěvků z kolokvia konaného 18. března 2005 v Historickém ústavu AV ČR ve spolupráci s Ústavem českých dějin FF UK (Mediaevalia Historica Bohemica, supplementum 1)* / Uspořádala a redigovala Dana Dvořáková-Malá. Praha: Historický ústav AV ČR, 2006. S. 107–113; Charvátová K. Václav II. Král český a polský. S. 139; Antonín R. Zahraniční politika krále Václava II... S. 170.

¹⁸ Šusta J. České dějiny. S. 438.

¹⁹ Charvátová K. Václav II. Král český a polský. S. 139.

крім того, що голосував особисто, під час виборів 1292 р. розпоряджався також голосами трьох світських курфюрстів. Так виглядала розстановка сил під час виборів²⁰.

Про хід франкфуртських виборів відомо мало. Сучасні історики намагаються відтворити їх перебіг на основі як наративних джерел, так і повідомлень дипломатичного характеру. Залежно від свідчень хроністів існує кілька версій щодо того, хто з курфюрстів найбільше посприяв обранню Адольфа Нассау. У джерелах здебільшого зазначено на діяльності двох духовних князів: Кельнського та Майнцького архієпископів. Так, абат Йоган з монастиря Віктрінг, що в Каринтії (пом. 1345/1347), повідомляє, що Майнцький архієпископ Герхард спочатку виступав за обрання Альбрехта Габсбурга, який перебував у родинних стосунках із чеським королем, герцогом Саксонії та рейнським пфальцграфом. При цьому Герхард відрядив до Альбрехта посольство із запрошенням, аби той узяв участь у виборах. Тоді ж, як інформує Йоган з Віктрінга, ширилися чутки про рицарського графа Адольфа Нассау, який заприятелював із Кельнським архієпископом Зігфрідом фон Вестербургом (1274–1294). Під час виборів Зігфрід виступив проти Альбрехта Габсбурга, якого підтримував майнцький архієпископ²¹. Ця версія, відповідно до якої саме Кельнський архієпископ відіграв вирішальну роль в обранні Адольфа Нассау, підтверджується також свідченнями інших хронік²².

Деякі наративні джерела («Всесвітня історія» пресвітера Зайфріда фон Бальнгаузена, Кольмарська хроніка) повідомляють, що провідна роль у справі обрання на трон Адольфа Нассау належала Майнцькому архієпископові Герхардові²³. У Кольмарській хроніці, зокрема, читаємо, що «Майнцький архієпископ обрав Адольфа фон Нассау, свого родича» (*Maguntinus comitem Adolffum de Nassaw, cognatum suum, elegit*)²⁴.

Заслуговує на увагу й інформація, яку знаходимо в хроніці про діяння князів, укладеній ченцем монастиря Фюрстенфельд. Її автор, ім'я якого невідоме, акцентує на розбіжностях, що існували між курфюрстами: ті ніяк не могли дійти згоди щодо кандидатури майбутнього володаря. Він також стверджує, що до Франкфурта прибуло багато імперських князів. Частина з них під проводом баварського герцога Людвіга II Суворого виступала за Альбрехта Габсбурга й, нічого не підозрюючи, з'явилася на це урочисте зібрання без зброї. Інше угруповання, яке очолював архієпископ Майнца, було озброєне до зубів. Воно обстоювало кандидатуру Адольфа Нассау, який, зрештою, і став німецьким володарем²⁵.

Певною мірою суперечки під час виборів були зумовлені й позицією Вацлава II. Очевидно, представник чеського володаря Бернард з Камениць поінформував майнцького архієпископа Герхарда, що мав вести переговори з іншими трьома виборцями, якої позиції дотримується Вацлав II щодо кандидатури Альбрехта Габсбурга. Намірам чеського короля активно протидіяв Людвиг II Суворий. Він був дуже здивований, що Вацлав II не бажає віддавати голос за брата своєї дружини, проти якого, до того ж, підбурив ще двох світських курфюрстів. Однак під час перемовин чеські представники були непохитними. У напрямку до Франкфурта рухався з військом Альбрехт Габсбург, що викликало неспокій серед курфюрстів. На якусь мить вони, мабуть, навіть стали схилитися до підтримки габсбурзького претендента. Та уповноважені Вацлава II і надалі категорично відмовлялися віддати голос свого володаря за Альбрехта Габсбурга²⁶.

²⁰ Archivum Coronae regni Bohemiae. T. I. Inde ab A. MLXXXVI. usque ad A. MCCCXLVI. Fasciculus 1. Inde ab A. MLXXXVI. usque ad A. MCCCXV. Nr. 46. P. 74–75; Antonín R. Zahraniční politika krále Václava II... S. 170.

²¹ Iohannis abbatis Victoriensis Liber certarum historiarum. T. I. Libri I–III. / Edidit Fedorus Schneider. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1909. P. 307–309, 345–347.

²² Catalogus Archiepiscoporum Coloniensum, Continuatio Postrema / Ed. by Herm. Cardauns. Monumenta Germaniae Historica: inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum / Edidit Societas Aperiendis Fontibus Rerum Germanicarum Medii Aevi. Hannoverae: Impensis bibliopolii Hahniani, MDCCCLXXXIX [1879]. P. 357; Die Chronik der Grafen von der Mark von Levold von Northof / Herausgegeben von Fritz Zschaack. Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. [R. 2], Scriptores rerum Germanicarum, Nova series. T. VI. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1929. P. 50.

²³ Sifridi presbyteri de Balnhusin historia universalis et compendium historiarum / Ed. O. Holder-Egger. Monumenta Germaniae Historica: inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum / Edidit Societas Aperiendis Fontibus Rerum Germanicarum Medii Aevi. Hannoverae: Impensis bibliopolii Hahniani, MDCCCLXXX [1880]. P. 711; Chronicon Colmariense / Edidit Ph. Jaffé. Monumenta Germaniae historica. Scriptorum / Edidit Georgius Heinricus Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Aulici Hahniani, MDCCCLXI [1861]. T. XVII. P. 257.

²⁴ Chronicon Colmariense... P. 257.

²⁵ Chronica de gestis principum. Chronicae Bavaricae saeculi XIV. Monumenta Germaniae historica. Skriptores rerum Germanicarum in usum scholarum XIV / Herausgegeben von Georg Leidinger. Hannover und Leipzig: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1918. P. 45.

²⁶ Petra Žitavského kronika Zbraslavská... P. 56–57; Zbraslavská kronika. Chronicon aulae regiae... S. 91–92; Antonín R. Zahraniční politika krále Václava II... S. 178.

Тоді Кельнський архієпископ Зігфрід фон Вестербург за підтримки Трірського архієпископа запропонував обрати королем маловідомого графа Адольфа Нассау, який мав стати іграшкою в руках курфюрстів. Свідченням цього є, зокрема, його передвиборчі гарантії, надані 27 квітня 1292 р. в м. Андернах Кельнському архієпископові²⁷. Звідси, як слушно наголошує Й. Землічка, і випливало те, що саме Кельнський архієпископ відіграв провідну роль в утвердженні на троні Адольфа Нассау²⁸. Щоправда, Зігфрід при цьому дбав, передусім, про власні інтереси й отримав чималі пребенди та привілеї. Так, Адольф Нассау пообіцяв архієпископові й Кельнській митрополії допомогу в сумі 25 тис. марок сріблом, а також зобов'язався передати у володіння Зігфріда та його наступників кілька замків і фортець. Крім того, Адольф Нассау повинен був виставити на вимогу архієпископа 50 рицарів, вільних і міністеріалів, і протягом двох тижнів виконати всі обіцянки. Саме Зігфрід мав провести в Аахені обряд коронації Адольфа Нассау. Останній пункт міс- тив положення, яке зачіпало й праязкі інтереси: якщо б герцогства Австрія та Лімбург ста- ли виморочними, то Адольф Нассау міг передати їх у лено тільки зі згоди Кельнського ар- хієпископа²⁹.

Наприкінці квітня 1292 р. Альбрехт Габсбург на чолі військового контингенту отабо- рився біля Вайнгайма (за 63 км. від Франкфурта) і став очікувати³⁰. Курфюрсти ж намага- лися дійти згоди. Про те, наскільки напруженими були перемовини і як важко вдавалося досягнути компромісу, свідчить і перенесення виборів з 2 на 5 травня. За цей час Бернард з Камениць, очевидно, зустрівся з Адольфом Нассау і обговорив з ним умови, на яких чеська сторона була готова підтримати його кандидатуру³¹.

Між Вацлавом II і майбутнім німецьким королем було укладено шлюбний альянс, що передбачав заручини Адольфового первістка Рупрехта з чотирирічною донькою чеського володаря Анежкою. Король Вацлав II зобов'язувався у стислі строки виплатити посаг сво- єї доньки в сумі 10 тис. марок. Ця сума мала бути розділена на дві частини: першу нале- жало передати до 15 серпня 1292 р., а другу – до 6 січня 1293 р. Така поспішність переда- чі посагу, попри те, що весілля через дитячий вік нареченої мало відбутися нескоро, пояс- нювалася неплатоспроможністю майбутнього німецького короля та його нагальною по- требою в грошах. Натомість Адольф Нассау повинен був віддати в заставу Вацлавові місто і замок Егер (нині – Хеб) та землі в Саксонії з такими містами, як Альтенбург, Хем- ніц та Цвікау. При цьому після укладання шлюбу чинність застави анулюувалася. Однак Вацлавові II після цього надавалася можливість довести свої давні права на Егер, які Адольф мав розглянути й залишити це місто у володінні чеського короля. Крім того, Анежка мала отримати в якості застави місто Вісбаден, замок і місто Ідстейн, а також за- мок Зонненберг.

Відтак Адольф Нассау пішов назустріч чеським інтересам у Мейсені. Він, зокрема, по- обіцяв не виділяти нікому Мейсенське маркграфство, яке після смерті 16 серпня 1291 р. Фрідріха на прізвисько Тутто (1288–1291) не мало володаря. Останній пункт угоди стосу- вався претензій Вацлава II на австрійські землі, Штирію та Каринтію. Тому Адольф Нас- сау обіцяв посприяти в укладенні до початку наступного року мирної угоди між Вацла- вом II, з одного боку, та Альбрехтом Габсбургом і Майнгардом II Герц-Тирольським, з ін- шого³². Утім, важко судити про те, чи наміри Вацлава II щодо здобуття цих альпійських герцогств були дійсно серйозними, чи йшлося лише про його прагнення, які не могли бу- ти реалізовані. Щоправда, наростання кризових явищ у підвладних Альбрехтові землях могло вселяти чеському правителю надію на успіх.

У результаті досягнутих домовленостей духовні курфюрсти та представники чеського короля зійшлися на кандидатурі Адольфа Нассау, однак приховали це від Людвіга II Су- ворого. Не підозрюючи лихого, Людвіг II разом з усіма передав свій голос Майнцському архієпископові Герхарду і вже зібрався святкувати Альбрехтове обрання. Однак Герхард, незважаючи на присутність неподалік від міста військової дружини Альбрехта Габсбурга, 5 травня 1292 р. урочисто проголосив новообраним німецьким королем Адольфа Нассау³³. При цьому Майнцського архієпископа супроводжувала численна група збройного люду³⁴.

²⁷ Constitutiones et acta publica imperatorum et regum... N. 474. P. 460–463.

²⁸ Zemlička J. Do tří korun: Poslední rozmach Přemyslovců... S. 229.

²⁹ Constitutiones et acta publica imperatorum et regum... N. 474. P. 462–463.

³⁰ Zemlička J. Do tří korun: Poslední rozmach Přemyslovců... S. 229.

³¹ Antonín R. Zahraniční politika krále Václava II... S. 178.

³² Regesta Bohemiae et Moraviae: diplomatica nec non epistolaria / Opera Josephi Emler. Praha: Tiskárna Grégerianis, 1882. Pars 2, 1253–1310. Nr. 1574. P. 676; Šusta J. České dějiny... S. 438–440; Antonín R. Zahraniční politika krále Václava II... S. 179–180.

³³ Petra Žitavského kronika Zbraslavská... P. 56–57; Zbraslavská kronika. Chronicon aulae regiae... S. 91–92; Vaníček V. Velké dějiny země Koruny české. Praha–Litomyšl: Paseka, 2002. Svazek III. 1250–1310. S. 427; Hádek C. Konec Přemyslovců v Čechách. Praha: Akropolis, 2006. S. 112–113; Charvátová K. Václav II. Král český a polský... S. 139–140; Antonín R. Zahraniční politika krále Václava II... S. 178; Сучасний чеський історик Лібор Ян хибно

На думку німецького історика Алоїса Герліха, у 1292 р. збіглися антигабсбурзькі інтереси Майнцьського архієпископа та чеського короля, якому належали голоси двох інших світських курфюрстів. Щодо Кельнського і Трірського архієпископів, то вони, наголошує А. Герліх, досить довго не могли визначитися з кандидатурою майбутнього німецького правителя. І тільки загроза повторних виборів та ймовірна криза влади в імперії змусила обох архієпископів приєднатися до чесько-майнцьського табору, внаслідок чого королем і було обрано Адольфа Нассау³⁴.

Отже, завдяки позиції Вацлава II німецьким королем став Адольф Нассау. Це обрання виявилось неабиякою несподіванкою для багатьох знатних осіб Священної Римської імперії, позаяк Адольф Нассау був маловідомий широкому загалу її вельмож. Здавалося, що війни між Адольфом Нассау та Альбрехтом Габсбургом не уникнути, та, зрештою, усе вдалося врегулювати дипломатичним шляхом. Восени 1292 р. між обома супротивниками було укладено мирну угоду. Відповідно до її положень, Альбрехт Габсбург визнав королівський титул Адольфа Нассау й передав йому королівські інсигнії. Натомість Адольф Нассау виділив Альбрехтові Габсбургові в лено Австрійське і Штирійське герцогства. Про чеські ж домагання було забуто. Чи Вацлав II сприймав угоду між Адольфом Нассау та Альбрехтом Габсбургом як свою дипломатичну поразку – судити важко. Здається, однак, що на той час його більше цікавили польські землі та Мейсенське маркграфство. Для того, аби ними заволодіти, він докладав більше зусиль, ніж для повернення під свою владу земель з батьківської спадщини.

У результаті, у сферу інтересів чеської дипломатії потрапляє Силезія та Малопольща. Зміцнення на злам XIII–XIV ст. контактів Чехії із Силезією сприяло зростанню тут впливу Вацлава II. Так, вроцлавський князь Генрик IV (Пробус) Праведний, котрий приєднав до свого уділу і Малопольщу, мав намір навіть передати ці землі чеському королеві у спадок. Про це, зокрема, довідуються з грамоти, яку 25 вересня 1290 р. Рудольф I Габсбург надав Вацлавові II³⁵. Щоправда, Генрик IV (Пробус) так і не включив чеського короля до остаточного тексту заповіту, а назвав його разом із Вроцлавським єпископом виконавцем своєї останньої волі³⁶. Ще в 1289 р. васалом Вацлава II став князь Казимир II Битомський (1281–1312)³⁷. Чеський вплив у Силезії та Малопольщі посилювався й надалі. У 1291 р. Вацлав II на чолі війська вирушив на Краківську землю та підкорив її як спадкове володіння, що мало йому перейти після смерті князя Генрика IV Праведного. На час здобуття Вацлавом II краківського трону його ленниками як чеського короля були такі силезькі князі: опольський Болеслав I (1281–1313), битомсько-козелецький Казимир II, рацібозький Пшемисл (1281–1306) і, можливо, цешинський М'єшко III (пом. 1314/1315 р.)³⁸.

Щодо Мейсена, то тут устремління Вацлава II наштовхнулися на інтереси Адольфа Нассау. Ставши німецьким королем, Адольф Нассау взявся активно зміцнювати своє становище. За прикладом Рудольфа I Габсбурга він робив усе для того, щоб здобути важливий родовий маєток, який міг би стати підмурівком до його політичної влади. У 1294 р. Адольф Нассау звернув увагу на Мейсенське маркграфство. Однак на це володіння претендували Веттіни, а також Вацлав II, якому Адольф Нассау обіцяв сприяння в його домаганнях. Та всупереч своїм зобов'язанням перед чеським володарем німецький король уклав угоду з дядьком покойного мейсенського маркграфа Фрідріха Тутто – тюринзьким ландграфом Альбрехтом II Нездарним (пом. 1314 р.), який за 1200 марок срібла пристав на те, що після його смерті всі права на Мейсен і Тюрингію повинні перейти до імперії. І це попри те, що Альбрехт Нездарний мав синів, яких така домовленість позбавляла володіння. Ображенням почувався і Вацлав II, який у результаті пішов на зближення з Альбрехтом Габсбургом³⁹.

Перші кроки щодо поновлення контактів між ними окреслилися вже восени 1293 р., коли Альбрехт Габсбург прибув до Праги. Вирішальну роль при цьому відіграла Вацлавова дружина Гута, в інтересах якої, певна річ, було примирення її чоловіка з братом. Але

стверджує, що обрання Адольфа Нассау відбулося не 5 травня, а 5 квітня 1292 р. Така прикра помилка сталася, імовірно, з чисто технічних причин. Див.: Jan L. Václav II. Král na stříbrném trůně... S. 154–155.

³⁴ Gerlich A. Adolf von Nassau (1292–1298). *Nassauische Annalen. Jahrbuch des Vereins für nassauische Altertums- und Geschichtsforschung*. Bd. 105. Wiesbaden, 1995. S. 29.

³⁵ Lehn- und Besitzurkunden Schlesiens und seiner einzelnen Fürstenthümer im Mittelalter / Hrsg. von C. Grünhagen und H. Markgraf. Theil 1. Leipzig: S. Hirzel, 1881. P. 63.

³⁶ Jurek T. Testament Henryka Probusa. Autentyk czy falsyfikat? *Studia źródłoznawcze*. 1994. Vol. 35. S. 79–99; Bar P. Vratislavský vévoda Jindřich IV. Probus a poslední Přemyslovci. *Český časopis historický*. 2008. Ročník 106. Číslo 4. S. 780.

³⁷ *Dějiny Polska*. Praha: Svoboda, 1975. S. 76.

³⁸ Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2002. С. 47; Prasek V. *Dějiny knížetství Těšínského*. Opava: V. Prasek, 1894. S. 76–77.

³⁹ Charvátová K. Václav II. Král český a polský. S. 146–148; Charvátová K. Václav II. *Čeští králové*... S. 123–124; Antonín R. *Zahraniční politika krále Václava II.*... S. 188–189.

одних зусиль Ґути, імовірно, було б недостатньо, якби Вацлав і сам не вбачав для себе політичну вигоду від нормалізації відносин із Альбрехтом I Габсбургом⁴⁰. А тому вже в грудні того ж року Вацлав II з дружиною Ґутою побував у Відні.

Про ці візити двох можновладців знаходимо повідомлення в джерелах. Так, віденський хроніст занотував, що в 1293 р. «герцог Австрії був запрошений королем Чехії відвідати королеву, свою сестру, і на його прохання прибув до Чехії; урочисто прийнятий королем, своїм двоюрідним братом, і всіма благородними чоловіками, він був шанобливо обдарований королем цінними подарунками та клейнодами і, коли вони по-дружньому розпрощалися, повернувся на свою землю. Так само і король Чехії, запрошений герцогом Австрії, прибув до Відня зі своєю дружиною, королевою, і численним супроводом шляхетних чоловіків. З неймовірною шаною прийнятий герцогом, він на велику радість благородних мужів і єпископів, які там були, пробув там дванадцять днів і, вшанований герцогом коштовними клейнодами, повернувся на свою землю»⁴¹.

Під час перебування у Відні Вацлав II та Ґута взяли участь в обряді заручин Альбрехтової доньки Анни з Германом, сином бранденбурзького маркграфа Оттона V Довгого. Останній у 1278–1283 рр. був опікуном чеського короля. Ці заручини організував Вацлав II.

У результаті, стосунки між Вацлавом II і Адольфом Нассау стали погіршуватися. Тоді Адольф Нассау вирішив пришвидшити укладення шлюбу між їхніми дітьми, аби в такий спосіб зміцнити союз із чеським королем. І хоча формально шлюб між Рупрехтом Нассау та Вацлавою донькою Анежкою було укладено в серпні 1296 р., чеська принцеса через кілька тижнів померла, після чого її батькові вже ніщо не перешкоджало відкрито перейти до табору Альбрехта Габсбурга⁴².

Улітку 1297 р. у Празі відбулися надзвичайні урочистості – коронація Вацлава II та його дружини Ґути, яка кілька разів переносилася. Зауважимо, що Вацлав II, як і його батько Пршемисл Отакар II, не поспішав із королівською коронацією. У той час ніхто, звичайно, не піддавав сумніву його право на чеський трон. І нарешті в неділю, 2 червня 1297 р., якраз на святу Трійцю, Майнцький архієпископ Герхард здійснив у празькому кафедральному соборі обряд коронації королівського подружжя. При цьому Герхардові допомагали Магдебурзький архієпископ Бурхард (1295–1305) та чимало єпископів і прелатів. Коронація була надзвичайно помпезною, вражала блиском золота й коштовностей, що, звичайно ж, тягло за собою чималі фінансові витрати. Хроніст Отокар Штирійський змальовує розкішне вбрання короля й королеви. Та найбільше захоплення в нього викликав коронаційний плащ Вацлава II, оздоблений тонкими пластинками із золота, яке виблискувало, як луска, тож правитель у цьому пишному вбранні нагадував блискучу рибу⁴³.

Під час коронації було влаштовано гучні бенкети й різноманітні забави, на яких гості розважалися від душі. За задумом Вацлава II, усе це повинно було демонструвати його велич і багатство. Увесь світ мав знати про успіхи чеського короля, який за неповних десять років самостійного правління спромігся на значні територіальні надбання й зумів зміцнити своє політичне становище в Центральній Європі.

Коронація Вацлава II приховувала ще один підтекст: до Праги прибула та частина можновладців Священної Римської імперії, яка була незадоволена правлінням Адольфа Нассау. До таких належали Майнцький архієпископ, чеський король, бранденбурзький і саксонський курфюрсти, сини тюринзького ландграфа Альбрехта Нездарного і австрійський герцог Альбрехт Габсбург. Очевидно, саме під час Вацлавової коронації й визрів план щодо скинення з трону Адольфа Нассау. Для прийняття остаточного рішення змовники вирішили зустрітися у Відні на початку лютого 1298 р. У результаті, було досягнуто згоди, що на імперському з'їзді, скликаному Майнцьким архієпископом, слід скинути Адольфа Нассау й обрати королем Альбрехта Габсбурга. У зв'язку з цим Альбрехт Габс-

⁴⁰ Prokopová I. Guta Habsburská – česká královna a její dvůr na konci 13 století. *Muzejní a vlastivědná práce. Časopis Společnosti přátel starožitností*. 2005. Ročník 43. Číslo 4. S. 200.

⁴¹ Continuatio Vindobonensis a. 1267–1302. 1313–1327 / Ed. W. Wattenbach. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum* / Edidit Georgius Henricus Pertz. Hannoverae: Impensis bibliopolii avlici Hahniani, MDCCCLI [1851]. T. IX. P. 717.

⁴² Petra Žitavského kronika Zbraslavská... P. 58; Zbraslavská kronika. *Chronicon aulae regiae*... S. 93; Charvátová K. Václav II. Král český a polský. S. 149; Charvátová K. Václav II. Čeští králove... S. 124; Antonín R. Zahraniční politika krále Václava II... S. 188–189.

⁴³ Deutsche Chroniken und andere Geschichtsbücher des Mittelalters / Nach den Abschriften Franz Lichtensteins herausgegeben von Joseph Seemüller. T. V. Pars II. Ottokars Österreichische Reimchronik. St. 69033–69430. P. 913–919; Petra Žitavského kronika Zbraslavská... P. 72–78; Zbraslavská kronika. *Chronicon aulae regiae*... S. 109–115; Žemlička J. Přemyslovci: jak žili, vládli a umírali. Praha: Lidové noviny, 2005. S. 318; Antonín R. Zahraniční politika krále Václava II... S. 196–197.

бург зобов'язався збройно підтримувати змовників і навіть здійснити вторгнення в район басейну річок Рейна і Майна⁴⁴.

Одразу ж після зустрічі у Відні змовники взялися втілювати свій план. Майнцький архієпископ Герхард II запросив усіх курфюрстів і короля на запланований з'їзд до Франкфурта-на-Майні. Та позаяк це імперське місто зберігало свою вірність Адольфові Нассау, то з'їзд відбувся у Майнці. Ні короля Адольфа Нассау, ні австрійського герцога Альбрехта Габсбурга на ньому не було. Чеський король Вацлав II, який теж був відсутній, довірив свій виборчий голос Майнцькому архієпископові Герхардові II. Цьому духовному князеві передав своє право проголосувати за Альбрехта Габсбурга й новий Кельнський архієпископ Вікбольд фон Голте (1297–1304). З інших курфюрстів, крім архієпископа Майнца, на засідання прибули тільки саксонський герцог Альбрехт та бранденбурзький маркграф Оттон IV на прізвисько «зі Стрілою».

На зібрання було запрошено також Рейнського пфальцграфа й Баварського герцога Рудольфа, але той у Майнці не з'явився. Слід зазначити, що Рудольф ділив владу у Рейнському пфальцграфстві зі своїм молодшим братом Людвигом. Брати не були однотайними у своїх виборчих уподобаннях: Людвиг, який на той час досяг повноліття, був онуком короля Рудольфа I Габсбурга й за наполяганням своєї матері дотримувався дещо іншої політичної орієнтації, ніж Рудольф, який незадовго до цих подій став зятем Адольфа Нассау. Тож пфальцграф Рудольф, а разом з ним і Трірський архієпископ Боемунд зберегли вірність Адольфові Нассау. Натомість Людвиг передав свій голос Саксонському герцогові Альбрехтові. Як представник Вацлава II на виборах у Майнці, очевидно, був присутній князь Болеслав Опольський, який прибув сюди з військового табору Альбрехта Габсбурга.

Отже, у Майнці зібралося троє курфюрстів, які мали у своєму розпорядженні п'ять голосів. Свій вердикт, який містив звинувачення проти Адольфа Нассау, князі-виборці винесли 23 червня 1298 р. у майнцькому соборі. Здебільшого загальні аргументи утиснув до короткої декларації «на вічну пам'ять» (*ad rei memoriam sempiternam*) сам архієпископ Герхард. Передусім короля й наближених до нього осіб засуджували за нешанобливе ставлення до гостей, а також за утиски, яких упродовж його правління зазнавали Церква й храми. Відтак вказувалося на негідну поведінку монарха щодо жінок та на знеславлення панночок і вдів. Крім того, Адольфові Нассау інкримінувалося порушення спокою та миру. Він багато разів паплюжив загальний земський мир, який скріплював присягою, не протидіяв насильству та плондруванню, ігнорував суд курфюрстів і под. У результаті, Адольфа Нассау було однотайно визнано королем негідним, бездарним та навіть таким, що завдає шкоди, адже всю Німеччину охопив дошкульний розбрат, спричинений ним особисто та його оточенням, тобто тими особами, які натомість мали все вгамувати⁴⁵. Відтак німецьким королем було обрано Альбрехта Габсбурга.

Щойно Адольф Нассау довідався про інтриги змовників, то вирішив відрізати Альбрехтові Габсбургові шлях на північ і примусити його дати бій. Однак усі його зусилля виявилися марними. Про рішення курфюрстів та своє обрання на німецький трон Альбрехт Габсбург довідався в польовому таборі поблизу пфальцського міста Алзей. Тепер він мав усі підстави вести боротьбу з Адольфом Нассау не як бунтівний герцог, а як законно обраний король. Вирішальна битва відбулася 2 липня 1298 р. на пагорбі Гасенбюгль біля містечка Гельгейм, що неподалік від Майнца. І хоча її перебіг не можна відтворити до деталей, очевидним є те, що вона завершилася перемогою Альбрехта Габсбурга. У розпал битви Адольф Нассау загинув, а його військо розбіглося. Імовірно, що король Адольф спочатку зазнав поранення в голову і був змушений зняти шолом. Коли після цього він знову взявся за зброю, аби зійтися у двобою зі своїм особистим ворогом, то, згідно з твердженнями окремих хроністів, був убитий Альбрехтом Габсбургом. Однак переважна більшість джерел повідомляє, що це вчинили Конрад фон Столзенберг та Крістіан Кихімайстер⁴⁶.

Новий німецький володар – Альбрехт I Габсбург – гідно нагородив Вацлава II за надану підтримку. Чеський король і надалі зберіг за собою Егерський край. Відтак він отримав титул імперського вікарія в Мейсені, Остерланді й Плісеньському регіоні. Згодом Аль-

⁴⁴ Vaníček V. Velké dějiny zemí Koruny české... S. 443–444; Krieger K.-F. Habsburkové ve středověku. Od Rudolfa I (1218–1291) do Fridericha III (1415–1493) / Překlad P. Štěpánek. Praha: Nakladatelství Argo, 2003. S. 78; Charvátová K. Václav II. Král český a polský. S. 165–166; Antonín R. Zahraniční politika krále Václava II... S. 197–200.

⁴⁵ Constitutiones et acta publica imperatorum et regum... N. 589. P. 549–552; Šusta J. České dějiny... S. 476–477; Charvátová K. Václav II. Král český a polský. S. 166; Jan L. Václav II. Král na stříbrném trůnu... S. 253; Zemlička J. Do tří korun: Poslední rozmach Přemyslovců... S. 316.

⁴⁶ Krieger K.-F. Habsburkové ve středověku... S. 78–79; Charvátová K. Václav II. Král český a polský. S. 166.

брехт Габсбург підтвердив Вацлавові II його права на Пірну, яку чеський король купив за кілька років перед цим від Бернарда з Камениць⁴⁷.

Отже, як курфюрст імперії Вацлав II багато в чому посприяв обранню в 1292 р. на німецький трон Адольфа Нассау. Та життя повернуло так, що згодом Вацлав II став супротивником Адольфа Нассау, а тому активно долучився до його скинення з трону в 1298 р. Завдяки державницькому хисту Вацлав II зумів також розширити свої володіння та зміцнити політичне становище Чеського королівства в Центральній Європі. У цьому контексті перспективним напрямком дослідження є вивчення його відносин з Альбрехтом I Габсбургом наприкінці XIII – на поч. XIV ст.

References

- Antonín, R. (2009). *Zahraniční politika krále Václava II v letech 1283–1300* [Foreign policy of king Václav II in years 1283–1300]. Brno, Czech Republic.
- Bar, P. (2008). *Vratislavský vévoda Jindřich IV. Probus a poslední Přemyslovci* [Wrocław duke Henry IV. Probus and the last Přemysl family]. *Český časopis historický – Czech historical journal*, 4, P. 753–787.
- Charvátová, K. (2007). *Václav II. Král český a polský* [Wenceslas II. King of Bohemia and Poland]. Prague, Czech Republic.
- Charvátová, K. (2008). *Václav II* [Wenceslas II]. Prague, Czech Republic.
- Dvořáčková-Malá, D. (2006). *Biskup Bernard z Kamence, zakladatel, kancléř, rádce a diplomat* [Bishop Bernard of Kamenko, founder, chancellor, adviser and diplomat]. Prague, Czech Republic.
- Gerlich, A. (1995). *Adolf von Nassau (1292–1298)* [Adolf of Nassau (1292–1298)]. *Nassauische Annalen. Jahrbuch des Vereins für nassauische Altertumskunde und Geschichtsforschung – Nassau Annals. Yearbook of the Association for Nassau archeology and historical research*, 105, P. 17–78. Wiesbaden, Germany.
- Hádek, C. (2006). *Konec Přemyslovců v Čechách* [The end of the Přemysl family in Bohemia]. Prague, Czech Republic.
- Jan, L. (2015). *Václav II. Král na stříbrném trůnu 1283–1305* [Wenceslas II. King on the silver throne in 1283–1305]. Prague, Czech Republic.
- Jurek, T. (1994). *Testament Henryka Probuse. Autentyk czy falszyfikat?* [The testament of Henryk Probus. Authentic or counterfeit?] *Studia źródłoznawcze – Source studies*, 35, P. 79–99.
- Krieger, K.-F. (2003). *Habsburkové ve středověku. Od Rudolfa I (1218–1291) do Fridericha III (1415–1493)* [The Habsburgs in the Middle Ages. From Rudolph I (1218–1291) to Frederick III (1415–1493)]. Prague, Czech Republic.
- Prokopová, I. (2005). *Guta Habsburská – česká královna a její dvůr na konci 13 st.* [Guta of Habsburg – Czech queen and her court at the end of the 13th c.]. *Muzejní a vlastivědná práce. Časopis Společnosti přátel starožitností – Museum and national history work. Journal of the society of friends of antiquities*, 4, P. 189–211.
- Tsolner, E. (2001). *Istoriia Avstrii* [History of Austria]. Lviv, Ukraine.
- Vaniček, V. (2002). *Velké dějiny zemi Koruny české. Svazek III, 1250–1310* [Great stories of the land of the Czech Crown. Volume III, 1250–1310]. Prague, Czech Republic.
- Zashkilniak, L., Krykun, M. (2002). *Istoriia Polshchi: Vid naidavnishykh chasiv do nashykh dniv* [History of Poland: From the earliest times to the present day]. Lviv, Ukraine.
- Žemlička, J. (2017). *Do tří korun: Poslední rozmach Přemyslovců (1278–1301)* [Up to three crowns: The last boom of the Přemysl family (1278–1301)]. Prague, Czech Republic.

Ліхтей Ігор Михайлович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри Античності, Середньовіччя та історії України домодерної доби ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (пл. Народна, 3, Ужгород, 88000, Україна).

Likhtei Ihor – candidate of historical sciences, docent, head of the department of Antiquity, Middle Ages and history of Ukraine before the modern age of State higher education institution «Uzhhorod national university» (3 Narodna Square, Uzhhorod, 88000, Ukraine).

E-mail: ihor.likhtei@uzhnu.edu.ua

POLITICAL TURNS: RELATIONS OF THE CZECH SOVEREIGN WENCESLAS II WITH THE GERMAN KING ADOLF OF NASSAU (1292–1298)

The purpose of the article is to trace the role of Václav II in the election of Albrecht of Nassau to the German throne and to reveal peculiarities of the relationship between these two rulers during 1292–1298. Methods: problematic-chronological, historical-systemic and analytical. Scientific novelty consists in a comprehensive coverage of relations between the Czech king Wenceslas II and the German ruler Adolf

⁴⁷ Ibid. S. 167; Charvátová K. *Václav II. Čeští králove...* S. 124; Antonín R. *Zahraniční politika krále Václava II...* S. 205–208.

*Nassau against the background of social and political events in Holy Roman Empire. **Conclusions.** During the reign of Wenceslas II Prshemyslovych, the Czech kingdom began to play a leading role in Central Europe. For some time, Wenceslas II was under the influence of Habsburgs politics, but soon moved away from it. After the death of the German king Rudolf I of Habsburg his eldest son Albrecht, duke of Austria was his only heir. However, he had a small circle of supporters, so almost all prince-electors, primarily his brother-in-law Wenceslas II, with whom he was at enmity, united in opposition to him. Mainly thanks to the anti-Habsburg position of the Czech king, Adolph, count of Nassau, was elected to the throne. At the same time, Adolf Nassau made generous promises to princes-electors, which he was not really going to fulfill. His government turned out to be miserable. Following the example of Rudolph I of Habsburg, he decided to create a hereditary domain in German lands, because of which he set up electors against himself. Adolf Nassau's efforts, aimed to possession of the margrave of Meissen, meant a violation of pre-election agreements with Wenceslas II, according to which the Czech ruler owned primary right to receive that fief. After the agreement of Adolf Nassau with Albrecht Habsburg, which did not take into consideration the claims of Czechia at the Alpine lands, the German king once again demonstrated that he did not have the intention to adhere to his pre-election guarantees. So Wenceslas II reconciled with Albrecht Habsburg and actively joined the opposition to Adolph Nassau. Electors accused Adolph Nassau of the most serious offences, declared him unfit to rule, and deprived of power.*

Key words: Czech kingdom, Holy Roman Empire, Wenceslas II, Rudolf I of Habsburg, Albrecht Habsburg, Adolph Nassau, princes-electors.

Дата подання: 24 липня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 20 серпня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Ліхтей, І. Політичні віражі: відносини чеського володаря Вацлава II з німецьким королем Адольфом Нассау (1292–1298). *Сіверянський літопис*. 2023. № 4. С. 21–31. DOI: 10.58407/litopis.230402.

Цитування за стандартом APA

Likhtei, I. (2023). Politychni virazhi: vidnosyny cheskooho volodaria Vatslava II z nimetskym korolem Adolfom Nassau (1292–1298) [Political turns: relations of the Czech sovereign Wenceslas II with the German king Adolf of Nassau (1292–1298)]. *Sivrianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 21–31. DOI: 10.58407/litopis.230402.

Сергій Павленко

СПРОБА Б. ШЕРЕМЕТЄВА СТАТИ ГЕТЬМАНОМ (1700–1701 рр.)

DOI: 10.58407/litopis.230403

© С. Павленко, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5388-6875>

Метою запропонованої студії є висвітлення подій 1700–1701 рр. щодо невдалої спроби Б. Шереметєва посісти гетьманське крісло. **Методи.** Проблемно-хронологічний. Моніторинг джерел, студій про події 1690-х – поч. 1700-х рр. **Новизна.** Уперше автор звернув увагу на джерела, які демонструють активну участь царського високопосадовця Б. Шереметєва у змові, яка мала привести до повалення гетьмана І. Мазепи. Для цього був обраний зручний момент – участь багатьох козацьких полків у поході, віддаленість володаря булави від похідного табору, негаразди з організацією наказним гетьманом І. Обидовським військових дій. Участь родича володаря булави, київського полковника К. Мокієвського, у заходах із зміни влади в Батурині на користь боярина Б. Шереметєва показує, що фактично старшина була вже готова здати свого володаря на розтерзання Москві. Вона вже прийняла згадане як неминучу реальність, санкціоновану самим царем. Поламала плани змовників і кандидата на гетьманську посаду несподівана смерть племінника І. Мазепи, ніжинського полковника І. Обидовського.

Висновки. Події 1700–1701 рр. указують на дуже хистке становище І. Мазепи у владній системі Московського царства. Б. Шереметєв ще в 1693 р. отримав докази таємної антицарської діяльності гетьмана. Саме він був натхненником та співучасником доносу Д. Забіли 1699 р., а у 1700 р. написав доповідь царю про зрадливість українців. Отримавши під час походу 1700–1701 рр. зверхність над козацькими полками, боярин став таємним організатором скинення І. Мазепи з уряду. Завадила цим підступним діям раптова і несподівана смерть І. Обидовського, який, схоже, вирішив у такий спосіб зруйнувати плани зловмисників, попередити дядька про загрозу його правлінню.

Ключові слова: Б. Шереметєв, полки, бенкети, змова, племінник, І. Мазепа, Батурин.

Виклик І. Мазепи в Москву в січні 1700 р. та нагородження його орденом Андрія Первозваного стали ніби красномовною демонстрацією тісної співпраці, взаємодії Петра I з Батурином, стимуляцією володаря булави до подальшої вірогідної участі в реалізації військових планів царя. Разом з тим маємо джерела, які доводять: усе вищезгадане не означало абсолютної довіри гетьману, щире визнання його заслуг в кримсько-дніпровських кампаніях. Останні гетьманці при кожній нагоді саботували, провели так, що Кримське ханство й далі залишалося незавойованим, неослабленим і загалом дружнім для гетьманців, січовиків. Московія, втративши в походах десятки тисяч вояк здебільшого від безводдя, епідемій, так і не змогла вийти до берегів Чорного моря. Незважаючи на численні походи 1687–1698 рр., кримці та козаки, воюючи на боці своїх сусідів, не завдавали один одному відчутних втрат. Так, з правобережних земель, що були під владою Польщі, за ті часи ординці, турки вивели до 100 тис. душ ясиру, а з Гетьманщини – 300–500 полонених, та й тих, як правило, згодом повертали в результаті обмінів¹. Батурин, на нашу думку, відправив до Москви більше захоплених язиків, ніж Бахчисарай узяв «для відомостей» козаків. Для обох автономних держав це вважалося звичною практикою буття, забезпеченням себе розвідданими, орієнтуванням про наміри сусідів.

У Москві не мали системного огляду саботажу козаків за правління Мазепи у виконанні директив, указів головних московських урядовців. Видавалося так, що гетьманці як підпорядковане російській армії угруповання страждало, у першу чергу, від запізненого висунення союзника до місць збору, у другу чергу – від дуже довгої безлюдної та безводної дороги до кримських укріплень.

¹ Даємо приблизні цифри. Ця тема заслуговує окремого дослідження. Час від часу відбувалися подібні обміни. Див., напр.: Лист І. Мазепи до Петра I (1700 р., липень, Батурин). *Листи Івана Мазепи* (далі – ЛІМ-2) / Упор. Та авт. вступн. дослідж. В.В. Станіславський. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2010. Т. 2: 1691–1700. С. 658; Лист І. Мазепи до Петра I. Про приїзд до гетьмана товмача з Білгородчини з полоненими для обміну та листами (1700 р., серпня 22, Глухів). ЛІМ-2. С. 677.

Можливо, єдиним, хто став серйозно сумніватися у вірності гетьмана та його оточення, був впливовий царедворець Борис Шереметєв, який 11 березня 1693 р. допитував у Білгороді писаря Петрика (П. Сулими) Григорія Волковського² та його челядника Мирона Глека³. Перший зізнався йому, що І. Мазепа вів переговори з кримським ханом про спільну участь у визволенні Гетьманщини від Московії⁴. Тому не випадково у 1699 р. Б. Шереметєв надавав прихисток з березня по липень у своєму домі донощику на володаря булави Данилу Забілі. Крім того, боярин, повертаючись із зарубіжного відрядження, якимось чином скотактувався у грудні 1698 чи січні 1699 рр. з відставним співробітником батуринських генеральних установ Андрієм Солониною, який був родом з Волині, а потім дванадцять років служив у свого родича, київського полковника Костянтина Солонини, три роки – у генеральному суді під орудою Михайла Вуяхевича та ще деякий час в апараті гетьманської резиденції⁵. Під час походу 1696 р. частина козаків Київського полку обрала колишнього полкового хорунжого Сергія Солонину⁶ полковником, що було викликом І. Мазепі, оскільки в такий спосіб товариство усунуло від уряду родича гетьмана Костянтина Мокієвського. Саме тоді, мабуть, володар булави і відправив у відставку А. Солонину як небажаного представника роду Солонин, що претендував на перерозподіл владних повноважень. Відставник опинився у почті високопоставленого боярина, проживав у його маєтку⁷. Він став через кілька місяців фігурантом справи щодо розслідування доносу на І. Мазепу. Генеральний суд присудив його до страти, але гетьман помилював.

Отже, Б. Шереметєв ще з 1693 р. був добре посвячений у таємні орієнтири І. Мазепи, його недовольно поверхове розслідування в Москві свідчень Г. Волковського, якого, до того ж, відіслали для слідства в Батурин, де, ясна річ, він не захотів стати самовбивцею і змінив свої показання на користь обвинуваченого раніше гетьмана. Однак боярин, як видно, не згодився із навмисним прикриттям явної зради. Певно, низка дій І. Мазепи у військових кампаніях 1695–1696 рр. під час спільного походу московсько-українських військ до турецьких фортець теж насторожила боярина. А. Солонина, Д. Забіла, а також старшини-опозиціонери, які стояли за ними, додали йому додатковий фактаж, що підтверджував свідчення Г. Волковського. Тим паче А. Солонина майже десять років працював у гетьманських установах Батурина. Зрозуміло, що чиновники, канцеляристи нижчого рангу навряд чи посвячувалися в таємні діяння старшини. Усе ж так чи інакше вони ставали свідками розгортання певних подій, слухали кулуарні розмови, виконували делікатні доручення та й зрештою під час спілкування у вузькому колі колег могли чути правдиві повідомлення про істинні наміри І. Мазепи.

Поверхово-оперативне слідство антицарського виступу стрільців 1698 р., їхні масові страти давали надію гетьманській опозиції, що в такий спосіб цар швидко розбереться і з їхнім кривдником. Оскільки А. Солонина довгий час працював у Генеральному суді, то від своїх колег добре знав, що Г. Волконський свідчив у Білгороді воєводі Б. Шереметєву. Тому, думаємо, контакт між ним і боярином був не випадковим. Покривджений урядовець-відставник не дуже ризикував, коли звернувся зі своїм баченням-поясненням дій гетьмана до високопосадовця з оточення Петра І. Боярин не тільки дав йому надію, а й забрав опозиціонера як важливого свідка із собою в Москву. Цар багато місяців був у Воронежі, що звело нанівець організацію кампанії зі зміщення гетьмана у 1699 р. Під час перебування Б. Шереметєва у своїх маєстностях⁸ донощики, які засвітилися в Москві, були відправлені в Батурин, де, як зрозумілих причин, діяли на користь гетьмана. Які витрати мав у цій справі І. Мазепа, важко сказати, але, як засвідчували старшини на Бендерській комісії, його постійні заохочення чиновників Малоросійського приказу позитивно впливали на вирішення всіх справ.

² Павленко С. Гетьман Іван Мазепа. Перше п'ятиріччя правління. Київ: Мистецтво, 2021. С. 203–204.

³ Распросные речи изменников писаря Гришки Волковского и челядника Мирошки Глека (1693). *Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции*. Москва: Университетская тип-я, 1905. Т. 14. С. 33.

⁴ Г. Волковський бачив на власні очі, як П. Сулима «прибежав в Казыкерман, казыкерманскому бею объявлял письма и говорил, что де с теми писмами послал ево от гетмана писарь Василий Кочубей в Крым к хану, чтоб он с ордами шол к малоросийским городам, и совокупясь с малоросийскими войски, итить бы им сопча войною на Великоросийские города». «И писаны те письма к старому хану от гетмана и Кочубея, – розповідав Б. Шереметєву перебіжчик, – чтоб они татарове малоросийских городов с народом учинили мир, и собрався шли к малоросийским городам, и совокупясь с малоросийским войском, итить бы им войною на великоросийские города, так ж как было преж сего при Хмельницком» (Оглоблін О. Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика). Київ: Вид-во ВУАН, 1929. С. 33).

⁵ Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. Санкт-Петербург: Тип-я М. Стасюлевича, 1885. Т. 16. С. 177.

⁶ Лист до Петра І (1696, липня 24, табір у гирлі Орчика). *ЛІМ-2*. С. 481.

⁷ Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. С. 177.

⁸ Там само.

Б. Шереметев усе ж не склав рук у намаганні поставити українського керманіча на місце.

Потрапивши у немилість царя за військову кампанію 1696 р., він 12 листопада був відставлений від уряду голови Білгородського розряду⁹. Наступного року, як вважає А. Заозерський, його відправили на деякий час у почесне заслання-відраджання на Мальту¹⁰.

Закордонне відраджання Петра I 1697–1698 рр. несподівано принесло Б. Шереметеву доленосний сюрприз: царю сподобалася його поява 12 лютого 1699 р. на бенкеті в сучасному німецькому одязі, «з демонструванням себе Мальтійським Рицарем ... із зображенням хреста на грудях»¹¹. Петро I навіть обідав 9 березня у боярина¹². Разом із тим, як засвідчили дипломати, цар остерігався на нього залишати управління Москвою¹³ під час своєї поїздки у Воронеж, адже побоювався його авторитету серед стрільців. Один із змовників проти государя Іван Циклер на слідстві заявив, що він обговорював зі своїм однодумцем можливого претендента на трон: «Я ему сказал: счастье Борису Петровичу Шереметеву, стрельцы его любят»¹⁴.

Усе ж поїздка «военного кавалера мальтийского свидетельственного» (так його почали називати в офіційній документації – *С.П.*) у Воронеж¹⁵, зближення боярина з Федором Головіним¹⁶, фактично другою людиною за владними повноваженнями у Московській державі, сприяли збереженню його статусу впливовості при царському дворі.

Секретар австрійського посольства до Москви І. Корб у нотатках за 12 березня 1699 р. зафіксував важливу для нас деталь, що «у думного Посольської канцелярії Омеляна Ігнатювича Українцеву віднята майже вся влада на його посаді та тимчасово доручена так званому патріарху Микиті Мойсейовичу (Зотову¹⁷ – *С.П.*)»¹⁸. Це означало, що Малоросійський приказ, під опікою якого була Гетьманщина, теж перебував у невизначеному статусі очікування змін. Зрештою 18 лютого 1700 р. Петро I «указал Посолской и Малороссийский Приказ ... вѣдать боярину Федору Алексѣевичу Головину»¹⁹. Фактично це означало, що І. Мазепа мав починати вибудовувати свої взаємовідносини з головним посередником між ним та царем з чистої сторінки. Адже до цього гетьман та новий канцлер практично не мали якихось контактів.

Схоже, Б. Шереметев, скориставшись вигідним для нього призначенням у владній верхові, знову вирішив порушити дражливе для нього питання дивним чином закритої з допомогою явно підкупленого О. Українцева справи про зраду І. Мазепи у 1693 р.

⁹ Богословский М.М. Петр I. Материалы для биографии. Ленинград: ОГИЗ, 1940. Т. I. С. 366.

¹⁰ Заозерский А.И. Фельдмаршал Б.П. Шереметев. Москва: Наука, 1989. С. 213–214.

¹¹ Корб Ю.Г. Дневник путешествия в Московию (1698 и 1699 гг.) / Перевод и примечания А.И. Малеина. Санкт-Петербург: Издание А.С. Суворина, 1906. С. 127. У статті ми подаємо дати за тогочасним російським календарем.

¹² Там само. С. 135.

¹³ Там само. С. 138.

¹⁴ Цит. за: Соловьев С. История России с древнейших времен: 2-е изд. Санкт-Петербург: Издание высочайше утвержденного товарищества «Общественная польза», 1896. Кн. 3. Т. XIV. С. 1165.

¹⁵ Богословский М.М. Петр I. Материалы для биографии. Ленинград: Госполитиздат, 1948. Т. IV. С. 344–345.

¹⁶ Федір Головін у поїздки по європейських містах дуже зблизився з царем. Після повернення в Москву володар Московії нагородив у березні 1699 р. свого улюбленця першим орденем св. Андрія Первозваного, у квітні того ж року дав йому звання генерал-адмірала, а в лютому 1700 р. призначив головою Посольського, Малоросійського та ще кількох приказів (Казанський П.С. Родословная Головиных, владельцев с. Новоспасского. Москва: Тип-я С. Селивановского, 1847. С. 196–197). Одруження його сина Івана Головіна (нар. 29 січня 1682 р.) з дочкою Б. Шереметєва Анною (1673 р.?) відбулося 28 грудня 1702 р. (Путешествие через Московию Корнилия де Бруина / Пер. с французского П.П. Барсова. Москва: Университетская тип-я, 1873. С. 110). Щоправда, дати народжень нареченого та нареченої, подані О. Барсуковим, дещо суперечливі (Див.: Барсуков А. Родословие Шереметевых. Санкт-Петербург: Тип-я М.М. Стасюлевича, 1904. С. 11–12). Д. Бантиш-Каменський, схоже, дає точнішу дату народження І. Головіна (помер у 1708 р., «на 29 році від народження», тобто з'явився на світ у 1679 р. – див. посилання на його «Биографии...» нижче, С. 27). Водночас маємо джерело про його смерть у 1705 р. («214 году июня в 24 день при архимандрите Дорофее и при всей братии дала вкладу в дом Пресвятые Богородицы в Симонов монастырь вдова Анна Борисовна Головина по мужу своем по Иване Федоровиче Головине на поминки» (Вкладная и кормовая книга Московского Симонова монастыря. Вестник церковной истории. 2006. № 3. С. 97)). Принципового значення їхні біографічні дати для нас не мають, якщо навіть узяти до уваги старшість дочки Б. Шереметєва, що дуже сумнівно. Однак при цьому слід зауважити, що біографи російського генерал-фельдмаршала не дуже заглиблювалися у його життєпис 1690-х рр., надаючи перевагу вивченню діяльності боярина у Північній війні. Тим часом перший період кар'єрного зростання Б. Шереметєва криє в собі чимало здатних заінтригувати сюжетів, пов'язаних з Гетьманщиною, І. Мазепою, вибудовою ним приятельських, родинних стосунків з Ф. Головіним.

¹⁷ Був учителем царя. Петро I дав йому звання-титул «Всешутейший патриарх», «Всешутейный отец Иоаникиит, Преспургский, Кокуйский и Всеязуцкий патриарх» та ін. у своїх карнавальних-розгульних пиятиках-«соборах».

¹⁸ Корб И.Г. Дневник путешествия в Московию... С. 138.

¹⁹ Дворцовые разряды. Санкт-Петербург: Тип-я II отделения собственной его императорского величества канцелярии, 1855. Т. 4. С. 1121.

Орієнтовно у квітні 1700 р. царедворець підготував для Петра I записку «о четырех статьях»²⁰ про різні проблеми Московії. Документ до нас не дійшов, але з відповідей царя на нього стає зрозуміло, що в одному із пунктів своїх міркувань Б. Шереметев написав щось про підступність гетьмана та зрадливість козаків. Зауважимо при цьому про те, що писав він її з урахуванням аргументів антимазепинської опозиції. Про цю записку знав у всякому разі генеральний писар Василь Кочубей, який, розуміючи, які негативні наслідки вона матиме для провідної старшини, на квітневому з'їзді старшини 1700 р. подав у відставку²¹ (як писав канцелярист Самійло Величко, «и любо здавши з себе писарство, желал по трудах многих писарских отдохнуть и в тишине спасенной в дому своем спокойне прочее время житие свое препроводити»²²). У такий спосіб він як свояк гетьмана (дочка вийшла заміж за І. Обидовського) пом'якшував для себе майбуття: у разі заслання І. Мазепи до Сибіру Кочубей би оминула ця участь. Вони б не втратили і свої маєтності.

Резолюція Петра I на записку Б. Шереметева була короткою: «Черкаское непостоянство ведомо, а беречься от них всегда надобно»²³.

Здавалося б, це внутрішнє листування, обмін міркуваннями – всього-на-всього лише «кухонна» оцінка гетьманців, зверхників Батурина без відповідної реакції, якихось оргвисновків. Проте через кілька місяців бачимо, що цар узяв до уваги негативні оцінки Б. Шереметевим володаря булави та його команди.

9 серпня 1700 р. Петро I, отримавши звістку з Константинополя про укладення мирного договору на 30 років з турками, оголосив наближенням²⁴, польському королю-союзнику Августу II²⁵ про початок війни проти Швеції.

Через десять днів, 19 серпня, цар підписав указ про збір війська 1–15 вересня в Новгороді²⁶. 20 серпня Петро I послав у Батурин грамоту, щоб козацьке військо теж спішило до цього міста²⁷, а 27 серпня – нову грамоту з уточненням «о посылке тех же малороссийских войск regimentу ево с наказным ево гетманом к Новугороду и в помоч королевскому величеству сентября в 15 числу попрежнему»²⁸.

Зазначимо, що І. Мазепа в цей час не скаржився на погане самопочуття, хворобу, як це було у 1708 р. Навпаки, він напередодні в листі до Ф. Головіна писав, що «не есть лучше, и пожиточнее, и радостнее, яко быти при лице премилостивейшого, и благочестивейшого моего монарха, и то истинная моя подданская есть должность, там служить, и туды нести мою голову, где его монаршеская превысокая обретается особа; якоже то докладываю, что при мне гетмане и войско может быти стройнее, и в случаях военных, лучшая оного будет охота, и смелость, обаче, как его правоверного монарха нашего, премудрая, и превысокоразсмотрительная сотворит воля, тако да будет; где ему государю, надобнее, и угоднее мене имети, там я и обретатися буду, о чем имянного его монаршеского, прошу себе указу»²⁹.

Отже, просто кажучи, Москва в серпні уснула гетьмана від командування у військовому поході³⁰. Обезголовлене військо мало напряду підпорядковуватися російському командуванню.

Лише через кілька місяців після поїздки володаря булави в столицю Московії, у серпні, царська бюрократія надіслала гетьману грамоту, що підтверджувала його нагородження орденом Андрія Первозваного. І. Мазепа відповів на це традиційним для нього подячним листом, написаним хитро-вірнопідданим стилем, сповненим фальшивою улесливою дяки сюзерену, запевнень у незрадливості та відданий службі до кінця життя:

«Пресвѣтлѣйшій и державнѣйшій премилостивѣйшій великой царь и государь. Обрѣтох аз велию благодать пред Господем, пред Вами всемилостивѣйшим моим царем и государем. Яко Вы Великій государь по превеличѣй своей монаршей милости, при иных своих многих неизрѣченных милостивых прирѣчїях и щедротах нынѣ над заслуги мои, перьвке из уст подданным милостивым своим монаршим словом, изволили мя нареци

²⁰ Письмо Петра I к Борису Петровичу Шереметеву (1700 г., 2 мая, Коломна). *Письма и бумаги императора Петра Великого* (далі – ПБПВ). Санкт-Петербург: Государственная тип-я, 1887. Т. I. С. 359.

²¹ Величко С. Літопис / Упор.: Г. Боряк, Т. Таїрова-Яковлева; підгот. до друку: А. Багро, С. Багро, А. Бовгира, Т. Добрянська, О. Іванова, В. Кононенко, М. Филипович. Київ: ТОВ «Видавництво КЛЮ», 2020. С. 841.

²² Там само.

²³ Письмо Петра I к Борису Петровичу Шереметеву (1700 г., 2 мая, Коломна). *ЛПМ-2*. С. 359.

²⁴ Письмо Петра I к князю Юрию Юрьевичу Трубецкому (1700 г., 9 августа, Москва). *ПБПВ*. Т. I. С. 382–383.

²⁵ Письмо Петра I к польскому королю Августу II (1700 г., 9 августа, Москва). *ПБПВ*. Т. I. С. 384.

²⁶ 1700, серпня 19. Москва. Царський указ про збір війська на війну проти шведського короля. *Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах* / Упоряд. С. Павленко. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 340.

²⁷ 1700, серпень–вересень. Два листи гетьмана І. Мазепи, адресовані Петру I. *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах* (далі – ДГІМД) / Упор. С. Павленко. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 201.

²⁸ Там само. С. 202.

²⁹ Лист І. Мазепи до Ф. Головіна. *ЛПМ-2*. С. 673.

³⁰ Додамо до цього, що відповідним чином Москва вчинила у 1701, 1702 рр.

славного чина Святого Первозванного Христова Апостола Андрея кавалером, и скипетродержавными своими руками вложили на мя крестное того знаменіе. А потом теперь на вѣчное того знаменитаго дара памятованіе превысокочестную свою монаршую повелѣли прислати мнѣ грамоту. Яко убо Святый Андрей водруженіем на горах Кіевских креста, назнаменована излитіе во всѣ концы Роксолянстіи благовѣстія православныя христіянскія вѣры, тако Ваше царское Пресвѣтлое Величество, насаждаючи в сердцах вѣрных своих слуг славнѣе кавалерское знаменіе, воспаляете и возжаряете их истощивати добросердную рыцерскую охоту ко исполненію в своих монарших указах вѣрныя ратоборскіе службы, и отселя превысокая Ваша Великого Государя, единого на всей подсолнечной правовѣрнаго монарха слава наипаче прославится и превознесется на всѣ окрестныя страны; тую я превысокоповажную вашу монаршую грамоту, по своем раболѣпном повиновении, должную принявши почестію, яко по премному о воспріятіи сицевой столь превеликой милости монаршей радуясь; тако многократно под ноги пресвѣтлого и преславного Вашего монаршаго престола упадаючи, покорственно Вам премилостивѣйшему моему царю и государю челом бью. И донелѣже духа и послѣдней капли крови в тѣлѣ моем станет, служити Вам великому государю буду всецѣлою вѣрностію, и непремѣнным подданским всесердечнаго всегда радѣнія повиновеніем. При сем и вручаю мя премилосердой монаршей милости»³¹.

Надіслання грамоти напередодні походу було хитрим ходом Москви щодо усунення володаря булави від війська. З одного боку, гетьман отримав сигнал, що він перебуває на особливому почесному рахунку в царській ієрархії наближених. Тобто не має чого хвилюватися, страхатися, думати про саботаж або інші причини, щоб зменшити кількість військ тощо. А з іншого боку, він мав без обговорень виконати царський наказ та послати замість себе наказного гетьмана.

І. Мазепа, хоч ніби й отримав заспокійливу для нього грамоту, усе ж вжив певних заходів для збереження своєї влади: на поклик царя було відправлено військо без генеральних старшин. Він не потривожив у цьому зв'язку ні генерального обозного, ні генеральних осавулів, хорунжих, бунчужних. А це серйозно звужувало старшинське коло для передбачуваних дій під час відсутності володаря булави. Командування полками гетьман поклав на недосвідченого племінника Івана Обидовського, плюсом якого все ж таки було те, що він не міг вчинити щось підступне проти свого дядька.

Важко сказати, чи накручений Б. Шереметевим цар вирішив у поході змістити володаря булави. Зібравши основну кількість козаків, компанійців та сердюків із старшиною, можна було в Новгороді все ж таки провести козацьку раду та й розпрощатися з гетьманом, який мав силу, владу і з яким тому доводилося рахуватися як із повноцінним володарем. Хоч Мазепа і випромінював у листах вірнопідданість та готовність служити, як раб, усе ж він вимагав до себе поваги, шанобливості, уважності. Зрозуміло, грубому, цинічному та невірнівоваженому государю, який любив знущатися з оточення, примушувати всіх наближених, старих і молодих, упиватися, брати участь у шутівських забавах, гетьман не міг догодити ще більшим приниженням. Це було інше виховання та й 13-річний досвід правителя Гетьманщини.

Ясна річ, чи був такий задум, чи ні, ми не знаємо. Певний натяк усе ж на нього дає обвинувальна записка чернігівського, миргородського, прилуцького, стародубського полковників³² 1701 р.³³ на київського полковника Костянтина Мокієвського. Той, будучи на бенкеті у Б. Шереметева, якому з 5 грудня 1700 р. були підпорядковані козацькі полки³⁴, перетнув усі межі допустимої улесливості у спілкуванні з московським наближеним царя. Фактично він висловив бажання, щоб той став гетьманом України:

«Потим в тим молвил тот же полковник кievскій пану боярину: Коли б пан господь Бог дал, щоб в милость в вас на Крайнѣ был, то б то мы собѣ за щастье тое почитали! И мовыл: Мы всѣ господа Бога просим о тое.

Обозвался до того пан боярин: Коли б в мене Великой Государь всю худобу одобрал, а щоб мене на Крайну пустыл; и говорил, що: Буду я того в Великаго Государя допрошова- тись.

³¹ Благодарственное письмо гетмана Мазепы Петру Великому за пожалование ему ордена Св. Апостола Андрея Первозванного (1700, 12 августа, Батурин). *Черниговские губернские ведомости*. От. 2. Часть неофициальная. 1854–1855. № 6. С. 43–44; *Дворцовые разряды*... С. 1146–1148.

³² Записка полковников черниговского, миргородского, прилуцкого и стародубского касательно доноса Киевского полковника об изменах Обидовского (около 1700 г.). *Российский державный архив давних актов*. Ф. 124. Оп. 3. Арк. 1–2, 1.

³³ У записці повідомляється про померлого І. Обидовського, отже, старшина оповідає про мовлене на бенкеті десь у лютому–березні 1701 р.

³⁴ Письмо Петра І к Борису Петровичу Шереметеву (1700 декабря 5). *ПБПВ*. Т. І. С. 410.

И стал полковник кievский радоваться и за здоровья питы, и мовыл: Коли б и мою всю худобу забрал, а щоб вас, Велькаго Боярына, на Вкраинѣ углыдаты.

И потом обѣдѣ всю ночь з паном боярином гулял, подарунками даровал, як то перше: рубаху, коня, купленого за сорок талырей, даровал, спечіяля нѣмецкіи, по небожчику³⁵ позосталии, даровал³⁶.

Записка старшини повідомляла про два бенкети і про участь у них ще двох московських високопосадовців, які стали свідками інтригуючих звинувачень К. Мокієвського. Перший був присвячений зустрічі царського уповноваженого государя, як вони зазначають, «Евпраксына» або вірніше ближнього стольника Федора Апраксина, який у січні 1701 р. привіз гетьманцям грошову та продовольчу оплату за похід³⁷. У ті часи жили три Федори Апраксини: Федір Карпович був стольником і воєводою Кадоми³⁸, загинув близько 1701 р.³⁹; Федір Олексійович відомий як начальник Приказу кріпосних справ у 1706–1711 рр.⁴⁰; Федір Матвійович з 1683 р. – кінматний стольник Петра І, з 1694 по 1698 рр. – двінський воєвода, з 18 лютого 1700 р. – адміралтїєць (голова новоутвореного Адміралтійського приказу)⁴¹. Правдоподібніше у Пскові був останній, бо цар у листі, датованому лютим–березнем 1701 р., давав йому вказівки «о струговом деле, что в Новгороде», а також «строить всякие припасы» на річці Двинці⁴², «о строении цитадели»⁴³. Адміралтїєць фактично у ту добу був правою рукою монарха, бо займався питанням будівництва суден – улюбленого заняття государя. І ось за столом у присутності довіреної особи Петра І вперше кievський полковник назвав своїх колег «сcurвыми сынами и измѣнниками государскими, и особно примолвил такую змѣною пану Обѣдовскому, споминаючи деревнѣ попаленьи»⁴⁴. Крім цього, К. Мокієвський під час прощання з Ф. Апраксиним не шкодував дошкульних слів щодо свого родича – «вельми лаял и блазном называл, и як хотѣл обезчестил»⁴⁵.

Свідком наступних антигетьманських висловлювань, тільки на другому бенкеті, став окольничий Василь Бухвостов⁴⁶. Останньому К. Мокієвський хвалився, звинувачуючи гетьмана в якихось подіях, що відбувалися раніше («колы Полтава змѣнила была»), що він, мовляв, «там все войско задержал, и за тое мене хотѣл (гетьман – С.П.) шпакною пробыти»⁴⁷. В. Бухвостов хоч на вечері й сказав, що він нічого про це не знає, та, однак, старшина був відвертим з ним не випадково. Раніше окольничий за царським указом був призначений воєводою Тавані⁴⁸ і став свідком явного саботажу гетьманців у кампанії 1697 р. Про це він повідомляв 14 жовтня у своєму докладному звіті в Москву⁴⁹. Його версію інтерпретації подій гетьман назвав «вымыслом»⁵⁰. У травні 1698 р. таванський воєвода знову скаржився в Москву на гетьмана, що «в Тавани, и в Казыкермени, войсковых малое число обретаются людей (мається на увазі гетьманців – С.П.), да и из них на городовую поделку ... ходят не по многу»⁵¹. Яким чином еквоєвода з далекої порубіжної дніпровської фортеці опинився у Псково-Печорському монастирі на бенкеті старшини? Із джерел відомо, що після Тавані, якраз на третій день⁵² після повернення Петра І із зарубіжної по-

³⁵ Мався на увазі І. Обидовський.

³⁶ Близько 1701 р. Київ. Звинувачення кievського полковника Івана Обидовського та інших в зраді. ДГІМД. С. 367–368.

³⁷ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – поч. XVIII ст. / Відп. ред. І.О. Гуржій. Київ: Вид-во АН УРСР, 1959. С. 487.

³⁸ Селихов Е.А. Формирование руководящего состава правительственных учреждений России конца XVII – начала XVIII вв. Москва: Информационно-издательское управление МГОУ, 2018. С. 143.

³⁹ Бороздин К.М. Опыт исторического родословия дворян и графов Апраксиных. Санкт-Петербург: Тип-я Имп. Рос. академии, 1841. С. 5.

⁴⁰ Селихов Е.А. Формирование руководящего состава... С. 134.

⁴¹ Серов Д.О. Администрация Петра І. 2-е изд. Москва: ОГИ, 2008. С. 24.

⁴² Річка на Псковщині, що витікає з озер Двиньє та Велинське, впадає у Західну Двину.

⁴³ Письмо Петра І к Федору Матвеевичу Апраксину (1701, февраль–март). ПБПВ. Т. І. С. 441.

⁴⁴ Близько 1701 р. Київ. Звинувачення кievського полковника... С. 367.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Там само. С. 367.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Ноябрь 30. Именной указ. О перестройке взятого у турок города Кизикермена. Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. Санкт-Петербург: Тип-я II отделения собственной его императорского величества канцелярии, 1830. Т. III. С. 266.

⁴⁹ Доношение думного дворянина Василия Борисовича Бухвостова великому государю Петру Алексеевичу с описанием Таванской осады от 14 октября 1697 г. / Публикация Н. Петрухинцева. Исторический архив. 2021. № 6. С. 178–181.

⁵⁰ Лист І. Мазепи до Петра І (1698, січня 4, Батурин). ЛІМ-2. С. 545.

⁵¹ Лист І. Мазепи до Петра І. Про динаміку збільшення залог Таванського міста і Кизикермена українськими військами та про їхню участь у будівництві оборонних споруд на противагу донесенню таванського воєводи (1698р., червня 3, табір над Кустоловом). ЛІМ-2. С. 554.

⁵² Захаров А.В. Награждения «царедворцев» традиционными московскими чинами. Studia Rossica Gedanensia. 2017. Вып. 4. С. 399.

їздки, він отримав високе просування по службі. «206 году (1698 р. – С.П.) августа в 28 день великий государь и великий князь Петр Алексеевич, всея Великия и Малыя и Белья России самодержец, пожаловал из думных дворян в околничие Василя Борисовича Бухвостова»⁵³, – записано у двірцевих розрядах. Крім того, він невдовзі висунутий у Боярську думу⁵⁴. Зазначимо, що навіть очільник Посольського приказу Омелян Українцев не мав боярського чину⁵⁵.

У джерелах за серпень 1700 р. псковським воєводою згадується стольник Василь Лодигін⁵⁶, а вже в кінці листопада 1700 р. – Василь Бухвостов⁵⁷. Він, безперечно, був призначений у цей важливий стратегічний прикордонний пункт, значення якого посилювалося після оголошення війни Швеції, не випадково, бо ця провінційна глибинка перетворювалася в арену міждержавного протистояння. Якщо це направлення відбулося одразу після нарвського погрому⁵⁸, то можна припустити, що цар, знаючи свого підлеглого як здібного й мужнього оборонця Таванської фортеці, відбудованого Казикермена й водночас як неповажливого та недипломатичного оцінювача дій І. Мазепи на кримському напрямку⁵⁹, очікував від нього нових донесень про саботаж гетьманців.

Як новий воєвода він мав провести розслідування на місці, чому козацький корпус добряче запізнився.

«А гетману с черкасы, как возвратитца (козаки дійшли до озера Самро, що було за 200 км від Пскова та за 90 км від Нарви – С.П.), – наказував Петро І В. Бухвостову, – велеть быть во Пскове, и во Псковском уезде быть в пристойных местех, и имети им опасение от неприятельских людей. И без ево великого государя указу ево, гетмана, изо Пскова не отпускать»⁶⁰. Фактично козацьке військо потрапляло під нагляд околничого та без його відома не мало права чинити якихось дій.

Поєднання в одному місці двох впливових опонентів гетьмана, порозуміння між ними, обмін інформацією про свої висновки щодо правителя України давало обом царедворцям надію нарешті поставити шукача свободи та вольностей для України на відповідне місце.

Зрозуміло, як псковський воєвода, так і Б. Шереметев не сумнівалися в тому, що І. Мазепа був таємним противником Московії. Їхні докази цього з тих чи інших причин верхова влада не звела до купи, не узагальнила і не взяла до уваги. З часом нова хвиля подій поховала у стосах звітів виявлені серйозні натяки на сепаратизм гетьмана та його команди. Але, мабуть, викладені Б. Шереметєвим нотатки у 1700 р. про зрадливість Батурина цар усе ж таки на початку Північної війни вирішив не ігнорувати. В. Бухвостов у Пскові несподівано отримав для себе односторонню оцінку саботажу, співпраці з Кримським ханством володаря булави.

Аналізуючи вищезгадане донесення полковників, які адресували його І. Мазепі, можна зробити такі висновки:

1) К. Мокієвський на двох бенкетах усвідомлював свої дії, будучи упевненим, що за свої звинувачення не нестиме відповідальності.

2) Київський полковник доносив через Ф. Апраксіна царю напямку про зраду Батурином монарха.

3) Прояв агресивності щодо свого родича-гетьмана, І. Обидовського важко списати на затьмарення розуму старшини від випитого, оскільки в такому разі автори записки вказали б на це.

4) К. Мокієвський отримав з достовірного джерела⁶¹ інформацію про плани зміщення свого родича-гетьмана.

⁵³ Дворцовые разряды... С. 1082.

⁵⁴ Селихов Е.А. Формирование руководящего состава... С. 17.

⁵⁵ Там само. С. 27.

⁵⁶ Царская грамота псковскому воеводе Василию Лодыгину (1700, августа 22–24). *Дополнения к актам историческим, собранные и изданные археографическою комиссиею*. Санкт-Петербург: Тип-я В.В. Пратц, 1872. С. 93–94.

⁵⁷ 1700 г. ноября 28. Наказная память из Посольского приказа псковскому воеводе В.Б. Бухвостову о принятии мер для обороны Пскова от нападения шведов. *Северная война 1700–1721 гг.* / Под ред. Л.Г. Бескровного и Г.А. Куманева. Москва: Объединенная редакция МВД РФ; Кучково поле, 2009. Т. I (1700–1709 гг.). С. 79.

⁵⁸ Цар був у Великому Новгороді з 23 листопада по 6 грудня 1700 р. (Базарова Т.А. «Чинить отпор бодро безо всякие робости»: записная книга указов новгородского губернатора А.И. Репнина 1700–1701 гг. *Новгородский исторический сборник*. Великий Новгород, 2016. Вып. 16 (26). С. 377). Тоді ж він призначив командира дивізії Микиту Репніна губернатором (воєводою) Великого Новгорода (Там само). Схоже, у той час призначення отримав і В. Бухвостов.

⁵⁹ Петрухинцев Н. «А в Тованске, государь, ратных людей осталось малое число». Доношение командующего таванским гарнизоном думного дворянина В.Б. Бухвостова царю Петру І. 1697 г. *Исторический архив*. 2021. № 6. С. 176–177.

⁶⁰ 1700 г. ноября 28. Наказная память из Посольского приказа... С. 79.

⁶¹ Думасмо, що ще у квітні 1700 р. в Гетьманщині знали про записку Б. Шереметєва царю про зрадливого гетьмана. В. Кочубей терміново тоді вжив заходів для свого порятунку. Навряд чи він поставив до відома про наближення загрози київського полковника. З листа останнього до гетьмана (орієнтовно після повернення з похо-

5) Звинувачуючи І. Мазепу, І. Обидовського у зрадах перед російськими високопосадовцями («не тільки полковники, але і сам пан гетьман измѣнник, що хотѣл з под Казикерменя утѣкати»⁶²), він хотів у такий спосіб зберегти собі уряд або уникнути відповідальності за справи дядька.

6) К. Мокієвський знав про бажання московських урядовців поставити на гетьманський уряд Б. Шереметєва.

7) Різка зміна позиції київського полковника щодо свого дядька, який восени 1698 р., не сумніваючись у його надійності, посилав свояка в Москву⁶³ дати «правильний», на відміну від В. Бухвостова, звіт про проведену військову кампанію, засвідчувала його захисну реакцію в очікуванні репресій (полковник добре знав, що родич позбавленого уряду, відправленого на заслання у 1689 р. Василя Голіцина, його двоюрідний брат⁶⁴ Борис Голіцин не тільки потрапив у немілість, а навпаки став наближеним Петра І, очолював до 1700 р. Іноземський приказ⁶⁵).

Оскільки старшина була запрошена на обід до Б. Шереметєва перед відправленням додому, то це ніби заперечує версію про намір царедворців учинити у Пскові козацьку раду та обрати нового гетьмана. Проте, можливо, на заваді цьому стала загадкова смерть І. Обидовського 31 січня 1701 р. Ніжинський полковник і наказний гетьман мав би бути зручною мішенню для викриття «зради». За наслідком її розслідування, логічним би стало відсторонення І. Мазепи від влади. Такий сценарій був зручним для царя, Москви. Без І. Обидовського проводити якісь кадрові перестановки, звинувачувати Батурин у підіграванні ворогу, зрештою повісити на гетьманців розгром під Нарвою було важко. Як повідомляв Могилівський літопис, «наказний гетьман Обидовський у Пскові, від отрути, поданої в Печорах, неподалік від Пскова, помер і був похований у Києві»⁶⁶. Далі це джерело зазначає: «Провину за це поклали на київського полковника; ба, і з полковництва його скинуто»⁶⁷. Це єдине повідомлення про причини смерті в ранньому віці гетьманського племінника. Схоже, літописець був поінформований про вищезгадане від гетьманців, які не раз проходили Могилівщиною в ті дні та наступні місяці, ідучи в Прибалтику та повертаючись із військових кампаній. Українські літописці про це не пишуть. Але, на нашу думку, Самовидець не випадково написав, що ніжинський полковник «там своєю смертю умерл в літах молодих»⁶⁸. Отже, літописець, симпатизуючи гетьману, найімовірніше не тільки прикривав факт отруєння, а й заперечував важливіше – версію самогубства полковника. Саме тому автор літопису підкреслював, що племінник «своєю смертю умерл». Отже, він знав і про існування іншої версії, яка, на його думку, була тенденційною, неправдивою, антигетьманською, дискредитаційною, а тому не вартою для запису у свій твір. З огляду на те, що К. Мокієвський у січні 1701 р. став на бік Б. Шереметєва і не сумнівався, що влада І. Мазепи ось-ось закінчиться, І. Обидовський зрозумів, яку роль передбачили заколотники йому у зміщенні дядька. Наказний гетьман, звинувачений у зраді, мав ще й викривати, давати докази для повалення гетьмана. Київський полковник, думаємо, вів переговори з ним про це. Можливо, про всі згадані реалії запланованого зміщення наказний гетьман дізнався від старшин, які вагалися чинити щось супротивне проти володаря булави, але змушені були втягуватися в інтригу Б. Шереметєва, який посилався на волю царя. Загнаний у глухий кут, І. Обидовський, передбачаючи свій арешт, міг прийняти рішення не брати участі в цій виставі-грі, поламати плани заколотників, зруйнувавши їх своєю смертю. Зрештою він знав, що його чекала доля сина зміщеного з посади гетьмана Івана Самойловича, чернігівського полковника Григорія Самойловича, якому 11 листопада 1687 р. у Севську за «зраду» після жорстоких тортур було відрубано голову.

Відповідно до цього вважаємо, що келих вина з отрутою в тих реаліях став важливим сигналом для Батурина, для І. Мазепи про небезпеку.

ду, лютий–березень 1701 р.) дізнаємося, що В. Кочубей недолюбливав К. Мокієвського («Пан судя енералний Великодних Свят запросивши мене в дом свой при полчанах Полтавских и моих полчанах всѣ рѣчи минувши, стал мнѣ домовляти накиданем на полчан моих рѣпу, капусту и иншие чинить долегливости и кривди, богатством нѣякимсь допинал. И выбѣгши з комнати Тишчиха, з направи панѣ судиноѣ, так мене безчестила поганими словами, же з великого жалю моего и стиду, слезами обливаючись, не памятаю як з его дому вийшол» (ДГІМД. С. 320)).

⁶² Близько 1701 р. Київ. Звинувачення київського полковника... С. 367.

⁶³ Гордон П. Дневник. 1696–1698 / Пер. с англ., статья и примечания Д.Г. Федосова. Москва: Наука, 2018. С. 173.
⁶⁴ Князь Голіцины. 600 лет служения Москве и Отечеству: библиографический указатель / Авт.-сост. Е.Н. Бычкова, И.И. Голіцын; ред.-библиогр. И.И. Доронина; консультант и автор вступ. слова И.И. Голіцын. Москва: ЦУНБ им. Н.А. Некрасова, 2010. С. 322.

⁶⁵ Там само. С. 33.

⁶⁶ Переклад з польської Ю. Мицика. Див.: Могилевская хроника Т.Р. Сурты и Ю. Трубицкого / Полное собрание русских летописей. Москва: Наука, 1980. Т. 35 (Летописи белорусско-литовские). С. 251.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Літопис Самовидця / Видання підготував Я.Ф. Дзира. Київ: Наукова думка, 1971. С. 165.

Старшинам, які діяли проти гетьмана, навряд чи потрібно було отруювати його племінника: у такий спосіб проявилася б нездатність опозиції протистояти керманічу. Помста отруєнням – болючий удар по володарю. Однак він нічого не змінював на Гетьманщині. Тому ми схилиємося до того, що сценарій 1687 р., коли на арештованих І. Самойловича та його синів В. Голіцин повісив усі провали Кримської кампанії, зробив їх головними винуватцями ганебного повернення, луснув, наче мильна бульбашка, у результаті непередбачуваного для заколотників кроку І. Обидовського.

Сміливість, безоглядність К. Мокієвського на прощальній аудієнції з командуючим гетьманцями Б. Шереметевим дає підставу поміркувати й про такі ймовірні складові запущеного механізму вирішальних кадрових змін у Гетьманщині:

1) Київський полковник мав спільників, які сприйняли «план Москви» в особі Б. Шереметева як незворотної реальності; очевидно, у це коло увійшли кілька безпосадних заслужених військових товаришів, які, як і їхні колеги на Коломаку 1687 р., прагнули перерозподілу владних повноважень на свою користь. Зауважимо, що Б. Шереметев перед здійсненням дипломатичної місії та після неї оминав Батурин (бо, як казав він Данилу Забілі, «и мне гетман добра не желает»⁶⁹), але зупинявся на ночівлю в помешканнях стародубського полковника Михайла Миклашевського⁷⁰, генерального обозного Василя Дуніна-Борковського⁷¹ та багатьох старшин на шляху з Києва до Глухова. Дуже ймовірно, що ночівля боярина в січні 1699 р. у Реутинцях⁷² у Данила Забілі планувалася учасниками змови з Київського полку – наприклад, недалеко, у Коропі⁷³, проживав дядько вищезгаданого донощика, значний військовий товариш Іван Забіла⁷⁴, дружиною якого була дочка генерального обозного В. Дуніна-Борковського Анна⁷⁵.

2) Сім городових та чотири охотницькі полковники, напевне, були поставлені перед фактом неминучості змін, однак не проявляли активності та пасивно спостерігали у Пскові за розвитком подій; прибувши додому, вони одразу здали заводія-заколотника, що почав підігравати Москві.

3) Зухвалість К. Мокієвського, можливо, була пов'язана з тим, що саме йому російське командування, з яким він контактував під час походів 1695–1698 рр., дало шанс «виправитися», щось наобіцяло. Саме до нього Б. Шереметев після смерті І. Обидовського звернувся з листом визначити зі старшиною, хто буде наказним гетьманом⁷⁶. Гетьманці обрали старшим над собою чернігівського полковника Юхима Лизогуба⁷⁷. Про це 13 лютого 1701 р. Б. Шереметев повідомляв царя⁷⁸.

4) Ідея зміщення І. Мазепи та призначення на його місце Б. Шереметева, схоже, зародилася не в момент походу. Після взяття у 1695 р. українсько-російським військом фортець Казикермен, Мубереккермен, Мустриткермен, Аслан-міста вийшов друком панегірик «Slawa heroicznych dzieł jasnego włajmożnego J. Mi Pana Borysa Petrowicza Szeremety» («Героїчна слава дій ясновельможного його милості пана Бориса Петровича Шереметева»). Його написав Петро Терлецький. На наш погляд, були дві редакції панегірика. Перша – 1695 р. А наступна – після 1698 р., тобто після повернення Б. Шереметева із зарубіжного відрядження (з'явився у Москві у 1699 р.), коли він вже став кавалером хреста Мальтійського ордена⁸⁰. У панегірику не випадково є натяки на цю нагороду – «доблесний кавалер Борис Петрович»⁸¹, «Кавалерські діла»⁸².

⁶⁹ О наказании Данилы Забелина на донос на гетмана Мазепу. *Источники Малороссийской истории* / Собранные Д.Н. Бантышем-Каменским и изданные О.М. Бодянским. Москва: В Университетской тип-и, 1859. Ч. II. С. 27.

⁷⁰ Записка путешествия генерала фельдмаршала российских войск, тайного советника и кавалера мальтийского, с апостола Андрея, Белого орла и прусского ордена, графа Бориса Петровича Шереметева, в тогдашняя времена бывшего ближнего боярина и наместника Вятского, в европейския государства в Краков, в Вену, в Венецию, в Рим и на Мальтийский остров, изданная по подлинному описанию, находящемуся в библиотеке сына его господина обер-камергера, генерал-аншефа, сенатора и кавалера с апостола Андрея, с Александра Невского, Белого Орла и с. Анны, графа Петра Борисовича Шереметева. Москва: Печ. при Имп. ун-те, 1773. С. 4.

⁷¹ Там само.

⁷² О наказании Данилы Забелина на донос на гетмана Мазепу... С. 26.

⁷³ Тут ночував Б. Шереметев.

⁷⁴ Кривошея В.В., Кривошея І.І., Кривошея О.В. Неурядова старшина Гетьманщини. Київ: Стило, 2009. С. 135.

⁷⁵ Модзалевский В. Малороссийский родословник. Киев: Тип-я т-ва Г.Л. Фронцкевича, 1910. Т. II. С. 76.

⁷⁶ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України... С. 504.

⁷⁷ Журнал государя Петра I с 1695 по 1709, сочиненный бароном Гизеном. *Собрание разных записок и сочинений, служащих к доставлению полного сведения о жизни и деяниях государя императора Петра Великого, изданное трудами и изданием Феодора Туманского*. Санкт-Петербург, 1787. Ч. 3. С. 231.

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Селищев А.М. Слава Б.П. Шереметева (Польский панегирик XVIII в.). *Русский библиофил*. 1915. Т. V. С. 85.

⁸⁰ Записка путешествия генерала фельдмаршала российских войск... С. 70–74.

⁸¹ Селищев А. М. Слава Б.П. Шереметева... С. 89

⁸² Там само. С. 92

У книжечці-панегірику привертає увагу одна з гравюр, підписана ініціалами Л.Т. (тобто Леонтій Тарасевич). На ній вигравіровано воїна з булавою⁸³, а під ним Сатурн, який виорює плугом булави, каламар, печатки, ключ.

*Родину їхню за численну знають,
Її-бо списом цілим вимірюють.
У руській краї має свою славу,
Трима булаву.
Тож титулами славно збагатилась.
Ще й добрим ім'ям гідно укріпилась –
Все за криваві праці, свої поти,
Славні роботи.
Хто їх прославив всюди по країнах,
По всіх державах і малих родинах
За їх відваги, серце і чесноти
Рицарські цноти?
Ніхто їм інший навіки для слави
Не дав трофеїв, тільки Марс кривавий,
Булат і замки пишнії та дужі
Рідні потужні»⁸⁴.*

Зображення Б. Шереметєва як гетьмана було додано в панегірик на іншому папері, як вкладку. Схоже, це був ще один додаток до панегірика. Напевне, Л. Тарасевич був взятий у похід і оперативно створив гравюру на прохання київського полковника у січні–лютому 1701 р. Зазначимо, що в січні 1699 р. боярина урочисто прийняли у Києво-Печерській лаврі з «духовним поучением»⁸⁵, що правдоподібно мався на увазі виступ студії та красиво оформлені з цієї нагоди тези Києво-Могилянського колегіуму з присвятою полководцю. На естампі зображено герб, вершника-героя, генеалогічне древо з невеличкими портретами його предків⁸⁶. Напевне, під час цього візиту Б. Шереметєв зробив значний фінансовий вклад на лавру, а у 1713 р.⁸⁷ його коштом виготовлені срібні врата для головного іконостасу Успенського собору⁸⁸. При кінці життя він навіть хотів стати ченцем обителі⁸⁹, у тестаменті висловив побажання, щоб його поховали в цьому святому місці⁹⁰.

Чи планував Петро I ще у 1700–1701 рр. замінити гетьмана на когось слухнянішого і прогнозованішого? Однозначної відповіді на це не маємо через обмаль джерел. Разом із тим у 1701–1702 рр. цар призначив 65 нових воєвод⁹¹, що засвідчувало його бажання кардинально оновити кадровий потенціал свого царства. Загалом він змінив усіх очільників міст, призначених у кінці XVII ст.⁹² У 1699–1701 рр. з 44 чинних приказів, незважаючи на створення нових, цар залишив лише 35⁹³. Отже, Петро I модернізував Московію під нові військові потреби, які вимагали загальної уніфікації. Гетьманщина зі своїми відмінностями-

⁸³ Міркування Д. Ровінського про те, що Б. Шереметєв у 1695 р. був з бородою, а відтак на зображенні Л. Тарасевича представлений не він (Ровинский Д.А. Подробный словарь русских гравиров XVI–XIX вв. Санкт-Петербург: Тип-я императорской академии наук, 1895. Т. II. С. 983–986), не враховує одну обставину – датування самого військового походу та видання панегірика. Як нам видається, твір П. Терлецького вийшов друком спочатку в 1695 р., а потім з додатком після 1698 р. (що усуває суперечності про безбородого Б. Шереметєва). Так, І. Шляпкін у книзі «Святой Дмитрий Ростовский та його доба» (Санкт-Петербург, 1891 р.) посилається на «Славу», датовану їй 1698 р. (с. 66). Цей же рік фігурує у назві панегірика, згаданого у VII-му додатку до звіту про діяльність Товариства Любителів Давньої Писемності за 1877 р. (Селищев А. М. Слава Б. П. Шереметєва... С. 86). Дуже ймовірно, що друга редакція видання була приурочена до приїзду Б. Шереметєва у Київ після повернення його з Мальти, а вклейку із зображенням його як «гетьмана» зробили ще пізніше.

⁸⁴ Із книги «Слава героїчних справ ясновельможного й[ого] м[илості] пана Бориса Петровича Шереметє» (1695 р.) / Пер. Р. Радишевський; упор. С. Павленко. Мазепина Атлантида. Творча спадщина доби 1687–1709 рр. Київ: Мистецтво, 2021. С. 103.

⁸⁵ Записка путешествия генерала фельдмаршала российских войск... С. 88.

⁸⁶ Степовик Д.В. Українська графіка XVI–XVIII ст. Еволюція образної системи. Київ: Наукова думка, 1982. С. 297–298.

⁸⁷ Шушпан Г.Г. Срібні царські врата в сакральному просторі українських храмів. Київ: Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, 2021. С. 51.

⁸⁸ Муравьев А.Н. Путешествие по святым местам русским. Санкт-Петербург: Тип-я II отд. Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1863. Ч. II. С. 335.

⁸⁹ Родникова И.С. «И Шереметев благородный...» К атрибуции оклада Евангелия из собрания Псковского музея. Псков. 2009. № 31. С. 50.

⁹⁰ Там само. С. 56.

⁹¹ Приложение 8. Лица, назначенные на воеводские должности 1701–1702 гг. Селихов Е.А. Формирование руководящего состава... С. 142–144.

⁹² Там само. С. 73.

⁹³ Писарькова Л.Ф. Государственное управление России с конца XVII – до конца XVIII в.: эволюция бюрократической системы. Москва: Российская политическая энциклопедия, 2007. С. 93.

ми, особливостями дуже не вписувалася в цей загальний план⁹⁴. Дуже ймовірно, що псковський таємний нереалізований заколот – це всього-на-всього інтрига Б. Шереметєва, його спроба в реаліях війни стати правителем України. Під час дипломатичної місії 1697–1698 рр. боярина зустрічали правителі та військові Європи як генералісімуса, «гетмана войск Царского Величества»⁹⁵. Він був удостоєний почестей як знаменитий полководець, що взяв чотири турецькі міста. Удома з ним так не рахувалися, що його пригнічувало. Звідси він підбурював царя, козацьких полковників, щоб вони його поставили правителем Гетьманщини. Однак йому не вистачило рішучості у реалізації задуму. Можливо, цьому перешкодила смерть І. Обидовського або були інші причини. У Москві, наприклад, у другій половині 1700 р. були занепокоєні повідомленнями їхнього польського резидента Любима Судейкіна про наміри значної частини верхівки Речі Посполитої розпочати війну з Московією за повернення України⁹⁶. А це означало, що зміщення гетьмана лише підіграло б цим силам, які активно агітували Августа II діяти саме таким чином. Зрозуміло, що подібні наміри могли охолодити Петра I, Ф. Головіна у підтримці Б. Шереметєва.

20 січня 1701 р. Петро I направив до Б. Шереметєва Тихона Стрешнева «для управления нынешней войны»⁹⁷, «дабы по крайней мере должность отечества и честь чина исправить полчились»⁹⁸. З листа царя до свого уповноваженого дізнаємося, що мається ніби на увазі – «Новгород, также и Псков зачатое доделать и, что приказано во Пскове, еще вновь сделать, чего в прошлом лете не успели»⁹⁹. Проте голова Розрядного приказу Т. Стрешнев, якого цар називав «отцом»¹⁰⁰, дозволяв йому носити бороду і на якого під час своєї відсутності залишав управління Московським царством, навряд вирішував у Пскові тільки питання поліпшення фортифікації прикордонних містечок, видачі жалування воякам. Напевне, обговорювалося й вищезгадане питання. 28 січнем 1701 р. датується указ царя, згідно з яким із цього часу в грамотах, кореспонденціях та інших документах зобов'язано всіх Б. Шереметєва «писать генералом и военным кавалером малтийским свидетельствованным»¹⁰¹. Із цього приводу 12 лютого 1701 р. останньому направлена відповідна царська грамота¹⁰². Зауважимо, що Петро I 31 січня 1701 р.¹⁰³ вирушив із Москви на зустріч з Августом II в Дюнабурґ¹⁰⁴.

П. Орлик зафіксував у листі до Стефана Яворського важливе свідчення щодо прагнення царедворців посісти гетьманський уряд. «Писала, – зазначав соратник І. Мазепи про кореспонденцію Анни Дольської, – однак один лист цифрами до его Мазепы с Лвова, в

⁹⁴ Показовий у цьому плані лист І. Мазепи від 8 травня 1700 р. у Москву зі скаргою, що його, не поставивши до відома, відсторонили від владних повноважень щодо управлінням Києвом: «Не извещено мне еще того монаршеским его царского пресветлого величества указом, дабы я властью моею гетманскою к Нижнему городу Киеву не належал; а вижу то, что о спорных делех меж мешанами киевскими и меж монастырями тамошними в землях деующихся, из малороссийской его царского пресветлого величества канцелярии, прислана препочтенная великого государя нашего грамота к боярину и воеводе киевскому, вручая его милости в тех делех чинити розыск и росправу; и донеслось мне, что уж боярин и воевода киевской тамошним мешаном ис Кириловского монастыря с старцами, в землях спорных повелел прежние знаки или грани и столбы выкидать, и чинил новое размежевание, а того Кириловского и иных монастырей киевских старцы о своих обидах ко мне гетману прибегают, и помочи себе, и управы против обидящих неотступно просят, доношу я убо вашей вельможности что прежде сего, почав от покойного Богдана Хмельницкого, при всех бывших гетманов, при преславной скипетрской державы святых памяти как отца, так и брата его света великого государя нашего все Нижняго города Киева дела до гетманов належали, и уже при нем премилостивейшем моим великом государе, некоторые о землях розыски мне были вручены, и я от себя посылал туды особ отселя яко ж и то было утвержено, и в статьях положено, чтоб никому из малороссийских чинов у кого б не было гетманского універсала, жалованных его царского пресветлого величества привилеев, ис той же канцелярии не выдавать; а ныне мешаня киевские на многие вещи не имея моего гетманского універсала препочтенную жалованную его царского пресветлого величества грамоту взяли, естли б до того Нижняго города Киева гетманом не належати, то надобно б было уж и казаков тамо издавна жительствующих свести оттоля, и казацкие дома, которые казаки из розных мест, для прибежища себе держат, пустити в презрение или в разорение» (Лист І. Мазепи до Ф. Головіна (1700 р., травня 8). *ЛИМ-2*. С. 629).

⁹⁵ Записка путешествия генерала фельдмаршала российских войск... С. 6.

⁹⁶ Корольков В.Д. Речь Посполитая и начало Северной войны. *Ученые записки Института славяноведения*. Москва: Изд-во АН СССР, 1952. Т. V. С. 286.

⁹⁷ Письма Петра Великого, писанные к генерал-фельдмаршалу, тайному советнику, малтийскому, с. апостола Андрея, Белого орла, и прусского ордена кавалеру, графу Борису Петровичу Шереметеву. Москва: При Императорском университете, 1774. С. 1.

⁹⁸ Там само.

⁹⁹ Письмо Петра I к Тихону Никитичу Стрешневу (1701, январь). *ПБПВ*. Т. I. С. 422.

¹⁰⁰ Воронцова Л.Ю. Российский государственный деятель конца XVII – первой четверти XVIII в. Тихон Никитич Стрешнев. *Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Гуманитарные науки. История*. 2013. № 4. С. 10.

¹⁰¹ Записка путешествия генерала фельдмаршала российских войск... С. 89.

¹⁰² Там само. С. 89–90.

¹⁰³ История Свейской войны (Поденная записка Петра Великого) / Сост. Т.С. Майкова, под общей ред. А.А. Преображенского. Москва: Кругъ, 2004. Вып. 1. С. 211.

¹⁰⁴ Устрялов Н. История царствования Петра Великого. Санкт-Петербург: Тип-я II отд. Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1863. Т. 4. Ч. I. С. 89.

которм для перестороги доносила ему, что она там же в Лвовѣ была у когось (того не упамятаю) восприемницею с Борисом Петровичем Шереметом, а съдячи у столу на христинах между тѣм же Борисом Петровичем и енералом Реном, воспоминала по случаю перед ним Реном имя его Мазепы похвальным словом, а енерал Рен, отвѣтуя ей, такожде похвално, будто сосболѣзновал ему Мазепѣ тако: “Пожался Боже того доброго и разумного Ивана! Он бѣдный и не знает, что князь Александр Данилович яму под ним рѣет и хочет, его отставя, сам в Украинѣ быть гетманом”»¹⁰⁵. Та й сам правитель Гетьманщини прокомментував згадане своєму довірнику так, що, мовляв, усі чули, «як тот же Александр Данилович публично о княженіе себѣ черниговское просил, через которое стелет и готует путь до гетманства»¹⁰⁶.

Наслідком вищесказаної спроби Б. Шереметева посісти гетьманське крісло стало зміщення київського полковника з посади. Одразу після отримання детального звіту про дії свого невдячного родича І. Мазепа усунув його від уряду. К. Мокієвський намагався виправдатися за свою негідну поведінку, мовляв, постійно незаслужено перед тим потерпав від родинної несправедливості¹⁰⁷, але гетьман у своєму листі у відповідь написав йому, що він «лишнее»¹⁰⁸ говорить.

У червні 1703 р.¹⁰⁹ позбувся уряду й полтавський полковник Іван Іскра¹¹⁰, який, як з’ясував І. Мазепа з доносу на цього старшину полчан та обивателів, під час походу в Ліфляндію підлещувався до Б. Шереметева, зокрема «потай всѣх панов полковников, навет потай полчан своих, сам до боярина его милости ѣздил»¹¹¹, «двое коней добычных велми добрых, при инных подарках отдал боярину»¹¹². Крім того, близько коло І. Іскри поширювало серед полтавського простолюддя чутку, що «же цѣле по ясневелможном добродѣви достоинство так высокое гетманское ему будет вручено»¹¹³. Коли 29 січня 1702 р.¹¹⁴ І. Мазепа перебував у Москві¹¹⁵, полтавський полковий сотник Іван Черняк говорив, що «будто ясневелможного добродѣя на Москвѣ задержано, а на гетманство пана Искру назначено»¹¹⁶.

References

- Kryvosheia, V., Kryvosheia, I., Kryvosheia, O. (2009). *Neuriadova starshyna Hetmanshchyny* [Non-governmental elderly of the Hetmanate]. Kyiv, Ukraine.
- Pavlenko, S. (2009). *Viiskovi kampanii doby hetmana Ivana Mazepy v dokumentakh* [Military campaigns of Hetman Ivan Mazepa times in documents]. Kyiv, Ukraine.
- Pavlenko, S. (2019). *Ukraina doby Ivana Mazepy. 1708–1709 r. v dokumentalnykh dzherelakh* [Ukraine in the era of Ivan Mazepa. 1708–1709 in documentary sources]. Kyiv, Ukraine.
- Pavlenko, S. (2021). *Mazepyna Atlantyda. Tvorchy spadshchyna doby 1687–1709 rr.* [Atlantis of Mazepa. Creative heritage of the era 1687–1709]. Kyiv, Ukraine.
- Petrukhynstev, N. (2021). «А в Тованске, hosudar, ratnykh liudei ostalos maloe chyslo». Donoshenye komanduiushcheho tavanskym harnyzonom dumnoho dvorianyna V.B. Bukhvostova tsariu Petru I. 1697 h. [«Ruler, there is only a small number of military people remained in Tovansk». Report of the commander of the Tavan garrison nobleman V.B. Bukhvostov to tsar Peter I. 1697]. *Ystorycheskyi arkhiv – Historical archive*, 6, P. 176–177.

¹⁰⁵ 1721, червня 1. Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського. ДГІМД. С. 349.

¹⁰⁶ Там само.

¹⁰⁷ Між 1700 та лютим 1701. Лист київського полковника Костянтина Мокієвського до гетьмана І. Мазепи. ДГІМД. С. 319–321. Детальніше вивчивши реалії 1700–1701 рр., ми дійшли висновку, що цей лист слід датувати березнем–квітнем 1701 р., коли гетьманці повернулися зі Псковщини і кілька полковників написали І. Мазепі звіт про негідну поведінку київського полковника. У результаті цього гетьман відправив родича у відставку, аргументувавши своє рішення тим, що той не може тримати язик за зубами.

¹⁰⁸ Там само. С. 320.

¹⁰⁹ 1703, іюня 26. Пісьмо гетмана Мазепи к боярину Федору Алексеевичу Головину о разбоях запорожских козаков. *Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских козаков*. Владимир: Типолитография губернского правления, 1908. Т. I. С. 953.

¹¹⁰ Резолюции на статьи, присланные малороссийским гетманом Иваном Степановичем Мазепой (1703, конец июня или начало июля). *Письма и бумаги императора Петра Великого*. Санкт-Петербург: Государственная типография, 1889. Т. 2. С. 197–198.

¹¹¹ 1708, не пізніше квітня–травня. Пункти скарг від полкової старшини, міщан та всіх посполитих Полтавського полку на пана І. І. Іскру, колишнього полтавського полковника, подані гетьману І. С. Мазепі / Публікація К. Кочегарова. *Україна доби Івана Мазепи. 1708–1709 рр. у документальних джерелах* / Упор. С. Павленко. Київ: Мистецтво, 2019. С. 42.

¹¹² Там само. С. 41.

¹¹³ Там само. С. 44.

¹¹⁴ Выписка о приезде и отпуске гетмана Мазепы октября с 24 ноября по 29 число 1703 г. *ІР НБУВ*. Ф. VIII. Од. зб. 223/96. Арк. 577.

¹¹⁵ У складі посольства було 125 чоловік, зокрема два генеральні осавули – Іван Ломиковський, Іван Скоропадський, значний військовий товариш Клим Довгополий, гетьманський священник, духовний отець Василь, два канцеляристи, гетьманський свояк Яків Малишевський, а також дворяни, дворецький, два трубачі, двоє ключників, 27 візників, обслуговуючий персонал (Там само. Арк. 578).

¹¹⁶ 1708, не пізніше квітня–травня. Пункти скарг від полкової старшини... С. 44.

Pysarkova, L. (2007). Hosudarstvennoe upravlenye Rosyy s kontsa XVII – do kontsa XVIII v.: evo-lutsiia biurokratycheskoi systemy [Public administration of Russia from the end of the 17th – to the end of the 18th c.: the evolution of the bureaucratic system]. Moscow, Russia.

Rodnykova, Y. (2009). «Y Sheremetev blahorodnyi...» K atrybutsy oklada Evanheliia yz sobranyia Pskovskoho muzeia [«And Sheremetev is noble...» About attribution of the Gospel cover from the collec-tion of the Pskov museum]. Pskov, 31, P. 50.

Selykhov, E. (2018). Formyrovanye rukovodiashcheho sostava pravytelstvennykh uchrezhdeniy Ros-syy kontsa XVII – nachala XVIII vv. [Formation of the leadership of government agencies of Russia at the end of the 17th – the beginning of the 18th c.]. Moscow, Russia.

Serov, D. (2008). Admynystratsiya Petra I [Administration of Peter I]. Moscow, Russia.

Shushpan, H. (2021). Sribni tsarski vrata v sakralnomu prostori ukrainskykh khramiv [Silver royal ga-tes in the sacred space of Ukrainian temples]. Kyiv, Ukraine.

Vorontsova, L. (2013). Rossyyskiy hosudarstvennyi deiatel kontsa XVII – pervoi chetverty XVIII v. Tykhon Nykytych Streshnev [Russian statesman of the end of the 17th – the first quarter of the 18th c. Tikhon Nikitich Streshnev]. Yzvestiya vysshykh uchebnykh zavedenyi. Povolzhskiy rehyon. Humanytarnye nauky. Ystoryia – Proceedings of higher educational institutions. Volga region. Humanity sciences. Histo-ry, 4, P. 10.

Zakharov, A. (2017). Nahrazhdeniya «tsaredvortsev» tradytsyonnyy moskovskyy chynamy [Award-ing «courtiers» with traditional Moscow ranks]. Studia Rossica Gedanensia, 4, P. 399.

Павленко Сергій Олегович – історик, заслужений журналіст України, шеф-редактор наукового журналу «Сіверянський літопис» (просп. Миру, 13/106, м. Чернігів, 14021, Україна).

Pavlenko Sergiy – historian, honored journalist of Ukraine, editor-in-chief of the scientific historical journal «Siverian chronicle» (13/106 Myru Avenue, Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: PavlenkoSO1955@gmail.com

B. SHEREMETEV'S ATTEMPT TO BECOME HETMAN (1700–1701)

The purpose of the proposed study is to cover the events of 1700–1701 related to B. Sheremetev's un-successful attempt to take the hetman's chair. **Methods.** Problem-chronological. Monitoring of sources, studies about events of 1690s, early 1700s. **Novelty.** For the first time, the author drew attention to sources demonstrating the active participation of the tsarist high-ranking official B. Sheremetev in the conspiracy that was supposed to lead to the overthrow of Hetman I. Mazepa. A convenient moment was chosen for this purpose – the participation of many Cossack regiments in the campaign, the remoteness of the mace owner from the camp, troubles with the organization of military operations by the orderly hetman I. Obidovsky. Participation of relative of the owner of the mace, Kyiv colonel K. Mokiyevesky, in measures to change po- -wer in Baturin in favor of the boyar B. Sheremetev shows that in fact the elite was already ready to hand over her owner to Moscow. They have already accepted the above as an inevitable reality, sanctioned by tsar himself. Plans of the conspirators and the candidate for the hetman's post were broken by the un-expected death of I. Mazepa's nephew, Nizhyn colonel I. Obidovsky.

Conclusions. Events of 1700–1701 point to the very fragile position of I. Mazepa in the power system of the Moscow kingdom. B. Sheremetev in 1693 received evidence of secret anti-tsarist activities of the het-man. He was the inspirer and accomplice of D. Zabala's denunciation in 1699, and in 1700 he wrote a re- -port to the tsar about the treachery of Ukrainians. Having received during the campaign of 1700–1701 su- -periority over Cossack regiments, the boyar became the secret organizer of the overthrow of I. Mazepa from the government. These insidious actions were prevented by the sudden and unexpected death of I. Obidovsky, who seems to have decided to destroy the plans of the intruders in this way, to warn his uncle about the threat to his rule.

Key words: B. Sheremetev, regiments, banquets, conspiracy, nephew, I. Mazepa, Baturyn.

Дата подання: 30 червня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 10 серпня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Павленко, С. Спроба Б. Шереметєва стати гетьманом (1700–1701 рр.). Сіверянський літопис. 2023. № 4. С. 32–44. DOI: 10.58407/litopis.230403.

Цитування за стандартом APA

Pavlenko, S. (2023). Sproba B. Sheremetieva staty hetmanom (1700–1701 rr.) [B. Sheremetev's attempt to become hetman (1700–1701)]. Siverianskyi litopys – Siverian chronicle, 4, P. 32–44. DOI: 10.58407/litopis.230403.

УДК 339.5(477:(47+57))-89«1890/1914»

Олександр Пилипенко

УЧАСТЬ ЗЕМСТВ ТА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРИСТВ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В ОРГАНІЗАЦІЇ ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ АГРАРНОЮ ПРОДУКЦІЄЮ наприкінці XIX – на початку XX ст.

DOI: 10.58407/litopis.230404

© О. Пилипенко, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6096-9433>

Метою розвідки є вивчення історії виникнення та діяльності земств та сільськогосподарських товариств, їх участь в експорті аграрної продукції з українських губерній Російської імперії наприкінці XIX – поч. XX ст., аналіз з'ясування місця і ролі українських земель у загальноімперській структурі експортно-імпортних відносин; визначення залежності державного регулювання у цій сфері від місцевої господарської специфіки та пріоритетів регіональних підприємницьких кіл. **Методи дослідження** добиралися відповідно до поставленої мети на основі принципів об'єктивізму та науковості. Переважно використовувався метод аналізу та дедукції для інтерпретації архівних джерел. **Наукова новизна** полягає в тому, що виокремлено такі провідні передумови діяльності земств та сільськогосподарських товариств: історичні, географічні, фінансові, освітні, демографічні, соціальні. **Акцентовано** на значенні цього виду діяльності земств і сільськогосподарських товариств у повітах та селищах, де вони працювали. Досліджено основні види діяльності земств та сільськогосподарських товариств, головні чинники, що визначали якісні й кількісні характеристики наприкінці XIX – на поч. XX ст.: соціально-політичні, соціально-економічні, господарські. **Доведено**, що зазначені передумови та чинники справили значний вплив на формування провідних тенденцій розвитку та діяльності українських сільськогосподарських товариств у пореформений період. Виділено основні періоди діяльності земств та сільськогосподарських товариств. **Охарактеризовано** окремі види господарської діяльності. **Простежено** тенденції та зміст цієї діяльності в контексті проведення земської реформи і суспільно-економічного розвитку країни.

Зазначено, що кінець XIX – поч. XX ст. характеризувалися не тільки безпосередньо діяльністю великого капіталу, але й селянських організацій. У результаті вивчення діяльності земств Київської, Харківської, Подільської та інших губерній визначено головні тенденції розвитку громадських організацій. Зроблено **висновок**, що діяльність сільськогосподарських товариств залежала від багатьох факторів: економічного розвитку губерній, рівня організації зовнішньої торгівлі, темпів проведення економічних реформ.

Ключові слова: Наддніпрянська Україна, земства, сільськогосподарські товариства, підприємницька діяльність, аграрна продукція, організації агрономів, експорт, економічний розвиток, громадськість.

Реформи 1861–1867 рр. та революційні події 1905–1907 рр. не призвели до конфіскації поміщицького землеволодіння, на що покладало великі сподівання селянство. Для правлячої в Російській імперії верхівки, тісно пов'язаної з великим землеволодінням економічними та політичними інтересами, такий шлях був неприпустимим. Унаслідок цього кардинальні питання землевпорядкування після указу від 9 листопада 1906 р. поступово спрямовувалися в русло еволюційного розвитку. Однак більшість проблем у політичній, правовій і соціально-економічній сферах не було вирішено, адже життєвий рівень українців залишався низьким¹.

Варто зазначити, що розрахунки урядових кіл і почасти громадськості на те, що столипінське землевпорядкування стане панацеєю вирішення ледве не всіх проблем у сільсько-

¹ Горно-заводское дело. 1913. № 21. С. 7313–7333.

му господарстві, не справжувалися. Країни Західної Європи за врожайністю зернових культур значно переважали Російську імперію. Про ставлення держави до агрономічної науки можна судити на основі даних про чисельність агрономічного персоналу. Так, у 1909 р. на величезних просторах Російської імперії налічувалося 2541, а в 1911 р. – 5185 агрономів. Із них урядових було 1581, а громадських – 3604². Забезпечення українських губерній фахівцями сільського господарства наведено в таблиці 1.

Таблиця 1

Чисельність громадсько-агрономічних працівників в українських губерніях у 1909–1910 рр.³

Губернія	1909 р.	1910 р.	Приріст
Київська	149 55	– 72	– 17
Чернігівська	109	160	51
Полтавська	130	140	10
Харківська	67	107	40
Катеринославська	78	100	22
Херсонська	43	56	13
Таврійська			
Загалом	631	635	153

Загальна чисельність агрономічного персоналу (агрономів, інструкторів, сільськогосподарських старост та ін.) на 1 січня 1913 р. становила 7270 осіб⁴. Важливим важелем для підйому продуктивності сільського господарства могли стати насамперед інвестиції держави в цю галузь економіки. Тому досить цікавими можуть бути бюджетні витрати головного землеробського відомства на агрокультурні заходи. У наступні роки фінансування поліпшувалося. У зв'язку з цим часопис Харківського губернського товариства сільського господарства зазначав, що бюджетні витрати Департаменту землеробства, які зростали, сприяли розвитку громадської агрономії, зокрема земських агрокультурних заходів, розгортанню мережі дослідницьких установ і сільськогосподарської освіти⁵.

Так, К. Маньковський зазначав, що на утримання комітету і землевпорядкувальних комісій та на грошову допомогу при землевпорядкуванні протягом 1907–1911 рр. було витрачено 58549 тис. руб.⁶ У загальному підсумку шість українських губерній одержали від Департаменту землеробства 1545,7 тис. руб. Поміж земствами і сільськогосподарськими товариствами, з одного боку, та місцевими урядовими агентами й відомчими установами, з другого, ці кошти було розподілено вкрай нерівномірно. Останні одержали в Катеринославській губернії 62,4% департаментського фінансування, Таврійській – 80,3%, Чернігівській – 37,5%, Херсонській – 41,7%, Харківській – 37,1%, Полтавській – лише 18%.

Щодо місцевого самоврядування, то у сприятливішому становищі опинилися земства Полтавщини, Чернігівщини й частково Харківщини. Помітніше урядове субсидування отримали сільськогосподарські товариства Полтавської та Харківської губерній. Разом місцеві агенти й відомчі урядові установи шести українських губерній одержали в 1911 р. 750,2 тис. руб., а земства та сільськогосподарські установи – 739,4 тис. руб., або менше від перших лише на 10,8 тис. руб.⁷ Саме ці фінансові засоби й спрямовувалися на агрокультурні заходи в сільському господарстві. В абсолютних цифрах витрати на землевпорядкування збільшилися за сім років (1903–1910 рр.) з 1296 до 20015 тис. руб. (1544,36%); на сільськогосподарську освіту – з 2077 до 3360 тис. руб. (61,17%); на меліорацію – з 786 до 2071 тис. руб. (163,48%); на інші галузі агрокультурної політики – з 2357 до 4453 тис. руб. (88,92%)⁸.

Ставлення окремих губернських і повітових земств до урядової аграрної політики було різним, але загалом ці органи місцевого самонаправління не бажали «злитися» з державним курсом, визначеним указом від 9 листопада 1906 р. Ряд українських губернських земств, зокрема, харківське та катеринославське, наполягали на необхідності введення своїх представників до складу агрономічних нарад землевпорядних комісій і, хоча й не надто рішуче, висловлювали своє бажання стати господарями у сфері агрокультурної політики. Обласний з'їзд представників земств і сільських господарів у Катеринославі, який

² Кириченко І. Агрономический персонал в России и в Харьковской губернии. Южно-русская сельскохозяйственная газета. 1913. 17 января.

³ Южно-русская сельскохозяйственная газета. 1912. 9 февраля.

⁴ Черниговская земская неделя. 1914. 7 марта.

⁵ Южно-русская сельскохозяйственная газета. 1915. 5 ноября.

⁶ Маньковский К.Г. Итоги землеустройства. Агрономический журнал: Издание Харьковского общества сельского хозяйства. Харьков, 1913. Кн. 1. С. 112.

⁷ Сперанский Н. Местная самодеятельность и бюджет департамента земледелия. Агрономический журнал. Харьков, 1913. Кн. 1. С. 92.

⁸ Lindner R. Unternehmer und Stadt in der Ukraine, 1860–1914. Berlin: UVK, 2006. В. 7–8.

відбувся у вересні 1910 р., проголосив, що надання агрономічної допомоги є завданням земств і громадських організацій⁹. Під тиском громадськості уряд лавірував і неодноразово заявляв про свою згоду передати агрономічну допомогу населенню земствам. Однак подібні плани були не зовсім щирими, адже навіть коли уряд формально погодився передати агрономічну допомогу в районах землевпорядкування земствам, то зберіг за собою нагляд і керівництво за цією діяльністю через особливі наради при губернських землевпорядних комісіях. Окрім того, в економічній й сільськогосподарській нараді при земських управах було введено агрономів¹⁰. Із цією метою паралельно із земською створювалася землевпорядна агрономічна організація. У зв'язку з цим Київський сільськогосподарський з'їзд, що працював у вересні 1913 р., розглянувши питання про взаємовідносини земства й уряду в наданні агрономічної допомоги землеробському населенню, зазначив у своїй резолюції, «що вся агрономічна допомога на місцях має зосереджуватися в руках земств, а там, де їх немає, – у руках місцевих громадських організацій»¹¹.

На цьому тлі й проходила робота земств та інших громадських організацій щодо надання агрономічної допомоги землеробському населенню. Зокрема, на Полтавщині агрономічні служби стимулювали розвиток травосіяння для розширення кормової бази тваринництва. На просторі цієї губернії за час існування агрономічної організації було відкрито показових ділянок: під люцерною – 9110, викою – 882, конюшиною – 178, могаром – 62, сорго – 55, сумішшю лугових трав – 50 і стоколосом безостим – 18¹². Про фінансові можливості земств України в цій сфері можна судити на основі даних таблиці 2.

Таблиця 2
Розміри витрат земств українських губерній
на сільськогосподарські й економічні заходи у 1913 р.¹³

Губернія	Витрати (тис. руб.)	% до кошторису губернських витрат
Полтавська	1635,4	12,8
Харківська	1436,2	9,6
Київська	1397,2	13,0
Катеринославська	1248,3	8,5
Херсонська	801,7	7,3
Чернігівська	794,2	10,2
Подільська	555,6	6,2
Таврійська	324,6	5,0
Волинська	300,1	5,7
Разом	8493,3	–

Прагнення і зусилля головного землеробського відомства щодо збереження свого контролю за агрокультурною діяльністю мали свої результати. Про це свідчить його співробітництво, наприклад, із губернським земством Полтавщини після створення в 1909–1910 рр. дільничної агрономічної організації. По-перше, земство формально надавало агрономічну допомогу всьому землеробському населенню, без виокремлення тих чи інших форм володіння землею. По-друге, в міру виникнення за сприяння землевпорядних комісій та Селянського поземельного банку господарств одноосібного володіння, тобто хутірських і відрубних, агрономічна допомога мала надаватися переважно саме їм. По-третє, інтереси урядової аграрної політики виявилися в тому, щоб, у разі можливості, як агрономічна допомога, так і всі показові заходи, були наближені до землевпорядної території та її окремих пунктів.

Незважаючи на те, що деякі положення цієї угоди між урядом і земством Полтавщини не були виразно окреслені, землевпорядна агрономічна організація по суті злилася із земською. Керівництво справою в губернії перейшло до земських органів, а за землевпорядними залишилася контролювальна роль¹⁴. Фінансування більшості таких агрономічних заходів, як розвиток дільничної організації, поширення сільськогосподарських знань, облаштування показових полів та ділянок, прокатних пунктів сільськогосподарських машин і знарядь праці, злучних пунктів у скотарській галузі тощо, мало забезпечуватися за рахунок спеціального землевпорядкувального кредиту. Тільки на утримання агрономічного персоналу землевпорядним відомством було асигновано 74 тис. руб., що сприяло вирішенню низки організаційних завдань. Роль губернського земства показана в таблиці 3.

⁹ Александрович М. Вопросы организационного строительства общественной агрономии на губернских агрономических совещаниях. *Агрономический журнал*. Харьков, 1914. Кн. 2. С. 69–91.

¹⁰ Там само. С. 69–91.

¹¹ Там само. С. 74.

¹² Иващук Ф. Возникновение агрономической работы и рост показательных мероприятий. *Вестник Хорольского общества сельского хозяйства*. 1914. № 1/2. С. 5–11.

¹³ *Агрономический журнал*. Кн. 2. С. 149–150. (86–150).

¹⁴ *Агрономический журнал*. Харьков, 1913. Кн. 4. С. 117. (32–119).

Таблиця 3

Агрономічна допомога землеробському населенню від Полтавського губерньського земства у 1911 р.¹⁵

Повіт	Чисельність агрономів	Чисельність агрономічних старост	Чисельність хліборобських господарств	У тому числі землевлаштування	Чисельність господарств на одного агронома	Площа посіву в десятинах	Середній розмір ділянки агронома в десятинах	Середній розмір ділянки агронома у кв. верстах
Костянтинівський	10	16	31965	12869	1230	541285	54280	520
Золотоніський	5	8	29099	7221	2238	394254	78850	640
Кременчуцький	5	4	23471	6573	2608	310572	62110	600
Гадяцький	5	–	17588	748	3518	222538	44500	430
Полтавський	5	1	22285	2922	3714	306709	61340	590
Хорольський	5	1	22561	2722	3760	296230	59230	570
Пирятинський	4	1	22646	931	4529	296123	74030	710
Лохвицький	3	1	19175	745	4794	244060	81350	780
Зеньківський	3	–	15239	155	5079	205924	68640	660
Миргородський	3	1	20616	894	5129	252644	84210	810
Лубенський	3	–	16988	845	5668	220072	73360	700
Роменський	3	–	19224	113	6408	237714	79230	640
Кобилецький	4	–	26057	2509	6516	329017	82270	790
Прилуцький	3	1	26365	834	6591	287222	95740	920
Переяславський	3	–	25044	877	8348	374344	124780	1200
Загалом	64	34	338323	41031	середній 3452	4518708	середній 70605	середній 678

Наведені дані показують, що кожен повіт у Полтавській губернії мав щонайменше трьох земських агрономів, а в Костянтинівському повіті, де землевпорядкування досягло найбільших успіхів, у 1911 р. їх було десятеро. Загалом на одного агронома припадало в середньому 3452 господарства, що було недостатньо для їх повноцінного обслуговування. Із наведених цифр зрозуміло, що надати повноцінну агрономічну допомогу всім хліборобським господарствам (338323 одиниці) губерньській організації Полтавщини було не під силу. Саме тому вона й поступилася головному землеробському відомству в принциповому питанні щодо рівномірного обслуговування всього землеробського населення губернії.

Надання агрономічної допомоги малоземельним господарствам залишалося надзвичайно актуальним завданням. Це питання розглядалося, зокрема, у доповіді агронома О. Мініна на секції громадської агрономії під час роботи Всеросійського сільськогосподарського з'їзду в Києві (1913 р.). Доповідач звернув увагу на те, що агрономія зосередила центр своєї діяльності на допомозі забезпеченим землею прошаркам селян. Тим часом становище малоземельних господарств погіршувалося, особливо під час розверстання земель і розширення столипінського землевпорядкування, що позбавляло їх загального користування угіддями для випасу домашньої худоби¹⁶. З урахуванням цього, частина учасників з'їзду, серед яких переважали представники земських агрономічних організацій, наголошувала на тому, що підняття продуктивності дрібних господарств за допомогою агрокультурних заходів можливе тільки в разі їх об'єднання в сільськогосподарські кооперативи. Пропонувалося для підвищення продуктивності дрібних господарств практикувати спеціальні агрокультурні заходи, надаючи особливого значення поліпшенню умов земельної оренди¹⁷.

Заслуговує на увагу діяльність земських агрономічних організацій щодо надання допомоги землеробському населенню по інших губерніях. Так, на Чернігівщині напередодні Першої світової війни функцінувало щонайменше 66 агрономічних ділянок, із них 20 утримувалися на кошти землевпорядного відомства і 46 – спільно Департаментом землеробства та земствами. Як і на Полтавщині, надмірне навантаження на агрономічний персонал не давало йому змогу повноцінно здійснювати агрокультурні заходи для підвищення продуктивності всіх землеробських господарств. Про це можна судити з таких фактів: розмір агрономічної ділянки становив у середньому 72000 дес., а середній роз'їзний радіус – 26,5 верст, на одну ділянку загалом припадало 38 селищ і 5400 дворів.

¹⁵ Агрономический журнал. Харьков, 1913. Кн. 4. С. 118.¹⁶ Агрономический журнал. Харьков, 1913. Кн. 7. С. 119. (60–121).¹⁷ Там само. С. 121.

На поч. 1914 р. в повітах губернії налічувалося 66 агрономів, 40 агрономічних старост, 14 інструкторів із садівництва, 4 – з тваринництва та молочного господарства, 7 – спеціалістів з луківництва. Сільськогосподарські знання поширювалися на спеціальних курсах, шляхом лекцій і бесід. Довгострокові районні курси у 1913 р. організувала губерньська землевпорядна комісія в Чернігові, а губерньське земство – у м. Бобровиці. Окрім того, у повітах діяли 29 короткострокових курсів¹⁸.

Значної популярності серед дорослого населення набули сільськогосподарські курси, організовані чернігівським губерньським земством упродовж 1908–1914 рр. у таких містах, як Ніжин, Новгород-Сіверський, Борзна, Новозибків, Стародуб, Бобровиця, Слобідка. Тут сільськогосподарськими знаннями оволодівали сільські господарі, учителі, представники різних ремесел. Із 377 курсистів 181 особа займалася винятково сільським господарством¹⁹. Серед них були безземельні й малоземельні господарі, але більшість становили ті, хто володів ділянками від 5 до 10 дес. і від 10 до 20 дес. Найбільший інтерес викликає, на наш погляд, склад курсистів за формами землеволодіння (див. табл. 4).

Таблиця 4

Склад слухачів сільськогосподарських курсів Чернігівського губерньського земства (за формами землеволодіння)²⁰

Місто	Рік	Подвірники		Общинники		Хуторяни й відрубники		Подвірньо-відрубники	
		Чисельність	%	Чисельність	%	Чисельність	%	Чисельність	%
Ніжин	1908	34	72,4	–	–	9	19,1	4	8,5
Новгород-Сіверський	1909	18	56,2	–	–	4	12,1	10	31,2
Борзна	1910	40	71,4	1	1,8	15	26,8	–	–
Стародуб	1912	32	64,0	–	–	4	8,0	13	28
Бобровиця	1913	47	77,0	8	13	6	10	–	–
Слобідка	1914	35	83,3	2	4,8	3	7,1	2	4,8

Статистика свідчить, що серед слухачів сільськогосподарських курсів у всіх містах переважали подвірники. Найбільше їх було на слобідських курсах (83,3%) і найменше – на новгород-сіверських (56,2%). Общинників була мінімальна кількість, або не було взагалі, за винятком м. Бобровиці. Відсоток хуторян і відрубників становив: на борзненських курсах 26,8%, ніжинських – 19,1%, в інших містах їх частка не перевищувала 12,1%. Відсоток слухачів із мішаною подвірньо-відрубною формою володіння був значним на новгород-сіверських (31,2%) і стародубських (28%) курсах.

Чернігівське губерньське земство активно поширювало сільськогосподарські знання серед населення й за допомогою друкованого слова. Тільки в 1913 р. по повітах було розіслано близько 75000 різних брошур. Проте чи не найважливішим напрямом у діяльності чернігівського земства стала організація показових полів і ділянок. Їх чисельність у 1913 р. досягла 3654, у середньому – 64 ділянки на кожного агронома. У південних повітах губернії, на показових полях і ділянках практикувалося чотирипілля: пар–озимина–просапні культури–яровина. У північних повітах переважало семипілля: пар–озимина–просапна яровина– конюшина–конюшина–яровина.

Агрономічна культура охоплювала й питання щодо поширення сільськогосподарської техніки для підвищення продуктивності землеробських господарств, застосування нових технологій під час обробітку ґрунтів, селекції насіння та у тваринницькій галузі. Для вирішення цих завдань у губернії напередодні Першої світової війни функціонувало 200 прокатних і зерноочисних пунктів, організованих земством. Кількість землеробських машин і знарядь праці в них становила 1349 одиниць, у тому числі 351 плуг і борона, 253 культиватори, 211 сівалок, 93 трієри, 250 сортувальні, 40 молотарок, 25 корморізків, 73 знаряддя праці у луківництві. Кожен трієр очищував від сміття в середньому 1200 пудів зернових культур, сортувальня – 500 пудів, рядкова сівалка обслуговувала 17 дес. земельної площі. Трієри зерноочисних пунктів обслуговували 400 селищ Чернігівщини.

Ці та інші заходи в агрокультурній галузі проводилися завдяки зростаючому асигнуванню земств Чернігівської губернії, які становили в 1911 р. 83514 руб., у 1912 р. – 159052 руб., у 1913 р. – 127095 руб.²¹ Подібну роботу проводили земства інших губерній. У 1913 р. бюджет агрономічної організації Херсонщини становив 625902 руб. Ця сума

¹⁸ Черниговская земская неделя. 1914. 7 февраля.

¹⁹ Южно-русская сельскохозяйственная газета. 1914. 6 февраля.

²⁰ Там само.

²¹ Черниговская земская неделя. 1914. 7 февраля.

визначилася асигнуваннями губернського земства – 151991 руб., повітових земств – 247745 руб. і урядовими субсидіями – 226166 руб. На сільськогосподарську освіту губернське земство виділило 81851 руб., а уряд – 72528 руб. Основою агрономічної діяльності тут стала дільнична агрономія²².

Свої особливості щодо надання агрономічної допомоги землеробському населенню були на теренах Правобережної України. У цьому регіоні земства, як органи місцевого самоуправління, з'явилися значно пізніше, у роки, що передували Першій світовій війні. Отже, агрокультурні заходи в сільському господарстві на перших порах стали справою місцевої адміністрації та громадських організацій. У 1884 р. на Правобережжі, зокрема в Подільській губернії, ще домінувала трипільна система господарювання, як у поміщиків, так і селян. Перехід від застарілого трипілья до більш продуктивних багатопільних систем у польовому господарстві ледве започатковувався (і лише в окремих поміщицьких маєтках). Родючість землі на більшій території краю, висока вартість оренди та відсутність новітніх технологій у землеробстві – усе це не давало права вести господарство передовими способами. Проте через два десятиліття ситуація в землеробстві цього регіону трохи змінилася. Водночас було названо й причини такого консерватизму: третє поле (толока) слугує їм для випасу худоби через нестачу пасовищ. Згодом змінити цю ситуацію можливо шляхом розселення селян по хуторах або виділення кожному господареві в його власне розпорядження певної кількості польової землі. Окрім того, урядовий агроном Київської губернії Терський і мирові посередники Лазаревич і Тригубов улаштували з просвітницькою метою для сільського господарства спеціальні школи. «У цьому я переконався особисто, оглянувши їх», – констатував генерал-губернатор. Зазначені школи робили землеробському населенню велику послугу. Поряд із теоретичними знаннями тут надавалася практична допомога шляхом організації показових дослідницьких полів, садів, городів, зразкових пасік тощо²³.

Наприкінці XIX – на поч. XX ст. сільськогосподарські школи поширилися в різних районах Правобережної України. Деякі з них було засновано під егідою навчальних закладів, інші існували за рахунок коштів приватних осіб. Зокрема, Мошногогородищенська сільськогосподарська школа першого розряду в Черкаському повіті була облаштована землевласником і цукрозаводчиком М. Балашовим²⁴.

У с. Ставки Радомишльського повіту член Державної ради В. Піхно заповів під сільськогосподарську школу маєток із землею та будівлями. Пізніше школа стала відома як Ставківські сільськогосподарські класи. Сільськогосподарські знання серед населення поширювали й працівники Золотопольського сільськогосподарського училища, сільськогосподарського відділення при народній школі в Тальнівському маєтку графа Шувалова на Уманщині, Зозулинської школи домогосподарства в Бердичівському повіті, Звонківських сільськогосподарських класів у Київському повіті. Водночас агрономічні структури на працьовували для землеробського населення рекомендації, які мали сприяти підвищенню продуктивності господарств. Найважливішими їх складовими були такі: поширення сільськогосподарських знань шляхом видання популярних брошур, організації читань, співбесід щодо користі зразкових полів; використання кредиту та досягнень селекції для розведення елітної худоби; преміювання кращих господарств для стимулювання загального розвитку; сприяння селянам у справі придбання землеробської техніки шляхом організації районних сільськогосподарських складів; надання населенню інформації про рівень цін на сільськогосподарську продукцію на світовому продовольчому ринку; створення сільськогосподарських товариств та ін.²⁵ Подібні заходи згодом набули більш системного характеру.

Зокрема, агрономічна нарада при губернській землевпорядній комісії напружувала ряд відповідних заходів, поклавши їх виконання на повітові землевпорядні комісії й засновані при них агрономічні наради. Виконавцями рішень останніх стали повітові агрономи та їх помічники – агрономічні старости, а також деякі священники, учителі народних шкіл та ін. На здійснення всіх заходів у 1909 р. асигновано 48284 руб. Завдяки цьому, агрокультурними заходами було охоплено польове господарство, скотарство, плідівництво і городництво, виноградарство та ін. У губернаторському звіті також указувалося, що для ознайомлення землеробського населення регіону організовувалися показові поля й ділянки, проводилися співбесіди щодо впровадження нових технологій, поширювалися відповідні брошури й листки. Окрім того, хліборобське населення забезпечувалося елітними

²² *Агрономический журнал*. Харків, 1913. Кн. 5. С. 127–128.

²³ Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі – ЦДІАК) Ф. 442. Оп. 704. Спр. 47. Об улучшении сельскохозяйственной промышленности в Юго-Западном крае, 1905–1910 гг., Арк. 21. (367 арк.).

²⁴ ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 637. Спр. 229. Из распоряжений о выезде Генерал-губернатора, 1907 г. Арк. 39. (109 арк.).

²⁵ ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 704. Спр. 47. Об улучшении сельскохозяйственной промышленности в Юго-Западном крае, 1905–1910 гг. Арк. 21–22.

сортами польових культур і кормових трав. Поряд із цим було відкрито прокатні станції сільськогосподарських машин і знарядь праці. Старт організації показових полів на Поділлі дано в 1906 р. у Гайсинському повіті. Наприкінці 1909 р. такі поля вже функціонували в усіх повітах губернії, у 55 населених пунктах²⁶. Вплив показових полів на селянське населення був значним, адже високий рівень урожайності на них став для дрібних сільських господарів наочним прикладом необхідності застосування нових технологій у сільському господарстві. Найбільш переконливо це проявилось в результативності показових ділянок у с. Потошня Ольгопільського повіту, де врожайність зернових культур була дуже високою. Про це свідчать дані таблиці 5.

Таблиця 5
Урожайність землі на показовій ділянці й селянських полях (пудів / центнерів з 1 дес.)²⁷

Сільськогосподарська культура	Середня врожайність		%
	Селянські поля	Показове поле	
Озима пшениця	90	280 (46,6)	211,11
Жито	200	315 (52,5)	57,50
Кукурудза	145	280 (46,6)	93,10
Картопля	700	1666 (277,7)	138,0
Квасоля	125	140 (23,3)	12,0
Ячмінь	95	153 (25,5)	61,05
Овес	120	148 (24,6)	23,33

Агрономічні організації Поділля приділяли також увагу садівництву й городництву. Для цього було організовано показові плодові сади та розсадники. Із метою стимулювання виноградарства в 1909 р. закладалися показові виноградники в Балтському, Брацлавському та Ямпільському повітах. Значну роботу в цьому напрямі проводили також у Могилівському, Ольгопільському та Іщицькому повітах. За свідченням преси, малоземельні господарства Правобережної України «прагнули компенсувати нестачу земельної площі» впровадженням спеціальних культур, «більш прибуткових порівняно з польовими господарствами»²⁸.

За сприяння земств, що виникли незадовго до Першої світової війни, в усіх повітах губернії Правобережної України організовувалися злучні скотарські пункти, що забезпечували вирощування елітних порід великої рогатої худоби²⁹. Приватним землевласникам і сільськогосподарським товариствам надавалися позики для облаштування племінних господарств та організації показових виставок великої рогатої худоби. У квітні 1912 р. агрономічна нарада Київської губернії за сприяння земської управи ухвалила ряд постанов, що мали підвищити ефективність агрокультурних заходів. Із цією метою організовувалися навчальні курси: із загальних проблем сільського господарства – у 12 населених пунктах, садівництва – у 2, кредитної кооперації – у 4, споживчої кооперації – у 3, бджільництва – у 3, молочного господарства – в 1 населеному пункті губернії. На нараді розглянули програму навчальних курсів, визначили потрібні посібники, придбані зі спеціального кредиту в розмірі 2 тис. руб., та ухвалили програму діяльності двох пересувних музеїв-виставок. Останні мали бути створені в кожному повіті губернії³⁰.

Серед найбільш значних агрокультурних заходів Київського губернского земства напередодні Першої світової війни була організація обласної сільськогосподарської дослідницької станції та двох районних – Радомишльської й Уманської. У Подільській губернії Плотянську дослідницьку сільськогосподарську станцію заснував у січні 1914 р. землевласник П. Трубецькой. Для відповідної діяльності агрономічного персоналу він відвів 75 дес. земельної площі. До переліку таких агрономічних заходів Київського губернского земства слід також віднести організацію метеорологічної мережі, боротьбу зі шкідниками польових культур, ґрунтові дослідження, обстеження стану тваринництва та хлібної торгівлі в губернії.

Із кінця XIX ст. в Україні прискорено розширювалися земельні площі під цукровим буряком, що сприяло переходу від давньої трипільної системи до більш досконалих сівозмін і технологій обробітку ґрунтів. На поч. XX ст. невеликі плантації буряку з'явилися і

²⁶ ЦДІАК. Ф. 44 Оп. 641. Спр. 704. С статистическими обзорами по Киевской, Подольской и Волынской губерниях за 1909 и 1910 гг., 1909–1912 гг. Арк. 8 зв. (23 арк.).

²⁷ Экономическая жизнь Подольи: Двухнедельный орган Подольского губернского земства. 1913. № 3–4. С. 43.

²⁸ Вестник Хорольского общества сельского хозяйства. 1914. № 6. С. 10.

²⁹ Ведомости сельского хозяйства и промышленности: Орган Южнорусского общества поощрения земледелия и сельской промышленности. Киев, 1905. № 3. С. 41. (28–41).

³⁰ Жиленкова І.М. Зовнішня торгівля України в контексті інтересів промислового й аграрного капіталу Російської імперії (1890-ті рр. – 1914 р.): монографія. Київ, 2016. 668 с.

в селянських господарствах. Для підвищення врожайності цукрових буряків у Київській губернії було влаштовано ряд дослідницьких зразкових полів Всеросійського товариства цукрозаводчиків. Зазначене товариство ще в 1904 р. асигнувало на утримання дослідницької лабораторії й мережі зразкових полів 35950 руб. Пізніше в органах місцевого самоуправління вивчали питання щодо організації земського показового бурякового поля в інтересах дрібних сільських господарів³¹.

Агрокультурні заходи щодо підвищення врожайності цукрових буряків проводилися й у поміщицьких господарствах. Перші вдалі дослідження в цьому напрямі було проведено в маєтках землевласника і цукрозаводчика Харківської губернії П. Харитоненка. Він власним коштом заснував «спеціальну дослідницьку станцію з головною метою вивчити умови застосування мінеральних добрив під буряки». Результати виявилися настільки серйозними, що одразу привернули увагу інших землевласників і цукрозаводчиків. Завдяки дослідженням П. Харитоненка мінеральні добрива з'явилися на місцевих ринках. Для підвищення врожайності цукрових буряків дослідницькі поля створювалися в інших маєтках. У 1901 р. у мережі дослідницьких полів було задіяно 6 маєтків, у 1902 р. – 15, у 1903 р. – 17 маєтків. У Київській губернії до мережі дослідницьких полів увійшли маєток Синява графа В. Браницького, Кагарлик – М. Черткова, Грушівка – графів Браницьких, Іллінці – княгині О. Демидової та ін.

У Волинській губернії подібні дослідження проводили в маєтку Червоному, що належав спадкоємцям Ф. Терещенка. На Поділлі зразкові дослідницькі поля було влаштовано в маєтку поблизу містечка Шпиків, що належало П. Балашову, та в маєтках Л. Бродського у Черепашинському і Старому. На показових дослідницьких полях поміщиків і цукрозаводчиків випробовувалися різні мінеральні добрива та їх вплив на підвищення врожайності цукрових буряків. Увага та прихильність великого землеволодіння, цукрозаводчиків до агрокультурної діяльності були пов'язані з гострою конкуренцією на міжнародному цукровому ринку. Отже, діяльність земств українських губерній в агрокультурній сфері була значною та продуктивною.

Розвитку продуктивних сил у землеробстві певною мірою сприяли губернські товариства сільського господарства. Їх діяльність, на наш погляд, характеризувалася як позитивами, такі негативами. Останні визначалися переважно дворянською соціально-становою природою їх членів, представників великого землеволодіння, майже цілковитою відсутністю демократичних начал в їхній діяльності, слабкістю зв'язків із широкою громадськістю, навколишніми дрібними сільськими господарями. Коли у вересні 1913 р. в Києві проводив засідання Всеросійський сільськогосподарський з'їзд, на ньому були представлені переважно земські діячі. Найбільше серед них було агрономів, що надавали допомогу селянським господарствам. Відсутніми на з'їзді були представники великого землеволодіння, які зібралися тоді в Києві для участі у відкритті пам'ятника П. Столипіну³².

Полтавське губернське товариство сільського господарства було найстарішим у Російській імперії. У вересні 1915 р. воно відзначило п'ятдесятиліття свого існування. У 1860-х рр. товариство саме в організації великих сільських господарств убачало вирішення наболілих господарських питань, викликаних необхідністю переходу до більш інтенсивної та раціональної системи господарювання. Ішлося про підвищення доходності напівнатуральних поміщицьких господарств шляхом заміни дешевої праці вчорашніх кріпаків більш досконалими прийомом культури³³. Ряд великих полтавських землевласників клопотали в урядових колах про затвердження товариства. Згодом було вироблено та 21 травня 1865 р. схвалено статут, а вже за три місяці товариство розпочало свою практичну діяльність.

Загалом воно не обмежувалося обслуговуванням потреб великих приватновласницьких господарств і займалося науковим обстеженням місцевих умов. Через три роки після свого заснування організація взялася за влаштування губернської сільськогосподарської виставки та зразкового поля, яке потім перетворилося на дослідницьку станцію. Починаючи з 1896 р., товариство видавало часопис «Хуторянин», який був популярний у південних губерніях. Через рік після заснування в товаристві налічувалося вже 107 членів. Не набагато більше їх було й на поч. XX ст. Станом на 1912 р. дійсних членів налічувалося 110, крім того було 33 почесних члени й 18 членів-кореспондентів. Серед членів товариства, як і на початку його фундації, були представники великих землевласницьких родин – князі Кочубеї, Репніни, Щербатови, граф Капніст, Ламсдорф та ін.

³¹ ЦДІАК. Ф. 44. Оп. 704. Спр. 47. Об улучшении сельскохозяйственной промышленности в Юго-Западном крае, 1905–1910 гг. Арк. 343. (367 арк.).

³² Агрономический журнал. Кн. 7. С. 107. (60–121).

³³ ЦДІАК. Ф. 2163. Областная станция по животноводству Воронежской, Киевской, Черниговской и Харьковской губерний. Оп. 1. Спр. 27. Сношения с Обществом сельского хозяйства, 1913 г. Арк. 11–11 зв. (105 арк.).

На поч. ХХ ст. склад товариства поповнився працівниками наукової і практичної агрономії та громадськими діячами. Це поєднання стало найбільш характерною особливістю Полтавського губернського сільськогосподарського товариства³⁴. Товариство мало значний науковий та практичний агрономічний потенціал, широко субсидувалося головним землеробським відомством і, завдяки цьому, виносило на розгляд і вирішення цікаві проблеми й завдання. Так було із заходами щодо сприяння місцевому тваринництву та розповсюдження популярних книг і часописів.

Поступово збільшувало свій внесок в агрокультурну справу Харківське губернське сільськогосподарське товариство, створене у 1870-х рр. На поч. ХХ ст. воно мало у своєму розпорядженні 14 агрономів і спеціалістів сільського господарства, 16 культурно-просвітницьких установ і 4 періодичні видання, у тому числі часопис «Южно-русская сельскохозяйственная газета» з розгалуженою мережею кореспондентських пунктів у ряді українських губерній. Серед комплексу агрономічних заходів найбільш помітною складовою його діяльності стала робота потужного комерційного відділу. Саме завдяки йому річний оборот у 1912 р. від продажу населенню елітного насіння, мінеральних добрив, сільськогосподарських машин, книг і наочних посібників становив 719 тис. руб. Близько половини цієї суми надійшло внаслідок співпраці з кооперативами та іншими громадськими організаціями³⁵. Як бачимо, Харківське губернське сільськогосподарське товариство тяжіло переважно до комерційної діяльності.

Одним із найбільших губернських сільськогосподарських товариств було Катеринославське. У 1910 р. в ньому налічувалося 175 членів – землевласників, представників агрономічної організації та громадських діячів. До складу керівного органу товариства входили також фахівці земства і землеробського відомства. Його фінансові потреби покривалися значною мірою субсидіями Департаменту землеробства та губернського земства. У 1914 р. від першого одержано 3800 руб., а від другого – 18059 руб. Про структуру й напрями діяльності товариства свідчать такі дані. При його правлінні функціонувало насіннєве бюро, склад сільськогосподарських машин і знарядь праці, книжковий магазин, довідкове бюро, контрольне насіннєве поле. Окрім того, товариство видавало часопис «Южное хозяйство», наклад якого перевищував 8150 примірників. Загальний торговий оборот елітним насінням, сільськогосподарськими машинами та продукцією книжкового складу в 1914 р. становив 109840 руб. Частину елітного насіння закуповували на світовому ринку.

Приватним особам було продано літератури на 368 руб., землевпорядним комісіям – на 182 руб. і земству – на 810 руб. Для розширення своєї агрономічної діяльності товариство облаштовувало на території губернії насіннєві плантації. Усі його торгові операції обслуговували потреби переважно великих землевласників, земських і відомчих установ. Довідкове бюро також підшукувало фахівців для служби в маєтках. Поле його діяльності обмежувалося земськими, землевпорядними та приватними господарствами. На певну увагу заслуговують великі сільськогосподарські товариства Правобережної України, агрокультурна діяльність яких позначилася впливом польського поміщицтва.

Найбільшим серед них було Київське сільськогосподарське товариство, засноване в 1874 р. На 1 січня 1913 р. у складі товариства налічувалося 288 членів, із яких 24 – почесних, 4 – довічних, 210 – дійсних, 50 співробітників. За родом занять розподіл був таким: 173 сільські господарі (71,5%), управителів маєтків і директорів цукрових заводів – 19 (7,8%), агрономічне бюро, цукрових заводів, цукрових контор і домовласників – 15 (6,2%), агрономів і службовців в урядових і приватних установах та фахівців Департаменту землеробства – 21 (8,7%), професорів – 6 (2,5%), інших – 8 (3,3%).

На поч. ХХ ст. товариство прискорено розвивалося й розширювало коло своїх виробничих інтересів. У 1911 р. за ініціативою свого голови Ю. Давидова, за посередництва організованого ним консорціуму, товариство придбало за 15 тис. руб. хіміко-агрономічну лабораторію та контрольну насіннєву станцію. Напередодні Першої світової війни в його структурі функціонувало шість підрозділів: винокурний, землеробський, тваринницький, садівничий, економічний, лісівницький та ін. Товариство започаткувало сільськогосподарський і промисловий музей, діяльність якого мала відобразити багатства та перспективи розвитку губерній Правобережної України. Про масштаби діяльності організації свідчать її витрати, що в 1913 р. становили 124380 руб.³⁶ Що ж стосується інших аспектів агрокультурної діяльності, то товариство організувало склади сільськогосподарських машин і знарядь праці, елітного насіння тощо. Безсумнівно, воно вважалося найвпливові-

³⁴ Южно-русская сельскохозяйственная газета. 1915. 5 ноября; 3 сентября.

³⁵ Агрономический журнал. Харьков, 1913. Кн. 4. С. 93.

³⁶ ЦДІАК. Ф 44. Оп. 637. Спр. 545. Матеріали підготовки уездных съездов по выборам в земские учреждения, 1910–1912 гг. Арк. 7.

шим і економічно потужним українським сільськогосподарським товариством, що проводило агрокультурні заходи.

У 1898 р. було засноване Подільське губернське сільськогосподарське товариство, на діяльності якого позначилися сильні впливи польських землевласників. Товариство облаштувало на території губернії низку зразкових дослідницьких полів, насінневих станцій, його працівники досліджували досягнення окремих культурних господарств. Проте ставлення впливових членів організації до надання агрономічної допомоги селянству було суперечливим. На засіданні ради товариства 5 серпня 1905 р. граф С. Грохольський визнав, що питання про облаштування селянських дослідницьких полів дуже популярне. Землевласник погодився асигнувати на ці потреби 1 тис. руб. за умови, що це питання перебуватиме під опікою відділення рільництва.

Цю пропозицію підтримав М. Баранецький. Комісія дійшла висновку щодо необхідності організації 12 зразкових дослідницьких полів, по одному в кожному повіті губернії. Кошторис цього проєкту становив 3 тис. руб., або 250 руб. на кожне дослідницьке поле³⁷. Окрім того, рада Подільського товариства розглянула на своєму засіданні становище тваринницької галузі в губернії й підтримала заходи щодо її подальшого розвитку. Зокрема, особливу увагу було зосереджено на вирощуванні елітних порід коней та великої рогатої худоби.

На організацію 12 конярських пунктів було асигновано 4200 руб., а для закупівлі породи бугаїв – 2400 руб. У 1901 р. місцеві землевласники заснували Умансько-Липовецьке сільськогосподарське товариство, а згодом виникли Луцьке та Рівненське. Уманське товариство успішно розвивало комерційну діяльність, обслуговуючи землевласників. Частково його правління звертало увагу й на селянські господарства. Відділ дрібного господарства організував низку зразкових дослідницьких полів і продавав селянам елітне насіння за зниженими цінами. Луцьке й Рівненське сільськогосподарські товариства виражали у своїй діяльності передусім інтереси великих землевласників. На конкурсах землеробської техніки, що організовувалися на Волині й Поділлі, сільськогосподарський інвентар, необхідний для селянських господарств, був відсутній³⁸. Отже, в агрокультурній діяльності великих сільськогосподарських товариств були певні відмінності, але загалом вони обслуговували переважно велике землеволодіння.

Значно важливішу роль у досягненні агрономії в селянському середовищі відігравали менші сільськогосподарські товариства. Їх виникнення та прискорений розвиток значною мірою зумовлювалися організаційною і фінансовою підтримкою земств. В історіографії з цього аспекту проблеми знаходимо значні розбіжності щодо їх чисельності. Це пояснюється тим, що одна частина сільськогосподарських товариств була затверджена головним землеробським відомством, друга – губернаторами, а певна кількість товариств узагалі не реєструвалася. Останнє знайшло відображення в працях Б. Одера та С. Маслова. За даними другого, на 1 січня 1916 р. в Російській імперії діяло всього 1829 сільськогосподарських товариств³⁹.

Напередодні Першої світової війни в Україні налічувалося 84 фахових товариства з переробки молока та іншої сільськогосподарської продукції. Окрім молочарських, були товариства зі збуту продукції птахівництва, городництва, рослинництва, садівництва та ін. Загалом, за даними одного з організаторів кооперативного руху К. Мацієвича, в Україні налічувалося 1061 сільськогосподарське товариство. Однак треба враховувати, що спектр сільськогосподарських товариств був значно ширшим і вони активно займалися ще й просвітницькою та виробничою діяльністю в агрокультурній сфері.

За даними Департаменту землеробства, на весну 1911 р. було затверджено 3103 сільськогосподарських товариства. Із них 21 – центральне, 43 – обласних, 242 – губернських, 356 – повітових і 2441 – товариство з районом діяльності, значно меншим за повіт⁴⁰. У Подільській губернії на основі виданих урядом у 1906 р. тимчасових правил виникли землеробські гуртки. Завдяки фінансовій підтримці земств найбільше сільськогосподарських товариств виникло в Полтавській губернії. Наприкінці 1911 р. тут їх функціонувало 241, по 4 у середньому на одного дільничного агронома. За оцінкою харківського часопису, вони стали своєрідними посередниками між агрономами та сільським населенням. Основним змістом їх діяльності була організація показових полів і ділянок, сільськогосподарських навчальних курсів, проведення для населення бесід і читань. Допомога Полтавсько-

³⁷ Ананьич Б.В. Российское самодержавие и вывоз капиталов, 1895–1914 (По материалам Учетно-ссудного банка Персии). Ленинград: Наука, 1975. С. 71.

³⁸ Марочко В.І. Українська селянська кооперація: Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 1995. С. 115.

³⁹ Маслов С.Л. Крестьянское хозяйство и сельскохозяйственная кооперация. Петроград: Мысль, 1919. С. 9–10.

⁴⁰ Катаев Н. Сельскохозяйственная кооперация в России (окончание). *Агрономический журнал*. Харьков, 1913. Кн. 3. С. 48.

го губернського земства сільськогосподарським товариствам нормувалася постановами. Розмір субсидій повітовим організаціям становив 700 руб. на рік, сільським товариствам у перший рік після відкриття – по 200 руб., а в наступні – по 100 руб. Перші товариства в губернії відкрилися в 1902 р. Чисельність кожного з них коливалася від 50 до 200 осіб – це були в основному селяни й козаки середньої заможності, що мали від 4 до 15 дес. землі.

Фінансові й матеріальні засоби товариств складалися з таких елементів: земські субсидії та позики; кошти Департаменту землеробства в розмірі від 50 до 100 руб. на травосіяння і селекцію домашніх тварин; прибуток від прокату сільськогосподарської техніки та користування злучними тваринницькими пунктами; прибуток від складів землеробської техніки, зсипання і зберігання хліба в коморах тощо⁴¹. На поч. XX ст. в Полтавській губернії також поширилася практика проведення землеробських виставок, в організації яких брали участь сільськогосподарські товариства. За їх допомогою створювалися зерноочисні пункти, проводилися прокатні операції. Товариства організовували також заходи у сфері скотарства й садівництва, виписували часописи «Хуторянин» і «Хлібороб».

Значні досягнення в агрокультурній галузі й реалізації сільськогосподарської продукції мали сільськогосподарські товариства Чернігівщини, яких на 1 січня 1915 р., за підрахунками губернського земства, налічувалося 106. У доповіді земської управи губернському зібранню зазначалося, що справжніми керівниками сільськогосподарських товариств були дільничні агрономи й представники сільської інтелігенції⁴². За 1913 р. сільськогосподарські товариства губернії одержали від комерційної діяльності 110 тис. руб. валового прибутку. Понад 60% цієї суми надійшло від продажу насіння, землеробських машин і добрив.

Певні кошти було одержано також від злучних пунктів, продажу продукції показових полів, за прокат сільськогосподарської техніки тощо. Заслугує на увагу і структура витрат сільськогосподарських товариств Чернігівщини: на комерційні операції витрачено 113570 руб., або 65% усієї суми; на показові поля та ділянки – 17343 руб. (10%); на утримання персоналу – 13431 руб. (8%); на поширення сільськогосподарських знань поза-шкільним шляхом – 10173 руб. (6%); на сприяння кустарним промислам – 9959 руб., або 6% усієї суми⁴³. А загалом 70 сільськогосподарських товариств витратили 172 тис. руб. на культурно-господарські заходи. Річна сума земських субсидій товариствам становила 30 тис. руб.

Отже, велике значення для розвитку зовнішньої торгівлі українських губерній мали заходи земств та громадських організацій. Діяльність сільськогосподарських товариств відзначалася дуже широким діапазоном – від агрономічної допомоги до заходів у виробництві та збуті аграрної продукції. Функціонування цих товариств залежало від багатьох факторів: економічного розвитку губерній, рівня організації зовнішньої торгівлі, темпів проведення економічних реформ.

References

- Marochko, V. (1995). *Ukrainska selianska kooperatsiia: Istoryko-teoretychnyi aspekt (1861–1929 rr.)* [Ukrainian-peasant cooperation: Historical and theoretical aspect (1861–1929)]. Kyiv, Ukraine.
- Zhylenkova, I. (2016). *Zovnishnia torhivlia Ukrainy v konteksti interesiv promyslovoho y ahramoho kapitalu Rosiiskoi imperii (1890-ti rr. – 1914 r.): monohrafiia* [Ukraine's foreign trade in the context of the interests of industrial and agricultural capital of the Russian Empire (1890s – 1914): monograph]. Kyiv, Ukraine.

Пилипенко Олександр Євгенійович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри гуманітарних дисциплін Національного університету харчових технологій (вул. Володимирська, 68, м. Київ, 01001, Україна).

Pylypenko Oleksandr – doctor of historical sciences, professor, professor of department of humanity courses of the National university of food technologies (68 Volodimirska Str., Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: pylypenko08@ukr.net

⁴¹ Южно-русская сельскохозяйственная газета. 1915. 18 июня.

⁴² Агрономический журнал. Харьков, 1913. Кн. 4. С. 33.

⁴³ Черниговская земская неделя. 1914. 8 августа.

THE PARTICIPATION OF ZEMSTVOS AND AGRICULTURAL SOCIETIES OF NADDNIPRYANSKA UKRAINE IN THE ORGANIZATION OF FOREIGN TRADE IN AGRICULTURAL PRODUCTS IN THE END OF THE 19th – THE BEGINNING OF THE 20th c.

The purpose of the investigation is to study the history of the emergence and activities of zemstvos and agricultural societies, their participation in the export of agricultural products from the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the late 19th – the early 20th c., to analyze the place and role of Ukrainian lands in the general structure of export-import relations; to determine the dependence of state regulation in this area on local economic specifics and priorities of regional business circles.

The research methods were selected in accordance with the set goal on the basis of the principles of objectivity and science. **The method of analysis** and deduction was mainly used to interpret archival sources. **Scientific novelty** of the work is that the following leading preconditions for the activity of zemstvos and agricultural societies are singled out: historical, geographical, financial, educational, demographic, social. **Attention is focused** on the importance of this type of activity of zemstvos and agricultural societies in the counties and villages where they worked. Investigated the main types of activity of zemstvos and agricultural societies, the main factors that determined qualitative and quantitative characteristics at the end of the 19th – the beginning of the 20th c.: socio-political, socio-economic, economic. It is **proved** that the specified preconditions and factors had a significant impact on the formation of leading trends in the development and activity of Ukrainian agricultural societies in the post-reform period. The main periods of activity of zemstvos and agricultural societies are highlighted. Certain types of economic activity **are characterized**. The tendencies and content of these activities in the context of the zemstvo reform and socio-economic development of the country **are traced**.

It is noted that the end of the 19th – the beginning of the 20th c. were characterized not so much directly by the activities of big capital, but also by peasant organizations. As a result of studying activities of zemstvos of Kyiv, Kharkiv, Podillia and other province, the main trends in the development of agricultural societies have been identified. It is **concluded** that activity of agricultural societies depended on many factor: the economic development of province, the level of organization of foreign trade, and the pace of economic reforms.

Key words: Naddniprianska Ukraine, zemstvos, agricultural societies, entrepreneurial activity, agricultural production, organizations of agronomists, exports, economic development, public.

Дата подання: 11 травня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 20 липня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Пилипенко, О. Участь земств та сільськогосподарських товариств Наддніпрянської України в організації зовнішньої торгівлі аграрною продукцією наприкінці XIX – на початку XX ст. *Сіверянський літопис*. 2023. № 4. С. 45–56. DOI: 10.58407/litopis.230404.

Цитування за стандартом APA

Pylypenko, O. (2023). Uchast zemstv ta silskohospodarskykh tovarystv Naddniprianskoi Ukrainy v orhanizatsii zovnishnoi torhivli ahrarnoiu produktsiiei naprykintsi XIX – na pochatku XX st. [The participation of zemstvos and agricultural societies of Naddnipryanska Ukraine in the organization of foreign trade in agricultural products in the end of the 19th – the beginning of the 20th c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 45–56. DOI: 10.58407/litopis.230404.

УДК 94(477):323.282:[94(477.51-25):27-523.6]«192/195»

Віталій Шуміло

ПОВСЯКДЕННІСТЬ БУТТЯ ЄЛЕЦЬКОГО ТА ТРОІЦЬКО-ІЛЛІНСЬКОГО МОНАСТИРІВ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ, ДРУГОЇ ТА ТРЕТЬОЇ ХВИЛЬ ЧЕРВОНОГО ТЕРОРУ В ЧЕРНІГОВІ ТА УКРАЇНІ

DOI: 10.58407/litopis.230405

© В. Шуміло, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2257-5422>

Метою статті є висвітлення повсякденного буття Єлецького та Троїцько-Іллінського монастирів під час червоного терору в Чернігові та Україні в цілому. **Методологія** дослідження: використані історико-генетичний, історико-порівняльний, біографістичний методи, а також історичної реконструкції. **Наукова новизна** роботи: уперше здійснено спробу комплексного огляду повсякденного буття чернігівських Єлецького й Троїцько-Іллінського монастирів та їх населеників у контексті загальнодержавної історії, зокрема червоного терору 1918–1920-х рр. Запропоновано ввести в науковий обіг поняття про три періоди червоного терору в Чернігові: першої (19.01.–12.03. 1918), другої (12.01.–12.10. 1919) та третьої (з 06.11. 1919 по 1922) окупації міста советськими військами. Уперше на основі архівних документів описано історію концентраційного табору на території Єлецького монастиря на поч. 1920-х рр. тощо. **Висновки.** Під час першої хвилі червоний терор у Чернігові носив стихійний характер. Системності терор набув за другої і особливо третьої хвилі (після остаточної перемоги більшовиків у громадянській війні), оскільки був складовою частиною загальнодержавної політики советської влади. З'ясовано, що: 1) Єлецький монастир було закрито під час другої окупації міста більшовиками, на його території розмістився загін Червонних козаків, а поряд із монастирем – на території Чернігівського духовного училища – відбувалися масові розстріли містян, зокрема й духовенства, відтак діяльність монастиря більше не відновлювалася; 2) Чернігівська духовна семінарія (територія сучасного військового госпітала) діяла до звільнення Чернігова Добровольчою армією й закрита була у листопаді – грудні 1919 р., після остаточної окупації міста советською владою, під час третьої хвилі червоного терору; 3) після закриття владою Духовної консисторії та конфіскації на території Єлецького монастиря її приміщення та архіву в Чернігові було створено Єпархіальну раду, найімовірніше восени – на початку зими 1918 р., у жовтні 1920 р. владою буде заборонено і Єпархіальну раду. Відтак розпочався період напівлегального існування церковних інституцій на Чернігівщині, боротьба за існування в нових умовах, компроміс і підпорядкування богоборчій владі одних і безкомпромісне служіння Богу інших церковнослужителів Чернігівської єпархії.

Ключові слова: православ'я, Чернігівська єпархія, Єлецький монастир, Троїцько-Іллінський монастир, червоний терор, гоніння на Церкву, єпископ Пахомій (Кедров), советська влада.

Червоний терор у Чернігові можна поділити на три періоди: першої (19.01.–12.03. 1918), другої (12.01.–12.10. 1919) та третьої (з 06.11. 1919 по 1922) окупації міста советськими військами¹. Кожен із цих періодів мав свою тривалість та масштабність терору проти місцевого населення. Будемо умовно називати це *першою*, *другою* та *третьою*

¹ Вважаємо за доцільне використовувати стосовно влади більшовиків не «радянська», а «советська» влада (від «Советы рабочих и крестьянских депутатов...»), оскільки в Україні з 1917 р. існувала як орган законної державної влади Українська Центральна Рада, відтак термін «радянська влада», на нашу думку, було советською владою навмисно спотворено й уведено до вжитку в Україні як співзвучний зі звичною для української спільноти УДР.

хвилями червоного терору в Чернігові, відповідно до часу перебування більшовиків у місті. На нашу думку, таку періодизацію варто ввести до наукового обігу².

Уперше більшовики в союзі з лівими есерами захопили Чернігів 19 січня 1918 р.³, були вибиті німецькими частинами 12 березня⁴. За цей нетривалий час встигли принести чимало горя місцевому населенню. «Это были фронтовые большевики с двумя комиссарами Карцевым и Порядиным»⁵, – згадувала в 1924 р. вже в еміграції в США Марія Василівна Черносвитова (1875–1970), відомий музикант, дочка знаного чернігівського земського діяча В.М. Хижнякова (1843–1917)⁶. Чернігів ще не був привчений до «червоного терору» – першу жертву більшовиків ховали всім містом⁷.

«Убивали главным образом молодежь. Убийства ничем не связаны были друг с другом и для черниговской публики были совершенно необъяснимы», – констатувала М.В. Черносвитова.

Керуючий Чернігівською єпархією єпископ Пахомій (Кедров; 1876–1937) під час захоплення Чернігова більшовиками в січні 1918 р. знаходився в Києві, беручи участь у роботі Всеукраїнського Церковного Собору⁸, на якому Пахомій був обраний членом президії й виконував обов'язки секретаря Собору. Тому перших злочинів більшовиків у Чернігові єпископ Пахомій не бачив. Проте він став свідком захвату більшовицькими військами Києва, обстрілів української столиці артилерією, під час яких 6 лютого (24 січня ст. ст.) був поранений⁹, та масових страт киян червоногвардійцями. До Чернігова єпископ Пахомій повернувся на початку лютого¹⁰, ще за більшовиків, тут разом із чернігівцями пережив жахи червоного терору, який у цей час носив не стільки організований, скільки стихійний характер і був більше схожий на бандитизм. Убивали без суду і слідства, жорстоко, часто після надлюдських знущань¹¹.

² Третю хвилю червоного терору в Чернігові обмежимо періодом з 6 листопада 1919 р. до середини – кінця 1922 р., оскільки після 1922 р. в советській карній системі починається новий період, пов'язаний з припиненням громадянської війни, утворенням СССР, і з процесами, із цим пов'язаними.

³ «19 січня 1918 р., не зустрівши будь-якого збройного опору, до Чернігова вступив червоногвардійський загін, створений із робітників Замоскворіччя, під командуванням лівого есера М. Порадіна» (Бойко В., Демченко Т., Оніщенко О. 1917 рік на Чернігівщині: історико-краєзнавчий нарис / Відп. ред. В.Ф. Верстюк. НАН України. Інститут історії України, Інститут європейських досліджень; Сіверський інститут регіональних досліджень. Чернігів: Сіверянська думка, 2003. С. 60).

⁴ Сіментов Ю.А., Яцура М.Т. Чернігівщина в роки громадянської війни. *Краєзнавчі матеріали з історії Чернігівщини*. Київ: Радянська школа, 1968. С. 100–101.

⁵ Тут і далі в статті залишаємо мову оригіналу, оскільки переклад не дозволяє передати атмосферу епохи. Див.: Черносвитова М.В. *Большевики в Чернигове. Красный террор глазами очевидцев* / Сост., предисл., коммент. С.В. Волкова. Москва: Айри-пресс, 2014. С. 86. Спогади М.В. Черносвитової зберігаються в Архіві Гуверовського інституту війни, революції та миру, в колекції С.П. Мельгунова (Коробка 4, спр. 24, арк. 99–108), відомого дослідника «червоного терору». Лист Черносвитової до Мельгунова датований 19 березня 1924 р.

⁶ Василь Михайлович Хижняков був відомим громадським діячем Чернігова, обіймав посади міського голови (1875–1887) та гласного міської думи, голови Чернігівської губерньської земської управи (1886–1896), працював викладачем Чернігівської класичної чоловічої гімназії, був гласним чернігівських губерньського та повітового земських зібрань тощо. Помер на 74-му році життя 12 березня (27 лютого ст. ст.) 1917 р. Див.: Рахно О. Голова Чернігівської губерньської земської управи В.М. Хижняков: віхи життя та громадської діяльності. *Сіверянський літопис*. 2007. № 5. С. 110–115.

⁷ Черносвитова М.В. *Большевики в Чернигове*. С. 86.

⁸ Під головуванням митрополита Київського Володимира (Богоявленського; 1848–1918).

⁹ «[3 лютого (21 січня ст. ст.)] я простілся с Владыкой [митр. Володимиром (Богоявленским)], думая на другой день отправиться лошадами в Чернигов. Но сделать этого мне не удалось: на другой день снова начался артиллерийский обстрел города. 24 января [6 лютого] я был ранен в живот осколком снаряда, упавшего в соседнюю комнату и наповал убившего бывшего там черниговского депутата (церковного старосту В.А. Островянского). ... вечером в тот же день я был доставлен в Софийский госпиталь, где мне оказана была надлежащая медицинская помощь. ... Господь спас меня от смерти: через два дня мне стало лучше» (Пахомий (Кедров), архиеп. Речь на торжественном заседании Священного Собора, посвященном памяти мученически скончавшегося митрополита Киевского Владимира (Богоявленского), 15 (28) февраля 1918 года / Публ. В.В. Шумило. *Вера и Жизнь* (Чернигов). 2010. № 1–2 (16–17). С. 95–96). Про поранення єпископа Пахомія також згадував 26 лютого в доповіді Собору щодо вбивства в Києві митрополита Володимира митрополит Антоній (Храповицький; 1863–1937): «Когда началась канонада, то снаряды попадали в стены того здания, в котором заседал Собор, а пули, разбивая стекла, влетали в комнаты и впились в стены. Была опасность пострадать от пуль и снарядов, даже оставаясь внутри здания. На улице опасность была еще больше. Двое из членов Собора – Преосвященный Пахомий и профессор Мищенко – были ранены; первый – осколком, второй – обломком кирпичей, отваливавшихся от разбиваемых снарядами стен» (Дейния Священного Собора Православной Российской Церкви 1917–1918 гг. Москва: Государственный архив РФ, 1999. Т. 7. С. 21).

¹⁰ На нетривалий термін (очевидно, для лікування), оскільки в Києві знаходитися в той час було небезпечніше, масштаби терору там прийняли характер голокосту. Через 22 дні після поранення він вже виступав з доповіддю про вбивство в Києві митрополита Володимира на Помісному Церковному Соборі в Москві. У Чернігів повернувся в середині квітня, уже після того, як німецькі частини в березні 1918 р. звільнили Україну від більшовиків (див. свідчення єп. Пахомія на судовому процесі, який відбувався в Чернігові 30 листопада – 3 грудня 1922 р., матеріали процесу: Пахомий (Кедров), архиепископ Черниговский: материалы к биографии / Сост., авт. вступ. ст. А.Ф. Тарасенко. Чернігів: Десянська правда, 2006. С. 178).

¹¹ «Перша фаза революційного процесу більше нагадувала оспіваний російськими класиками бунт – “бессмысленный и беспощадный”. ... Червоні грабували, брали місцевих жителів у заручники, використовували тактику

Однак через невеликий термін перебування в місті – менше двох місяців – більшовики не встигли встановити та закріпити нові порядки, тому церковні інституції не зазнали системних утисків і руйнації: духовна консисторія, духовні училище та семінарія, Єлецький та Троїцько-Іллінський монастирі, парафіяльні храми міста продовжували жити за більш-менш звичним укладом.

Відтак прихід до влади в Україні 29 квітня 1918 р. гетьмана Павла Скоропадського (1873–1945) – людини, яка уособлювала у своїй державній політиці поміркований консерватизм, – населенням був сприйнятий з полегшенням: тут встановилася справжня оаза мирного життя посеред бурхливого океану громадянської війни¹².

Не випадково, що саме у квітні 1918 р. ієромонахи Троїцько-Іллінського монастиря Аліпій (Яковенко; 1881–1943) і Лаврентій (Проскура; 1868–1950) з благословення єпископа Пахомія почали копати на одному зі схилів Болдиної гори новий печерний комплекс з підземними храмами та келіями: до цього часу ідея створення підземного монастиря, що зародилася ще до революції в колі чернігівських монахів-ісихастів, остаточно дозріла, сформувалися, як шановані й авторитетні пастирі, її автори, а мирне цивільне життя в країні сприяло втіленню ісихастської ідеї та подавало надії на благополучне закінчення громадянської війни, принаймні, у межах України.

За спогадами очевидців, у копанні печер брали участь як братія Троїцько-Іллінського монастиря, так і благочестиві городяни та мешканці навколишніх сіл. Труд був нелегким: увечері молилися в монастирі, уночі копали печери, а вранці знову йшли на молитву в монастир... Створення печерного монастиря завершилося вже за більшовиків, останні місяці роботи проводилися потайки, уночі, у найсуворішій конспірації. Ці печери частково збереглися й відомі як Аліпіїв та Лаврентіїв печери¹³.

Єлецький монастир у цей час також ще діяв, про що свідчить рапорт намісника обітелі ієромонаха Ігнатія єпископу Пахомію «о приходе-расходе и остатке неокладных экономических сум»¹⁴.

На жаль, мирне життя в Україні тривало не довго: 14 грудня 1918 р. до влади в Україні прийшла Директорія на чолі із соціалістами В.К. Винниченко (1880–1951) та С.В. Петлюрою (1879–1926), поваливши Гетьманат. Проте, також ненадовго: користуючись із розбрату українців, советські війська окупували майже всю Україну¹⁵. Почалася «друга хвиля» більшовицького терору на Чернігівщині та загалом в Україні.

поголівного знищення супротивника та його соціальної бази. Жертв червоного терору часто-густо знаходили з відрізаними вухами й носами, вколотими очима, розчленованими» (Якубова Л., Примаченко Я. В обіймах страху і смерті. Більшовицький терор в Україні. Харків, 2016. С. 17, 21).

¹² «Весна 1918 года прошла здесь сравнительно спокойно. После Брест-Литовского мира в марте немцы заняли Украину, которая с 22 января объявила себя независимой республикой. С помощью немцев и под их контролем правительство гетмана Скоропадского, взявшее власть в апреле, пыталось восстановить порядок в стране», – зі спогадів Анастасії Ширинської (Ширинская А.А. Бизерта. Последняя стоянка. Москва: Воениздат, 1999. С. 79). Костянтин Паустовський, який Скоропадському не симпатизував, у спогадах про той період, про масовий вплив біженців із Росії в Україну, зокрема, до Києва, писав: «Население города почти удвоилось за счет москвичей и петроградцев» (Паустовский К. Начало неведомого века. Начало неведомого века. Время больших ожиданий. Киев: Дніпро, 1985. С. 94). «При гетьманській владі в державі, в житті міста швидко відновився лад і порядок. В крамницях і на базарі були продукти й не по дорогих цінах. Досить добре функціонували шляхи сполучення», – згадував український професор-емігрант Іван Марченко (Марченко І.О. Корені мого патріотично-національного самовизначення. Київ: Українська видавнича спілка ім. Ю. Липи. С. 39). Зі спогадів людей, які належали до різних політичних таборів – білоемігрантського, советського та національного українського, – видно, що в Україні стараннями гетьмана Павла Скоропадського, у порівнянні з іншою частиною колишньої Російської імперії, дійсно встановилися відносні мир та порядок. Підтвердженням цього можуть слугувати також спогади людини, яка загалом була далекою від будь-якого політичного угруповання чи напрямку – дружини поета та перекладача Бенедикта Лівшиця Катерини Лівшиць: «Помню Киев в Гражданскую войну – страшный, обстреливаемый, с мертвыми, валяющимися на мостовых, но и в эти годы жизнь продолжалась. В моменты затишья мы учились ... В Киеве военных лет, как это ни странно, кипела театрально-литературная жизнь. Многие литераторы, артисты, художники, спасаясь от голода, уезжали из Москвы и Петрограда в Киев. Работали литературные кафе, театры, выставки. Помню, как мы веселой гурьбой гуляли по Крещатику» (Лившиц Е.К. «Я с мертвыми не развожусь!»: Воспоминания. Дневники. Письма / Сост., вст. ст. П. Нерлера, примеч. и указ. П. Нерлера и П. Успенского. Москва: Изд-во АСТ, 2019. С. 69–70). Ці спогади були написані в 1960–1970-ті рр., за советської влади, тому вони досить стримані та обережні, але із контексту зрозуміло, що йдеться про Київ часів гетьмана П. Скоропадського.

¹³ Детальніше див.: Карнабед А. Таємниці Болдиних гір (нарис четвертий). *Сіверянський літопис*. 1995. № 6. С. 13–15; Шумило В. Схиархимандрит Лаврентій и его время: очерк церковной истории Черниговщины (1868–1950 гг.). Чернигов: Вера и Жизнь, 2001. С. 6–8; Руденко В. Останній печерник. *Просвіта* (Чернігів). 2001. № 16. 13 квітня. С. 2; Шумило В. Істинно-Православна Церква на Чернігівщині та ігумен Аліпій (Яковенко). *Сіверянський літопис*. 2020. № 1. С. 124–137.

¹⁴ Держаний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. Р-678. Оп. 3. Спр. 529. Цит. за: Вероника (Терехова), монахиня. Черниговский Елецкий Свято-Успенский женский монастырь: Исторический очерк от основания до 1998 года. Киев: Информационно-издательский отдел УПЦ, 1999. С. 37–38.

¹⁵ «Коли гетьман П. Скоропадський у квітні 1918 р. прийшов до влади, він мав чітку програму державного будівництва. Директорія розпочинала свій виступ, який починався як заколот, не визнаючи своєї політичної програми. ... Своєї політичної програми провід повстання не розробив, єдиною метою було проголошено ліквідацію

25 листопада більшовики захопили Стародуб, 9 грудня – Новгород-Сіверський, 13 грудня – Клишці¹⁶. 10 січня 1919 р. советські війська окупували Седнів, 12 січня окуповано Чернігів¹⁷, – до кінця січня 1919 р. на всій території Чернігівської губернії було встановлено советську владу¹⁸. Із приходом більшовиків у місті знову розпочався терор, але вже не стихійний, як на початку 1918 р. СНК РСФСР 5 вересня 1918 р. прийняв постанову «Про червоний терор», згідно з якою репресії проти населення стали більш послідовні й сплановані.

Червоний терор у Чернігові – малодосліджена й майже невідома сторінка історії міста, яка практично не висвітлена в науковій літературі через брак документів цього періоду. Документи тієї доби – передовсім чернігівської ЧК та інших каральних закладів – не збереглися або їх навмисно знищено¹⁹. Однак у наш час видано спогади очевидців, не відомі до цього широкому загалу, які дозволяють хоча б почасті відновити подробиці та деталі тих жакливих подій. Найбільш цінними, дуже детальними, ми назвали б, навіть скрупульозними, є записи чернігівського юриста Д.В. Країнського²⁰, що вийшли друком 2016 р. невеликим тиражем, і досі мало відомі. Інших свідчень поки що не маємо²¹. Як юрист-практик та активна публічна людина Д.В. Країнський багато чого й багато кого в Чернігові знав, мав гострий розум і фотографічну пам'ять, а записи подій вів майже стенографічно, тож його спогади дають безліч цінних деталей, подробиць, імен періоду другої хвилі червоного терору в нашому місті. Так, наприклад, дослідникам досі не було відомо навіть те, коли в Чернігові були закриті духовні училище та семінарія, а також Єлецький монастир, і що на їх території відбувалося з січня по жовтень 1919 р. Про це дізнаємося лише зі спогадів Д.В. Країнського, який створив справжній «літопис самовидця» ХХ століття.

Дев'ять місяців перебування більшовиків у Чернігові в 1919 р. суттєво вплинули на ставлення до советської влади місцевої церковної спільноти та її провідних діячів, у результаті чого Чернігів у 1930-х рр. став одним із центрів формування в Україні церковної опозиції – Істинно-Православної Церкви (ІПЦ).

«Во второй раз большевики пришли в Чернигов 30 декабря 1918 г.²² и пробыли до прихода Деникинских войск, т. е. до 28 сентября 1919 г. Всего по истреблению местных жителей расстреляно в Чернигове свыше 500 человек. Большую часть убитых составляют крестьяне, преимущественно хорошие хозяева, оказавшие то или иное непокорство коммунистам и осуждавшие их», – згадувала М.В. Черносвитова²³. Судячи зі спогадів Д.В. Країнського²⁴, жертв було значно більше²⁵, але якщо навіть цифра, наведена М.В. Черносвитовою, правдива, для невеликого міста, яким був Чернігів у 1919 р.²⁶, цифра в 500 розстріляних людей – до того ж, найкращих і найавторитетніших людей міста – є приголомшливо великою, тим більше, що червоний терор тільки-но починався, а розстріли та знущання над жертвами, як ми дізнаємося зі свідчень очевидців, були вкрай жорстокими.

«Два с половиной месяца господства большевиков в Чернигове отодвинули далеко назад прежние уклады жизни. Жизнь стала иной, неузнаваемой, – нотував Д.В. Крайн-

гетманщини. Директорія свідомо уникала соціально-політичних гасел, щоби повстання підтримав не лише національний табір, а й інші, ворожі гетьманській владі сили. ... Заклик до розгрому гетьманщини сприйняли ліві російські есери, махновці, анархісти, більшовики. ... Розповсюджуючись у такий спосіб, повстання ставало загальнонародним, охопило величезну територію. Україна швидко занурювалася у вир громадянської війни» (Бойко О.Д. Протигетьманське повстання (1918 р.): підсумки та наслідки. *Тематичний збірник наукових праць* / Національний музей історії України. Київ, 2011. С. 9).

¹⁶ Стародуб і Клишці в той час були частиною Чернігівської губернії та входили до складу України. Із січня (Стародуб) та липня (Клишці) 1919 р. ці історичні українські території – у складі Російської Федерації.

¹⁷ Отже, Різдво Христове 1919 р. чернігівці зустрічали фактично у прифронтовій зоні, проте, ще вільні від більшовиків.

¹⁸ Сіментов Ю. Я., Яцура М. Т. Чернігівщина в роки громадянської війни. С. 103–106.

¹⁹ «... документи надзвичайної комісії і ревтрибуналу були вивезені перед захопленням Чернігова денікінцями й, здається, втрачені», – констатує чернігівський дослідник О.Я. Рахно (Рахно. О. Трагічна доля Олексія Бакуринського. *Реабілітовані історією*: У 27 т. Чернігівська область / Упорядники: О.Б. Коваленко, Р.Ю. Подкур, О.В. Лисенко, О.І. Железна. Чернігів: Деснянська правда, 2008. Кн. 1. С. 706).

²⁰ Країнський Д.В. Записки тюремного інспектора / Сост., предисл., примечания О.В. Григорьева, И. К. Корсаковой, С.В. Мущенко, С.Г. Шевченко; отв. ред. О.А. Платонов. Москва: Институт русской цивилизации, 2016. 1058 с.

²¹ Окрім М.В. Черносвитової, спогади якої значно коротші за об'ємом, але за змістом і, головне, настроєм від спогадів Д.В. Країнського не відрізняються.

²² Дати вказані за старим стилем.

²³ Черносвитова М.В. Большевики в Чернигове. С. 88.

²⁴ Країнський Д.В. Записки тюремного інспектора. С. 20 –165.

²⁵ Наприклад, він лише про підвищеного добровольцями комісара, колишнього кримінального арештанта Вдовенка, який лише власноруч розстріляв, «по его же показанию, более 300 человек» (С. 158). А були ж іще розстріли червоноармійцями, іншими комісарами ЧК тощо.

²⁶ За різними даними, у Чернігові проживало від 33 тис. до 40 тис. жителів. Місто, хоча й мало статус губерньського, дійсно було невеликим. Наприклад, Ніжин у той час налічував 42 тис. жителів.

ський. – ... Таращанський і Богунський полки, розгромивши Чернигов, ушли далі на юг. ... В Чернигові залишався військовий гарнізон і комплектувався отряд Чрезвычайной комиссии. ... в Чернигов нагрянули справжні більшовики в шкіряних штанах і з револьверами за поясом. Вони змінили місцевий склад губисполкома, і мешканець зрозумів, що це не тільки солдатський бунт, а щось ще страшніше. Бесчинствуючі війська ушли, а між ними тем більшовики проявляли свою владу рішуче, сміливо, ні з чим не рахуючись...»²⁷

У місті та губернії почалися масові розстріли: «В порядку червоного терору на місцях знищували сотнями ... абсолютно невинних людей. ... Просвіта, допомога і захисту чекати було нізвідки. Люди чекали своєї участі покірно, без опору, з жахом, завжди готові йти на Голгофу. Інтелектуальні люди, звичайно, розуміли, що над ними висить жорстокий кровавий терор. ... ми добре пам'ємо, як воняло (від сотень трупів – В.Ш.) біля духовного училища. Ми жили в атмосфері смерті і кровавого жаха»²⁸.

Розстріли відбувалися кожного дня; особливого цинізму додавало те, що людей стріляли не на території Тюремного замку, за високими мурами, де тримали приречених, а у дворі Духовного училища, яке знаходилося неподалік, метрів 250–300 від в'язниці, і до революції вважалося підвір'ям Єлецького монастиря: «Арестантів вели до Духовного училища, де во дворі, в цегляному леднику-сарай, вироблялися звичайно розстріли. ... З Духовного училища йшов смрад. ... Розстрілювали всередині сараю на краю глибокого, порожнього в цьому році ледника, так що розстрілювані падали прямо в ледник. Тіла не засипали, а залишали в леднику невіданими. Перше час в морозні дні запах від розкладаючихся тіл не було чути, але перша оттепель отравила всю місцевість»²⁹.

Єпархіальне духовне училище було закрито одразу ж після встановлення в Чернігові радянської влади, а в його приміщеннях розміщено червоноармійський гарнізон: «в будинку єпархіального училища розміщалися червоноармійці, один вид яких наводив страх. Босі, брудні, в одному бельє, вони нагадували босих, а не солдатів. Крик, шум, ругань, свист лякали перехожих, і мешканець намагався обходити це місце»³⁰. Тоді ж було ліквідовано й давній Єлецький монастир, на території якого розмістилося «червонне казначейство»³¹. Тут же поблизу, у будинку Держбанку – «головна Чрезвычайка»³². Чому розстрілювали не в тюрмі, а на території училища, поряд із казармами червоноармійців, не зрозуміло – звичайною людською логікою збагнути це неможливо³³.

Серед імен розстріляних, які наводить Д.В. Країнський, багато студентів³⁴, – не виключено, що між ними є й учні Духовного училища, розстріляні в стінах своєї alma mater.

Д.В. Країнський пише, що більшовики видали директиву, згідно з якою не тільки похорони, а й богослужіння в храмі могли відбутися лише за спеціальним дозволом влади: «Церква підверглася гонінню. При обысках солдати срывали ікони, но это, впрочем, было насилье по собственной инициативе, а вот чтобы служить Богу в церкви и похоронить со священником, нужно было добиться разрешения большевиков»³⁵.

З кожним днем червоний терор посилювався, розстріли, через їх масовість, почали здійснювати за межами міста³⁶. У ніч на 1 серпня було розстріляно велику групу інтелектуальців та духовенства (більше 35-ти чоловік): «Их трупы были разбросаны по всему полю за Черторейским мостом по Гомельскому шоссе и только на следующий день были убраны по наряду крестьянами д. Коты. ... Здесь были и статские, и военные, и священники, и женщины. Крики и стоны оглашали в эту ночь город...»³⁷

²⁷ Краинский Д.В. Записки тюремного инспектора. С. 22–23.

²⁸ Там само. С. 115–116.

²⁹ Там само. С. 71–72.

³⁰ Там само. С. 124.

³¹ Там само. С. 104.

³² Там само. Усього в Чернігові під час «другої більшовицької окупації» було три відділення ЧК – вже згадане, а також по вул. Воскресенській та Олександрівській.

³³ Часткову відповідь знаходимо у Д.В. Країнського: «В красноармейские части вступали почти все арестанты, освобожденные из тюрьмы при вступлении большевиков в данный город. Мы могли бы составить предельный список всем арестантам черниговских тюрем, состоящим ныне в Красной армии. Нам приходилось часто встречаться с ними и беседовать (под час роботи тюремним інспектором – В.Ш.). С чувством особой горечи мы встречали в красноармейских частях не только своих воспитанников исправительной колонии для несовершеннолетних, но и мальчиков из детских приютов других губерний. Еще при Керенском к ним была применена общая уголовная амнистия, и теперь эти дети служили в Красной армии» (С. 86). Червоноармійці брали участь у розстрілах («Розстрілювали солдати-червоноармійці по наряду» і т. д. – С. 86–87), але це не пояснює, навіщо людей для страти водили із в'язниці до училища (С. 52–53). Нам залишається лише висунути таке припущення: людей розстрілювали поряд із казармами червоноармійців, тіла тижнями не вивозили, і в цьому смороді вимушені були жити ці «новонавернені бійці революції». Влада в такий спосіб досягала важливого психологічного ефекту: знищення в їхніх душах останніх залишків людяності, жалісливості, совісності.

³⁴ Краинский Д. В. Записки тюремного инспектора. С. 116.

³⁵ Там само. С. 44.

³⁶ Черношвинова М.В. В Чернигове. Красный террор глазами очевидцев. С. 92–93.

³⁷ Краинский Д.В. Записки тюремного инспектора. С. 101.

За таких обставин копання печер було вкрай небезпечним: братія Троїцько-Іллінського монастиря, аби не піддавати ризику парафіян і самим не наражатися на ризик, на деякий час припинили роботи взагалі³⁸, потім їх стали проводити потай, у надії, що ця кривава влада скоро згине, адже до літа 1919 р. Добровольча армія вибила більшовиків майже з усієї території України: «Улітку 1919 р. більшовицька влада переживала критичний момент своєї історії. На більшості території України вона перестала існувати»³⁹. Але це буде трохи пізніше, а поки більшовики продовжували владарювати на більшості території України, зокрема й у Чернігові.

Після встановлення в Україні в 1919 р. советської влади відносини між державою та Церквою змінилися докорінно. 19 січня в Харкові Тимчасовим робітничо-селянським урядом України прийнято Декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви»⁴⁰, який дослівно дублював аналогічний декрет, прийнятий в Советській Росії на рік раніше – 5 лютого (23 січня ст. ст.) 1918 р. Наступним документом – декретом СНК про передачу церковно-монастирського майна до відання Наркомату соціального забезпечення – Церква позбавлялася права власності на все нерухоме майно, – воно проголошувалося «народним», тобто державним. Храми, церковні будинки та маєтки, земельні й лісові угіддя, що належали Церкві, передавалися у відання місцевих советів. Згідно із законом, молитовні будівлі (храми, каплиці) могли надаватися новим власником – місцевими советами – релігійній громаді в користування, за умови, що статут громади затверджено губвиконкомом⁴¹. Надалі цю норму закону більшовики будуть активно використовувати в боротьбі з Церквою – за власним розсудом давати дозвіл служити в храмі або відмовляти, відбирати у громади, яка належить до тієї чи іншої церковної юрисдикції, і передавати іншій і т. п. Окрім того, так звані домові храми, – ті, що знаходилися в приміщеннях лікарень, шкіл, інститутів тощо, – закривалися взагалі, а їх приміщення використовувалися під різні господарські потреби.

На початку березня владою було закрито Чернігівську духовну консисторію, яка розташовувалася на території Єлецького монастиря, а її архів конфісковано, про що 9 березня офіційно оголошено в місцевій газеті «Известия»: «4 марта по постановлению отдела управления консистория закрыта. Архив, хранившийся в консистории, перешел в ведение губотдела гражданской регистрации ... Все отделы консистории распределены и передаются соответствующим отделам губернских учреждений»⁴². Фактично, єпархію позбавлено не тільки приміщення, але й управління⁴³. Щоб запобігти анархії в управлінні єпархією після конфіскації будинку консисторії та її архіву, єпископ Пахомій створив єпархіальну канцелярію, підпорядковану Єпархіальній раді на чолі з правлячим архієреєм⁴⁴. Оскільки на території Єлецького монастиря розмістилися загони «червоного козацтва», канцеля-

³⁸ Олександр Сергійович Саранчов (1905–1995), відомий чернігівський художник-графік, який жив неподалік від Антонієвих печер (вул. Успенського, 58А) і входив до кола прихильників «гуртку ісихастів», розповідав, що вхід до печер, аби більшовики не натрапили на це місце, було завалено чагарником, за літо вхід навіть встиг порости густим бур'яном. Головні підземні роботи вже було виконано, залишалося внутрішнє оздоблення – розписи стін і т. п. (Свідчення Саранчова Олександра Сергійовича. Запис бесіди від 4 липня 1991 р., архів автора).

³⁹ Якубова Л., Примаченко Я. В обіймах страху і смерті... С. 35.

⁴⁰ Декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 19 січня 1919 р. 3 *архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2005. № 1/2 (24/25). С. 41–42.

⁴¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 3984. Оп. 1. Спр. 197. Арк. 2.

⁴² Известия (Чернігів). 1919. 9 марта. С. 3. У 1923 р. рішенням окружної ліквідаційної комісії архів консисторії було передано до Чернігівського губернського історичного архіву, нині – Державний архів Чернігівської області: ДАЧО. Ф. Р-651. Оп. 1. Спр. 253. Арк. 16–18.

⁴³ Приміщення Духовної консисторії з 1860 р. знаходилося на території Єлецького монастиря (Коваленко О., Гейда О. З історії архіву Чернігівської духовної консисторії. *Студії з архівної справи та документознавства*. Київ, 2004. Т. 11. С. 204–211), який, як уже згадувалося, було ліквідовано, а в чернецих келіях розмістилися «червоні козаки». Перебувати єпархіальному управлінню поряд із таким сусідом було вкрай небезпечно, тим більш, що навпроти монастиря, у приміщеннях Духовного училища, нова влада влаштувала казарми для червоноармійців, а у дворі училища відбувалися розстріли «контрреволюціонерів», у тому числі й священників.

⁴⁴ Згідно з новим церковним Статутом, ухваленим Помісним Собором 22 лютого 1918 р., духовні консисторії мали бути замінені єпархіальними управліннями, які складалися з єпархіального архієрея та єпархіальної ради; найвищим органом управління єпархії вважалися єпархіальні збори, які скликалися «в определенное, наиболее удобное для каждой епархии по местным условиям, время» (Определение Священного Собора Православной Российской Церкви об епархиальном управлении. *Собрание определений и постановлений Священного Собора Православной Российской Церкви 1917–1918 гг.* Москва: Изд-е. Соборного Совета, 1918. Вып. 1. С. 17–28). За свідченням члена Чернігівської єпархіальної ради протоієрея Матвія Храмцова, даного ним на допиті 24 жовтня 1922 р. і записаного рукою слідчого, «в конце 1917 г. я был избран в Епархиальный Совет. Членом этого Совета был до закрытия Совета, т. е. до 1921 г.» (ДАЧО. Ф. Р-4609. Оп. 1. Спр. 6842. Арк. 39 зв.). Не викликає сумніву, що дата виборів у Єпархіальну раду (1917 р.), указана в протоколі допиту, помилкова, адже єпископ Пахомій не міг реорганізувати духовну консисторію в єпархіальне управління раніше, ніж буде прийнято відповідне рішення на Помісному Соборі. Отже, Єпархіальна рада в Чернігові була утворена, найімовірніше, восени – на початку зими 1918 р. Помилкова й дата закриття Єпархіальної ради, насправді вона буде закрыта у жовтні 1920 р., про що йтиметься далі.⁴⁵ ДАЧО. Ф. Р-4609. Оп. 1. Спр. 6842. Арк. 100 (Дополнительный протокол допроса от 4 ноября 1922 г.). Це ж підтверджує на допиті 1 листопада 1922 р. і архієп. Пахомій: ДАЧО. Ф. Р-4609. Оп. 1. Спр. 6842. Арк. 63.

рію, за свідченням її завідувача протоієрея Матвія Храмцова, розміщено було в Троїцькому монастирі, причому всі друкарські машинки, а також різного роду копіювальні апарати (мімеограф, гектограф, шапірограф) владою було конфісковано, тож усі документи писалися вручну⁴⁵.

20 березня 1919 р. Чернігівським повітвиконкомом прийнято постанову про обов'язкову реєстрацію на території губернії релігійних громад як приватних товариств, зі складанням опису всіх предметів релігійного культу: ікон, золотих і срібних виробів, у тому числі богослужбових посудів тощо, «находящихся в пользовании данной общины». Цю процедуру громади мали завершити до 1 квітня. Пунктом 6 постанови «виновные в утайке драгоценных предметов культа предаются народному суду», адже, згідно з п. 4 цієї ж постанови, не лише приміщення храмів, але й богослужбові речі належать не релігійній громаді, а є «народной собственностью»⁴⁶.

Виконуючи цю постанову, з благословення єпископа Пахомія було створено спільну релігійну громаду кафедрального Спасо-Преображенського та Борисоглібського соборів м. Чернігова, яка отримала обидва храми в користування⁴⁷.

16 липня в Чернігові створено «межведомственную комиссию по ликвидации имуществ церковных, монастырских и других религиозных установлений»⁴⁸. Відтепер у найближчі роки саме ця комісія буде вирішувати долю всіх релігійних споруд у місті та губернії: надавати храми в користування релігійним громадам або зовсім закривати й передавати під різні господарські потреби. Отже, майже всі діючі храми в Чернігові до середини 1920-х рр. будуть закриті, більшість із них згодом взагалі буде знищено⁴⁹.

Советські закони не лише позбавляли храми та монастирі права власності, але й ставили їх у такі умови, за яких зберегти релігійну спільноту було вкрай важко. Щоб уберегти від руйнування монастирський уклад життя, залишити його, наскільки це було можливим в нових умовах, неушкодженим (адже землі у монастиря було відібрано, а монастирські приміщення разом із храмами стали державною власністю), братія Троїцько-Іллінського монастиря створила так звану «земельну релігійну ремісничо-землеробську трудову комуни», узявши власні землі в оренду у держави. 3 серпня 1919 р. монастирську комуни було зареєстровано й підпорядковано губюсту⁵⁰. Це сталося через два дні після розстрілу великої групи інтелігенції та духовенства, про який ішлося вище, – на такому «фоні» відбулася реєстрація новою владою «трудої комуни» Троїцько-Іллінського монастиря.

Подальший розвиток подій у Чернігівській єпархії, як і загалом православної Церкви на теренах СРСР, буде незрозумілим, якщо не з'ясувати, у межах якої «правової бази», а головне – політичної та ідеологічної спрямованості більшовицької влади по відношенню до релігії та Церкви – ці події відбувалися.

На думку багатьох сучасних дослідників, то був період тимчасового компромісу советської влади з Церквою, оскільки в умовах громадянської війни влада не наважувалася на радикальні кроки в боротьбі з релігією: «громадянська війна стала суттєвою перепорою на заваді розгортання активної антирелігійної політики, включаючи і націоналізацію. Відтак це був період можливого, хоча й тимчасового, співіснування усталеного релігійного та нового радянського просторів, однак у межах модифікованої дійсності»⁵¹.

Утім, на нашу думку, це був не прояв тимчасової слабкості влади та її вимушеного, через це, компромісу із Церквою. Результати та методи політики червоного терору свідчать про те, що цій владі взагалі не були властиві такі риси, як совісність, жалість, нерішучість у досягненні кінцевої мети тощо. Советські очільники добре усвідомлювали свою головну ціль – замінити релігійне світобачення народних мас на атеїстичне, а це не могло відбутися миттєво, з огляду на те, що релігійна свідомість у народному світогляді вкорінювалася століттями й навіть тисячоліттями. Тому боротьба з релігією була поетапною: спершу по-

⁴⁵ ДАЧО. Ф. Р-4609. Оп. 1. Спр. 6842. Арк. 100 (Дополнительный протокол допроса от 4 ноября 1922 г.). Це ж підтверджує на допиті 1 листопада 1922 р. і архієп. Пахомій: ДАЧО. Ф. Р-4609. Оп. 1. Спр. 6842. Арк. 63.

⁴⁶ Известия (Чернигов). 1919. 2 ноября. С. 1.

⁴⁷ ДАЧО. Ф. Р-15. Оп. 1. Спр. 169. Арк. 16. Див. також: Глухенький А. Закриття Борисоглібського собору м. Чернігова на початку 1930-х років. *Сіверянський літопис*. 2020. № 4. С. 62. Автор називає цю громаду «соборна релігійна громада Російської православної церкви»; більшість сучасних дослідників, виходячи із того, що православна Церква в Україні тоді входила до складу Православної Російської Церкви (саме така була її офіційна назва в ті часи, а не «Російська Православна Церква»), називають її також «Російською Православною Церквою». З історичного погляду це неправильно, адже Всеукраїнський Церковний Собор у 1918 р. проголосив автономію, яка була визнана Помісним Собором у Москві. Тож, відповідно до соборного рішення, офіційна назва – «Православна Церква на Україні» (ПЦУ).

⁴⁸ Известия (Чернигов). 1919. 20 марта. С. 1.

⁴⁹ Про храми, які советською владою були зруйновані, див.: Рига Д. Чернігівські церкви та собори XI–XIX ст., які не збереглися до нашого часу. *Сіверянський літопис*. 2023. № 3. С. 60–66.

⁵⁰ ДАЧО. Ф. Р-698. Оп. 7. Спр. 4. Арк. 2–9.

⁵¹ Непотенко І. Троїцький монастир у Чернігові у перше десятиліття радянського режиму: фокус перетину просторів. *Сіверянський літопис*. 2012. № 3. С. 61.

трібно було цю свідомість надломити, спалювати саме відчуття святості, недоторканності святині – для цього й було запроваджено «дикі» репресії щодо духовенства (і громадян взагалі) періоду громадянської війни (1917–1919 рр.). Наступним етапом було впровадження так званої «соціалістичної законності» – введення ліквідаційних та інших обмежувальних законів і підзаконних актів, коли на «законній підставі» Церква обмежувалася в правах, а згодом і зовсім була позбавлена правового статусу (1919–1920-ті рр.). Третій етап – уже надломлену свідомість, у першу чергу духовенства, замордованого та заляканого репресіями, – цілком підпорядкувати атеїстичній державі, позбавивши Церкву її внутрішньої духовної свободи (1920–1930-ті рр.). Останній етап – цілковите знищення Церкви як інституції та повна «атеїзація» світобачення «нової спільноти людей – советського народу» (1930-ті рр. і далі)⁵².

Це добре розуміла й сама Церква – уже через два дні після прийняття владою Декрету про відокремлення Церкви від держави, 12/25 січня 1918 р. Помісний Собор прийняв постанову, у якій констатувалося: «Изданный советом народных комиссаров декрет об отделении Церкви от государства представляет собою, под видом закона о свободе совести, злостное покушение на весь строй жизни православной Церкви и акт открытого против нее гонения (курсив наш – В.Ш.)»⁵³.

Декрет про відокремлення Церкви від держави, попри проголошену в п. 3 свободу совісті, надавав владі «правові підстави» для гоніння на Церкву, адже, згідно з п. 10, «Все церковные и религиозные общества подчиняются общим положениям о частных обществах и союзах (тут і далі курсив наш – В.Ш.)»⁵⁴, із чого випливало, що в советській державі «Никакие церковные и религиозные общества не имеют права владеть собственностью. Прав юридического лица они не имеют» (п. 12). На практиці це означало, що православної Церкви – зі сформованою за багато століть вертикаллю влади (патріарх–митрополит–єпископ–священник–вірянин) – як цілісної релігійної організації для держави більше не існувало, Церква як така була позбавлена юридичного статусу й не мала права входити у взаємовідносини з будь-якою державною установою, а діяльність її керівних органів, таких, як Синод, єпархіальний архієрей та єпархіальні управління, єпархії тощо, згідно з Декретом та іншими підзаконними актами, була протизаконною. У подальшому ця юридична колізія, створена цілком свідомо й сплановано, надасть можливість владі тиснути на церковне керівництво, маніпулюючи питанням легалізації вищого церковного управління, з метою підпорядкувати Церкву інтересам і політиці советської держави.

Максимум, на що згоджувалася більшовицька влада, після об'явлення в п. 13 усього «имущества существующих ... церковных и религиозных обществ ... народным достоянием», – це діяльність низових релігійних громад (парафій) як «приватних товариств». Але й у цьому разі релігійні громади потрапляли в залежність від влади, оскільки їх легальне існування залежало цілком від неї: «Здания и предметы, предназначенные специально для богослужебных целей, отдаются, по особым постановлениям местной или центральной государственной власти, в бесплатное пользование соответственных религиозных обществ» (п. 13). Власне, дозвіл на існування «приватних» парафій, залежних від місцевих советів (читай – ЧК–ОДПУ–НКВС) і водночас, відповідно до зареєстрованих статутів, незалежних від правлячого архієрея, був одним із способів тиску на церковне керівництво з метою його підпорядкування: виснажені напівлегальною діяльністю щодо управління єпархіями, змучені та залякані тюремним ув'язненням за таку діяльність, єпархіальні архієреї легше йшли на поступки владі. Тобто, це був не момент вимушеного компромісу советської влади з Церквою, а продумана й спланована політика. Але з іншого боку (як це відбулося на прикладі ІПЦ на Чернігівщині), таке «незалежне» існування духовенства та пастви від архієрея, попри сподівання влади, сприятиме їх «дорослішанню» – формуванню здатності самостійно приймати рішення в складних і принципових питаннях, не озираючись на позицію архієрея, а якщо знадобиться, то й вийти із підпорядкування зломленого або поставленого ворожою владою єпископа.

⁵² Вислів М.С. Хрущова: «В СССР сложилась новая историческая общность людей различных национальностей, имеющих общие характерные черты, – советский народ. Они имеют общую социалистическую Родину – СССР, общую экономическую базу – социалистическое хозяйство, общую социально-классовую структуру, общее мировоззрение – марксизм-ленинизм, общую цель – построение коммунизма, много общих черт в духовном облике, в психологи (курсив наш – В.Ш.)» (XX-й съезд КПСС (17–31 октября 1961 года): Стенографический отчет. Москва: Госполитиздат, 1962. Т. 1. С. 153). Про тривалий процес створення цієї «нової спільноти» в СССР див.: Білокінь С. Що таке «єдиний советський народ»? Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917–1941 рр. Київ: Пенмен, 2017. С. 647–654.

⁵³ Деяния Священного Собора Православной Российской Церкви. Москва: Изд-е Соборного Совета, 1918. Книга VI. С. 72.

⁵⁴ Тут і далі цит. за.: Декрет СНК РСФСР от 23 января 1918 года «Об отделении церкви от государства и школы от церкви». Газета Рабочего и Крестьянского Правительства. 1918. № 15. 23 января.

Більшовики не приховували, що їх головна мета «в області религиозных отношений» – цілковита ліквідація Церкви. У програмі ВКП(б), прийнятій 18–23 березня 1919 р. на VIII з'їзді партії, відверто говорилося: «По отношению к религии ВКП не удовлетворяется декретированным уже отделением церкви от государства и школы от церкви, т. е. мероприятиями, которые буржуазная демократия выставляет в своих программах, но нигде в мире не довела до конца ... ВКП руководствуется убеждением, что лишь осуществление планомерности и сознательности во всей общественно-хозяйственной деятельности масс повлечет за собой полное отмирание религиозных предрассудков. Партия стремится к полному разрушению связи между эксплуататорскими классами и организацией религиозной пропаганды, содействуя фактическому освобождению трудящихся масс от религиозных предрассудков и организуя самую широкую научно-просветительную и антирелигиозную пропаганду»⁵⁵. Кризь більшовицьку риторичку про експлуатовані трудящі класи, релігійні упередження й т. п. явно прочитується першорядна мета ВКП(б) – «полное разрушение и освобождение» цих самих «трудящихся масс» від релігійного світогляду.

8-й відділ Народного комісаріату юстиції (відділ культів), завданням якого було «проставлення в життя» Декрету про відокремлення Церкви від держави, так прямо й названо – Ліквідаційний. Його керівник і один із головних ідеологів «атеїстичної пропаганди» П.О. Красіков (1870–1939)⁵⁶ у статті «Кому это выгодно», полемізуючи з головою Всеукраїнської ЧК М.І. Лацисом (1888–1938)⁵⁷, відверто писав: «Советская власть [потому] отделила церковь от своего государства, что пути их расходятся, ибо коммунизм расходуется не только с православной, а со всякой религией. ... Мы, коммунисты, своей программой и всей своей политикой, выражающейся в советском законодательстве, намеряем единственный в конечном счете путь как религии, так и всем ее агентам: это путь в архив истории (тут і далі курсив наш – В.Ш.)»⁵⁸. А в «Докладе по религиозному вопросу на Всероссийском съезде коммун и артелей» 2 грудня 1919 р. ще відвертіше: «... ошибаются те, кто думает совместить коммунизм с христианством, как определенной системой, определенной программой. Этого сделать теперь нельзя без уничтожения самого существенного смысла того или другого. ... мы признаем, что религия есть частное дело [только постольку], поскольку можно признавать, что право на невежество есть частное дело. ... всякий служитель культа, всякий, принесший формальные обеты или присяги на безоговорочное повиновение своей церковной иерархии ... не может быть равноправным гражданином нашего государства, особенно в эпоху величайшей напряженнейшей борьбы...»⁵⁹

Ця доповідь стосувалася безпосередньо й «монастирських комун», і в кожного, хто з нею ознайомився⁶⁰, не залишалось ніяких ілюзій щодо подальшого співіснування Церкви і советської держави, з одного боку, та існування в цій державі монастирів (хоча б і у вигляді «трудоих комун») з іншого: «Монастыри необходимо передать в руки трудящихся; в число этих трудящихся, конечно, могут быть допускаемы, как полноправные члены артели или коммуны, все трудовые элементы бывших монастырей, за исключением монашествующих, которые, конечно, не могут принимать наших Советских уставов и законов, так как подчинены своим особым уставам и законам. ... ни в коем случае этих бывших монастырских помещиков, игуменов, архимандритов, не следует оставлять в роли старших, управляющих, в роли старых господ положения. Другой важный вывод заключается в том, что коммуна – артель и т. д., как таковая, не может объявлять себя религиозной

⁵⁵ Пункт 13. В области религиозных отношений. *Программа и устав ВКП(б)*. Москва: Партиздат, 1927.

⁵⁶ Саме П.О. Красіков спільно з А.В. Луначарським (1875–1922), П.І. Стучкою (1865–1932) і М.А. Рейснером (1868–1928) готував текст Декрету про відокремлення Церкви від держави. Для проведення в життя декрету в Наркомюсті був створений відділ культів, який очолював Красіков. Він також редагував журнал «Революция и церковь», навколо якого склався актив так званих войовничих безбожників.

⁵⁷ У грудні 1919 Лацис опублікував програмну статтю «Церковь и государство», у якій, зокрема, говорилося: «... опыт учит нас быть предусмотрительными и поддерживать в духовенстве то течение, которое следует за духом времени и идет на поддержку Советской власти. Это течение наметилось довольно ясно, и было бы непросительно не обратить внимания на эти новые веяния в православной церкви... Естественно, что прогрессивное духовенство имеет право рассчитывать на поддержку Советского государства. И эту поддержку оно найдет, если пойдет по пути, намеченному Советской властью. За Советскую власть стоят миллионы трудящихся. Громадное большинство из них верующие. Они могут признавать только обновленную церковь, стоящую за Советскую власть (курсив наш – В.Ш.)» (Известия ВЦИК. 1919. 2 декабря).

⁵⁸ Известия ВЦИК. 1919. 14 декабря.

⁵⁹ Ця доповідь згодом вийшла друком як окрема стаття. Цит. за: Красіков П.А. Крестьянство и религия. *Революция и церковь*. 1919. № 6–8. С. 14–15. У 1920 р. вона була перевидана окремою брошурою: Крестьянство и религия. Москва: Народный комиссариат юстиции, 1920. 16 с. (Антирелигиозная библиотека журнала «Революция и церковь», Вып. 4), і потім неодноразово перевидувалася у збірниках статей Красікова.

⁶⁰ А в тому, що єпископ Пахомій та керівництво Троїцько-Іллінського монастиря з нею були ознайомлені, немає жодного сумніву, адже доповідь було надруковано в головному більшовицькому виданні, в якому із номера в номер декларувалася політика советської влади щодо релігії та Церкви. Неможливо уявити, щоби церковний провід в Чернігові не слідував за напрямком советської церковної політики, а советські очільники в місті не ознайомили з нею правлячого архієрея та керівництво монастиря.

организацией, этим самым она выбывает из числа граждански равноправных Советских организаций, так как преследует свои особые религиозные, а не экономические цели и становится в подчинение не советскому законодательству и строительству, а своим религиозным центрам, т. е. сторонникам старого строя». Тобто монастирі як такі позбавлялися юридичних прав і не могли існувати в советській країні легально лише тому, що, як релігійна спільнота, мали «свої особые религиозные цели».

«Отдельные члены коммуны, – писав далі голова Ліквідаційного відділу, – могут веровать, конечно, как им угодно и, как верующие, могут ходить в свои молитвенные дома, церкви, все вместе или порознь, в одну церковь или в разные, но сам коллектив, как экономическая и политическая ячейка в общем трудовом и политическом организме Советского государства, не может, как целое, действовать, ставя себе цели религиозные, т. е. чуждые освобождению рабочего класса от всякого рабства, отделять себя от Советского государства исключительными своими церковными законами, использовать средства производства, даваемые ему Советской Республикой, на поддержку прямую или косвенную, бессознательную, организации враждебной Советской власти, какой является всякая церковь – словом, ставить ячейку общественно трудового нашего организма в зависимость от директив несоветской организации. В этом направлении разработаны циркуляры Наркомземом вместе с Комиссариатом Социального Обеспечения в Юстиции, а также примерные уставы производительных коммун»⁶¹.

Закінчувалася доповідь прямою директивою місцевим советам, від яких залежало існування монастирів на усій території, підпорядкованій советській владі: «... наша задача, наша обязанность состоит в разрушении старых остатков бюрократической церковной армии, какими являются церковные организации, в лишении их материальных орудий их экономического и политического влияния на массы. ... [оскільки, згідно з більшовицькими ідеологічними установками, «церковні організації»] всегда преследуют эксплуататорские и контрреволюционные цели»⁶².

Отже, ідеологія та стратегічна політика советської влади були спрямовані на руйнацію та викорінення церковного життя, але проводилося це поступово, із тактичних міркувань робилися «поступки»: наприклад, тимчасово було дозволено існувати парафіям та монастирям. Спочатку ліквідували єпархіальні управління, потім монастирі, а згодом і парафії.

І.В. Непотенко з цього приводу констатує: «На початковому етапі діяльність монастирів зі збереженням принаймні частини монастирського майна стала можливою лише за умови створення на їхній території комун (трудовах артілей) та вияву бажання братії обробляти землю власноруч, хоча й на тимчасовій основі. Комуна – форма спільного проживання, створена задля втілення в умовах антицерковної політики одного з ключових принципів радянської влади – принципу колективності. Монастирі більше не могли бути ізольованими осередками життя з власними правилами та цінностями»⁶³.

Кіновія або гуртожитковий монастир (від грецьк. κοινός – спільний, та βίος – життя) – чернеча община з нероздільним майном і спільним господарством, з однаковою для всіх їжею та одягом, із розподілом монастирських робіт між усієї братією, – існувала з глибокої давнини (IV–V ст.)⁶⁴ і зовнішнє нагадувала так звані комуні, які більшовики пропагували як форму колективного життя та праці. У господарській частині їх статuti майже не суперечили одне одному, а молитовне, богослужбове життя монастиря приймалося як факт і на ньому не акцентувалося. Саме тому створення монастирських комун задля збереження усталеного монастирського життя стало повсюдною практикою на величезній території, підконтрольній советській владі, і братія чернігівського Троїцького монастиря була в цьому не єдиною. Наприклад, у спогадах катакомбного схиєпископа Петра (Ладигіна; 1866–1957), записаних на початку 1950-х рр., згадується, що коли його з братією Свято-Андріївського афонського подвір'я в Одесі, настоятелем якого тоді був архімандрит Питирим (Ладигін)⁶⁵, у 1923 р. було вислано за межі міста, вони виїхали «на хутор, 50 верст от Одессы, где мы раньше занимали земли», і створили трудову артіль (комуна), поки їх у 1924 р. взагалі не вислали за межі України⁶⁶.

Згідно зі статутом чернігівської троїцько-іллінської монастирської комуни, вона створювалася «задля оброблення землі з веденням різних галузей сільського господарства для

⁶¹ Красиков П.А. Крестьянство и религия. С. 15.

⁶² Там само.

⁶³ Непотенко І. Троїцький монастир у Чернігові у перше десятиліття радянського режиму... С. 61.

⁶⁴ Киновия. Полный православный богословский энциклопедический словарь. Санкт-Петербург: Изд-во П.П. Соикина, 1912. Т. 2. С. 1270–1271.

⁶⁵ Таке ім'я він носив, будучи рясофорним монахом, при пострізі у велику схиму ім'я було змінено на Петро.

⁶⁶ Автобіографія схиєпископа Петра (Ладигіна). Машинопис. Архів схиархієпископа Лазаря (Журбенка) (с. Великий Дальник, Одеська область). Папка «Схиєпископ Петро (Ладигін)». Арк. 4–5.

забезпечення членів громади необхідними продуктами»⁶⁷. У користування комуни надавалася частина колишнього монастирського майна: земельні сільськогосподарські ділянки, угіддя для сінокосу та випасу монастирської худоби, господарчі будівлі, необхідний інвентар. За статутом комуна мала право налічувати до 100 членів, але, оскільки монастир був чоловічий, жінки членами комуни бути не могли, тому офіційно в ній налічувалося 50. Тим не менш, «для ведення молочного господарства тимчасово долучали жінок з інших релігійних громад»⁶⁸.

Збережено основні види «ремісничих відділів», які існували ще за нормальної діяльності монастиря: слюсарний, столярний, палітурний, взуттєвий, а також відділ з «виготовлення предметів культу – свічок, вина, церковного начиння тощо»⁶⁹. Усіма справами, у тому числі розподілом роботи, керувала рада комуни, яка складалася з п'ятох чоловік⁷⁰. Оскільки сільськогосподарської роботи було багато, а ченців задіяно в інших видах монастирської діяльності, зокрема, ієромонахи продовжували здійснювати регулярні богослужіння⁷¹, до комуни було введено жителів навколишніх сіл, які, вочевидь, і раніше вже виконували ці роботи: Павлівки, Гущино та хутору Львовка Чернігівського повіту⁷². Також до складу комуни увійшли члени парафіяльної ради, яку було зареєстровано згідно з постановою Чернігівського повітвиконкому від 20 березня 1919 р. про обов'язкову реєстрацію релігійних громад. Де іще це означало, що монастиря як «єдиної церковної організації» більше не існувало, його замінили парафіяльна рада Троїцького собору, який з цих пір офіційно функціонував виключно як парафіяльний, та трудова комуна, переважно більшість якої складали хоча й віддані Церкви, але все ж такі віряни.

Із церковних приміщень у користування монастирю-комуни було надано Троїцький собор, церкви Введенську та Стрітення Господнього з їх майном, а також майно Олександрівської церкви при Єпархіальному будинку, яке після ревізії будівлі було передане до Троїцького монастиря⁷³. Поточні витрати – ремонт храмів, опалення, податки, страхування тощо – лягали на плечі комуни⁷⁴, оскільки, фактично, це все ж таки був монастир, який за нових умов мусив прийняти таку форму існування. У комуні навіть був свій рахунок у банку, на який надходили кошти від господарчої діяльності⁷⁵.

Отже, на перших порах існування советської влади більшовики, з тактичних міркувань, пішли на певний «компроміс», чим Церква скористалася, не поступаючись питаннями принциповими, такими, як внутрішня свобода Церкви в питаннях віри та сумління. Тим не менш, попри уявну «ідилію», усім було зрозуміло, що така форма співіснування советської держави та Церкви була тимчасовою: влада постійно втручалася в монастирське життя, «підкріплюючи свої дії нормативними документами, які невпинно наближали руйнування монастирів як релігійних форм побутування та духовних осередків»⁷⁶. Мало в кого виникали сумніви в тому, що це лише один із етапів у боротьбі з релігією, за яким будуть другий, третій, аж поки безбожники не виконають головне завдання, яке вони поставили собі за мету – замінити релігійне світобачення народних мас на атеїстичне.

Збереглися спогади про святкування Великодня в більшовицькому Чернігові в 1919 р. Пасха тоді прийшлася на 20 квітня, лише три місяці були більшовики в місті, але як усе змінилось: «Мы голодали. ... Незаметно время приближалось к светлому празднику Св. Пасхи. ... не только в соборе»⁷⁷, но и других церквах была масса молящихся, но это было не то, что раньше. Неприветливо, грязно и не торжественно, а скорее грустно, тоскливо было в этот Светлый праздник. В особенности было неприятно то, что еврейская молодежь положительно издевалась над нами и ходила группами по церквям, чтобы посмеяться над православными предрассудками. Они мешали молиться, но тем не менее люди молились. Молились с отчаянием. Как никогда многие стояли на коленях и плакали. О чем они плакали, конечно, всем было понятно. Они молились, не обращая внимания на посторонних. Они забыли, что это был радостный, светлый праздник – Светлое Христово Вос-

⁶⁷ Цит. за: Непотенко І. Троїцький монастир у Чернігові у перше десятиліття радянського режиму... С. 61.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Там само.

⁷⁰ ДАЧО. Ф. Р-698. Оп. 7. Спр. 4. Арк. 2–9.

⁷¹ До того ж, згідно з директивною Красікова, архімандрити, ігумени, ієромонахи взагалі не могли бути членами «монастирської» комуни. Хоча доповідь Красікова на з'їзді комун відбулася пізніше, у грудні, але немає сумніву, що цей напрямком владою вибрано було з самого початку.

⁷² Імовірно, влада в Чернігові дозволила ченцям на першому етапі існування комуни увійти до її складу, хоча цей суперечило загальній лінії відділу культів, згідно з якою монахи взагалі не мали права бути членами комуни. Проте цей компроміс був тимчасовим, після остаточного встановлення советської влади в Україні Троїцький монастир взагалі буде закритий, як і Єлецький, а на його території розмістяться різні советські установи.

⁷³ ДАЧО. Ф. Р-698. Оп. 7. Спр. 3. Арк. 193–205.

⁷⁴ ДАЧО. Ф. Р-698. Оп. 7. Спр. 3. Арк. 1.

⁷⁵ ДАЧО. Ф. Р-698. Оп. 7. Спр. 3. Арк. 5–6.

⁷⁶ Непотенко І. Троїцький монастир у Чернігові у перше десятиліття радянського режиму... С. 62.

⁷⁷ Мається на увазі кафедральний Спасо-Преображенський собор.

кресение. Они залили слезами этот праздник и видели только одного Бога и свое безысходное горе.

Большевизм преследовал совесть, и если не запрещал молиться, то, во всяком случае, издевался над молящимися, но люди молились и не замечали еврейскую молодежь, которая с усмешкой указывала пальцем на склонившихся всем своим телом перед иконами истрадавшихся в своем горе людей...»⁷⁸

Найбільш кривавим було літо 1919 р., адже в Україні по всьому фронту більшовики зазнавали поразки, і тому терор прийняв нові форми. Із Москви надійшли інструкції: аби запобігти повстанням у більшовицькому тилу, розстрілювати заручників⁷⁹. «Наступило лето – эти кошмарные дни, залитые кровью. Где-то далеко наступали добровольцы. Большевикам угрожала опасность, и они отвечали на это массовыми расстрелами. Гибли не только виновные, по мнению большевиков, но и просто граждане, которых именовали заложниками... На улицах устраивали облавы, и одновременно производились обыски в целых кварталах. Становилось жутко жить. Чрезвычайка открыла филиальные отделения. Тюрмы переполнились людьми, ждавшими своей участи. Газету было страшно брать в руки. Списки расстрелянных и призывы к убийствам заставляли содрогаться перед этой черной печатью»⁸⁰. За твердженням Д.В. Країнського, у ці дні в якості заручників у Чернігові, поміж інших, було розстріляно й групу духовенства: «Шестьдесят полупьяных солдат расправлялись с группой связанных по рукам людей. В конторе (Тюремного замку, звідки забирали приречених на розстріл – прим. В.Ш.) стоял стон и вопль. ... Я не могу припомнить фамилии расстрелянных в эту ночь, но помню, что среди них были священники, офицеры и женщины»⁸¹. «Заложники редко выпускались на волю. Они гибли при малейшей неудаче на фронте, о котором к нам доходили смутные слухи»⁸².

Повальний терор у місті обурив навіть червоних козаків, які погрозили розгромити «чрезвычайку». На деякий час розстріли припинилися, поки кавалерійський загін не було відправлено на фронт, відтак терор прийняв ще більш жорстокий характер⁸³. Єлецький монастир після видалення козаків із міста зайняли червоноармійці. Чи діяв у цей час древній монастирський Успенський собор (принаймні як парафіяльний), наразі невідомо, документи тієї пори не збереглися. Проте важко уявити, щоб хто-небудь наважився служити або відвідувати служби в храмі, якщо в трьохстах метрах від нього проводилися масові розстріли, а в монастирських келіях жили ті, хто ці розстріли здійснював. Невідома й доля ченців монастиря: ми припускаємо, що ті з них, хто не потрапив у заручники, перейшли до Троїцького монастиря (вірогідніше, неофіційно) або роз'їхалися по селах, як згодом це зробить більшість насельників Троїце-Іллінської обителі.

У цьому кривавому мареві видається дивним, що попри все продовжувала працювати Чернігівська духовна семінарія, більшовики її закриють лише після третього, остаточного захоплення Чернігова⁸⁴. Можливо, так сталося через те, що корпуси семінарії знаходили-

⁷⁸ Краинский Д.В. Записки тюремного инспектора. С. 74–77.

⁷⁹ Розин Э.Л. Ленинская мифология государства. Москва: Юристъ, 1996. С. 258. Докладніше про інститут заручництва як форму тотального терору в СССР і, зокрема, в Україні, див.: Вронська Т. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917–1933 рр.). Київ: Темпора, 2013. 624 с.

⁸⁰ Краинский Д. В. Записки тюремного инспектора. С. 97.

⁸¹ Там само. С. 53–54.

⁸² Там само. С. 114.

⁸³ Там само. Згідно зі спогадами полковника Б.О. Штейфона, який командував 13-м піхотним Білозерським полком Дроздовської дивізії Добровольчої армії, що звільнив Чернігів від більшовиків, чернігівські «червоні козаки» були направлені на захист мосту через р. Десна, аби призупинити наступ добровольців: Штейфон Б.А. Чернігов. Кризис добровольчества. Белград, 1928. С. 96.

⁸⁴ Вважається, що Чернігівську духовну семінарію було закрито разом із Духовним училищем ще на початку 1919 р., до приходу Добровольчої армії (Тарасенко О., Ковальов М. Церква і влада на Чернігівщині за радянського часу. *Реабілітовані історією*. У 27-ми т. Чернігівська область / Упорядники О.Б. Коваленко, Р.Ю. Подкур, О.В. Лисенко. Чернігів: Десна Поліграф, 2011. Кн. 3. С. 11; Тарасенко О.Ф. Репресії проти Церкви в Чернігівській єпархії 1920–1930-х рр. *Церква мучеників: гоніння на віру та Церкву у ХХ столітті*. Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 6–7 лютого 2020 р. / Упоряд. С.В. Шумило; відп. ред. прот. В. Савельєв. Українська Православна Церква; Київська духовна академія і семінарія; Центр вивчення спадщини новомучеників і сповідників ХХ століття. Київ: Видавничий відділ УПЦ, 2020. С. 301). Однак зі свідчень Миколи Васильовича Смельницького, молодшого брата настоятеля Троїцько-Іллінського монастиря архимандрита Георгія (Смельницького), дізнаємося, що як мінімум до жовтня 1919 р. семінарія продовжувала працювати: «Я в 1918 г. ще учився в семінарії і продовжував учитись до приходу деникинцев, с отступлением таковых я также отступал с ними» (ДАЧО. Ф. Р-8840. Оп. 3. Спр. 11397. Арк. 294 зв.). М.В. Смельницького було заарештованого 20 лютого 1931 р. за звинуваченням у належності до «української повстанческой организации ... “Військова вільно-козацька організація Визволення України”» (Там само. Арк. 30, 285–286). Отже, семінарію було закрито вже після остаточного встановлення в місті советської влади – у листопаді–грудні 1919 р., тим більш, що частина її студентів-семінаристів вступила до лав Добровольчої армії під час нетривалого перебування добровольців у Чернігові. Це підтверджує і свідчення колишнього студента Чернігівської семінарії протоієрея Миколи Барановича (1898–1975), який з 1943 р. служив у різних церквах Риги: «Во время гражданской войны я учился в Черниговской Духовной Семинарии, ректором которой был архимандрит Николай (Могилевский). Окончив Семинарию в 1919 году, как раз в то страшное время, когда начиналось гонение на Церковь, я испугался возможных страда-

ся, за мірками того часу, далеко від центру міста, і більшовикам ці будівлі ще не знадобилися... Проте це лише припущення, відповіді на питання: чим керувалися більшовики, дозволивши працювати Духовній семінарії в той само час, коли на території Духовного училища відбувалися масові розстріли? – ми, можливо, не знайдемо ніколи. Однак висловимо надію, що як збереглися рукописи зі спогадами М.В. Черносивотова та Д.В. Країнського, із яких почерпаємо багато невідомої раніше інформації з життя Чернігова 1919 р.⁸⁵, так десь в архівах Парижа, Белграда або Кестонського інституту чекає свого дослідника невідомий досі рукопис зі спогадами поки що невідомого нам земляка.

31 серпня 1919 р. Добровольча армія увійшла в Київ, білі дійшли до Козельця; 10 вересня частини Червоної армії почали контрнаступ на Чернігів і знову захопили Козелець, проте добровольчі частини отримали підкріплення й незабаром вибили червоних із міста. Почалися бої за визволення Чернігова.

Більшовики готувалися до рішучого захисту міста, на деякий час Чернігів навіть було проголошено столицею Советської України, адже майже зі всієї її території більшовиків було вибито. Терор у місті посилювався, заручників відловлювали прямо на вулицях, влаштовуючи облави⁸⁶.

В останній перед приходом добровольців день було розстріляно велику групу заручників, серед них два священники. За браком часу, уперше за дев'ять місяців червоного терору в Чернігові, розстріли відбулися прямо у в'язниці, біля стіни бані. Розстрілював власноруч комісар Чернігівської ЧК Тит Коржиков (1896–1937), поранених добивав шаблемо. Трупи, за його розпорядженням, закопали тут же в Тюремному замку біля купи гною⁸⁷. Спішно полишаючи місто, чекісти увезли із собою ще 17 заручників, яких потім розстріляли.

12 жовтня більшовики залишили Чернігів: «Сто двадцать пять добровольцев ворвались в город, и тысячи вооруженных большевиков бежали опрометью вместе с комиссарами и советскими служащими»⁸⁸. На щастя, чекісти не встигли розстріляти ще одну велику групу заручників, розстріл якої відклали до ранку. Місто було звільнено, і вперше за багато місяців люди спали спокійно⁸⁹.

Як би ми не критикували, з позицій українського державотворення, провід Добровольчої армії за його незрозуміння й навіть ворожість до «українського питання»⁹⁰, історична правда полягає в тому, що для сотень тисяч змучених більшовиками людей прихід добровольців був звільненням від тортур і неминучої смерті: «После девяти месяцев гнета, ужаса и полного обезличения личности мы почувствовали себя людьми. Мы радовались искреннею радостью и чувствовали неприкосновенность личности. Это дало нам тот покой, который впервые после пережитых ужасов дал нам крепкий, безмятежный и освежающий сон. Мы знали, что ночью никто не постучит нам в окно и что никто не нарушит нашего сна. Мы были счастливы ... Мы были голодны, но крепкий и покойный сон в эту ночь подкрепил наши силы. Мы надеялись. Все встали утром с улыбкой на усталом лице. Мы переживали счастливые минуты и как будто отряхивали с себя грязь большевизма. Мы почувствовали себя интеллигентными людьми»⁹¹.

Більшовики захищали тимчасову столицю Советської України запекло, 13-й піхотний Білозерський полк Дроздовської дивізії, за спогадами командира полку Б.О. Штейфона (1881–1945), поніс близько 60% втрат; один із батальйонів, який штурмом брав єдиний у той час міст червон Десну, загинув майже повністю⁹². Сил не вистачало, тому очистити всю Чернігівщину від більшовиків не вдалося: «північна частина Чернігівщини залишалася ра-

ний и не хотел принимать священный сан...» (Баранович Николай, протоиерей. Латвия. *Тихий свет лампы не гасимой... Священноисповедник Николай, митрополит Алма-Атинский и Казахстанский* / Сост. В. Королева. Москва: Паломник, 2013. С. 150). Усі навчальні заклади в Російській імперії діяли за одним зразком: навчання починалося восени, у вересні, а закінчувалося наприкінці весни – на початку літа (кінець травня – червень), як і зараз в Україні. Тобто Микола Баранович закінчив семінарію щонайменше у червні 1919 р., через 5 місяців після окупації Чернігова більшовиками, під час другої хвилі червоного терору в місті – «как раз в то страшное время, когда начиналось гонение на Церковь».

⁸⁵ Приміром, про Єлецький монастир, Духовне училище, червоний терор, визволення міста Добровольчою армією й відступ добровольців під натиском більшовицьких військ тощо.

⁸⁶ Краинский Д.В. Записки тюремного инспектора. С. 147–148.

⁸⁷ Тама само. С. 138–139.

⁸⁸ Там само. С. 153.

⁸⁹ Там само.

⁹⁰ Фатальна помилка, яку намагався виправити барон П.М. Врангель (1878–1928), коли перейняв командування Добровольчою армією після генерала А.І. Денікіна (1872–1947), але вже було запізно: російські та українські військові сили більшовиками були розгромлені поодинокі.

⁹¹ Краинский Д.В. Записки тюремного инспектора. С. 153.

⁹² Штейфон Б.А. Чернигов. С. 121.

дяньською»⁹³, Добровольча армія не змогла оволодіти територією, де були згруповані значні сили червоних.

Тим не менш, радість від звільнення міста була взаємною: «Мы вошли в город. Весь в зелени, в прежнее время тихий, мирный, Чернигов в период гражданской войны перенес немало тяжелых испытаний. По моем прибытии меня окружили жители и со слезами на глазах выражали свою радость», – згадував полковник Б.О. Штейфон⁹⁴. «Через два дня, – пише він далі, – на площі у собора Св. Феодосія Черниговського был отслужен молебен и устроен парад»⁹⁵.

На перший погляд може здатися, що із плином часу й через безліч подій полковник Штейфон переплутав назву собору, перед яким був відслужений подячний молебен за звільнення міста від «червоної чуми». Адже йдеться про кафедральний Спасо-Преображенський собор, на площі навпроти якого зазвичай відбувалися такого роду урочистості⁹⁶. Однак насправді О.Б. Штейфон закарбував у пам'яті народну назву чернігівського кафедрального собору, яка побутувала серед містян у той час: Спасо-Преображенський собор називали «собором Феодосія», оскільки там перебували мощі свт. Феодосія Углицького (†1696)⁹⁷.

Отже, після звільнення Чернігова 12 жовтня 1919 р. від більшовиків, через два дні, 14 жовтня, на свято Покрови Пресвятої Богородиці, на головній площі міста перед соборами, в одному з яких знаходилася найголовніша святиня Чернігова – мощі свт. Феодосія, було відправлено подячний до Бога молебен з приводу визволення міста й проведено урочистий військовий парад, що й закарбувалося в пам'яті полковника Штейфона.

За день перед цим, тобто вже наступного дня після заняття добровольцями Чернігова, 13 жовтня був виданий наказ начальника гарнізону про анулювання всіх розпоряджень і декретів советської влади, а також про те, щоб усі, хто раніше перебував на службі в державних установах, якнайшвидше приступили до виконання обов'язків згідно з колишніми посадами, адже місто не могло довго залишатися без цивільної влади⁹⁸. Відтак усі антицерковні советські закони також було анульовано, храмам і монастирям повернено юридичний статус і їх колишні права.

По всьому місту служили подячні молебні та панахиди за загиблими; сплюндровані чекістами, червоноармійцями та советськими службовцями приміщення знову освячували. Так, наприклад, було наново освячено будинок Окружного суду: «Перед началом занятий в Окружном суде были отслужены молебен и панихида по убиенным большевиками судебным деятелям. Присутствовали члены суда, освобожденные добровольцами из тюрьмы. Все имели измученный вид и были плохо одеты. Священник, окропляя помещение суда, где помещались большевицкие учреждения⁹⁹ – исполком, трибунал, каратель-

⁹³ Сіментов Ю.А., Яцура М.Т. Чернігівщина в роки громадянської війни. С. 100–113.

⁹⁴ Штейфон Б.А. Чернигов. С. 122.

⁹⁵ Там само.

⁹⁶ Наприклад, у 1917 р. на цій площі був відслужений урочистий молебен з військовим парадом у зв'язку з прийняттям Українською Центральною Радою всієї повноти влади в Україні. Чернігівський губернський комісар того часу Дмитро Дорошенко (1882–1951) так описує цю подію: «1 грудня [Чернігів] святкував оповіщення Української Народної Республіки. З наказу губернського комісара всі урядові інституції й школи цей день були зачинені. Не працювали й установи земські. На майдані перед Спасопреображенським собором духовенство всього міста з єпископом [Новгород-Сіверським] Іоаном [Доброславним; 1871–1937] на чолі відправило молебен, перед початком якого було прочитано Універсал українською й російською мовами. Єпископ Іоан сказав слово до народу й до воєнків і обійшов усі лави війська, кроплячи свяченою водою. По молебні відбувся парад війська...» (Дорошенко Д. Історія України: 1917–1923 рр. Нью-Йорк, 1954. Т. 1. Доба Центральної Ради. С. 141).

⁹⁷ Так чернігівці називали поміж собою Спасо-Преображенський собор ще в перше десятиліття після Другої світової війни. Див., наприклад, листування вже згадуваного вище Миколая (Могилевського; 1877–1955), архієпископа Алма-Атинського, колишнього вікарія Чернігівської єпархії, із Маргаритою Олександрівною Миловидовою: «Передо мною два твоих письма. Второе так много меня порадовало: описание тобою священного торжества в соборе Св. Феодосия так дорого и приятно мне. Собор его мне сугубо дорог: в нем я принял благодать Епископства (восени 1919 р. – В.Ш.). Под день его памяти, в вечер, тобою описанный, я был не у себя, а в селе при станции Уш-Тобе (я был в поездке по епархии), и там мы служили службу с акафистом св. Феодосию. ... Наше торжество было скромнее вашего. Вы радовались, стоя перед ракой его святых мощей, – не менее и мы, далекие по расстоянию от Чернигова, радовались, имея у себя частичку тех же мощей и образ его...» (Цит. за: Тихий свет лампады негасимой... Священноисповедник Николай, митрополит Алма-Атинский и Казахстанский / Сост. В. Королева. Москва: Паломник, 2013. С. 522). На жаль, як це прийнято часто в церковних виданнях, листи опубліковані без дат, однак приблизний час з'ясувати можна: 1946–1955 рр. (рік повернення до Чернігова мощей свт. Феодосія та рік смерті Миколая (Могилевського)). Закритий у 1926 р., у 1942 р. Спасо-Преображенський собор – «собор Св. Феодосія» – відновив богослужіння, у 1961 р. його було знову закрито (Черненко О. Спасо-Преображенський собор. Пам'ятки монументальної архітектури Північного Лівобережжя XI–XIII ст. Каталог. Чернігів: SCRIPTORIUM, 2018. С. 30). Із листа дізнаємося також, що з 1946 р. мощі свт. Феодосія знову перебували в Спасо-Преображенському соборі.

⁹⁸ Країнський Д.В. Записки тюремного инспектора. С. 156; Штейфон Б.А. Чернигов. С. 124.

⁹⁹ Про советські установи, що розміщувалися в будівлі Окружного суду, пише С. Сергєєв: «30 серпня частини Червоної армії залишили Київ. ЦК КП(б)У, Раднарком, Рада робітничо-селянської оборони України тимчасово

ний подотдел и другие, – приговаривал: “Господи, избави нас от этой мерзости”. И он был прав. Было жутко в этих холодных стенах неотапливаемого здания суда, имевшего вид как после разгрома. Когда-то светлое, уютное и приветливое помещение отдавало теперь каким-то затхлым запахом, исходящим точно из подполья ... Было невесело, точно людям не верилось, что это начало того возрождения, которого так долго мы все ожида-
ли»¹⁰⁰.

Життя поступово почало налажуватися: «В городе было спокойно. Чувство личной безопасности составляло радость жизни. Спалось спокойно и безмятежно, только голод продолжал мучить людей», – згадував Д.В. Країнський¹⁰¹.

На фоні загальної радості та ейфорії братія Троїцько-Іллінського монастиря з паствою розчистили зарості чагарнику та бур'яну біля входу до Аліпіївх і Лаврентіївх печер і вже відкрито продовжили роботи з внутрішнього оздоблення печерних храмів та примі-
щень¹⁰².

Щодо Єлецького монастиря, припускаємо, що навряд чи за короткий термін перебування Добровольчої армії в місті там могло відродитися чернече життя. Зате збереглося передання, буцімто в цей час на території обітелі знаходився «штаб белогвардейских частей»¹⁰³. Щоправда, документальних підтверджень цьому немає й цілком вірогідно, що за плином часу білогвардійців переплутали з червоними козаками, штаб яких у 1919 р., як ми вже згадували, розміщувався на території Єлецького монастиря. Що ж до добровольців, чернігівська дослідниця С. Сергєєва вказує на те, що «штаб денікінців знаходився у колишньому будинку губернской земської управи (нині тут Чернігівська обласна державна адміністрація), з балкону якого вони зазвичай проголошували промови»¹⁰⁴.

Добровольчі частини, вибивши червоних із Чернігова, пішли далі, навіть не зупинившись на відпочинок після запеклих боїв¹⁰⁵. Фактично, Чернігів перебував у прифронтовій зоні¹⁰⁶.

Комендант намагався відновити в місті цивільну владу, але власних сил не вистачало, не вистачало й місцевих спеціалістів – під час другої хвилі терору більшовики системно нищили «старорежимних» фахівців, аби припинити навіть спробу реставрувати та відновити несовєтську форму життя. І Д.В. Країнський, і Б.О. Штейфон визнають, що цивільної влади в місті, через брак сил і, головне, близькість фронту, майже не було. Після дев'ятимісячного погрому місто потребувало «помощи широкой, систематической, а таковой не было, ибо не было власти»¹⁰⁷. Хаос по всій лінії фронту прийняв такі форми, що навіть призначений помічником Чернігівського губернатора А.Л. Марков, знаходячись у Броварах, не знав, що Чернігів уже в руках добровольців: «Губернатор Лопухин, а с ним и весь его штаб в лице исполняющего обязанности вице-губернатора Михайлова и двух чиновников для поручений поселились в [Київській] квартире на Институтском спуске. Там и открыли временное Управление Черниговской губернией, так как Чернигов был занят большевиками и в руки добровольцев так никогда и не попал. Из его 12-ти уездов только три были в наших руках»¹⁰⁸.

Окремо треба сказати про єврейські погроми, цей бич громадянської війни, із яким боролися, але так і не змогли подолати ані Головний отаман військ УНР Симон Петлюра, ані головнокомандувач Збройних сил Півдня Росії Антон Денікін. Погроми в Чернігові були, про них детально пише Д.В. Країнський¹⁰⁹. Б.О. Штейфон також цього не приховує – хоча й коротко, але з гіркотою він пише: «Я сурово боровся с подобными явления-

переїхали до Чернігова, розмістилися в будинку окружного суду (нині обласне управління СБУ)» (Сергєєва С. Чернігів у 1919 році. *Скарбниця української культури*. 2006. № 7. С. 13).

¹⁰⁰ Там само. С. 156–157.

¹⁰¹ Там само. С. 156.

¹⁰² Свідчення О.С. Саранчова; Свідчення Ксенії Огеївни Чайникової, яка близько знала архієпископа Пахомія (Кедрова) та ігумена Аліпія (Яковенка). Запис бесіди від 23 травня 1992 р., архів автора.

¹⁰³ Вероника (Терехова), монахиня. Черниговский Елецкий Свято-Успенский женский монастырь... С. 38; Тарасенко А.Ф. Черниговский Елецкий Свято-Успенский монастырь: исторический очерк с приложением «Скарбиныццї потребной» Иоанникия Галатовского в русском переводе. Изд. 2-е, испр. и дополн. Чернигов, 2013. С. 113.

¹⁰⁴ Сергєєва С. Чернігів у 1919 році. С. 15.

¹⁰⁵ Штейфон Б.А. Чернигов. С. 129.

¹⁰⁶ Що таке бути прифронтовим містом, чернігівці знову випробували на собі, переживши блокаду та масований обстріл Чернігова через 100 років після описуваних подій – у лютому–квітні 2022 р., і знову, фактично, від тієї ж Червоної армії – чекістського кремлівського режиму, який проголосив себе наступником СРСР, та з тією само метою – відновити Советский Союз.

¹⁰⁷ Штейфон Б.А. Чернигов. С. 127.

¹⁰⁸ Марков. А.Л. Записки о прошлом: 1893–1920. Москва: Традиция, 2014. С. 739. Щодо вице-губернатора Михайлова, ген. Штейфон пише: «Прибывший ... и посетивший меня вице-губернатор не скрывал всей своей беспомощности. Он и несколько приехавших с ним чиновников были, конечно, бессильны дать губернии желаемый порядок. Вице-губернатор поступил так, как поступил бы каждый на его месте: дал видимость власти городу и предоставил деревню собственной удачи» (Штейфон Б.А. Чернигов. С. 124).

¹⁰⁹ Краинский Д.В. Записки тюремного инспектора. С. 159.

ми, предавал виновных военно-полевому суду и без снисхождения утверждал смертные приговоры, о чем объявлялось в “Ведомостях пехотного Белозерского полка”»¹¹⁰. Зі спогадів Д.В. Країнського бачимо, що погроми врешті-решт припинилися, хоча припинити окремі ексцеси повністю так і не вдалося, і пограбування почалися знову в міру наростання в місті хаосу через стрімкий наступ більшовиків¹¹¹.

26 жовтня більшовики знову пішли в контрнаступ, значно потіснивши добровольців по всій лінії фронту, 29 жовтня почалися бої за Чернігів. «Добровольцы сражались героически, в этом не было сомнения, но их была горсточка в сравнении с большевиками», – згадував Д.В. Країнський¹¹². Не сподіваючись на власні сили, полковник Штейфон оголосив мобілізацію: «Большие потери снова обессилили нас. Очередная мобилизация лишь временно отдала кризис, однако он назревал с каждым днем»¹¹³.

Мобілізація до Добровольчої армії – епізод, важливий для цього дослідження, оскільки майбутній настоятель Троїцько-Іллінського монастиря архімандрит Георгій (Смеляницький; 1896–1937), тоді ще студент Київської духовної академії, а під час Першої світової війни – кадровий офіцер, вступив до лав ДА й зі зброєю в руках воював проти більшовиків. Тоді ж записалися в добровольці й два його молодші брати, студенти Чернігівської духовної семінарії 18-річний Федір і 16-річний Микола. Федір згодом під Козельцем потрапить до більшовиків у полон і буде розстріляний. Їх старші брати, Павло та Іван (за Гетьманату – офіцери Державної варти), давно вже билися з більшовиками на Кубані та Дону. У великій родині шанованого козелецького священника Василя Смеляницького жоден із братів не залишився осторонь від збройної боротьби з советською владою¹¹⁴.

Але не тільки ця сім'я проявила себе жертвовно в цій нерівній війні за гідність людської особистості. Полковник Штейфон писав, що оголошена ним мобілізація «прошла успешно и даже с известным подъемом»¹¹⁵: чернігівські студенти, семінаристи, гімназисти, незважаючи на всі недоліки добровольчої влади й нищівні поразки на фронті, масово йшли до лав ДА. «Стали поступать сведения о неудаче добровольцев по всему фронту. У Орла они потерпели поражение и быстро откатывались обратно. Слухи шли быстрее всяких сведений и опережали газетные сообщения. Настроение общества становилось безнадежным. Не унывала только молодежь, которая с энтузиазмом шла в ряды добровольцев. Гимназисты, студенты, кадеты уже сражались. Они пошли в своих легоньких пальто, в ботинках, без денег, с одним только благословением своих родных, не видевших другого исхода. Это были юные герои, почти дети, шедшие на неравный бой с озверевшими людьми», – згадував Д.В. Країнський¹¹⁶. Не викликає сумніву, що за такого загального морального підйому чернігівської молоді стіни Духовної семінарії полишили не лише брати Смеляницькі... Батьки благословляли своїх дітей, бо, переживши дві хвили червоного терору, не хотіли більше такої долі дітям, та й добре розуміли, що чергові криваві хвили (а їх ще буде багато!) рано чи пізно накриють їх усіх.

Георгій Смеляницький був улюбленим учнем єпископа Пахомія (Кедрова), родина Смеляницьких взагалі дуже шанувала чернігівського архієрея, між ними була духовна дружба¹¹⁷. Діти зі строго церковної сім'ї не зважилися б залишити стіни семінарії без благословення на це свого духовного наставника, ким для усіх Смеляницьких був єпископ Пахомій. Отже, немає сумніву, що на боротьбу з богоборчою владою чернігівська молодь отримала благословення свого архіпастиря, хоча, припускаємо, це відбувалося неофіційно, без розголосу.

Через 8 днів запеклих боїв – 6 листопада – советська влада остаточно утвердилася в Чернігові. Д.В. Країнський пише, що добровольці, як і взагалі містяни, полишаючи місто, були впевнені, що за декілька днів вони повернуться¹¹⁸, але цього не сталося. Відтак повернувся «кривавий голова» чернігівської ЧК Тит Коржиков, який ще декілька тижнів тому власноруч розстрілював заручників, серед них і священників. У місті розпочалася третя хвиля червоного терору – проти тих, хто не встиг або не захотів полишити Україну й вибрати гірку долю емігранта неминучої смерті в катівнях ЧК–ОДПУ–НКВС¹¹⁹.

¹¹⁰ Штейфон Б.А. Чернигов. С. 124.

¹¹¹ Дмитро Васильович пише, що в останні неділі перебування в Чернігові Добровольчої армії влади як такої в місті вже не було: добровольчі частини воювали на фронті, сил на наведення порядку не вистачало, й різний злочинний елемент одразу з цього скористався. Це підтверджує й полковник Штейфон.

¹¹² Краинский Д.В. Записки тюремного инспектора. С. 162.

¹¹³ Штейфон Б.А. Чернигов. С. 102.

¹¹⁴ Детальніше див.: Шуміло В. Настоятель Троїце-Іллінського монастиря Георгій (Смеляницький) як один із ідеологів ІПЦ на Чернігівщині: за матеріалами слідчих справ. *Сіверянський літопис*. 2020. №. 2. С. 90–93.

¹¹⁵ Штейфон Б.А. Чернигов. С. 99.

¹¹⁶ Краинский Д.В. Записки тюремного инспектора. С. 162.

¹¹⁷ Шуміло В. Настоятель Троїце-Іллінського монастиря Георгій (Смеляницький)... С. 93.

¹¹⁸ Краинский Д.В. Записки тюремного инспектора. С. 164.

¹¹⁹ Черносивтова М.В. Расстрелы после Деникина. *Красный террор глазами очевидцев*. С. 91–93.

Свідчень про терор в Чернігові після третього повернення більшовиків майже не має. Ті, хто міг його описати, пішли разом із добровольцями, а ті, хто залишився, або загинули, або не наважилися записувати, боячись за життя своїх рідних і своє власне життя. Утім, оскільки голова ЧК був той самий, можна припустити, що помста городянам за теплий прийом добровольців була не менш жорстокою, ніж терор під час його першого перебування в Чернігові¹²⁰.

Збереглося церковне передання про репресії в цей час чернігівського духовенства: «Многие черниговские священнослужители и монахи были репрессированы. По свидетельству очевидцев, когда однажды очередную партию ссыльных заталкивали в поезд, из вагона раздалась громогласная песнь “Тебе Бога хвалим, Тебе Господа исповедуем”. Находящиеся на перроне люди в слезах опускались на колени и молились за новомучеников»¹²¹.

Із поверненням советської влади відновлено й усі антицерковні закони. Вочевидь, саме у цей час було назавжди закрито Чернігівську духовну семінарію, а її приміщення конфісковано.

Документів цього періоду про діяльність Єлецького монастиря не віднайдено. У місцевому церковному переданні також не збереглося жодної згадки про те, що монастир взагалі було відновлено. Найімовірніше, що з січня – березня 1919 р., коли монастир було закрито, а на його території розміщено червоних козаків, його діяльність більше не поновлювалася. У цей же час Троїцько-Іллінський монастир офіційно продовжив своє тимчасове існування як «трудова комуна».

Роботи з оздоблення Аліпіївських печер, які за білогвардійців почали проводити відкрито, були майже завершені. Першу божественну літургію відслужили 9 грудня / 26 листопада 1919 р., у день пам'яті преподобного Аліпія Стовпника, небесного покровителя ієромонаха Аліпія (Яковенка)¹²². Служив літургію єпископ Пахомій у співслужінні ієромонахів Троїцького монастиря Лаврентія (Проскури), Аліпія (Яковенка), Смарагда (Чернецького) та інших. Проте (чого й варто було очікувати), новий печерний монастир проіснував недовго. За різними відомостями, уже до кінця 1919 р. влада заборонила проведення богослужінь у печерних храмах. Принаймні, відомо точно, що в лютому 1920 р. в печерах відкрито вже не служили¹²³. Незважаючи на заборону, богослужіння там проводилися «катакомбно» – потай, уночі; коли про це стало відомо, влада віддала наказ вхід у печери засипати землею.

У липні 1920 р. Советом Народних Комісарів УССР «в целях согласования законодательной практики УССР и РСФСР» прийнято постанову, згідно з якою Церква в Україні офіційно позбавлялася юридичного статусу¹²⁴. Наприкінці жовтня 1920 р., виконуючи постанову СНК, Чернігівський губернський відділ управління розпустив Чернігівську єпархіальну раду, створену в останні місяці 1918 р. замість ліквідованої Духовної консисторії, конфіскував «мастичную и сургучную печати епархиального совета»¹²⁵ та останній копіювально-множувальний апарат (гіаперограф), який залишився ще від консисторії¹²⁶, а приміщення канцелярії опечатав¹²⁷. Замість Єпархіальної ради Пахомій (Кедров) був змушений створити неофіційну раду при єпископі, яка не мала жодних юридичних прав, але була потрібна йому як дорадчий орган. До неї увійшли довірені особи, з якими єпископ Пахомій міг порадитися під час вирішення різних церковних питань. Єпархіальну канцелярію прийшлося реорганізувати в єпископську¹²⁸; в офіційних державних документах вона буде йменуватися «канцелярией епархиального архиерея»¹²⁹. У такому напівлегальному вигляді позбавлене реєстрації єпархіальне управління проіснує два роки й буде зареєстроване губвиконкомом лише у 1922 р.¹³⁰

¹²⁰ Про масштаби третьої хвилі червоного терору в Чернігові побічно можна судити на прикладі інших регіонів Советської України, зокрема Одеси, свідчення про які збереглися; див., наприклад: Мельгунов С.П. После Деникина. Красный террор в России. Берлин, 1924. С. 62–66.

¹²¹ Вероника (Терехова), монахиня. Черниговский Елецкий Свято-Успенский женский монастырь... С. 38.

¹²² Шумило В. Схиархимандрит Лаврентий и его время... С. 8.

¹²³ Карнабед А. Таємниці Болдиних гір. С. 13.

¹²⁴ «2. В изменение ст. 2 ... Декрета Рабоче-Крестьянского Правительства лишить церковные и религиозные общества прав юридического лица» (Постанова Ради Народних Комісарів УРСР про заходи по виконанню Декрету про відокремлення церкви від держави і школи від церкви. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2005. № 1–2. С. 44).

¹²⁵ ДАЧО. Ф. Р-4609. Оп. 1. Спр. 6842. Арк. 158.

¹²⁶ ДАЧО. Ф. Р-4609. Оп. 1. Спр. 6842. Арк. 63.

¹²⁷ ДАЧО. Ф. Р-4609. Оп. 1. Спр. 6842. Арк. 161.

¹²⁸ ДАЧО. Ф. Р-4609. Оп. 1. Спр. 6842. Арк. 35 зв., 36 зв.

¹²⁹ ДАЧО. Ф. Р-4609. Оп. 1. Спр. 6842. Арк. 76.

¹³⁰ Увесь цей час замість конфіскованих печаток Єпархіальної ради єпископ Пахомій буде змушений користуватися дореволюційною печаткою Чернігівської архієпископії «с двумя благословляющими руками», яку завідувачий губернським відділом управління Шишко залишив Пахомію як таку, що мала «чисто религиозный харак-

У травні 1920 р. керівник чернігівської ЧК Коржиков був призначений головою Чернігівського губернського революційного комітету, з 12 липня він – голова Чернігівського губернського виконавчого комітету¹³¹. Тож не дивно, що 27 липня 1920 р. Чернігівський губвиконком прийняв рішення про створення на території Єлецького монастиря концентраційного табору: «*Постановили: Передать Елецкий монастырь Губчека для организации там концентрационного лагеря. По оборудованию лагеря передать помещение Губотуправу под дом принудительных работ*»¹³².

Документи Чернігівського концентраційного табору примусових робіт у Державному архіві Чернігівської області відсутні, імовірно, вони були знищені під час Другої світової війни. Частково, у вигляді листування та доповідних записок, документи Чернігівського концтабору збереглися в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України. За ними можна зробити певне уявлення про існування концтабору в Чернігові в 1920–1921 рр.¹³³

На 6 лютого 1921 р. в концтаборі утримувалося більше 350 осіб¹³⁴, але керівництву Чернігівського губернського підвідділу примусових робіт при Губернському відділі управління цього було мало, адже на території губернії планувалося промислове видобування торфу з примусовим використанням праці ув'язнених¹³⁵. Для цього «губраднаргоспом у місцях розробки торфу розроблені схеми та затверджені кошториси з побудови цілого ряду концтаборів на 15000 осіб»¹³⁶. Із цього приводу завідуючий чернігівським підвідділом примусових робіт звернувся до Головного управління суспільних робіт і повинностей в Харкові з проханням сприяти обміну приміщеннями між концтабором та 165-м запасним батальйоном, який, як і раніше, розміщувався в колишньому Духовному училищі. Аргументація проста: будівля училища може вмістити до 3000 осіб, червоноармійців же в ньому проживає не більше 120, позаяк більшість із них постійно знаходиться у відрядженні по повітах¹³⁷. Тому, на думку керівництва чернігівських карних органів, будівлю Духовного училища було б доцільно передати для потреб концтабору, а червоноармійців переселити в приміщення колишнього Єлецького монастиря¹³⁸. У цей же час – 4 березня – Ніжинський повітвиконком прийняв постанову про створення концтабору на території місцевого Дівочого монастиря, що й було затверджено Губернським відділом управління¹³⁹.

Вочевидь, задумам по видобутку торфу на Чернігівщині руками ув'язнених не судилося здійснитися, – центральне більшовицьке керівництво в Москві розробляло план створення системи концтаборів на півночі країни, і місцеві концтабори поступово розформувалися. До середини 1922 р. їх зовсім було ліквідовано¹⁴⁰.

На 9 квітня 1921 р. в чернігівському концтаборі перебувало 332 ув'язнених, працю яких використовували у приміських радгоспах¹⁴¹. Вісім ув'язнених примудрилися втекти, тому 26 квітня їх було оголошено в розшук¹⁴². На 25 травня в таборі вже перебувало 322 особи, утікачів значилося 14 чоловік. Ув'язнених використовували в роботі з розвантаження барж із дровами на р. Десні¹⁴³. На 22 червня 1921 р., згідно з актом про передачу концтабору з підпорядкування Губернського відділу управління новоствореному Губерн-

тер» (ДАЧО. Ф. Р-4609. Оп. 1. Спр. 6842. Арк. 158). На судовому процесі 1922 р. використання цієї суто церковної печатки буде поставлено єпископу Пахомію в провину як спротив постанові совєтської влади про позбавлення Церкви статусу юридичної особи (ДАЧО. Ф. Р-4609. Оп. 1. Спр. 6842. Арк. 292. Обвинительный акт).

¹³¹ Бойко В., Казіміров Д., Леп'яко С. Владні інституції Чернігово-Сіверщини: ілюстрована історія. Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2014. С. 116.

¹³² ДАЧО. Ф. 3-305. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 31 зв.

¹³³ Прилуцький краєзнавець Віктор Моренець віднайшов та оприлюднив ці документи, див.: Моренець В. І. Чернігівщина. *Перша хвиля*. Кам'янець-Подільський: Рута, 2017. С. 286–333.

¹³⁴ Точна цифра ув'язнених не указана, але в доповідній записці уточнюється, що концтабір розрахований не більше ніж на 350 осіб, тому потребує нового, більш просторого приміщення.

¹³⁵ Згідно з Декретом ВЦК РСФСР від 17 травня 1919 р. «О лагерях принудительных работ». Про розвиток і законодавчу базу примусової праці в СРСР, зокрема системи концентраційних таборів, починаючи з 1919 р., докладніше див.: Моруков М.Ю. Правда ГУЛАГа из круга первого. Москва: Алгоритм, 2006. 192 с.

¹³⁶ Цит. за: Моренець В.І. Чернігівщина. С. 292–293.

¹³⁷ Беручи участь у боротьбі з «бандами», тобто у придушенні селянських повстань.

¹³⁸ ЦДАВО України. Ф. Р-5. Оп. 1. Спр. 696. Арк. 38–38 зв. Згідно з доповідною запискою, у розпорядженні концтабору були дерев'яний будинок на 350 осіб, а також будинок під канцелярію та інші служби. За місцевим церковним переданням, ув'язнених у концтаборі утримували в печерах під Петро-Павлівською церквою (Вероника (Терехова), монахиня. Черниговский Елецкий Свято-Успенский женский монастырь... С. 38). Очевидно, частину ув'язнених тримали в підвалі, оскільки в наземній будівлі місць не вистачало.

¹³⁹ ЦДАВО України. Ф. Р-5. Оп. 1. Спр. 696. Арк. 2.

¹⁴⁰ Моруков М.Ю. Правда ГУЛАГа из круга первого. С. 32–33.

¹⁴¹ ЦДАВО України. Ф. Р-5. Оп. 1. Спр. 696. Арк. 2 зв.

¹⁴² ЦДАВО України. Ф. Р-5. Оп. 1. Спр. 696. Арк. 95.

¹⁴³ ЦДАВО України. Ф. Р-5. Оп. 1. Спр. 696. Арк. 22–23.

ському каральному відділу (підпорядкованому, у свою чергу, Центральному каральному відділу наркомюсту), ув'язнених було 350 осіб¹⁴⁴.

Зазначимо, що за такої важкої роботи ані лікарні, ані лазні, ні навіть пральні в концтаборі не було, зате активно проводилася «культосвітня робота»: був свій театр, де силами в'язнів ставилися вистави та концерти з революційної тематики¹⁴⁵.

На 28 вересня 1921 р. в концтаборі налічувалося вже 500 ув'язнених, у той же час у чернігівському ДОПРі знаходилося ще 419 осіб¹⁴⁶. Із чого можна зробити висновок, що на кінець 1921 р. репресивні заходи проти місцевого населення посилювалися. Не припинялися й розстріли¹⁴⁷.

В.І. Моренець наводить список ув'язнених чернігівського концтабору в 1921 р.¹⁴⁸ із 295 осіб і 20 утікачів¹⁴⁹. Цікавий соціальний (за тодішньою термінологією – класовий) стан ув'язнених: найбільший відсоток в'язнів концтабору в «робітничо-селянській» державі складають селяни, потім ідуть робітники, за ними – представники інтелігенції. Із духовенства в списку лише один ув'язнений – за № 161 Солододенко Олексій Васильович, засуджений на три роки «як військовополонений, священник». У графі, де під час перебування в концтаборі працює, записано: «губпарком»¹⁵⁰ – вочевидь, виконував якісь технічні роботи (можливо, з ремонту чи будівництва) в Чернігівському губернському партійному комітеті. Імовірно, не із місцевих¹⁵¹, – за місцевим церковним переданням, духовенство в чернігівському концтаборі не тримали, відбувати покарання монахів та священників відправляли в інші місця, щоб позбавити їх зв'язку та підтримки місцевого населення.

Максимальний термін покарання – 5 років, але є й такі революційні терміни: «до особливого розпорядження повітвиконкому», «до кінця громадянської війни» і навіть «до повного розгрому Махна». Чи не найбільший відсоток ув'язнених засуджено «за службу в білих» або «виступ проти радвлади» та інші антисоветські злочини – «бандитизм» (участь у селянському повстанні), зберігання зброї, ухилення від мобілізації до Червоної армії, дезертирство з ЧА тощо. Навіть за «шпигунство на користь бандита Галаки» – Заїдило Кузьма Митрофанович, «хлібороб», 5 років концтабору¹⁵².

Цікаво, що під концтабір була задіяна не вся територія Єлецького монастиря. Це надало можливість через деякий час, коли в країні розпочався процес розформування місцевих концтаборів, зареєструвати парафію й відновити богослужіння в Успенському соборі. 2 червня 1921 р. Губвиконкомом затверджено статут Успенської релігійної громади, 17 червня громадою подано заяву до Юридичного відділу на реєстрацію¹⁵³. Відтак релігійна громада та концтабір деякий час «співіснували», відгороджені одне від одного високим парканом. На 4 березня 1922 р. чисельність громади складала 21 особу¹⁵⁴. Секретарем громади в цей час була Ольга Митрофанівна Комаровська¹⁵⁵, яка в історії ІПЦ на Чернігівщині зіграє помітну роль.

Імовірно, наприкінці 1921 р. чернігівський концтабір таки було розформовано, оскільки вже в листопаді з благословення єпископа Пахомія єпархіальну (єпископську) канцелярію переведено з Троїцького монастиря до Єлецького¹⁵⁶. Однак переїзд канцелярії міг бути пов'язаний також і з тим, що взимку 1921 р. Троїцько-Іллінський монастир владою було закрито взагалі, трудову комуну при монастирі ліквідовано, усе майно з монастирськи-

¹⁴⁴ ЦДАВО України. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 428. Арк. 27.

¹⁴⁵ ЦДАВО України. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 420. Арк. 1–1 зв.

¹⁴⁶ ЦДАВО України. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 348. Арк. 20.

¹⁴⁷ У 1920–1922 рр. було розстріляно щонайменше 384 особи, їх прізвища у жовтні – грудні 1922 р. за наказом ДПУ були занесені до метричних книг Чернігівського міського загсу про смерть осіб. Див. докладніше: Демченко Т.П. Великий терор на Чернігівщині (20–30-ті роки XX століття). Чернівці, 2017. С. 14–16. Однак не виключено, що в метричні книги записані не всі прізвища страчених, як це практикувалося, за свідченням Д. В. Крайнького, під час другої хвилі терору. Окрім того, у цьому списку немає тих, хто був розстріляний у листопаді 1919 – січні 1920 рр., оскільки записи починаються з 9 лютого 1920 р. і закінчуються 4 березня 1922 р. Лише цього останнього дня було страчено 27 осіб. Але ж людей розстрілювали і після 4 березня 1922 р. Тож жертв третьої хвилі червоного терору в Чернігові було значно більше.

¹⁴⁸ На жаль, точної дати немає, але оскільки на 6 лютого в концтаборі вже утримувалося більше 350 осіб, імовірно, список подає відомості за січень 1921 р.

¹⁴⁹ Моренець В.І. Чернігівщина. С. 315–328.

¹⁵⁰ Там само. С. 321.

¹⁵¹ Принаймні серед випускників Чернігівської духовної семінарії його прізвища немає, див.: Випускники Чернігівської духовної семінарії 1867–1871, 1874–1911, 1913–1916 гг. URL: <http://www.petergen.com/bovkalo/duhov/chernigsem.html/>.

¹⁵² Моренець В.І. Чернігівщина. С. 325.

¹⁵³ ДАЧО. Ф. Р-67. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 94.

¹⁵⁴ ДАЧО. Ф. Р-17. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 3–4.

¹⁵⁵ Там само. Арк. 11.

¹⁵⁶ ДАЧО. Ф. Р-4609. Оп. 1. Спр. 6842. Арк. 99 об.

ми будівлями передано під різні советські установи¹⁵⁷. Залишилися діючими як парафіяльні лише Троїцький собор та Іллінська церква біля Антонієвих печер¹⁵⁸.

Настоятелем Троїцького собору єпископ Пахомій призначив ієромонаха Смарагда (Чернецького)¹⁵⁹, Іллінської церкви – ієромонаха Єфрема (Кислого)¹⁶⁰. Ієромонах Лаврентій (Проскура), духівник Пахомія, залишився в Чернігові регентом хору при Троїцькому соборі. Дехто з братії монастиря оселився на Лісковичі у благочестивих вірян, інші роз'їхалися по селах. Так, наприклад, ієромонах Малахія (Тишкевич) був призначений настоятелем у село Церковище (з 1961 р. – с. Підлісне Козелецького р-ну, у 30 км від Козельця). Ієромонах Аліпія (Яковенка) – одного з головних натхненників «гуртку ісихастів» – відрядили настоятелем у село Свинь (у советські часи перейменоване на Ульяновка, нині – Вознесенське), розташоване в кількох кілометрах від Чернігова, влаштовувати там церковно-приходське життя, оскільки, за спогадами очевидців, влада не дозволила йому служити в місті, де він користувався чималим авторитетом¹⁶¹.

Для монаха-ісихаста безумовно є лише законна церковна влада, лише вона може закрити монастир, і те за певних умов. Тому у свідомості єпископа Пахомія та ченців Троїцько-Іллінської обителі їх монастир, попри те, що фактично його вже не було, містично продовжував своє життя, а братія (де б вони не знаходилися) – як і раніше вважалися його насельниками й жили за монастирським уставом. Свідченням цього є призначення архієпископом Пахомієм у листопаді 1923 р. архимандрита Георгія (Смельницького) настоятелем Троїце-Іллінського монастиря, хоча де юре монастир не існував уже два роки. Була навіть спроба у 1920-ті рр. продовжити життя монастиря в буквальному сенсі «катакомбно»: декілька ченців таємно оселилися в Лаврентієвій печері, яка за розміром була значно меншою за Аліпіївечі печери й вхід до якої знаходився з протилежної сторони гори в густому чагарнику. Це дозволило обителі деякий час існувати нелегально й стати, таким чином, чи не найпершою катакомбною спільнотою в країні¹⁶².

Таке містичне відчуття єдності християнської спільноти, – цілком у руслі ісихастсько-світосприйняття, – було притаманне не лише чернігівським «ревнителю благочестя». Воно було характерною рисою тих православних християн, які згодом утворюють Істинно-Православну Церкву – церковну спільноту, для якої важливим буде не адміністративний церковний устрій з обов'язковим бюрократичним апаратом на чолі з адміністратором-архієреєм, а євхаристична єдність вірних Христу й вільних у Христі чад Христової Церкви. Коли в 1930-ті роки не тільки монастирі, а й общини ІПЦ вимушені будуть перейти на нелегальне існування й більшість із них, через переслідування та ризик бути розкритими, втратить зв'язок із єпископами і навіть священниками, саме це відчуття єдності у Христі дозволить їм зберегти неушкоджене православне світобачення, сприймати себе як частину єдиного соборного церковного організму, де Церква – не «адміністративна інституція», а містичне Тіло Христове на чолі з Головою Церкви – Христом¹⁶³. Формування цього світогляду, притаманного саме Катакомбній Церкві (ІПЦ)¹⁶⁴, відбувалося поступово, у міру

¹⁵⁷ Наприклад, у колишніх монастирських келіях розмістився музей поміщицького побуту, де експонувалися речі, конфісковані в чернігівської інтелігенції. У 1921–1923 рр. на території Троїцького монастиря був розміщений дитячий будинок дітей-переселенців з Уфи та Поволжя, у 1926–1929 рр. на першому поверсі Архієрейського будинку (де за монастирських часів були келії ченців), а також у Введенській церкві – інвалідний будинок. Докладніше про советські установи, які в 1920-ті рр. розміщувалися на території Троїцького монастиря, див.: Миколайко Т. До питання стану живопису Троїцького собору в ХХ столітті. *Сіверянський літопис*. 2018. № 3. С. 55–56; Непотенко І. Троїцький монастир у Чернігові у перше десятиліття радянського режиму: фокус перетину кордонів. *Сіверянський літопис*. 2018. № 3. С. 64–66; а також статтю Т. Миколайко «Доля Троїцького монастиря за часів радянської влади в 20-ті роки ХХ ст.» у цьому номері «Сіверянського літопису», с. 80–85.

¹⁵⁸ Див.: 3 протоколу засідання Чернігівської губернської міжвідомчої ліквідаційної комісії з відокремлення церкви від держави від 23 грудня 1921 р. про ліквідацію чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря та печер. *Радянська влада та православна церква на Чернігівщині у 1919–1930 рр. Збірник документів і матеріалів* / Відп. ред. Р.Б. Воробей; упорядники А.В. Морозова, Н.М. Полетук. Чернігів, 2010. С. 202–203.

¹⁵⁹ Руденко В. Таємничий монах. *Чернігівські відомості*. 1999. № 40. Липень. У 1922 р. влада заборонить о. Смарагду перебування в Чернігові, і його буде призначено настоятелем у село Павлівка Чернігівського повіту (ДАЧО. Ф. Р-4609. Оп. 1. Спр. 6842. Арк. 252).

¹⁶⁰ ДАЧО. Ф. Р-4609. Оп. 1. Спр. 8754. Арк. 107 зв.

¹⁶¹ Свідчення Павла Олексійовича Фльорова, який близько знав архієпископа Пахомія (Кедрова), єпископа Дамаскіна (Цедрика), архимандрита Лаврентія (Проскуру) та ігумена Аліпія (Яковенка). Запис бесіди від 15 березня 1991 р., архів автора; Свідчення К.О. Чайникової; Свідчення Марії Андріївни Атрощенко, яка близько знала ігумена Аліпія (Яковенка). Запис бесіди від 12 червня 1993 р., архів автора.

¹⁶² Шумило В. Схиархимандрит Лаврентій і його время... С. 7. Коли владою було остаточно засипано вхід до Лаврентієвої печери й якою була подальша доля цих мужніх ченців, наразі невідомо, але в місцевому церковному переданні не збереглося пам'яті про те, що їх було репресовано. Вочевидь, вони заздалегідь залишили печеру. Можливо, їх навіть повідомили про те, що печерний монастир розкрито і їм загрожує небезпека.

¹⁶³ Шумило В.В., Шумило С.В. Русская Истинно-Православная Церковь: происхождение, история. Чернигов: Вера и жизнь, 2012. С. 12–15.

¹⁶⁴ На відміну від офіційної церковної спільноти в ССРСР, підпорядкованої державній владі, – Московської патріархії, – де головною приналежністю до Церкви Христової вважалося обов'язкове підпорядкування громади за-

усвідомлення того, що компроміси із совєтською владою заради легалізації церковного адміністративного управління не дають бажаної свободи, а навпаки – ведуть до ще більшого закріпачення Церкви та повної втрати нею свободи духовної.

У Чернігівській єпархії усвідомлення цього також відбувалося поступово, у міру того, як репресивні акції влади переконували християн у незмінності її антирелігійної політики, кінцевою метою якої є навіть не викорінення релігії, як здавалося на перший погляд і як це офіційно декларувалося, а заміна християнського світогляду совєтським, теж глибоко релігійним, але з іншим, протилежним християнському, полюсом релігійності¹⁶⁵. І не тільки в середовищі багатомільйонного «глибинного» народу, а не в останню чергу всередині самої Церкви – так, щоб підпорядкувати й вимусити її служити «не только из страха, но и по совести»¹⁶⁶ богоборчій державі, що й бачимо сьогодні на прикладі сучасної, «совєтської» Московської патріархії¹⁶⁷.

У Чернігові після закінчення громадянської війни першою такою блюзнірською акцією, що глибоко образила релігійні почуття віруючих, було вилучення мощей святителя Феодосія Чернігівського. Розпочалося воно в лютому 1921 р. й було складовою частиною «загальноросійської» кампанії з вилучення мощей. Потім, у 1922 р., – акція з конфіскації «церковних цінностей» тощо.

Совєтська влада наступала на Церкву невинно та послідовно, крок за кроком захоплюючи територію на релігійному полі: одна антицерковна кампанія змінювалася іншою, іноді вони йшли паралельно, аж доки влада не досягала своєї кінцевої мети. Загальнодержавна антицерковна політика лише починалася й набирала обертів. Але це вже теми для наступних статей.

References

Boiko, V., Demchenko, T., Onishchenko, O. (2003). 1917 rik na Chernihivshchyni: istoryko-kraieznavchy narys [1917 in the Chernihiv region: a historical and local lore essay]. Chernihiv, Ukraine.

Boiko, V. (2011). Protyhetmanske povstannia (1918 r.): pidsumky ta naslidky [Anti-Hetman rise (1918): results and consequences]. *Tematychnyi zbirnyk naukovykh prats – Thematic collection of scientific works*. P. 8–15. Kyiv, Ukraine.

Chernenko, O. (2018). Pamiatky monumentalnoi arkhitektury Pivnichnoho Livoberezhzhia XI–XIII st. Kataloh [Sights of monumental architecture of the Northern Left Bank of the 11th–13th c. Catalogue]. Chernihiv, Ukraine.

Hluhenkyi, A. (2020). Zakryttia Borysohlibskoho soboru m. Chernihova na pochatku 1930-kh rokiv [Closing of the SS Boris and Gleb Cathedral in Chernihiv at the beginning of the 1930s]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 60–67.

Kovalenko, O., Heida, O. (2004). Z istorii arkhivu Chernihivskoi dukhovnoi konsystorii [From the history of archives of Chernihiv spiritual consistory]. *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva – Studies in archival and documentary researches*. T. 11. P. 204–211. Kyiv, Ukraine.

Lyvshyts, E. (2019). «Ja s mertvymu ne razvozhus!..»: Vospomynaniia. Dnevnyky. Pysma / Sost., vst. st. P. Nerlera, pryemch. y ukaz. P. Nerlera y P. Uspenskoho [«I don't divorce with dead!...»: Memories. Diaries. Letters / Comp., intr. article by P. Nerler, notes and indexes by P. Nerler and P. Ouspensky]. Moscow, Russia.

Morenets, V. (2017). Persha khvyliia [The first wave]. Kamianets-Podilskyi, Ukraine.

Morukov, M. (2006). Pravda HULAHa yz kruha pervoho [Gulag truth from the first circle]. Moscow, Russia.

Mykolaiko, T. (2018). Do pytannia stanu zhyvopysu Troitskoho soboru v XX stolitti [To the question of the state of painting of Trinity Cathedral in the 20th c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3. P. 55–59.

Nepotenko, I. (2012). Troitskyi monastyr u Chernihovi u pershe desiatylittia radianskoho rezhymu: fokus peretynu prostoriv [The Trinity Monastery in Chernihiv in the first decade of the Soviet regime: a focus of intersectionality]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3. P. 60–68.

реестрованому державою церковному управлінню («адміністративному інституту»). Цей основоположний принцип «совєтської церкви» було закладено із самого початку її утворення – в Декларації митрополита Сергія (Страгородського; 1867–1944) від 29 липня 1927 р. У зверненні до Російської Зарубіжної Церкви, яка, як і Католицька Церква в СРСР, відстоювала принцип свободи у внутрішньому церковному житті, синод митр. Сергія проголосив: «Мы потребовали от заграничного духовенства дать письменное обязательство в полной лояльности к Советскому правительству во всей своей общественной деятельности. Не давшие такого обязательства или нарушившие его будут исключены из состава клира, подведомственного Московской Патриархии. ... наше постановление, может быть, заставит многих задуматься, не пора ли и им пересмотреть вопрос о своих отношениях к советской власти, чтобы не порывать со своей родной Церковью (курсив наш – В.Ш.).» Цит. за: Декларация митрополита Сергия о признании им советской власти. *Пред судом Божиим. Русская Православная Зарубежная Церковь и Московская Патриархия*. Монреаль, 1990. С. 8.

¹⁶⁵ Див. ґрунтовне дослідження чернігівської філософії Марії Столяр: Столяр. М. Релігія совєтської цивілізації. Київ: Стилос, 2010. 178 с.

¹⁶⁶ Там само. С. 7.

¹⁶⁷ Див., наприклад: Шумило С. Ідея «русского міра» як теологія війни московського патріарха Кіріла: до постановки проблеми. *Сіверянський літопис*. 2022. № 4. С. 126–134.

Pakhomyi (Kedrov), arkhiepyskop Chernyovskiy: materyaly k byohrafiy / Sost., avt. vstup. st. A. Tarasenko [Pakhomiy (Kedrov), Archbishop of Chernihiv: materials for biography / Comp., author of the introductory article. A. Tarasenko]. (2006). Chernihiv, Ukraine.

Rakhno, O. (2007). Holova Chernihivskoi hubernskoi zemskoi upravly V.M. Khyzhniakov: vikhy zhyt-tia ta hromadskoi diialnosti [Head of the Chernihiv provincial zemstvo administration V.M. Khyzhniakov: milestones of life and public activity]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5. C. 110–115.

Rakhno, O. (2008). Trachichna dolia Oleksiia Bakurynskoho [The tragic fate of Oleksiy Bakurinsky]. *Reabilitovani istoriieiu: Chernihivska oblast – Rehabilitated by history: Chernihiv region*. T. 1. P. 699–706. Chernihiv, Ukraine.

Riga, D. (2023). [Chernihivski tserkvy ta sobory XI–XIX stolittia, yaki ne zbrehlysia do nashoho chasu [Chernihiv churches and cathedrals of the 11th–19th c., which have not preserved to our time]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3. P. 60–66.

Rozyn, E. (1996). Lenynskaia myfolohiia hosudarstva [Leninist mythology of state]. Moscow, Russia.

Stolyar, M. (2010). Religiya sovetsoj czivilizaczii [Religion of Soviet civilization]. Kyiv, Ukraine.

Shumilo, V., Shumylo, S. (2012). Russkaia Ystynno-Pravoslavnaia Tserkov: proyskhozhdenye, ystoria [Russian True Orthodox Church: origins, history]. Chernihiv, Ukraine.

Shumilo, V. (2020). Istynno-Pravoslavna Tserkva na Chernihivshchyni ta ihumen Alipii (Yakovenko) [True Orthodox Church in Chernihiv land and the Abbot Alipii (Yakovenko)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 124–137.

Shumylo, S. (2022). Ideia «russkoho mira» yak teolohiia viiny moskovskoho patriarkha Kirila: do po-stanovky problemy [The idea of «Russian world» as the theology of war of the Moscow Patriarch Kirill: be-fore the problem statement]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 126–134.

Tarasenko, A., Kovalov, M. (2011). Tserkva i vlada na Chernihivshchyni za radianskoho chasu [Church and government in the Chernihiv region in Soviet times]. *Reabilitovani istoriieiu: Chernihivska oblast – Rehabilitated by history: Chernihiv region*. T. 3. C. 9–52. Chernihiv, Ukraine.

Tarasenko, A. (2013). Chernyovskiy Eletskeyi Sviato-Uspenskyi monastyr: ystorycheskyi ocherk [Chernigov Yelets St. Dormition monastery: historical sketch]. Chernihiv, Ukraine.

Vronska, T. (2013). Upokorennia strakhom: simeine zaruchnytstvo u karalnii praktytsi radianskoi vlady (1917–1933 rr.) [Conquering by fear: family hostage-taking in the cruel practice of Soviet government (1917–1933)]. Kyiv, Ukraine.

Yakubova, L., Prymachenko, Ya. (2016). V obimakh strakhu i smerti. Bilshovytskyi teror v Ukraini [In the arms of fear and death. Bolshevik terror in Ukraine]. Kharkiv, Ukraine.

Шуміло Віталій Вікторович – кандидат історичних наук, відповідальний секретар і науковий редактор журналу «Сіверянський літопис», головний редактор наукового альма-наху «Чернігівські Афіни», науковий секретар Науково-дослідного центру вивчення істо-рії релігії та Церкви імені Лазаря Барановича, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (просп. Миру, 13/106, м. Чернігів, 14021, Україна).

Shumilo Vitaliy – Ph.D. in historical sciences, executive secretary and scientific editor of the journal «Siverian chronicle», chief editor of the «The Athens of Chernigov» academic jour-nal, academic secretary of the Lazar Baranovich Research institute of religion, at the T.G. Shev-chenko «Chernigiv Collegium» National university (13/106 Peace Avenue, Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: veraizhizn@gmail.com

THE EVERYDAY LIFE OF THE YELETS AND TRINITY-ELIJAH MONASTERIES DURING THE FIRST, THE SECOND AND THE THIRD WAVES OF THE RED TERROR IN CHERNIHIV AND UKRAINE

The purpose of the article is to highlight the everyday life of Yelets and Trinity-Elijah monasteries du-ring the red terror in Chernihiv and Ukraine. **Research methodology:** historical-genetic, historical-compa-rative, biographical methods, as well as historical reconstruction were used. **Scientific novelty of the work:** for the first time, an attempt is made to provide a comprehensive overview of the everyday life of Yelets and Trinity-Elijah monastery of Chernihiv and their inhabitants in the context of national history, in particular the red terror of the 1918–1920s. It is proposed to introduce into scientific circulation the con-cept of three periods of the red terror in Chernihiv: the first (19.01.–12.03.1918), the second (12.01.–12.10.1919) and the third (from 06.11.1919 to 1922) occupation of the city by Soviet troops. For the first ti-me, the history of the concentration camp on the territory of Yelets monastery in the early 1920s is descri-bed on the basis of archival documents. **Conclusions.** During the first wave, the red terror in Chernihiv was spontaneous. The terror became systematic during the second and especially the third waves (after the final victory of the Bolsheviks in the civil war), as it was an integral part of the national policy of the Soviet government. It was established that: 1) The Yelets monastery was closed during the second Bolshevik oc-cupation of the city, a squad of Red Cossacks was stationed on its territory, and near the monastery – on the territory of the Chernihiv theological college – took place massacres of townspeople, including clergy, and the monastery's activities were never resumed; 2) The Chernihiv theological seminary (the territory of the modern military hospital) operated until the liberation of Chernihiv by the Volunteer army and was closed

in November–December 1919, after the final occupation of the city by the Soviet authorities, during the third wave of the red terror; 3) after the authorities closed the Spiritual consistory and confiscated its facilities and archives on the territory of the Yelets monastery, the Diocesan council was established in Chernihiv, most likely in autumn and early winter 1918, and in October 1920 authorities would ban the Diocesan council as well. As a result, a period of semi-legal existence of church institutions in the Chernihiv region would begin, a struggle for existence in the new conditions, compromise and submission to the God-fighting power of one group and uncompromising service to God of other clergymen of the Chernihiv diocese.

Key words: orthodoxy, Chernihiv eparchy, Yelets monastery, Trinity-St. Elijah Monastery, red terror, persecution of the Church, Bishop Pakhomii (Kedrov), Soviet authorities.

Дата подання: 10 червня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 14 серпня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шуміло, В. Повсякденність буття Єлецького та Троїцько-Іллінського монастирів під час першої, другої та третьої хвиль червоного терору в Чернігові та Україні. *Сіверянський літопис*. 2023. № 4. С. 57–79. DOI: 10.58407/litopis.230405.

Цитування за стандартом APA

Shumilo, V. (2023). Povsiakdennist buttia Yeletskoho ta Troitsko-Illinskoho monastyriv pid chas per-shoi, druhoi, ta tretoi khvyl chervonoho teroru v Chernihovi ta Ukraini [The everyday life of the Yelets and Trinity-Elijah monasteries during the first, the second and the third waves of the red terror in Chernihiv and Ukraine]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 57–79. DOI: 10.58407/litopis.230405.

Тетяна Миколайко

ДОЛЯ ТРОЇЦЬКОГО МОНАСТІРЯ ЗА ЧАСІВ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В 20-ті роки ХХ ст.

DOI: 10.58407/litopis.230406

© Т. Миколайко, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3860-0864>

Мета розвідки – дослідження історії чернігівського Троїцького монастиря в 20-х рр. ХХ ст. У статті висвітлено долю монастирських споруд, їх використання радянською владою та оприлюднено інформацію про кількість конфіскованих цінностей Троїцького монастиря. **Наукова новизна:** систематизовано зібраний матеріал з історії Троїцького монастиря в Чернігові за означений час та запроваджено його до наукового обігу. **Методи дослідження** дібрано відповідно до поставленої мети та ґрунтуються на основі історизму та об'єктивності. **Висновки.** Після усталення влади більшовиків у Чернігові з 20-х рр. ХХ ст. розпочалася активна антирелігійна політика, спрямована на дискредитацію авторитету Церкви та викорінення релігії з життя людей. У цей час закривається Троїцький монастир і його споруди та цінності переходять у власність держави. Під час грабіжницької операції з конфіскації церковних цінностей та коштовностей з Троїцького монастиря вивезено понад 1,3 кг золота й майже 65 кг срібла. Повністю забороняти діяльність Церкви більшовики не стали, тому Троїцький собор залишався діючим до 1927 р., а решта монастирських споруд була передана в розпорядження місцевої влади. Перша установа, що працювала на території монастиря у 1921–1923 рр., – дев'ятий та четвертий дитячі будинки для дітей-переселенців із Поволжя, Уфи та Чернігівської губернії. Потім було інвалідне містечко, де у 1926–1929 рр. у зовсім не комфортних умовах жили інваліди війни та праці, безпритульні та старі люди. На початку 1930-х рр. споруди монастиря передали зоотехнікуму.

Ключові слова: Троїцький монастир, Церква, більшовики, антирелігійна кампанія, «дитбудинки Поволжя», інвалідне містечко.

Від жовтня 1917 р., після приходу більшовиків до влади, започатковано нову сторінку у сфері державно-церковних взаємин. Радянська влада з перших днів свого утвердження мала чітку програму щодо релігії та Церкви – будь-яка релігія оголошувалася «опіумом для народу» й ворогом нової влади. Для більшовиків зразком політики держави щодо Церкви стала Франція періоду Паризької Комуни (ХІХ ст.). Паризький пролетаріат розпочав боротьбу проти релігії із перших днів захоплення влади, ще до підписання закону про відокремлення Церкви від держави собори активно перетворювали на клуби¹. Так само більшовицька влада почала викреслювати релігію та Церкву з життя народу різними способами: пограбуваннями храмів та монастирів, репресіями священнослужителів та заборонами свободи віросповідання, використанням культових споруд під складські та житлові приміщення, віддаючи їх в оренду для різних організацій. Нова влада фактично розпочала війну з релігією, а період 1920–1930-х рр. є найбільш показовим щодо використання методів і прийомів атеїзації суспільства – пропагандистський, силовий, адміністративний, агентурно-оперативний².

Напружену боротьбу владних структур з Церквою у 1920-ті рр. в Чернігові та регіоні схарактеризували О. Тарасенко і М. Ковальов у нарисі «Церква і влада на Чернігівщині за радянського часу»³. В. Шуміло в дисертації «Істинно-Православна (Катакомбна) Церква на Чернігівщині у 20–30-х рр. ХХ ст.»⁴ детально описав події більшовицького терору на Чернігівщині та політику держави проти Церкви. Перші десятиліття радянського режиму

¹ Чучалін О.П. Держава і Православна Церква в Україні у 1920–1930-ті рр.: монографія. Умань, 2018. С. 43.

² Бабенко Л. Як українців робили атеїстами: державна політика проти релігії у перші десятиліття радянської влади. *Україна модерна*. URL: <https://uamoderna.com/md/babenko-atheism>.

³ Тарасенко О., Ковальов М. Церква і влада на Чернігівщині за радянського часу. *Реабілітовані історією*. У 27-ми т. Чернігівська область. Чернігів, 2011. Кн. 3. С. 9–24.

⁴ Шуміло В. Істинно-Православна (Катакомбна) Церква на Чернігівщині у 20–30-х рр. ХХ ст.: дис-я на здобуття наук. ст. канд. іст. наук. Спеціальність: 07.00.01 – історія України. Чернігів, 2021. 246 с.

в Чернігові на прикладі Троїцького монастиря висвітлені в публікаціях І. Непотенко⁵. Грабіжницьку політику Радянської Росії під час вилучення цінностей у церквах і монастирях Чернігова та Чернігівщини окреслив М. Блакитний⁶.

Важливий матеріал про кампанію з вилучення церковних цінностей на Чернігівщині загалом і в Троїцько-Іллінському монастирі зокрема вміщені на сторінках міської газети «Красное знамя» («Червоний стяг») за 1920-ті рр.: її публікації досить детально повідомляли про результати конфіскації монастирських цінностей, життя дітей-переселенців з Поволжя, стан інвалідного містечка на території Троїцького монастиря тощо.

У перші роки діяльності радянської влади на Чернігівщині головним завданням було запровадження в життя Декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 2 лютого 1918 р.⁷ Аналогічні правові акти підготовлено і прийнято іншими радянськими республіками. Так, в УСРР такий Декрет ухвалено 22 січня 1919 р. У Чернігові перетворення у сфері державно-церковних відносин зафіксовано з 4 березня 1919 р. – ліквідація духовної консисторії, її функції передано цивільним органам⁸. 20 березня 1919 р. видано постанову, якою зобов'язали всі парафії скласти описи золотих, срібних та інших дорожніх предметів релігійного культу, оскільки після набуття чинності Декрету «Про відокремлення церкви від держави...» вся власність Церкви переходила до держави, а вже 16 липня 1919 р. сформовано міжвідомчу комісію щодо ліквідації майна церковного та монастирського⁹.

Активна антицерковна політика в Чернігові розпочалася в листопаді 1919 р., після встановлення радянської влади в місті. Більшовицька влада, що методично проводила антирелігійну кампанію, на поч. 1920-х рр. зробила перший крок такої діяльності – розкриття мощів святих. Ліквідація культу мертвих тіл здійснювалося шляхом перенесення мощів до музеїв у відділ старовини або їх поховання. Мета цієї кампанії – «викрити обман церковниками народу». Урешті здійснили майже 60 публічних розкриттів, у тому числі й мощів чернігівського святителя Феодосія Углицького. Цей процес відбувався у Спаському соборі 18 лютого 1921 р. за участі делегатів губернського з'їзду та духовенства у присутності єпископа Пахомія (Кедрова). Показати абсурдність віри в нетлінність мощів не вийшло, бо проведена медична експертиза встановила, що це є «тіло людини у сухому стані без ознак гниття»¹⁰. Результат такого «заходу» виявився протилежним очікуваному, і, зрештою, мощі святого перевезли до Москви.

Від 1 серпня 1920 р. Церква та релігійні громади втратили статус юридичної особи. Вони не могли виступати в суді, втратили право укладати юридичні, майнові угоди, усе «культове майно» оголошувалося народною власністю, не мали права займатися освітньою та благодійною діяльністю, священнослужителям заборонялося здійснювати обряди хрещення, поховання, шлюбу без подання зацікавленими в цьому громадянами відповідних документів із РАЦСів¹¹. Заходи антирелігійної політики зумовили закриття та пограбування церков, монастирів, репресії священнослужителів і призвели до заборони свободи віросповідання. Уже восени 1921 р. Троїцький монастир у Чернігові закрито, тому одразу активізувалося питання про долю монастирських храмів, що мали історичну цінність. Троїцький собор з усім начинням планували передати губмузею¹². 23 грудня 1921 р. представники губмузею В. Дроздов і В. Шугаєвський домоглися визнання членами міжвідомчої ліквідаційної комісії унікальності Троїцького собору, який належало зберегти з усією внутрішньою обстановкою, проте губмузей не міг фінансово підтримувати споруду як храм-музей, тому вирішили передати собор релігійній громаді, але з умовою, що вона нічого не змінить у конструкції храму та інтер'єрі без згоди працівників музею¹³. У 1924 р. собор ненадовго вилучали з користування вірян¹⁴, але знову повернули, і функціонував храм до 1927 р., коли згідно з постановою Ради Народних Комісарів УРСР «Троїць-

⁵ Непотенко І. Троїцький монастир у Чернігові у перше десятиліття радянського режиму: фокус перетину просторів. *Сіверянський літопис*. 2018. № 3. С. 60–68; Її ж. Троїцький монастир у Чернігові у 1920-х рр.: доля пам'яток та особливості функціонування. *Праці Центру пам'яткознавства*. 2015. Вип. 27. С. 301–311.

⁶ Блакитний М. Вилучення радянською владою церковних цінностей на Чернігівщині: кампанія 1922 р. *Сіверянський літопис*. 2022. № 2. С. 36–45.

⁷ Тарасенко О., Ковальов М. Церква і влада на Чернігівщині за радянського часу. С. 10.

⁸ Там само. С. 11.

⁹ Чучалін О.П. Держава і Православна Церква в Україні у 1920–1930-ті рр. С. 46.

¹⁰ Там само. С. 53.

¹¹ Добіжа В. Антицерковні кампанії радянської влади на Поділлі. *Часопис української історії*. 2017. Вип. 36. С. 35–44. *Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського*. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ChasUkr_2017_36_6.

¹² Непотенко І. Троїцький монастир у Чернігові у перше десятиліття радянського режиму: фокус перетину просторів. С. 60–68.

¹³ Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. Київ, 1995. Ч. І. 1917 р. – сер. 20-х рр. С. 218, 243.

¹⁴ Там само. С. 218.

ку церкву у Чернігові було визнано історико-культурною пам'яткою Всеукраїнського значення»¹⁵. Відповідно до постанови в соборі було заборонено проводити богослужіння.

Одним із сильних ударів по економічній складовій Церкви став Декрет «Про вилучення церковних цінностей для реалізації на допомогу голодним», підписаний 23 лютого 1922 р. Такого ж змісту була постанова Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (ВУЦВК) «Про передачу церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим» від 8 березня 1922 р.¹⁶ Реквізиція предметів із золота, срібла, дорогоцінних каменів, платини, слонової кістки, дорогоцінних тканин та шитва відбувалася з усіх культових установ, православних храмів та монастирів.

У березні 1922 р. в Чернігові було створено особливу губернську комісію з вилучення цінностей. Очолив комісію особливо уповноважений Раднаркому Л. Бенчин, членами комісії були: губвоенком А. Валишев, голова губчека Цигліс (ім'я невідоме – Т.М.). Пізніше до складу комісії увійшли представники від музейних установ. Створена комісія мала чітку інструкцію, яка базувалася на основі постанови ВЦВК від 16 лютого 1922 р. про початок кампанії. Згідно з інструкцією спеціально створені комісії з вилучення церковних цінностей мали отримати завірені копії описів та договорів оренди церковного майна; комісії повинні були працювати спільно з виконкомом і за власним графіком роботи; під час вилучення речей із конкретного храму запрошувати представників громади (3–5 осіб). Коштовні речі продавати на місцях не дозволялося, їх мали передавати губфінвідділу, потім до загальноукраїнської комісії з вилучення, далі – до Центральної комісії допомоги голодуючим (допгол). Раз на місяць губфінвідділи звітували перед ЦК допголу і Наркомфіну про вилучені цінності та надавали щомісяця звіт до газети, де публікували детальний перелік конфіскованих предметів (назва речі, її вагу)¹⁷.

Один із таких звітів у газеті «Красное знамя» інформував чернігівців про вилучені речі з Троїцького монастиря на потреби держави. До реєстру конфіскованих речей увійшли: 10 срібних лампад, 4 підсвічники, панікадило (вага 23 фунти – це майже 10 кг), 4 чаші, 1 срібний хрест, 4 ложки, 6 дискосів, 1 зівдиця, 7 посудів для «теплоти» (чайник, у якому під час Літургії розводять вино з теплою водою або варення і виливають у потир), 1 дарохранительниця, 2 кадила, 1 ладаниця, 2 срібних блюда (вага приблизно 6 футів – 2,7 кг), 1 умивальниця, 1 срібна кружка, 4 низки намиста, срібна дошка (вага 10 футів – 4,5 кг), 3 тарілки, 3 футу (1,35 кг) лому сріблом, 35 золотих. Із найбільш цінних речей реквізували на допомогу голодним 2 панагії золоті з дорогоцінним камінням, 3 срібні панагії, 1 срібний посох, 1 посох зі слонової кістки тонкої різьби, срібну шату з ікони святителя Миколая, срібну митру, визолочену з дорогоцінним камінням, та 2 митри оксамитові з дорогоцінним камінням¹⁸.

Звісно, що священнослужителі, парафіяни на такі конфіскації реагували негативно, ставалися конфлікти, а опір карався жорстоко. Непрості взаємини склалися в чернігівського єпископа Пахомія (Кедрова) із представниками місцевої влади, які змушували його підписати заклик, складений ними щодо вилучення цінностей. Владика відмовився, бо й сам міг скласти такий документ, але звернувся до людей із закликом не чинити опору ліквідаційним комісіям і віддавати те, що не використовувалося у богослужіннях¹⁹. Під час вилучення цінностей із Троїцького собору сталася суперечка між єпископом Пахомієм та членами комісії через хрест і панагію (нагрудний знак православних єпископів). Панагії була повна скринька, звісно, що члени комісії вибирали золоті й срібні, і вибирали ще одну – ламану, за яку єпископ готовий був боротися, вона для нього була чимось цінною. Мабуть, владика переконливо довів важливість для нього ламаної панагії, бо її не забрали. Золотого хреста єпископ Пахомій теж не мав намірів віддавати, запропонував замінити срібними²⁰. Зрештою, єпископа звинуватили в організації спротиву роботі комісії щодо вилучення церковних цінностей у Чернігівській єпархії²¹.

Грабіжницька операція з конфіскації церковних цінностей та коштовностей у Чернігові офіційно завершилася в кінці квітня 1922 р. За її результатами з Троїцько-Іллінського монастиря вивезено понад 1,3 кг золота й майже 65 кг срібла, 3 митри з дорогоцінним камінням²².

¹⁵ Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». 50 років діяльності / І. Бугера та ін.; редкол.: А. Доценко, І. Непотенко, В. Руденюк; Нац. архітектур.-іст. заповідник «Чернігів стародавній». Чернігів: Десна Поліграф, 2017. С. 57.

¹⁶ Тарасенко О., Ковальов М. Церква і влада на Чернігівщині за радянського часу. С. 12.

¹⁷ Блакитний М. Вилучення радянською владою церковних цінностей на Чернігівщині: кампанія 1922 р. С. 39.

¹⁸ Что дают церкви Черниговщины. Красное знамя. 1922. 4 апреля. С. 4.

¹⁹ Тарасенко О. Чернігівський архієпископ Пахомій (Кедров) (1876–1937). Сіверянський літопис. 2008. № 3. С. 48.

²⁰ Зорич А. Изъятие ценностей. Красное знамя. 1922. 4 апреля.

²¹ Тарасенко О. Чернігівський архієпископ Пахомій (Кедров) (1876–1937). С. 48.

²² Блакитний М. Вилучення радянською владою церковних цінностей на Чернігівщині: кампанія 1922 р. С. 41.

Більшовицька влада змушувала жити всіх по-новому, і соціальні проблеми вирішувати теж революційними методами. Великі втрати на фронті і в тилу під час Першої світової та громадянської війн призвели до масштабної кількості сиріт і безпритульних. У 1920 р. в Україні нараховувалося 1,5 мільйона сиріт та безпритульних дітей. За часів нової влади передбачалося, що діти-сироти будуть навчатися в дитячих будинках, де в інтернатних умовах виховуватимуть «нову людину» без «поривань до минулого». Але в Радянській Україні не спрацювала програма виховання людини «світлого комуністичного майбутнього», вона розбилася об реалії післявоєнної та післяреволюційної розрухи. Тому вийшло не виховання, а виживання²³.

Більшість дитячих будинків організовували в конфіскованих поміщицьких маєтках, садибах заможних міщан, у монастирях. Так, у Чернігові в 1921 р. було 9 дитячих будинків, а з початком голоду почали створювати в губернських містах дитячі будинки для біженців, і на 1921–1922 рр. у місті існувало 6 «дитбудинків Поволжя», із них – четвертий і дев'ятий організовані на території Троїцького монастиря. Багато дітей прибули з Уфи, Поволжя і незначна частина з Чернігівської губернії. Так, у 1921 р. у дев'ятий «дитбудинок Поволжя» заселили 37 дітей (23 дівчинки та 14 хлопців)²⁴, а в 1923 р. в ньому перебувало 85 дітей віком від 4-х до 16-ти років. Дитячий будинок організували в колишньому Архієрейському домі.

Споруда, у якій розмістили дітей, мала непривабливий вигляд зовні і моторошний всередині: брудні коридори, подекуди розбиті вікна, темно і холодно. Кімната для хлопчиків була велика і темна, бо скло у вікнах синього кольору. У кімнаті містилося 20 ліжок з матрацами, набитими соломкою та накритими сірими покривалами²⁵. Кімната дівчаток така ж холодна і брудна, але там стояла грубка, хоч тепла від неї не відчувалося, бо дров майже не було, добова норма для печей «6 тоненьких паличок»²⁶, то діти могли розбирати дерев'яні нари, уже не придатні для сну.

У перші роки діяльності дитячого будинку фінансування вистачало і на одяг, і на харчування. На одяг виділялось 40 руб. на місяць²⁷, і відповідно до норм постачання раз на рік діти мали б отримувати 3 пари постільної білизни, 3 рушники, 3 пари панчіх, 2 зимові сукні та 2 літні, 1 пальто, 2 пари взуття, шапку, кепку й 3 носові хустинки²⁸. Станом на 1923 р. ситуація із забезпеченням дітей одягом кардинально змінилася: діти ходили у кімнатах босі, одяг непоказний та брудний, оскільки не мінявся по декілька місяців. Окрім бруду та холоду, діти страждали від педикульозу, бо до лазні ходили нечасто. Раніше вони милися в архієрейській ванні, але з часом вже не було ні мила, ні дров, ні води, ні самої ванни. Тому інколи дітей мили на території монастиря у баліях²⁹.

На харчування на одну дитину виділялося 9 руб.³⁰ на місяць, але станом на 1923 р., мабуть, таких коштів не було, оскільки меню в дитячому будинку було убоге. На день на 1 дитину виділяли 1 фунт хліба (450 грам), але цей мінімум з'їдався швидко. На ранок – какао без молока. Обід складався найчастіше з однієї страви – суп із буряків, а друга страва, за свідченнями вихованців закладу, залежала від «об'єктивних умов» і настрою завгоспа. Вечеря така сама – буряк з водою. Були випадки, коли діти оголошували голодовку й відмовлялися від такої їжі та скаржилися, що «поруч – жирно їдять і п'ють тут у монастирі монахи і монашки. Легковірні селянки б'ють перед ними поклони і тягнуть їм всяку всячину»³¹. Інколи їжі майже не було, то діти йшли на «стрелки» – просили милостиню на базарі. Про такий похід старші діти попереджали свого керівника (у 1923 р. був Осіпов), що йдуть у місто «стріляти» хліб. Після таких походів здобич ділилася між усіма дітьми³².

За правилами дитячого будинку вихованці мали розпорядок дня: заняття у школі, праця на городі, навчання в гуртках, облаштованих на території монастирської садиби в південних келіях, де співали, малювали, ставили вистави³³. Зовсім іншою була ситуація у

²³ Самчук Т. Втрачене дитинство. Як долали сирітство і безпритульність після двох світових воєн. *Медіа великих історій*. URL: <https://media.zagoriy.foundation/velyka-istoriya/vtrachene-dytynstvo-yak-dolaly-syritstvo-i-bezprutulnist-pislya-dvoh-svitovuyh-voyen/>.

²⁴ Непотенко І. Троїцький монастир у Чернігові у 1920-х рр.: доля пам'ятки та особливості функціонування. С. 303–304.

²⁵ Кольберт Ж. За монастырской стеной. В Троицком доме. *Красное знамя*. 1923. 18 декабря. С. 3–4.

²⁶ Непотенко І. Троїцький монастир у Чернігові у 1920-х рр.: доля пам'ятки та особливості функціонування. С. 305.

²⁷ Становище дитбудинків. *Червоний стяг*. 1926. 23 квітня. С. 2.

²⁸ Непотенко І. Троїцький монастир у Чернігові у 1920-х рр.: доля пам'ятки та особливості функціонування. С. 305.

²⁹ Кольберт Ж. За монастырской стеной... С. 3–4.

³⁰ Становище дитбудинків. *Червоний стяг*. 1926. 23 квітня. С. 2.

³¹ Кольберт Ж. За монастырской стеной... С. 3–4.

³² Там само. С. 3–4.

³³ Непотенко І. Троїцький монастир у Чернігові у 1920-х рр.: доля пам'ятки та особливості функціонування. С. 306–307.

1923 р., де у класах парти були вкриті пилом, а холод та голод не стимулювали до навчання. Клуб у колишній домовій Стрітенській церкві, де проводилася культурно-пропагандистська робота, теж пустував, звідти діти познімали портрети Рози Люксембург та Троцького і продали на базарі³⁴.

Повернення дітей у сім'ї, додому, розпочалося в 1923 р., і тривала ця процедура майже рік. Дитячі будинки на території Троїцького монастиря перестали функціонувати наприкінці 1924 р.

На території Троїцького монастиря з 1926 до 1929 рр. діяв ще один заклад – інвалідне містечко. Для розміщення мешканців інвалідного містечка виділили Введенську церкву з трапезною та перший поверх Будинку архієрея. Кількість інвалідів війни, праці та інвалідів з богаділень упродовж трьох років коливалася: у 1928 р. їх було 155 осіб. Умови проживання в інвалідному містечку були незадовільними: люди жили в темних і вогких кімнатах Архієрейського будинку, зовсім незручним для житла було приміщення Введенської церкви, де містилося 50 жінок. Антисанітарія утворилася на території монастиря через відсутність клозету, тому весь двір і садок були засмічені й забруднені.

Дотримуватися гігієни інвалідам було складно, бо лазню палили не більше одного разу на рік, одягу не вистачало, спали на солом'яних матрацах. Їжа була одноманітною: каші, картопля, хліб, цукор-рафінад до пів кілограма на місяць. Медичну допомогу мешканці містечка отримували від лікаря, який приходив до містечка один раз на тиждень, а на щодень використовувалася аптечка з найпростішими ліками, яких теж не вистачало.

Інваліди просили відремонтувати приміщення, у яких вони жили, або перевести їх в інше місце, до міста. Тоді й медична допомога буде ближче, і люди матимуть змогу приєднатися до громадського життя. Були навіть пропозиції будівлі колишнього Троїцького монастиря використати для залізничної станції або створити радгосп, бо для цього є досить землі та великий садок³⁵.

На початку 1930-х рр. монастирські приміщення використовувалися як підсобне господарство зооветеринарного технікуму з навчальними корпусами, гуртожитком і технічними приміщеннями³⁶.

Отже, після приходу до влади більшовиків у Чернігові від поч. 1920-х рр. розпочалася активна антирелігійна політика, спрямована на дискредитацію авторитету Церкви та викорінення релігії з життя людей. У цей час закривається Троїцький монастир, а його споруди та цінності переходять у власність держави. Під час грабіжницької кампанії з конфіскації церковних цінностей та коштовностей із Троїцького монастиря вивезено понад 1,3 кг золота й майже 65 кг срібла. Повністю забороняти діяльність Церкви більшовики не стали, тому Троїцький собор залишався діючим до 1927 р., а решта монастирських споруд була передана в розпорядження місцевої влади. Перша установа, яка працювала на території монастиря в 1921–1923 рр., – дев'ятий та четвертий дитячі будинки для дітей-переселенців з Поволжя, Уфи та Чернігівської губернії. Потім, у 1926–1929 рр., – інвалідне містечко, де жили інваліди війни та праці, безпритульні та старі люди. На початку 1930-х рр. споруди монастиря передали зоотехнікуму.

References

- Blakytyni, M. (2022). Vyluchennia radianskoïu vladoïu tserkovnykh tsinnosti na Chernihivshchyni: kampaniia 1922 r. [Expropriation of church values by the Soviet authorities in the Chernihiv region: the campaign of 1922]. *Siverianskyi litopys – Severian chronicles*, 2, 36–45. Chernihiv, Ukraine.
- Chuchalin, O. (2018). Derzhava i Pravoslavna Tserkva v Ukraini u 1920–1930-ti rr.: monohrafiia [The State and the Orthodox Church in Ukraine in the 1920s–1930s: Monograph]. Uman, Ukraine.
- Dobizha, V. (2017). Antytserkovni kampanii radianskoï vlady na Podilli [Anti-church campaigns of the Soviet authorities in Podillya]. *Chasopys ukrainskoï istorii – Journal of Ukrainian history*, 36, 35–44.
- Nepotenko, I. (2015). Troitskyi monastyr u Chernihovi u 1920-kh rr.: dolia pamiatky ta osoblyvosti funktsionuvannia [Trinity Monastery in Chernihiv in the 1920s: the fate of the monument and specifics of its functioning]. *Pratsi Tsentru pamiatkoznavstva – Proceedings of the Center for monument studies*, 27, 301–311. Kyiv, Ukraine.
- Nepotenko, I. (2018). Troitskyi monastyr u Chernihovi u pershe desiatyllittia radianskoho rehymu: fokus peretynu prostoriv [Trinity Monastery in Chernihiv in the first decade of the Soviet regime: the focus of intersection of spaces]. *Siverianskyi litopys – Severian chronicle*, 3, 60–68. Chernihiv, Ukraine.
- Nestulia, O. (1995). Dolia tserkovnoï starovyny v Ukraini. 1917–1941 rr. Ch. I. 1917 – ser. 20-kh rr. [The fate of church antiquities in Ukraine. 1917–1941. Ch. I. 1917 – the mid-20s]. Kyiv, Ukraine.

³⁴ Кольберт Ж. За монастырской стеной... С. 3–4.

³⁵ Скарбик А. Інвалідне містечко треба перенести з колишнього Троїцького монастиря. *Червоний стяг*. 1928. 10 квітня. С. 4.

³⁶ Державний архів Чернігівської області. Ф. Р-5166. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 6.

Shumilo, V. (2021). Istynno-Pravoslavna (Katakombna) Tserkva na Chernihivshchyni u 20–30-kh rr. XX st. [The True Orthodox (Catacomb) Church in the Chernihiv region in the 20s–30s of the 20th c.]. *Doctor's thesis*. Chernihiv, Ukraine.

Tarasenko, O. (2008). Chernihivskiy arkhieypyskop Pakhomii (Kedrov) (1876–1937) [Chernihiv Archbishop Pahomii (Kedrov) (1876–1937)]. *Sivrianskyi litopys – Severian chronicles*, 3, 43–51. Chernihiv, Ukraine.

Tarasenko, O., Kovalov, M. (2011). Tserkva i vlada na Chernihivshchyni za radianskoho chasu. Reabilitovani istoriiei. U 27-my tt. Chernihivska oblast [Church and power in Chernihiv region during the Soviet times. Rehabilitated by history. In 27 t. Chernihiv region]. Chernihiv, Ukraine.

Миколайко Тетяна Анатоліївна – молодший науковий співробітник науково-просвітницького відділу Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» (вул. Преображенська, 1, Чернігів, Україна).

Mykolayko Tetiana – junior researcher of the department of the «Ancient Chernihiv» National architectural and historical reserve (1 Preobrazhenska Str., Chernihiv, Ukraine).

E-mail: mikolaykot@ukr.net

THE FATE OF THE TRINITY MONASTERY DURING THE SOVIET AUTHORITY IN THE 20s OF THE 20th c.

The purpose of the study – the investigation of the history of the Trinity Monastery in Chernihiv in the 20s of the 20th c. The article highlights the destiny of monastery buildings, their use by Soviet authorities, and publishes information on the number of confiscated valuables of the Trinity Monastery. **The scientific novelty** is that the collected material on the history of the Trinity Monastery in Chernihiv for the specified period is systematized and introduced into scientific circulation. **The research methods** were selected in accordance with the goal and are based on historicism and objectivity. **Conclusions.** After the establishment of the power of Bolsheviks in Chernihiv from the 20s of the 20th c., an active anti-religious policy began, directed at discrediting the authority of the Church and eradicating religion from people's life. At that time, the Trinity Monastery was closed and its buildings and valuables were passed to the property of the state. During a robbery operation to confiscate church valuables and jewelry, more than 1.3 kg of gold and almost 65 kg of silver were taken from the Trinity Monastery. Bolsheviks did not completely prohibit the activity of the Church, so the Trinity Monastery was remain active until 1927, and the rest of the monastic buildings were transferred to the local authority. The first institution that worked on the territory of the monastery in 1921–1923 was the ninth and fourth orphanages for displaced children from the Volga region, Ufa and Chernihiv province. Then there was the township for disabled, where in 1926–1929 here lived war and labor disabled veterans, homeless people, and elders in very uncomfortable conditions. In the early 1930s, the monastery buildings have been handed over to a zootechnical college.

Key words: the Trinity Monastery, the Church, Bolsheviks, anti-religious campaign, children's «orphanage of Volga region», the township for disabled.

Дата подання: 3 березня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 3 липня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Миколайко Т. Доля Троїцького монастиря за часів радянської влади в 20-ті роки XX ст. *Сіверянський літопис*. 2023. № 4. С. 80–85. DOI: 10.58407/litopis.230406.

Цитування за стандартом APA

Mykolaiko, T. (2023). Dolia Troitskoho monastyria za chasiv radianskoi vlady v 20-ti roky XX st. [The fate of the Trinity Monastery during the Soviet authority in the 20s of the 20th c.]. *Sivrianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 80–85. DOI: 10.58407/litopis.230406.

протоієрей Олександр Федчук

СВЯЩЕННИК ОЛЕКСІЙ ПЕЛИПЕНКО ЯК «АПОСТОЛ» НЕОУНІЇ НА ВОЛИНІ

DOI: 10.58407/litopis.230407

© О. Федчук, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8494-9066>

Мета роботи полягає в аналізі біографії священника Олексія Пелипенка, який був одним із організаторів неонуїного руху на Волині в міжвоєнний період. Дослідження покликане з'ясувати, яку роль ця особа зіграла в розвитку неонуїї, а також виявити причини її виїзду з Волині. **Методологія** дослідження спирається на принципи історизму, об'єктивності та критичного аналізу джерельного матеріалу. Дослідити архівні джерела дало можливість застосування загальнонаукових (аналізу і синтезу, порівняння, узагальнення) та спеціально-історичних (проблемно-хронологічного, історичної реконструкції, історико-генетичного, біографічного) методів. **Наукова новизна** роботи полягає в тому, що вперше було впорядковано біографію О. Пелипенка. При цьому з'ясовано обставини його життя до призначення наприкінці 1922 р. на одну з волинських парафій й уточнено біографічні дані після виїзду з Волині. **Висновки.** Хоча О. Пелипенко походив із селянської сім'ї Подільської губернії, його навчання в ряді освітніх закладів переконує в ерудованості цієї особи. Різноманітність навчальних закладів, вибір церковної кар'єри людиною селянського походження, згода на служіння в непростих умовах уніатського середовища і на фронті, навчання на економічному факультеті вже після духовної висвяти – усе це свідчить про тривалі пошуки О. Пелипенком свого місця в житті. Не припинилися ці пошуки й пізніше, коли священник заявив про прийняття унії, адже через тридцять років він знову повернувся до православ'я. Аналіз вчинків О. Пелипенка змушує констатувати, що ними керувала не духовна складова, а матеріальні розрахунки, які й спонукали священника підпорядковуватися католицькому єпископу та зайнятися пропагуванням неонуїї. Якраз через це унійна місія О. Пелипенка й виявилася неуспішною, адже у волинського населення не викликала довіри проповідь особи, яка ославилася себе аморальною поведінкою.

Ключові слова: Олексій Пелипенко, Волинь, неонуїя, православ'я.

Постановка проблеми. Неонуїя (унія східного, східнослов'янського чи візантійського обряду) почала розвиватися в Польщі з дозволу папи Пія XI у 1924 р. Як сподівалися у Ватикані, вона мала стати інструментом приєднання до костелу православного населення колишньої Російської імперії. Від розповсюдження неонуїї було усунуто українське греко-католицьке духовенство Галичини, оскільки католицький єпископат, повністю поділяючи польські національні ідеї, звинувачував греко-католиків у просуванні українського націоналізму, а тому побоювався, що нові уніати, контрольовані галицьким духовенством, не стануть польськими патріотами. Відтак керівництво неонуїїними осередками повністю зосередилося в руках католицьких єпископів-ординаріїв тих єпархій, в яких з'являлися неонуїїні осередки. У перший період розвитку неонуїї в Польщі, через вищезазначену причину та відсутність відповідно підготовлених осіб у латинському клірі, вони могли покласти-ся тільки на «перельотів», як називали православних священників, котрі прийняли унію. Першим із таких конвертитів на Волині у квітні 1925 р. став священник Євсей Сльозко із с. Озеро Луцького повіту, а наприкінці того ж року до нього приєднався священник с. Цегів Горохівського повіту Олексій Пелипенко. Якщо перший із них у вересні 1926 р. повернувся до православ'я, то другий, називаючи себе благочинним Волині, продовжив агітацію за неонуїю в різних кутках Волині. Як чи не найпоплідніший розповсюджувач неонуїї на Волині та одна з найбільш суперечливих постатей у релігійному житті цього краю в міжвоєнний період, священник О. Пелипенко заслуговує на окрему дослідницьку увагу, тим більше, що як доунійний, так і післяунійний періоди його життя залишалися зовсім недослідженими.

Аналіз останніх вітчизняних і зарубіжних публікацій. У вітчизняній історіографії проблеми неонуїї загалом досліджені доволі слабо. До останнього часу найкращими в українському науковому середовищі на цю тему були статті В.-Й. Коваліва¹, Ю. Крамара²,

¹ Ковалів В.-Й. Ліквідація неонуїї в Луцькій дієцезії. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичні науки. 2007. Вип. 8. С. 271–288.

М. Кучерепа³, Р. Скакуна⁴ та Н. Стоколос⁵. Дещо більше уваги проблемі неонуїї в Польщі приділяли польські дослідники, але тільки Ф. Жеменюк підготувала монографічне дослідження⁶. Варті уваги також статті З. Вашкевич⁷, М. Войцюка⁸, Я. Оджемковського⁹, М. Папержинської-Турек¹⁰, С. Степеня¹¹, Я. Щепаняка¹². Проте ніхто з названих авторів не ставив за мету дослідження біографії О. Пелипенка, згадуючи про його діяльність у своїх працях тільки за необхідності.

Мета цієї статті – розкрити обставини життя і церковного служіння священника Олексія Пелипенка, який був провідним діячем неонуїї на Волині у др. пол. 1920-х рр.; на прикладі цієї особи зауважити концептуальні недоліки проведення неонуїї місії та показати причини її малоуспішності.

Виклад основного матеріалу. Відомим для широкого загалу ім'я священника с. Цегів Луцького повіту О. Пелипенка стало тільки після його переходу в неонуїю наприкінці 1926 р. До цього про нього мало де чули на Волині, крім парафій, на яких О. Пелипенко встиг послужити. Зате у Волинській духовній консисторії у Кременці цю особу знали краще, як багатьох священників зі значним пастирським стажем, а все тому, що О. Пелипенко за декілька років встиг скоїти цілий ряд проступків, на які змушені були реагувати в консисторії. Матеріали відкладених у Державному архіві Тернопільської області консисторських справ, заведених із приводу поведінки священника О. Пелипенка, якраз і дають змогу відтворити його біографію «доунійного» періоду.

Отже, Олексій Іванович Пелипенко народився 12 лютого 1893 р. у с. Ковалівка Брацлавського повіту Подільської губернії в селянській сім'ї. Ураховуючи те, що вже в жовтні 1913 р. 20-річний О. Пелипенко зайняв місце псаломщика у Волинській єпархії, видається доволі дивною наявність у його послужному списку згадки про навчання в цілому ряді абсолютно різнопланових освітніх закладів, розташованих у різних кутках тодішньої імперії. Зокрема, О. Пелипенко заявляв, що в 1912 р. закінчив Шамівську церковно-вчительську школу в Херсонській єпархії та Томський вчительський інститут, одразу після чого вступив до інженерної академії (політехнічного інституту) у німецькому Мекленбург-Штреліці, де рік провчився на інженера шляхів сполучення¹³. Факт навчання в останньому закладі прямо перед прийомом на службу у Волинську єпархію підтверджується документом.

23 жовтня 1913 р. молодий чоловік розпочав своє церковне служіння, отримавши від Кременецького вікарного єпископа Діонісія (Валединського) призначення псаломщиком у с. Бірки Кременецького повіту. Повідомлення про призначення туди «селянина Олексія Пелипенка» було розміщене у «Волинських єпархіальних відомостях»¹⁴. Майже через рік, 1 жовтня 1914 р., його було переведено в с. Вілія цього ж повіту.

Якраз у цей час, за дорученням вищої влади, Волинський архієпископ Євлогій (Георгієвський) займався православною місією на уніатських парафіях Галичини, над якою російські війська зуміли отримати тимчасовий контроль внаслідок успішного розвитку бойових дій на першому етапі нещодавно розпочатої Першої світової війни. Хоча участь у цій місії брали представники різних єпархій, її ядром було духовенство Волинської єпархії, яке дало згоду на отримання парафії на Галичині. Якщо більшість священно-церков-

² Крамар Ю. Проблема неонуїї на Волині у міжвоєнний період. *Науковий вісник ВДУ. Історичні науки*. 1998. Вип. 1. С. 68–73; Його ж. Неонуїїний рух на Західній Волині у міжвоєнну добу (1921–1939). *Студії і матеріали з історії Волині*. 2013. Кременець, 2015. С. 206–215.

³ Кучерепа М. Неонуїя на Волині. «Да всі єдино будуть». *Міжнародна наукова конференція, присвячена історії Греко-Католицької Церкви на Волині (6–9 травня 2010 р.)*. Луцьк–Володимир-Волинський, 2010. С. 134–141.

⁴ Скакун Р. «Нова унія» у Другій Речі Посполитій (1924–1939). *Ковчег. Науковий збірник з церковної історії*. Львів, 2007. Т. 5. С. 204–247; Його ж. «Сторож братові своєму»: агентура органів безпеки РСР у середовищі греко-католицького духовенства в 1939–1941 рр. *Ковчег*. Львів, 2018. Число 8. С. 72–189.

⁵ Стоколос Н. Неонуїя як експеримент східної політики Ватикану в Польщі (1923–1939 рр.). *Український історичний журнал*. 1999. № 4. С. 74–89.

⁶ Rzemieniuk F. Kościół katolicki obrządku bizantyjsko-słowiańskiego (neounia). *Lublin*, 1999. 497 s.

⁷ Waszkiewicz Z. Neounia – nieudany eksperyment? *Czterechsetlecie zawarcia Unii Brzeskiej 1596–1996. Materiały sesji naukowej zorganizowanej w Toruniu w dniach 28–29 listopada 1996 r.* Toruń, 1998. S. 127–145.

⁸ Wojciuk M. Specyfika organizacji i zarys charakteru Cerkwi katolickiej obrządku bizantyjsko-słowiańskiego o liturgicznej tradycji synodalnej na wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej w latach 1924–1939. *Koło historii*. *Lublin*, 2003. № 7. S. 121–168.

⁹ Odziemkowski J. Neounia w Polsce 1924–1939. *Chrześcijaństwo w świecie*. 1988. № 181. S. 56–73.

¹⁰ Papierzyńska-Turk M. Akcja neounijna i kontrowersje wokół rozumienia polskiej racji stanu. *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918–1939*. Warszawa, 1989. S. 404–441.

¹¹ Stepien S. Nowa unia kościelna – obrządek bizantyjsko-słowiański. *Polska – Ukraina 1000 lat sąsiedztwa*. 1994. T. 2. S. 141–194.

¹² Szczepaniak J. Polskie władze państwowe wobec akcji neounijnej w latach 1918–1939. *Charakteria Titi Górski oblata. Studia i rozprawy ofiarowane profesorowi Tytusowi Górskiemu*. Kraków, 2003. S. 241–254.

¹³ За звинуваченням протоієрея Пелипенка Олексія в підбурі послужного списку. *Державний архів Тернопільської області* (далі – ДАТО). Ф. 148. Оп. 3. Спр. 342. Арх. 35.

¹⁴ Перемены по службе. *Волинские епархиальные ведомости*. 1913. № 44. С. 794.

нослужителів не наважувалися покинути свої парафії та взяти відповідальність за розповсюдження православ'я на уніатських парафіях Галичини, то О. Пелипенко, навпаки, побачив тут можливість кар'єрного росту. Серед збережених у Державному архіві Житомирської області документів місії Волинської єпархії на Галичині вдалося віднайти датоване 12 листопада 1914 р. клопотання «колишнього студента політехнічного інституту» та псаломщика с. Вілія на ім'я архієпископа Євлогія: «Маючи щире бажання та поклик попрацювати на користь Церкви Христової в сані священника і послужити Всемогутньому Богу перед Його Святим Престолом, покійно прошу Ваше Високопреосвященство призначити мене на священницьке місце в Галичину, як країну, найбільш нужденну, і дозволити для рукопокладення до парафії вступити в шлюб»¹⁵.

Отримавши відповідний дозвіл, 18 січня 1915 р. псаломщик одружився з 20-річною дочкою священника с. Паньковець Кременецького повіту Софією Степанівною Бучинською. Вінчання відбулося у Свято-Параскевській церкві с. Паньковець¹⁶. Уже 29 січня вікарний Острозький єпископ Гавриїл (Воеводін) рукопоکлав О. Пелипенка в сан диякона, а 1 лютого – у священника. Як ще раніше визначив архієпископ Євлогій, о. Олексія було направлено на парафію в с. Грабковці Зборівського повіту.

На парафіяльній службі в Галичині молодий священник перебував недовго, бо в середині 1915 р. російська армія втратила свої позиції й залишила зону окупації. Більшість православних священників, які отримали призначення на Галичину, повернулися у свої єпархії. Однак О. Пелипенко вирішив за краще вступити на капеланську службу в діючу армію, виклопотавши від головного священника Південно-Західного фронту 26 вересня 1915 р. призначення в 6-й армійський маршовий батальйон. Через півтора місяці наказом протопресвітера військового і морського духовенства він був нагороджений першою священницькою відзнакою – набедреником. 12 лютого 1916 р. о. Олексій був переміщений на посаду священника 283-го піхотного Павлоградського полку та благочинного 71-ї піхотної дивізії. Ще за декілька днів його нагороджено скуфією¹⁷.

Як зазначалося в послужному списку, полк, у якому служив священник, проводив бойові дії на Волині. Зокрема, протягом 21–29 травня та 5–10 червня 1916 р. о. Олексія довелося взяти участь у штурмах укріплених районів ворога в районі сіл Чорниж, Грузятин, Копилля Луцького повіту. У бою 25 червня при переході через р. Стохід його було контужено; 26 липня – по лінії сіл Велицьк–Рудка о. Олексія отруєно задушливими газами. В обох випадках він відмовився від евакуації, маючи на це право¹⁸.

Якщо довіряти послужному списку, у листопаді 1916 р. о. Олексій отримав одразу дві нагороди – камилавку та орден святої Анни 3-го ступеня з мечами. Тоді ж, на власне прохання, він був переміщений на місце священника 408-го піхотного Кузнецького полку та благочинного 102-ї піхотної дивізії. 24 листопада в похідному порядку священник перейшов російсько-румунський кордон. У серпні 1917 р. Пелипенка нагородили орденом святої Анни 2-го ступеня, а в грудні того ж року – золотим наперсним хрестом. На поч. 1918 р. через розформування армії о. Олексій був відправлений у розпорядження свого духовного начальства¹⁹.

Утім, у Волинську єпархію священник Олексій Пелипенко повернувся тільки наприкінці 1922 р. Клопочучись про призначення на парафію, він пояснював, що до останнього часу перебував на службі в Подільській єпархії, на доказ чого у скорому часі зможе надати відповідні документи від Подільського єпархіального начальства. Дійсно, за якийсь час у консисторію було представлено підписане Ямпільсько-Могилівським вікарним єпископом Лоллієм (Юрьєвським) посвідчення про те, що з 5 лютого 1918 р. по 5 грудня 1919 р. о. Олексій, «як видно з клірової відомості», перебував настоятелем церкви с. Пузирки Бердичівського повіту Київської єпархії, а до 15 жовтня 1922 р. був настоятелем церкви с. Рахни-Лісові Ямпільського повіту та законовчителем місцевої змішаної гімназії. Цю парафію він «залишив через переслідування». Тут же йшлося, що 25 червня 1918 р. у священника з дружиною народився син Ігор, а також зауважувалося, що 1 жовтня 1921 р. Подільсько-Брацлавський архієпископ Пимен (Пегов) за богослужінням у Барському жіночому монастирі поклав на Пелипенка золотий хрест, яким той був нагороджений ще в армії²⁰.

¹⁵ Православна місія на Галичині. Державний архів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 44. Спр. 458. Арк. 76.

¹⁶ Там само. Арк. 76.

¹⁷ ДАТО. Ф. 148. Оп. 3. Спр. 342. Арк. 36.

¹⁸ Там само. Арк. 37.

¹⁹ Там само. Арк. 36.

²⁰ Там само. Арк. 14.

Цікаво, що протягом 1916–1919 рр., будучи значну частину цього періоду священником у діючій армії, о. Олексій, знову ж таки – за кліровою відомістю, навчався на економічному факультеті Київського комерційного інституту²¹.

Згідно з резолюцією Волинсько-Кременецького архієпископа Діонісія, наприкінці грудня 1922 р. священника О. Пелипенка було призначено на Мерво-Кутринську парафію Дубенського повіту. Так було відновлено волинський період його церковного служіння.

У липні 1923 р. о. Олексій звернувся до владики Діонісія, який став уже Варшавським митрополитом, з проханням звести його в протоієрейський сан, оскільки право на це нібито отримав ще на поч. 1917 р. як винагороду за контузію та отруєння. На доказ цього священник представив виписку зі свого послужного списку. Митрополит доручив виконати це Люблінському вікарному єпископу Антонію (Марценку), якому о. Пелипенко детальніше пояснив, що до нагороди його представив головний священник армії Південно-Західного фронту Василь Грифцов згідно з відношенням на його ім'я командира полка. Нагорода нібито пройшла через Синод і була оголошена Височайшим наказом, який, через революцію, надійшов у полк тільки наприкінці 1917 р., коли священник лежав в одному з госпіталів м. Києва з черевним тифом²².

Виконуючи резолюцію митрополита, єпископ Антоній дійсно звів о. Олексія в сан протоієрея. Це викликало подив окружного благочинного священника Іоанна Нікольського, з яким нагородження не узгоджувалося. Він не міг зрозуміти, за що така відзнака дісталася особі, котра «півроку прослужила не бездоганно, а дуже погано» у Волинській єпархії. Дізнавшись, у чому справа, благочинний ще більше здивувався, заявивши митрополиту, що надані о. Пелипенком документи («копії з якихось копій») – підроблені. Виявилося, що після вибуття о. Олексія із Кузнецького полку саме о. Іоанн зайняв його місце полкового священника та дивізійного благочинного, залишаючись на цих посадах до ліквідації дивізії. Він стверджував, що добре знайомий з документами священників дивізійного благочиння і знає, що Мерво-Кутринський священник був нагороджений тільки сукфією й представлений до нагородження камилавкою²³.

Утім, хоча серед духовенства знайшлися ще й інші свідки того, що під час служби в армії о. Пелипенко був нагороджений тільки камилавкою, у консисторії вирішили не давати хід цій справі, оскільки вона втратила значення, бо зведення в протоієрейський сан так чи інакше відбулося.

Незабаром у консисторії знову мусили звернути увагу на священника Мерво-Кутринської парафії, якого парафіяни звинуватили у вирубуванні церковного лісу й присвоєванні грошей за нього. Тоді ж на протоієрея О. Пелипенка посипалися й інші звинувачення: у небажанні розділити врожай з удовою попереднього настоятеля та в аморальній поведінці в нетверезому стані в громадському місці. У лютому 1924 р. поведінку протоієрея О. Пелипенка на братському зібранні обговорювало окружне духовенство. Тут, зокрема, було заслухано заяву групи парафіян с. Кутрова, які звинувачували свого настоятеля в пияцтві, розпусті та шахрайстві, а також діях, що перевищували його владу – відлучення від Церкви одного з парафіян прямо під час богослужіння²⁴. Цікаву характеристику дав о. Олексію священник, якому було доручено розслідувати взаємні скарги О. Пелипенка й благочинного: «З о. О. Пелипенком я зустрічався небагато разів, але виніс про нього враження, що він не гідний бути священником через ті образи, які він причинив удові та сиротам покійного о. Петра Новоселецького. Що о. О. Пелипенко ганьбить Православ'я та духовенство поведінкою, не гідною не тільки священника, але навіть християнина, і тим дає привід штундистам поносити ще більше Православ'я, то про це кажуть всюди й усі»²⁵.

Проведене консисторією розслідування показало, що священник О. Пелипенко нетверезим звершував службу Страстей Господніх, на власний розсуд використовував церковні кошти, непристойно повадився в людних місцях²⁶. При цьому жодних заходів впливу, крім адміністративного переведення на Цегівську парафію Горохівського повіту, стосовно нього з боку консисторії не застосовувалося.

На новій парафії храми були в трьох селах, а тому, крім настоятеля, тут служив ще й вікарій (другий священник) Михайло Процюк, з яким в о. Олексія взаємини одразу не склалися. Вікарій звинувачував настоятеля в жадібності, забиранні його частини прибутків і недопущенні до священнодій та виконання треб. Не краще ставилися до о. Пелипенка й парафіяни, про що свідчить подане в консисторію прохання мешканців приписного

²¹ Справа за звинуваченням священника Мерво-Кутринської парафії Дубенського повіту Пелипенка в систематичному пияцтві та інших аморальних вчинках. ДАТО. Ф. 148. Оп. 3. Спр. 124. Арк. 29.

²² ДАТО. Ф. 148. Оп. 3. Спр. 342. Арк. 15–16.

²³ Там само. Арк. 20.

²⁴ Там само. Спр. 124. Арк. 11.

²⁵ Там само. Арк. 117–118.

²⁶ Там само. Арк. 124.

с. Довгів: «Настоятель нашої парафії протоієрей Олексій Пелипенко пасе своїх овець так, що вони всі скоро опиняться в горах і вертепах штундизму. Служиться в нашому храмі дуже рідко, зате дуже часто бачимо зібрання штундистів і чуємо їх моління та спів. Майже половина нашого села штундисти, і якщо побуде настоятелем у нашій парафії прот. О. Пелипенко ще з півроку, то церкву нашу доведеться чи закрити, чи перетворити в молитовний дім для штундистів ... Горілку пити ми вміємо і без нього, а доброго від нього ні для нас, ні для наших дітей нічого не бачимо»²⁷.

Наприкінці жовтня 1925 р. з прокуратури Горохівського повіту в консисторію надійшло шокуюче повідомлення про те, що священник О. Пелипенко обвинувачується у зґвалтуванні. За наведеними консисторією довідками виявилось, що це вже не перший такий прецедент, а до того ж – священник не проживав зі своєю дружиною, яка мешкала в м. Острозі. Слід зауважити, що 1 січня 1924 р. в подружжя з'явилася друга дитина – дочка Галина. Отже, консисторією було постановлено відсторонити о. Олексія від посади із заборону на служінні до закінчення справи про зґвалтування та його повернення до співжиття з дружиною²⁸.

На цьому й завершується «доунійна» біографія протоієрея Олексія Пелипенка, адже наприкінці грудня 1925 р. він підпорядкувався Луцькому єпископу. Розпорядженням Варшавського митрополита Діонісія 3 січня 1926 р. О. Пелипенко був позбавлений священного сану й виключений із духовного відомства, а 23 січня його анафемовано²⁹.

З огляду на це, рішення про перехід в неоунію о. Олексій прийняв відповідно до доволі непривабливих перспектив своєї подальшої кар'єри у Православній Церкві. Однак сам він відкидав звинувачення в тому, що причиною переходу в унію стало бажання уникнути кари за свою поведінку. У лютому 1926 р. варшавська газета «Polak-Katolik» опублікувала відкритий лист О. Пелипенка, в якому він писав, що змінив визнання тільки через те, що зрозумів, що главою християнського світу є наступник апостола Петра в Римі, але Богу він служить тому ж самому³⁰.

Незадовго до відступлення, імовірно, вже готуючись до цього акту, о. Олексій примудрився роздати в довготривалу оренду велику кількість церковної землі, чим досягнув одразу дві мети: заробив 220 доларів і набув в особах орендарів адептів для розвитку у Цегівській парафії неоунії. Як стверджував священник М. Процюк, загалом землю в О. Пелипенка орендували 46 осіб. «Разом ці 46 фамілій є великими прихильниками, за матеріальними мотивами, віровідступника Пелипенка. Крім цих 46 фамілій, ще стільки знайдеться їх братів, сватів і кумів, співчуваючих їм. Після цього можна уявити, в якому моральному та матеріальному становищі знаходиться тепер Цегівська парафія», – рапортував о. Михайло в консисторію³¹.

Крім вказаних орендарів, уніату не було на кого розраховувати в Цегові, однак і частини цих прихильників перетворилися на ворогів, коли державний земельний комісар оголосив, що дванадцять десятин землі в с. Довгів, роздані Пелипенком, переходять у власність держави й згодом будуть роздані безземельним та малоземельним селянам. Матеріальні претензії тим, хто орендував землю в о. Олексія, пропонувалося пред'являти йому особисто. Це значно погіршило на парафії позиції Пелипенка, який відтоді намагався проводити в Цегові якомога менше часу, щоб не потрапляти на очі обманутих орендарям³².

За таких обставин «перельот» вирішив закріпитися в іншому місці. Зокрема, навесні 1926 р. він агітував за унію мешканців своєї колишньої парафії с. Коритниця, яке також входило до Горохівського повіту. Крім цього, протягом 1927–1928 рр. зафіксовано його приїзди в с. Острів Дубенського повіту, села Заліси, Чевель та Текля-Воля Ковельського повіту, с. Старий Почаїв Кременецького повіту, с. Коростова Здолбунівського повіту, с. Країв Рівненського повіту. В усіх цих селах О. Пелипенко бував або з власної ініціативи, або ж на запрошення поодиноких осіб, які з різних причин конфліктували з місцевим православним священником чи навіть із консисторією. Однак у жодному з названих сіл проповідь о. Олексія не принесла бажаних йому результатів і він далі змушений був шукати нового ґрунту для свого місіонерства.

За вказівкою Луцької курії О. Пелипенко делегувався також і на ті парафії, де вже утворився неоунійний осередок. Так, у 1927 р. він став першим неоунійним священником с. Дубечне Ковельського повіту, а в 1928 р. був посланий у с. Жабче Луцького повіту. В

²⁷ ДАТО. Ф. 148. Оп. 3. Спр. 342. Арк. 161–162.

²⁸ Там само. Арк. 173.

²⁹ Справа про позбавлення священницького сану Пелипенка, Сльозка, Левицького та ін. за віровідступництво. ДАТО. Ф. 148. Оп. 1. Спр. 291. Арк. 1, 20.

³⁰ List otwarty. *Polak-Katolik*. 1926. № 45. S. 2.

³¹ Справа про незаконну віддачу в орендне утримання церковної землі і с. Цегові Горохівського повіту протоієреєм Пелипенком. ДАТО. Ф. 148. Оп. 2. Спр. 120. Арк. 11.

³² Там само. Арк. 15.

обох цих селах місцеві мешканці перейшли в неоунію через затяжний конфлікт зі своїм парафіяльним настоятелем і тривале ігнорування консисторією вимог селян замінити їм священика.

Роз'їжджаючи Волиню, о. Олексій називав себе «обласним благочинним», «благочинним над усіма благочинними Волинської губернії»³³ та «волинським деканом»³⁴. При цьому він не соромився роздавати вказівки навіть православному духовенству. Це бачимо, наприклад, із листа О. Пелипенка священику, котрий змінив його у Мерві та Кутрові: «О. Аркадій! Цього числа призначаю: Никифора Горальського псаломщиком у с. Кутрові й Ксенофонта Адамчука псаломщиком у с. Мерві. Якщо Ви постараетесь на цих днях це саме провести через свою консисторію, то даю слово залишити Вашу парафію у спокої. В противному випадку призначу свого священика. Це остаточно»³⁵.

Утім, якби колишній православний протоієрей Пелипенко міг призначити куди завгодно «свого священика», то зробив би це. Однак у Луцького католицького єпископа був гострий брак неоунійного кліру, який допоки складався з кількох таких самих, як і о. Олексій, хоча й менш активніших, «перельотів». Саме це й спонукало єпископа посилати в згадані села Жабче та Дубечне самого благочинного. Як виявилось, це настільки шкодило перспективам розвитку там неоунії, що єпископ визнав за краще перевести в східний обряд одного з латинських ксьондзів, ніж залишати на парафії о. Олексія. Навіть Луцький повітовий староста стверджував, що в с. Жабче багато уніатів повернулося до православ'я, коли О. Пелипенко був там настоятелем неоунійної парафії, бо той поводив себе так, як не личить пастирю³⁶.

Хоча сліди О. Пелипенка простежуються в багатьох місцях Волині, де в др. пол. 1920-х рр. фіксувалися намагання утворити уніатський осередок, він ніде не затримався на тривалий час, що пояснювалося вкрай негативною репутацією, якої набув у воєводстві. За словами православного священика Віталія Сагайдаківського, який доклав багато зусиль для боротьби з неоунією, «при одному згадуванні прізвища Пелипенка селяни по всій Луччині, Горохівщині, Ковельщині, Дубенщині спльовували»³⁷.

Єдиною вдалою унієюною акцією священика О. Пелипенка так і залишилося відкриття неоунійного осередку в Цегові. Завдяки сприянню воєводської влади та активним клопотанням самого о. Олексія, улітку 1927 р. в цьому селі уніатам було віддано старий храм, який православні, побудувавши новий, не використовували. Це й дало змогу зберегти тут неоунійну парафію, яка залишалася нечисленною й не розвивалася. Сам о. Олексій служив тут далеко не завжди, займаючись роз'їздами по Волині.

У 1928 р. Ковельський православний благочинний свідчив, що О. Пелипенко, котрий тоді перебував в окрузі, ніякого успіху не має й займається п'янством. Як було відомо благочинному, «перельот» із радістю повернувся б у православ'я, але «боїться притягнення до кримінальної відповідальності за свої попередні “подвиги” подібно Сльозку, який після повернення у православ'я потрапив до тюрми»³⁸.

Кримінальне переслідування грозило О. Пелипенку за неодноразові звершення ним вінчань над особами, які не мали права приступати до шлюбу. Найчастіше переponsи виникали через відсутність у військовозобов'язаного нареченого необхідного за законом дозволу на шлюб від повітових військкоматів, але іноді йшлося також про неповнолітніх, близьких родичів чи формально не розлучених. Такі вінчання були одним із елементів уніатської пропаганди «перельота», оскільки він підкреслював тим, що може запропонувати людям те, на що не здатні їх православні священики. Займаючись такими вінчаннями, о. Олексій не боявся відповідальності, хоча ще в першій половині 1926 р. був попереджений у Дружкопольському постерунку поліції. Пообіцявши надалі не вінчати військовозобов'язаних без спеціального дозволу, він продовжував робити це³⁹. При цьому, якщо інші «перельоти» звершували такі вінчання майже задарма, намагаючись здобути собі цим прихильників серед православного населення, то О. Пелипенко вирізнявся жадібністю й вимагав від охочих вінчатися дуже великі кошти⁴⁰.

³³ Справа зі звинувачення ксьондза Пелипенка в проведенні агітації серед парафіян Острівської парафії Дубенського повіту за перехід в унію. ДАТО. Ф. 148. Оп. 3. Спр. 51. Арк. 15.

³⁴ ДАТО. Ф. 148. Оп. 1. Спр. 291. Арк. 42.

³⁵ Там само. Арк. 49.

³⁶ Тижневі ситуаційні звіти Рівненського старости. Листування зі старостами про уніатів і православну церкву. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). Ф. 46. Оп. 9. Спр. 983. Арк. 45.

³⁷ Сагайдаківський В. Правди не втопити. Торонто, 1967. С. 51.

³⁸ Справа про проведення агітації ксьондзом Ліснобродським серед парафіян м. Ковеля за перехід в унію. ДАТО. Ф. 148. Оп. 3. Спр. 47. Арк. 16.

³⁹ ДАТО. Ф. 148. Оп. 2. Спр. 120. Арк. 7.

⁴⁰ Федчук О. Незаконні вінчання як елемент неоунійної пропаганди на Волині. *Волинський благовісник*. 2022. № 10. С. 193–206.

У 1929 р. священник О. Пелипенко перестав згадуватися в документах та газетних публікаціях як розповсюдjuвач неоунії на Волині. З часом таких, як він, на неоунійних парафіях почали замінювати випускники відкритої в м. Дубно семінарії східного обряду. У 1933 р. Апостольський візитатор уніатів Волині єпископ Микола Чарнецький, зустрічаючись із Кременецьким повітовим старостою, заявив: «Східний Костел усунув небажані елементи зі свого кліру – елементи, які наплинули з Православної Церкви – нині Східний Костел має гідних і освічених пастирів»⁴¹.

Усвідомлення шкоди, яку принесли справі неоунії підхоплені Католицьким Костелом аморальні особи, яких позбавилася Православна Церква, прийшло до католиків надто пізно. Значною мірою саме через «перельотів» унійна ідея до кінця 1920-х рр. втратила на Волині підтримку з боку місцевої влади. Ще в травні 1927 р. Горохівський повітовий староста відкався воєводі, що діяльність подібних до О. Пелипенка осіб може принести Польщі ряд потрясінь, про наслідки яких католицький клір не думає, як не звертає увагу на методи пропаганди і на те, «якого покровою люди, котрі проводять цю пропаганду». Староста просив воєводу звернутися до вищої влади, щоб вона спонукала курію до обмеження підтримки осіб, чия діяльність є шкідливою й дуже небезпечною⁴². У 1929 р. Дубенський повітовий староста зазначав, що «пропаганда унії на теренах, на яких вона не має ідейного підґрунтя, притому де піонерами її є особистості, котрі мають низьку моральність, як О. Пелипенко та деякі інші, є небажаною»⁴³.

Що ж стосується самого о. Олексія, то уникнути тюрми за зловживання при звершенні шлюбів йому таки не вдалося. Покарання за це «перельот» відбув у 1930 р.⁴⁴ Згодом він стверджував, що постраждав через українські ідеї⁴⁵ й залишив Польщу через «боротьбу з польським духовенством і польською владою»⁴⁶. Отримавши від Ватикану посаду викладача східної літератури, церковного уставу та співів у Колегії святого Андрія, о. Олексій переїхав у Мюнхен, а в грудні 1937 р. був призначений для обслуговування українських греко-католиків в Аргентині.

За словами церковного історика Івана Власовського, в Аргентині О. Пелипенко увійшов у тісний контакт із відомим у деяких колах церковним аферистом Миколою Солов'єм, котрий у 1922 р. російськими обновленнями був «рукопокладений» в архієрея й незабаром опинився в Уругваї. Цей самозванець, котрий називав себе «архієпископом всієї Південної Америки», регулярно звертався в різні православні юрисдикції з проханням прийняти його в якості архієрея, аж поки в січні 1952 р. не був прийнятий до складу Української Автокефальної Православної Церкви. Саме М. Соловей особисто приєднав О. Пелипенка до Православ'я, постриг його в чернецтво і звів у сан архімандрита. У листі до І. Власовського митрополит Полікарп (Сікорський) писав: «Правлячий УАПЦ в Південній Америці Архієпископ Миколай ... повідомив мені, що о. Пилипенка він хтів би мати своїм помічником в сані єпископа. До того часу я не знав, що Пилипенко мешкає в Аргентині і про нього ніхто мені не писав. Коли ж тамошні Василіяни підняли гвалт з приводу повороту Пилипенка до православної віри і стали про нього розпускати різні негідні чутки, то Владика Миколай писав мені, як це все виглядає на ділі, і просив мене призначити о. Пилипенка в поміч йому, як Єпископа-Вікарія, бо немочі його одолюють, і він потребує мати помічника єпископа для полагодування церковних справ»⁴⁷.

Будучи з 1932 р. вікарієм Волинської єпархії, митрополит Полікарп навряд чи не знав, якої шкоди О. Пелипенко приніс Православній Церкві, хоча його основні діяння в якості уніата на той час залишилися вже в минулому. Але все ж 14 вересня 1952 р. владика викликав о. Олексія в Париж, де разом із митрополитом Никанором (Абрамовичем) звів його у єпископа – вікарія для М. Солов'я. «Як Олексій Пелипенко з рук покійного Митрополита УАПЦ Полікарпа і Митрополита Никанора став на еміграції єпископом УАПЦ Церкви – не знаю і не розумію. Про це вони знають самі в трюх», – дивувався вже згадуваний о. В. Сагайдаківський⁴⁸.

Примітно, що в біографії новорукопокладеного єпископа, надрукованій у часописі УАПЦ «Рідна Церква», було поміщено неправдиві відомості про те, що в 1912 р. він закінчив Одеську духовну семінарію. Також тут подано сумнівну інформацію про засуд-

⁴¹ Parafie obrządku wschodnio-słowiańskiego – erygowanie, dotowanie, etaty proboszczów, obsada, spory z prawosławnymi. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie* (AAN), *Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Warszawie* (MWR i OP): 472. k. 177.

⁴² Sprawy budynków cerkiewnych w związku z przejściem ludności na inne wyznania – tytuł własności, legalizacja parafii itp. – ogólne i szczegółowe cz. I, lit. A–K. AAN, MWR i OP: 392. k. 395–396.

⁴³ ДАВО. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 983. Арк. 54.

⁴⁴ Предан суду уніатский благочинный на Волини. *Воскресное Чтение*. 1930. № 22. С. 280.

⁴⁵ Николаев К. Восточный обряд. Париж, 1950. С. 149.

⁴⁶ Нові Єпископи УАПЦ. *Рідна Церква*. 1952. № 2. С. 3.

⁴⁷ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Київ: Либідь, 1998. Т. IV. С. 362.

⁴⁸ Сагайдаківський В. Правди не втопити. С. 51.

ження О. Пелипенка в 1922 р. радянською владою до смертної кари через відмову видати безбожникам церковні речі. Це, вочевидь, мало б підкреслити сповідництво за віру нового єпископа УАПЦ. Факт його перебування в унії не було приховано, але лаконічно зазначено, що він «переконався в зробленій помилці». У комунікаті митрополичої канцелярії визнали й те, що проти висвяти архімандрита Олексія надходили протести, однак спеціально призначена Собором Єпископів комісія не знайшла канонічних підстав для відхилення постанови про його хіротонію⁴⁹.

Серед української церковної еміграції було багато духовенства, яке добре пам'ятало діяння О. Пелипенка у др. пол. 1920-х рр., тому немає нічого дивного в тому, що зведення його в архієрейський сан призвело до виходу з УАПЦ багатьох її членів в Південній Америці. Зокрема, ця архієрейська хіротонія стала безпосередньою причиною розриву з УАПЦ одного з видних її діячів – архієпископа Ігоря (Губи), котрому в міжвоєнній Польщі, під час єрейського служіння в Ковелі, довелося бачити гіркі наслідки діяльності «перельотів» серед православного населення.

Опинившись серед вищого православного духовенства УАПЦ, Олексій Пелипенко, як він неодноразово робив у своєму житті раніше, знову знехтував церковною єдністю й пристав до так званої «соборноправної» гілки УАПЦ, а з 1973 по 1977 чи 1983 рр. (відомості про смерть різняться⁵⁰ очолював новий розкол уже в середовищі УАПЦ(с). Так звана «група Пелипенка» діяла в УАПЦ(с) до 1993 р.⁵¹

Висновки. Дослідження біографії Олексія Пелипенка переконує в тому, що він не був ідейним прибічником уніатизму, але пристав до неоунії радше з корисливих міркувань. Водночас, протягом усього життя ця людина перебувала в пошуках свого місця в житті, про що свідчить не тільки духовне конвертитство, але й навчання в різних місцях і за різними спеціальностями, специфічна церковна служба в Галичині та небезпечне служіння в діючій армії тощо. На жаль, цілком приземлені розрахунки переважили духовну складову в не позбавленому певних дарувань священнослужителю. Набувши одіозної слави в релігійному середовищі міжвоєнної Волині, О. Пелипенко, хоча й був одним із перших і, безумовно, найактивніших уніатських місіонерів др. пол. 1920-х рр., не приніс справжньої користі справі розвитку неоунії. Навпаки, своєю поведінкою він лише відвертав від унії тих, хто міг би стати її адептом. З часом помилковість довіри «перельотам» розповсюдження неоунії зрозуміли й у католицькій курії. Події подальшого життя О. Пелипенка, аж до його смерті, тільки підтверджують те, що унія стала лиш ситуативним поворотом у його непростій біографії.

References

- Kovaliv, V.-Y. (2007). Likvidatsiia neounii v Lutskii diie tsezii [Liquidation of neo-union in Lutsk diocese]. *Naukovi zapysky Natsionalnogo universytetu «Ostrozka akademii»*. Seria: Istorychni nauky – Scientific notes of the National university of «Ostroh academy». Series: Historical sciences, 8, P. 271–288.
- Kramar, Yu. (1998). Problema neounii na Volyni u mizhvoiennyi period [The problem of neo-union in Volyn in the interwar period]. *Naukovyi visnyk VDU. Istorychni nauky – Scientific bulletin of the WSU. Historical sciences*, 1, P. 68–73.
- Kramar, Yu. (2015). Neouniinyi rukh na Zakhidni Volyni u mizhvoiennu dobu (1921–1939). *Studii i materialy z istorii Volyni*. 2013 [The neo-union movement in Western Volyn in the interwar period (1921–1939). Studies and materials on the history of Volyn. 2013]. Kremenets, Ukraine.
- Kucherepa, M. (2010). Neouniia na Volyni. «Da vsi yedyno budut» [Neo-union in Volyn. «Let all be united»]. Lutsk–Volodymyr–Volynskyi, Ukraine.
- Skakun, R. (2007). «Nova uniia» u Druhii Rechi Pospolytii (1924–1939) [«New union» in the Second Polish Republic (1924–1939)]. *Kovcheh – The ark*, 5, P. 204–247. Lviv, Ukraine.
- Skakun, R. (2018). «Storozh bratovi svoiemu»: ahentura orhaniv bezpeky SRSR u seredovyschi hreko-katolytskoho dukhovenstva v 1939–1941 rr. [«Watchman to his brother»: the agent of the USSR security agencies in the Greek catholic clergy in 1939–1941]. *Kovcheh – The ark*, 8, P. 72–189. Lviv, Ukraine.
- Stokolos, N. (1999). Neouniia yak eksperyment skhidnoi polityky Vatykanu v Polshchi (1923–1939 rr.) [Neounion as an experiment of the Vatican's eastern policy in Poland (1923–1939)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 4, P. 74–89.

Федчук Олександр Миколайович, протоієрей – кандидат історичних наук, проректор із наукової роботи Волинської духовної семінарії (Проспект Свободи, 15, Львів, 79000, Україна).

⁴⁹ Сагайдаківський В. Правди не втопити. С. 51.

⁵⁰ Бочков П. История неканонической православной юрисдикции «Украинская автокефальная православная церковь (соборноправная)» (1947–1985). *Рязанский богословский вестник*. 2017. № 1. С. 87.

⁵¹ Украинская Автокефальная Православная Церковь (соборноправная). *Иерархия литургических церквей*. URL: <http://hierarchy.religare.ru/h-orthod-uaocpyl.html>.

Fedchuk Olexander, archpriest – candidate of historical science, Volyn orthodox theological seminary, scientific division vice-rector (15 Svobody Avenue, Lviv, 79000, Ukraine).
E-mail: ol_fedchuk@ukr.net

PRIEST OLEKSII PELYPENKO AS THE «APOSTLE» OF NEO-UNION IN VOLYN

The purpose of the work is to analyse the biography of the priest Oleksiy Pelypenko, who was one of the organizers of the neo-Union movement in Volyn during the interwar period. The research is designed to find out what role this person played in the development of the neo-Union, as well as to find out the reasons for his moving from Volyn. **The research methodology** is based on the principles of historicism, objectivity and critical analysis of source material. The use of general scientific (analysis and synthesis, comparison, generalization) and special-historical (problematic-chronological, historical reconstruction, historical-genetic, biographical) methods made possible to investigate archival sources. **The scientific novelty** of the work lies in the fact that of O. Pelypenko's biography was arranged for the first time. At the same time, the circumstances of his life before his appointment at the end of 1922 to one of the Volyn parishes were clarified, and the biographical data after he left Volyn were refined. **Conclusions.** Although O. Pelypenko came from a peasant family of the Podilsk province, his education in a number of educational institutions convinces of this person erudition. The diversity of educational institutions, the choice of a church career by a person of peasant origin, the agreement to serve in the difficult conditions of the Uniate environment and at the front, studying at the faculty of economics already after spiritual ordination – all this testifies about O. Pelypenko's long search for his place in life. These searches did not stop even later, when the priest announced his acceptance of the Union, because thirty years later he again returned to Orthodoxy. The analysis of O. Pelypenko's actions makes us to state that they were not guided by a spiritual component, but by material calculations, which prompted the priest to submit to the Catholic bishop and engage in the promotion of neo-Unia. It is precisely because of this O. Pelypenko's Union mission turned out to be unsuccessful, because the people of Volyn did not trust the preaching of a person who glorified himself with **immoral behaviour**.

Key words: Oleksii Pelypenko, Volyn, neo-Union, Orthodoxy.

Дата подання: 2 липня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 10 вересня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Федчук, М. Священник Олексій Пелипенко як «апостол» неоунії на Волині. *Сіверянський літопис*. 2023. № 4. С. 86–94. DOI: 10.58407/litopis.230407.

Цитування за стандартом APA

Fedchuk, O. (2023). Sviashchennyk Oleksii Pelypenko yak «apostol» neounii na Volyni [Priest Oleksii Pelypenko as the «apostle» of neo-Union in Volyn]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 86–94. DOI: 10.58407/litopis.230407.

УДК 94 (477)

о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко

ІЗ НОВИХ ДОКУМЕНТІВ ДО ІСТОРІЇ СІВЕРЩИНИ XVII–XVIII ст. (частина 26)

DOI: 10.58407/litopis.230408

© Ю. Мицик, І. Тарасенко, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1580-1284>, <https://orcid.org/0000-0003-1019-9749>

Метою цієї публікації є введення до наукового обігу важливих документів до історії Гетьманщини XVII–XVIII ст., виявлених переважно в архівосховищах Кракова (Польща). Це різноманітна ділова документація (купчі, скарги, рапорти тощо), також листи польської шляхти, в яких описуються події Національно-визвольної війни українського народу проти гніту Речі Посполитої 1648–1658 рр. До того ж аналізуються інформаційні можливості цих джерел, виявляються особливо важливі свідчення. **Наукова новизна** тісно пов'язана з вищевизначеною метою, оскільки вперше до наукового обігу вводяться архівні, недруковані джерела, які зберігаються в Держархіві Кракова, відділі рукописів Бібліотеки Вроцлавського університету, відділі рукописів Бібліотеки Польської Академії наук і Академії Мистецтв у Кракові (Польща), Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, вперше встановлюються важливі факти з соціально-економічної та військово-політичної історії України середини XVII – XVIII ст., про діяльність судових органів, про повсякденне життя українського народу. Важливими є документи, що стосуються такого маловивченого регіону як Стародубщина. Ця етнічна українська земля нині знаходиться в складі Росії і там робиться все можливе, щоб стерти пам'ять про її державну належність. Натомість в Україні історія Стародубщини довгий час вимушено не вивчалася й зараз ці дослідження тільки починаються.

Ключові слова: універсал, листи, гетьман, Гетьманщина, Сіверщина, купчі.

У черговій частині статті ми продовжуємо вводити до наукового обігу документацію, яка стосується Сіверщини (про наші пошуки в архівосховищах і необхідність публікації документів з історії цього регіону України вже йшлося в попередніх частинах). Усього тут наводяться тексти 42 документів, з них 24 – XVII ст., 18 – 20–40 рр. XVIII ст. Більшість наведених джерел (24) зберігається в архівосховищах Польщі – по одному документу в Державному архіві Кракова та відділі рукописів (далі – ВР) Бібліотеки Вроцлавського університету, ВР Бібліотеки Польської Академії мистецтв і Польської Академії наук у Кракові (далі – БПАН) (22), а 14 документів в зібраннях Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського) (далі – ІР НБУВ). Ще 6 документів взято з археографічної публікації польських істориків.

Серед представлених документів необхідно виділити ті, які доповнюють «Український Дипломатарій XVI–XVIII ст.», тобто універсали й листи гетьманів, полковників, взагалі козацької старшини. У цій статті їх небагато: це листи компанійського полковника Івана Максимовича (Рубана) (№ 22), новомлинського сотника Григорія Самійленка (Самойловича) (№ 12, 14).

Зазначимо, що наведені нижче документи можна поділити на три групи відповідно до їхнього місцезберігання. Першу групу складають документи, які походять із польських архівосховищ та польських археографічних публікацій. У другій групі представлено листи кінця XVII ст. з архіву компанійського полковника Іллі Новицького, який зберігається в зібраннях ІР НБУВ. Третя група – це документи кінця 20-х рр. XVIII ст. того само інституту стосовно конфлікту між козаками сіл Грицівка Сріблянської сотні Прилуцького полку й представниками старшинського роду Себастіановичів.

Відкривають цю публікацію вісім документів, які стосуються Національно-визвольної боротьби українського народу проти гніту Речі Посполитої 1648–1658 рр. Більшість із них

взято з недавно опублікованого табірнього щоденника польного гетьмана литовського, фактично головнокомандуючого військами Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ), князя Януша Радзивілла. Цей щоденник майже не використовувався українськими дослідниками, а переклад наведених документів (точніше витягів із них) публікується вперше. У них стисло говориться про наслідки нещасливої для повстанців Лоївської битви 1649 р. і водночас про взяття ними Кричева в Білорусі, причому називаються й імена керівників повстанських загонів (№ 4). Говориться й про штурми повстанцями міста Черчерськ, що знаходиться у 67 км. на північ від Гомеля. Із попередніх відомостей щоденника, які ми публікували на сторінках «Сіверянського літопису»¹, відомо, що в цих штурмах активну роль відігравали козаки Менської сотні Ніжинського полку. Довідавшись, що Радзивілл після перемоги в Лоївській битві перекидає обложеною підмогу на чолі з Вінцентієм Гонсевським, козаки цього разу були змушені відступити. Особливо важливі дані про замирення повстанців, які діяли на території Білорусі, і командувачем військ ВКЛ князем Я. Радзивіллою, після укладення Зборівського миру 17.08.1649 р. та про роль українського дипломата Силуяна Мужилівського в цій справі. Новина з литовського табору 1651 р. (№ 7) розповідає про нещасливу для повстанців битву під Ріпками. І хоча її зміст дуже нагадує реляцію про цю битву, яку ми опублікували раніше², однак тут є важливі оригінальні деталі. Це стосується, наприклад, причин поразки повстанців: чернігівського полковника Небабу невірно поінформували про сили ворога козаки прикордонної застави, які втекли після невдалої сутички з передовим загonom війська ВКЛ на чолі з литовським стражником Григорієм Мирським. Лист невідомого з Вільна від 12.09.1654 р. стосується вдалого походу московсько-українського війська на Білорусь. Як відомо, козацькими військами там командував наказний гетьман, ніжинський полковник Іван Золотаренко, який і поліг під Биховом. У цьому поході брали активну участь і козаки сіверських полків, тому ми вирішили подати тут цей архівний документ.

Далі йдуть документи часів Руїни та кінця XVII ст., які походять із колекції (20 рукописних українських збірників XVI–XVIII ст.) польського історика Мар'яна Гожковського. Останній вивіз їх у 1859 р. у Краків. Хоча такі його дії викликали протести української громадськості, найперше професора Володимира Антоновича, однак рукописи залишаються там дотепер й майже не використовуються археографами. Тут ми наводимо тексти семи документів зі збірника № 280 (№ 9, 10, 12, 13, 14, 15, 16) і по два (№ 9, 19; 23, 24) – із збірників № 272 і 267. Ще 9 документів взято зі збірника № 261, але вони належать до XVIII ст. і тому про них йтиметься пізніше. У першому збірнику міститься «Судова книга Козельця», який був тоді сотенним містом Київського полку, від 1708 р. – центром управління цього полку, а нині є смт. Чернігівського району. У другому збірнику містяться різноманітні акти XVI–XVIII ст.

Почнемо з двох документів збірника № 272, які стосуються Батурина. У першому з них – виписі 1664 р. з батуринських міських книг (№ 9), який містить у собі дарчу на частину млина батуринського міщанина Сави Полонця Крупицькому монастирю. Тут дещо інакше подається прізвище батуринського сотника: не Гнилозубенко, а Гнилозуб. У другому виписі 1692 р. (№ 19) міститься купча на продаж дому батуринським жителем Грицьком Різником свого будинку Мгарському монастирю. У ньому згадується батуринський міський писар Лаврін Клименко, досі невідома особа.

У збірнику № 267 містяться переважно документи, писані московським скорописом, в основному щодо Путивля. Але є два документи, написані українським скорописом (№ 23, 24), 1697 і 1698 рр., які містять розписки путивльського жителя Микити Малого про умови оренди млина Петропавлівського монастиря під Глуховим. Важливо зокрема те, що тут згадується св. Димитрій Ростовський (Туптало), котрий був у цей час ігуменом Петропавлівського монастиря. Зазначимо, що пізніше цей М. Малий, очевидно розбагатівши, вступив у конфлікт з обителлю.

Документи козельської судової книги (збірник № 280) публікуються взагалі вперше. Їхній ряд відкриває документ 1664 р. (№ 10) ухвала козельського суду щодо позову козаки Ящихи на Максима Ониськовича. В іншому документі того ж року (№ 11) наводяться матеріали судового розслідування справи про образу козацької й примирення сторін. Тут дуже важливою є згадка про невідомого досі київського полкового суддю Андрія Гайду. Цей документ дозволяє також продовжити каденцію козельського сотника Марка Гарячки (досі вважалося, що він був сотником лише в 1654–1660 рр.) і називає невідоме досі ім'я козельського городового отамана Андрія Гавриловича (№ 11). Стислий запис 1685 р. (№ 13) стосується арешту двору козельського міщанина Якова київським полковником

¹ Мищик Ю., Тарасенко І. Із нових документів до історії Сіверщини XVII–XVIII ст. (частина 25). *Сіверянський літопис*. 2023. № 3. С. 70–71.

² Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Київ, 2013. Т. 2. С. 208.

Григорієм Карповичем (Коровкою-Вольським). Причиною арешту була несплата в умовлений термін 600 злотих. Інший запис того ж року (№ 14) містить угоду про примирення між двома козелецькими міщанами. Цей документ важливий ще й тим, що називає прізвище невідомого досі писаря Київського полку Климентія Радича Завицького та вказує на ще одну каденцію козелецького городского отамана, яку досі визначали у 1697 р.³ Ще один запис 1688 р. (№ 15) є особливо цінним, бо тут наводиться дарча генерального судді Михайла Вуяхевича-Височинського (був наказним гетьманом під час Кримського походу 1689 р.!) двору в Козельці й землі біля міста Межигірському монастирю. Це зайвий раз свідчить, що прийняття ним чернечого постригу в 1689 р. не було випадковим. Цей документ дозволяє встановити ім'я дружини Вуяхевича (Катерина Жукинська), дозволяє продовжити каденцію ігумена Межигірського монастиря Феодосія Васьковського, уточнити історичну топографію Козельця. Далі йдуть дві купчі, пов'язані зі старшинським родом Солонин, найвідомішим з яких був Костянтин Солонина, київський полковник у 1669, 1671–1682, 1687–1689 рр. У першій купчій 1688 р. (№ 16) дружина К. Солонини – Агафія – купувала двір у Козельці в міщанина Мойсея Мандиченка. Тут слід охарактеризувати Агафію словами видатного українського історика Вадима Модзалевського, котрий написав: «Агафія ... надзвичайно енергійна жінка; під час відсутності чоловіка писала часто свої розпорядження по управлінню Київським полком; померла в Козельці після 1696 р. удовою»⁴. Цей документ дозволяє уточнити інформацію й щодо внука К. Солонини – Данила Яковича, який зробив наступну купчу у 1689 р. (№ 17). Данило обіймав посаду київського полкового писаря у 1688–1689 рр., а в 1706–1708 рр. став знатним військовим товаришем⁵. Дані Модзалевського про отримання ним універсалу Івана Мазепи від 23(12).01.1706 р. на с. Кіпті (нині – село в Чернігівському р-ні) підтверджуються. Цей універсал надрукований українським археографом Іваном Бутичем⁶. Але іншого універсалу (від 25(14).12.1708 р.) ще не виявлено й навіть неясно, хто його видавав: Іван Мазепа чи Іван Скоропадський. За Модзалевським, Данило в 1688 р. купив у чемерського жителя Мойсея Могеленка двір у с. Чемер (батьківщина гетьмана Кирила Розумовського (!); нині – село Чернігівського р-ну) за 14 коп, яке розташовується поблизу Кіптів. Логіка дій Данила зрозуміла. Оскільки він отримав на уряд київського полкового писаря це село, то прагнув округлити свої володіння за рахунок купівель. Виникає тільки питання: чи не був цей Мойсей Могеленко тотожним зі згаданим у попередній купчій Мойсеєм Мандиченком?

Наступний документ (№ 12) походить з ІР НБУВ. Це лист 1685 р. новомлинського сотника Григорія Самійленка (Самойловича) до Олександра Стрижевського, у якому йдеться про незаконну порубку лісу. Лист дозволяє збільшити термін каденції цього сотника, який раніше обмежували 1688–1708 рр. Ще один лист того ж автора 1690 р. (№ 13) був звернений до старости с. Нехаївки під Коропом Лук'яна Василевича. У ньому висловлювався протест проти верстання козаків у підданих компанійського полковника Іллі Новицького та про намір сотника скаржитися на такі дії старости гетьману Івану Мазепі. У 1693 р. вже сам Василевич звертався до Новицького (№ 20) в господарських справах, зокрема щодо продажу тютюну козакам Коропа. Інший лист (від 8.04.1695 р., № 21) був написаний йому ж вчителем дочки Новицького Одарки, яка «псалтыр вивчила і акафісти доучуєт». Отже, маємо рідкісне документальне свідчення про освіту українських жінок у XVII ст. У наступному листі (№ 22) до Новицького звертався Рубан за порадою щодо конфлікту в Романах між компанійцями й місцевими жителями, коли один компанієць загинув, а другого було поранено. Тут є важливим те, що Іван Максимович (Рубан), компанійський осавул, права рука Новицького, підписався як полковник, а Новицького він ніяк не титулує, називаючи його «добродієм», а в адресі вказувалося, що лист був направлений йому як «найзначнішому товаришеви войсковому». Цю не зовсім зрозумілу обставину можна пояснити тим, що Новицький у 1696–1697 рр. виходив у відставку і його полком тимчасово командував колишній осавул. У 1697 р. полк очолив син Іллі Новицького Іван.

Далі йдуть 8 документів 1728–1729 рр. щодо вищезгаданого конфлікту жителів с. Грицівки з Себестіановичами – взаємні скарги, які направлялися гетьману Данилу Апостолу, також «доклад» гетьману (№ 25–26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33). Суть конфлікту полягав у тому, що с. Грицівка (село Талалаївського, а з 2020 р. – Прилуцького р-ну) було надане разом із селянами, як свідчить В. Модзалевський⁷, ще Мазепою у 1709 р. у власність Адріану (Андрію) Себестіановичу, писарю Прилуцького полку (1709–1714) і суддею того ж полку (1714–1718). Цей само універсал Мазепи був стверджений гетьманом Апостолом

³ Кривошея В.В. Українська козацька старшина. Київ, 2005. С. 174.

⁴ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Киев, 1914. Т. 4. С. 710.

⁵ Там само. С. 712–713.

⁶ Універсали Івана Мазепи 1687–1709. Київ–Львів, 2002. Ч. I. С. 475.

⁷ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. С. 585.

удові Себастьяновича – Феодорі. Але селяни відмовлялися виконувати «послушенство», не зважали й на два укази наказного полковника в 1728–1729 рр. Петра Носенка. У зустрічних скаргах селяни вказували на свою належність до козацького стану, а сини покійного Андрія Себастьяновича (Іван, Василь, Матвій) вимагають від них «послушенства». Інші жителі села скаржилися на порушення Себастьяновичами права їхньої власності. «Доклад» Апостола свідчить, що жителі села самовільно вписувалися в козаки. Документів, які б говорили про результати розгляду цієї справи, не виявлено, але зміст «докладу» дає підставу вважати, що справа була вирішена не на користь селян.

Ділі йдуть дев'ять купчих 30-х–40-х рр. XVIII ст., виявлених у ВР БПАН. Вони стосуються купівлі земель в основному в Івангородській сотні Ніжинського полку для потреб генеральної артилерії. Купча 1733 р. (№ 35) називає невідомі досі імена івангородського городского отамана Пилипа Кривоноса та сотенного писаря Олександра Састовського. Купчі 1735 і 1742 рр. подають відповідно імена інших писарів – Юхима Шуби та Сави Малюги (продовжують термін його каденції), а купча 1739 р. – ім'я глухівського сотенного писаря Якова Макухіна. Купча 1742 р. (№ 39) називає імена невідомих досі наказного сотника Комишанської сотні Гадяцького полку Кирила Роя та городского отамана Остапа Яценка, а купча 1743 р. (№ 40) дозволяє ще на рік продовжити каденцію писаря згаданого вище Сави Малюги. Купча 1745 р. (№ 42) також дозволяє ще на рік продовжити каденцію писаря сотенного осавула Павла Киселевського й городского отамана Петра Пашенка. Завершує цю публікацію документ 1751 р. (№ 43). Це запит Генеральної військової канцелярії щодо генеральної військової артилерії та відповідь на нього.

Насамкінець зазначимо, що підписи-автографи в документах підкреслені нами, а слова, які не вдалося прочитати – знаком (...)*. Квадратними дужками позначені пропуски в тексті через якісь дефекти (обірвана частина тексту тощо) або відновлені по смислу слова. Датування, переважно подане кириличними літерами, переводимо арабськими цифрами. Публікація текстів здійснюється за правилами Я.І. Дзири (дещо скоригованими)⁸.

Сподіваємось, що ці джерела будуть цікавими й краєзнавцям, оскільки додатково висвітлюють історію населених пунктів Сіверщини, соціально-економічну, церковну та культурну історію краю.

* * *

№ 1

1649, серпня 3. – Табір литовського війська під Лосвом. –

Уривок із листа литовського підкашого Казимира Тишкевича.

«[...] Повідомляю теж в. м., м. м. пану, що це гультайство три дні штурмувало Чечерськ, а на четвертий день само втекло, взявши «язика», який сказав, що частина нашого війська вийшла з Речіці [...]».

(Korespondencja wojskowa hetmana Janusza Radzywiła w latach 1646–1655. Część 1. Diariusz kancelaryjny 1649–1653. С. 159).

№ 2

1649, серпня 3. – Табір литовського війська під Лосвом. –

Уривок із універсала князя Януша Радзівіла про Лоївську битву.

«[...] Сотників, військових писарів, атаманів, осавулів та іншої старшини чимало полягло, чимало живцем до рук наших потрапило з київським полковником, якимось Кричевським, шляхтичем із Брестського воєводства, котрий раніше був у війську Речі Посполитої чигиринським полковником, а до Литви був посланий Хмельницьким як гетьман над військом [...]».

(Korespondencja... Część 1. С. 167–168).

№ 3

1649, серпня 3. – Уривок із листа королівського полковника Кжиштофа Пшиємського.

«[...] Із литовського табору подають як достовірне, що недавно під Лосвом розбито велику кількість цих зрадників. Уже 14 курганів із їхніх трупів насапано, а ще повно на землі валяється. [...] Попи в Лосві бунтують чернь, щоб завчасу відірвалися від козаків, інакше сумний підсумок війни обцяють козакам, а собі також недобре віщують [...]».

(Korespondencja... Część 1. С. 207).

№ 4

1649, серпня 16. – Мстислав. – Уривок із листа смоленського воєводи Є.К. Глебовича.

«[...] Після написання мого листа до в. м. м. пана, прийшов до мене лист, написаний по-єврейськи, написаний у ніч із неділі на понеділок від й. м. пана кричевського городничого. Він повідомляє, що неприятель, прийшовши з великою потугою, взяв паркан і кричевське передмістя й став там табором. Що зараз діється з Кричевом, знає Господь Бог. Із другого боку мені прислано про кіль-

⁸ Дзира Я.І. Вступ. *Літопис Самовидця*. Київ, 1971. С. 39–42.

кість неприятельського війська й прізвища старших такими словами: як тікали з битви від нас, то прийшов на відсіч козак на ім'я Жук. Другий за кілька днів – Кривошапка, третій – Богуш із сином, четвертий – Олешин син, а самого Небабу чекають із допомогою, тому до нас з-за Сожу не йдуть. Кажуть, що всього війська 10 000, крім селян. [...]».

(Korespondencja... Część 1. С. 204–206).

№ 5

1649, вересня 2. – Уривок із табірнього щоденника князя Януша Радзивілла.

«[...] Розгніваний князь й. м. наказав тут же йти під Холмеч, щоб під страхом смертної кари постаралися взяти “язика” й привели його, повернувшись цього ж дня. 16 в'язнів, присланих раніше різними чатами й добре допитаних про все, страчено. Цього ж дня князь й. м. радівся з теслею, присланим із Бихова, щодо побудування мосту через Дніпро й надання матеріалів для цього [...]».

(Korespondencja... Część 1. С. 207).

№ 6

1649, вересня 8–12, 16, 20. – Уривок із табірнього щоденника князя Януша Радзивілла.

«[...] Князь й. м. подав відомість про свіжу підмогу направлену Хмельницьким через полковника Ілляша (Богаченка) військам, які стоять між Лосвом і Любечем [...]».

Між тим дано знати, що пан Погирський повертається з чати [...] і замість неприятельського “язика” привіз мир. Бо під самим Лосвом передня сторожа зустрілася з одним козацьким полковником на ім'я Мужилівський, який їхав із понад десятима козаками. Наші хотіли вдарити по них, але козаки шапками покладеними на канчуки, стали показувати, що йдуть із миром. Потім він зустрівся з паном Погирським, котрий його провів до табору. Перед його приїздом на валах стала німецька піхота з прапорами, а угорська з польською стала з розгорнутими прапорами перед наметом князя й. м. Пани полковники, ротмістри, все товариство зібравшись у шопі й перед шопою, стояли натовпом. 10 вересня. Після богослужіння мав Мужилівський аудієнцію в князя й. мості й дав вичерпну реляцію про угоду, котра стала в Зборові [...]».

11 вересня. Рано зайнявся князь й. м. питанням звільнення земель від ворожої окупації і з цим же Мужилівським наказав переговорити щодо деокупації Гомеля. Для цього князь й. м. призначив чернігівського хорунжого пана Сяножецького, пославши спершу до Смоленського, щоб, коли він із дорученою роботою не впорався, то щоб затримався й чекав під Гомелем на пана Сяножецького. Цьому ж Сяножецькому була придана драгунська рота капітана Маєра [...]».

12 вересня [...]. На обіді князь й. м. мав у себе козацького полковника Мужилівського з козацтвом, також військову старшину й товариство [...]».

16 вересня. Мужилівський був у князя й. м., котрому князь виклавши відомості про бунти й сваволю селян, які не припиняються, сказав, що зі своєї повинності подав і реалізував способи, щоб не вважали це розірванням миру, коли він накаже розбивати й громити селян. Мужилівський просив князя й. мості, щоб він цього не чинив і тут же універсали писані по-руськи послав до цих селян. Котрі князь й. м. розсилав, написавши листа до й. мості пан смоленського воеводи Глібовича [...]».

21 вересня [...]. Запорозького посла з козаками князь й. м. відправив, котрому була дана атестація щодо віддання універсала й. к. мості про укладений мир. Провела його в поле тільки надвірна хоругва князя й. м., а також 150 татарської кінноти аж до Холмечу [...]».

(Korespondencja... Część 1. С. 228, 231–232, 236, 240–241, 244).

№ 7

1651, липня 7. – «З литовського табору». – Лист невідомого до невідомого.

«Z obozu litewskiego de data 7 july 1651.

Niebabę, pułkownika, tym sposobem zniesono, że jako pan Mirski, strażnik, na tamtę stronę Dniepru przeszedłszy, zastał na zakładzie kozaków koni 300, których wyścinal i mało co ich uszło. Ci, którzy pouciekali, dali wiedzieć do Niebawy, że lachi przyszli na to mieście, gdzie ich załoga była, ale nie mnoho lachów. Niebaba, chcąc znieść pana Mirskiego, z wojskiem swoim zpod Czerniehowa ruszył, którego 15000, tamże Niebaba z wojskiem swym przyszedłszy, a nie wiedząc o ksciu j. mci, iż z wojskiem przeprawuje się przez Dniepr ćwierć milę od tego miesca, gdzie pan Mirski stał, tamże uderzył i potkał się Niebaba z tym ludem swym z p. Mirskim. A ksze j. mc. z boku mu zaszedłszy, lubo część jedną z książęcim przeprawiła się, i temy uderzył na Niebabę, gdzie i do strzelby nie przyszło, wręcz ogarnawszy to hultajstwo, wysiekł w pień i nie wiem jeśli ich z kilka uszło. Niebaba sam, wiedząc na sobie ciężar, począł pieszą był uchodzić, gdyż go towarzysz zpod chorągwie pana starosty mozerskiego, dobrze począł dojeżdżać. Tamże długo się bronił temu towarzyszowi i wręcz się z sobą wycinali, gdyż i ten towarzysz zpadł z konia, nie mogąc nań koniem natrzeć, którego towarzysza aż drugi posikował na ten czas go już poniechał (?) we dwóch, gdyż żadną miarą żywsem nie dał się wziąć i gdy go w prawą ręką zacięli, łewą się bronił aż go na placu zabiło. Po tej szczęśliwej igraszce, która się odprawowała 6 prentio (?), nazajutrz wozy z borosznem, nie wiedząc o porażce swoich, szli do wojska swego kozackiego, przy których wozach było 200 kozaków pieszych z samopałami, szli do wojska swego, których wojsko nasze ogarnawszy, wszystkich żywcem pobrali. Więc niówie w tej potrzebie pobrani powiedali, że ich było w połku Niebawy 20000, ale posłał trzy tysiące pod Krzyczów, którzy to i Rosław wzięli, a 2000 posłał dla żywności, a sam Niebaba miał 15000. Zatył mieszczanie czernichowscy byli u kscia j. mci, poddając się, aby tylko samych nie tracono i dzieci owych, a co jest jeszcze kilka tysięcy parobkow, którzy się teraz do Niebawy zbierać począli, mieli byli wydać ksciu j. mci. Ta potrzeba była w 5 milach od Czerniehowa, sam kdzę, jako tatarzyn powiada, pod Lubecz szedł ze częścią wojska, a część pod Czerniehow posłał».

(Держархів у Кракові. Ф. «Зібрання Піноцці». № 363. Арк. 578 зв.–579. Тогочасна копія).

переклад:

«З литовського табору 7 липня 1651.

Полковника Небабу розгромлено у такий спосіб: (литовський) стражник пан Мирський, переправившись на той бік Дніпр, застав залогу в 300 кінних козаків, котрих вирубав і мало хто з них утік. Ці втікачі дали знати Небабі, що прийшли ляхи на те місце, де була залога, але небагато ляхів. Небаба, прагнучи розгромити пана Мирського, вирушив із своїм 15-тисячним військом з-під Чернігова. Коли Небаба зі своїм військом прийшов туди, а не знаючи про князя його мость, який переправляється з військом через Дніпро у чверті милі від місця, де став пан Мирський, то там же вдарив і почав бій із п. Мирським. А князь й. м., зайшовши з боку, вдарив по Небабі, хоча з князем тільки одна частина війська переправилася. Навіть не дійшло до стрілянини, одразу оточивши це гульняйство, князь вирубав його дощенту, й не знаю, чи хоч кілька з них втекло. Сам Небаба, відчуваючи на собі тягар, почав був пішо втікати, але йому добре докучав товариш з-під хоругви пана мозирського старости. Там же довго боронився Небаба від цього товариша; вони рубалися між собою і цей товариш впав із коня, не можучи конем атакувати Небабу. Але тоді інший товариш прийшов йому на допомогу; вже відмовилися від наміру взяти його живцем, бо Небаба ніяк не давався, а коли його вразили в праву руку, то він лівою боронився, аж його на полі битви було вбито. Після цієї щасливої іграшки, котра сталася 6 числа, на другий день до козацького війська прийшли вози з борошном, не знаючи про їхню поразку. При цих возах було 200 піших козаків із самопалами, які йшли до свого війська. Їх оточило наше військо й усіх взяли живцем. В'язні, котрих полонили в цій битві, сказали, що їх було в полку Небаби 20000, але він послав три тисячі під Кричев, котрі і Рославль взяли, а 2000 послав за провіантом, а сам Небаба мав 15000. Після цього в князя й. м. були чернігівські міщани, піддаючись, щоб лиш їх самих і їхніх дітей не було страчено. Що стосується ще кількох тисяч парубків, котрі зараз почали збиратися до Небаби, їх повинні були видати князю й. мості. Ця битва сталася в 5 милях від Чернігова, а сам князь, як каже татарин, йшов із частиною війська під Любеч, а частину послав під Чернігів».

№ 8

1654, вересня 12. – Вільно. – Лист невідомого до невідомого.

«Copia listu z Wilna jednego correspondenta de data 12 septembris a[nn]o 1654.

Już się też wojska koronne i gwardia króla j. mści odzywają, jako mam wiadomości, że jedni około Grodna, a drudzy około Mostów, jednak nie obiecuje się stanąć w Mińsku aż za dwie niedziele. Dobrze w. m., m. m. pan, raczysz pisać, że się w wioskach i w miasteczkach jako wróble na konopiach bawią z tej strony od Połocka nie szła nowina jako to copia listu posyłam pisanego do j. m. pana podskarbiego de data 7 septmtris, a z Głębokiego od jednego karmielity bosego, który tam resyduje, kiedy by było cokolwiek wojska teraz, mógł by co dobrego sprawić i (...)»* ubiec. Jednak j. m. pan podskarbi wyjeżdża dzisiaj nie wie nikt dokąd, znać myśli co dobrego sprawić. Z drugiej zaś strony niepocieszna wiadomość przyszła pocztą z Mińska wczora i to nam przенiosła, że niejaki Pokłowski, banit, przyszedł pod Mochilow w kilku tysięcy kozaków, tam się z Moskwą złączywszy, przywiodł do tego, że się mohilowianie Moskwę poddali i przysięgli, jednak to wymogli mohilowanie, że pana Piotrowskiego tam będącego, kuchmistrza Wiel. ks. Litt., wypuszczono i do Białonice mil kilkanaście od Mińska poprowadzono, który do Mińska przyjechał. Smoleński, Dobrowna i Szkłow pisali do kscia j. mc., prosząc na żywy Bog o proch, nie wiem jakiego sposobu najdą, żebym prochu dodać, daj to, że i dziesięć tysięcy wojska przydzie, tedy nic nie dadzą tak wielkiej potędej nieprzyjacielskiej. Ksże pan hetman jeszcze sam w Mińsku dotąd zostaje, a wojsko rozproszone w Smolewiczach, mil pięć od Mińska, gromadzi, tak pisze, że ich tam się że trzy tysięcy zebrało. Homel także się poddał, tę chorągwie, które tam były kikanasćie, do cara odesłali i lud, a tam Moskwą osadzili. O Wytelsku słaba nadzieja, bo tam się długo trzymać nie mogą, że forteca łąda jaka. Bychów j. m. pana podkancieżego jeszcze mocno trzyma, Sluck w wielkiej trwodze od kozaków to zapewną udają, że Chmielnicki Korzec spalił i do Litwy idzie. Dla tego i u nas w Wilnie trwoga, ale że w. m., m. m. pan, w pisaniu swoim wzmianki nie czynisz, wiary nie daje. Po napisaniu listu mego przyszła nowa wiadomość, że Mohilow poddał, a do Szkłowa Moskwa szturmuje, zamek Jezierzycze miedzy wodami i błotami Moskwa wzięła, kozacy od Mohilowa ciągną do Slucka».

(Бібліотека Вроцлавського університету. ВР. № Акс. 1949/440. Арк. 586).

переклад:

«Копія листа з Вільна одного кореспондента від 12 вересня 1654 року.

Уже теж коронні війська й гвардія короля й. мості відзиваються, як маю відомості, що одні біля Гродна, а другі біля Мостів, однак не обіцяють стати в Мінську аж за два тижні; добре в. м., м. м. пан, зволиш писати, що у селax і містечках, як горобці на коноплях, бавляться. Із цього боку від Полоцька непогана новина, як от копія листа писаного до й. м. пана підскарбія від 7 вересня, яку посилаю, а з Глибокого (нині – місто Вітебської обл. Білорусі – Ю.М., І.Т.) – від одного кармеліта босого, котрий там резидує; коли б було тепер якесь війсьско, міг би щось доброго вчинити і (...)»* запобігти. Однак й. м. пан підскарбій виїжджає сьогодні й ніхто не знає куди, знати замислив щось доброго вчинити. Із другого боку невтішна відомість прийшла вчора поштою з Мінська й принесла нам, що якийсь банит Поклонський прийшов під Могильова із кількома тисяч козаків і там, з'єднавшись із московцями, призвів до того, що могильовці піддалися й присягли московитам. Однак могильовці добилися, що пана Петровського, кухмістра Великого князівства Литовського, який там був, випустили й відправили до Білониці, що у понад десяти милях від Мінська; котрий приїхав до Мінська. Смоленськ, Дубровна й Шклов писали до князя й. мості, просячи заради Бога пороку, не знаю у який спосіб дадуть порох. Навіть якщо й десять тисяч війська прийде, тоді не дадуть ради проти так великої неприятельської потуги. Сам князь пан гетьман ще досі стоїть у Мінську, а розпрошене військо збирає в Смолевичах (нині – райцентр Мінської обл. Білорусі – Ю.М., І.Т.) п'ять

миль від Мінська, так пише, що їх там зібралося три тисячі. Гомель теж піддався, а ті хоругви, яких там було понад десять, відіслали до царя, а там (в Гомелі) поставили московитів. На Вітебськ слабка надія, бо там довго триматися не можна, фортеця слаба. Бихів й. м. пана підканцлера ще міцно тримається. Слуцьк у великій тривозі через козаків; як достовірне подають, що Хмельницький спалив Корець і йде до Литви. Тому й у нас у Вільні тривога, але оскільки в. м., м. м. пан, у своєму листі про це не згадує, не йму цьому віри.

Після написання мого листу прийшла нова відомість, що Могильов піддався, а Шклов московити штурмують, замок Єзерище між водами й болотами московити взяли, козаки від Могильова йдуть до Слуцька».

№ 9

1664, березня 23 (13). – Батурин. – Дарча.

«Выпис с книг міських батуринских літа от нароженя Сна Бжия тысяча шестсот шестдесят четвертаго, мѣся марта третегонадцят дня.

Перед намы, Хомою Мыхайловичом Гнилозубом, сотником на тот час батуринским будучом, и при нѣи будучих Андрію Ивановичу, атаману городовому, и Ивану Петровичу, войту на тот час батуринскому будучому, и при всем уряді нашом міском славетный Сава Гаврилович Полонец, міщанин батуринский, доброволне ради спасения своего на мѣстѣ батуринский сѣтля Хсѣа Миколая Крупицкого власною своею працею добытый камень, нікому ні в чом не пенный и не заведеный в мѣз (...)» млинѣ вѣчными часи надает, отдаляючи от того самого себе и всих (...)» близких и далеких своих кровных, иж ся в тое вѣчными часи втручати не мают, тилко цале и ненарошоне при виш описаным монастыру за игуменства на тот час велебнаго в Бгѹ гсѣд на отца Исакия ест отданный и в потомные часы мает заставаты, на що для ліпшой віри и певности казалисмо до книг наших міських записати. Що ест вписано и сес выпис слово в слово ест с книг выписанный, по[д] печатю и подписом рук особ устне упрошеними.

Иван Петрович, войт батуринский, рукою власною.

Устне прошенный о подпис руки Хома Мыхайлович Гнилозубенко, сотник вишеописанный».

(БПАН. ВР. Спр. 272. Арк. 40. Оригінал пошкоджений, скріплений печаткою. Запис на звороті: «Выпис с книг батуринских на камен середний в(...)»вов млинѣ на Сейму стоячим (?)»).

№ 10

1664, травня 30 (20). – Козелець (?). – Судова ухвала.

«Року 1664 мѣся 20 дня.

В справе Ящых, козачки козелское, з Максимом Онисковичем, которая оного турбовала з Дмитра Коломыйца о долг зол[отих] сто винную за горілку. Которую горілку так Максим, яко и Дмитро в помененное Ящых брали прошлого року заедно, аже Максим, яко и сама акторка просила(?), тогды ж оной свою част уистил. А на оном Дмитру и до сых час долг оный, яко ест затим, же он гдес за Днепром знайдется. А упомененная Ящых узнавши в рок вже того ж Максима, который на тогды ж жалующойся выйстил правне оного за Дмитра Коломыйца турбовала, домовляющыся. Так пред судом атамана городского Аньдрея Гавриловича, яко и пред майстратом миским, якобы Максим и за того Дмитра міл быт порукою, зачым того, иж нічим протестующаяся не могла, абы Максим оной был порукою довести як суд атаманский од турбации Ясковое Максима уволнил, и мы его з децизии наше волного чыним. Нігде у суду оная под виною такое ж вышменованое сумы его, Максима, не мает турбовати, ані о тое права на него обновляти. Про памят потребуемому тое до книг казалисмо записати».

(БПАН. ВР. Спр. 280. Арк. 3 зв.–4. Оригінал).

№ 11

1664, липня 31 (21). – Козелець. –

Розгляд справи про образу козачки та примирення сторін.

«Року тисеча шестсот шестдесят четвертого мѣся июля двадцать первого дня.

Перед нами Андреем Гайдою, судею полку Киевского, Марком Горячкою, сотником козелским, Аньдреем Гавриловичом, атаманом городовым, Самуйлом Брилевичом, вуйтом, Иваном Борсуком, бурмистром, райцы и лавниками сего вышменованого року на справах меских, ведлуг права заседающыми, сталася обоюполная угода меж Федором Коломыйцем, козаком сотні Козелское, а меж Татяною Василевую Лишковой, по первом мужу Семеновою Волошковой о посвар з давной весні межы ными сталый. В котором посвару (...)»ивости не затриманой оный Федор Коломиец помененную пані Василевую Лишковую неслушне был помовил и неучтвое на дом еі волный злодейство якоес задал. К тому и еі самую вшетечницю, а неучтивога малженства жонку назвал. До чего ся преречоная Василева Лишчиная первого малженства Семенова Волошка не почуваячы, а с того правне неслушне хотячыся вывести и почтивостю первою цноту собі нічим ненарушоную, нагородити. О тое перед суд наш сполный помененного Федора Коломыйца запозвала и с того учтивося одводячы оного о довод аprobante. Якож оный Федор на жалобу и одповід еі, Василевое Лишчыное, ставшы перед нами, того нічим так сам, яко и свідками оной не доводил и довести не мог, леч одповедал, же мовит в посварі которого часто звыклисмо заживати в незгоді сусідной всего мает быти и всяко ся промовит. Суд теперешный контроверсий обох сторон выслушавшы, и почтивост так еі Василевое Лишчыное, яко и Федора Коломыйца, поневаж то ся з запалчывости стало, уважывшы, наказал: абы Федор Коломиец помененную Василевую Лишчыную во всем погодил и яко зацну белоклову, где добра свої мающую, при первой еі учтивости волне без нарушения своеі почтивости, яко и сам ест зацным, погодил и оставил. Яко ж оный з урядовое из сполного суду декретом вынайденым кос-

тентуючыся, доброволне за вложенем в то людей зацных мещан козелских з нею, Василевою Лищчыною, на компромис ку суду (?) вічну зыйшлися погодилися и яко первой она при почтивости ненарушеной знайдовалася и дом еі од того был чыстым и тепер при почтивости зостала. Где и мы, уряд сполный при славі первой з дедизной и узнаня нашем оную заховавшы, тое варуем, абы од сего запису на всі потомные часы так сам Федор Коломиец, жона, діти и потомки его, яко хто колвек з людей посполитих розных тим присловиском и неслушною доганою оной не важился домовляти и такое калюміі, яко на волный од того еі дом зводити, под зарукою на взрущителя тоей угоды и того вечыстого запису на его мліст пана полковника киевского зол[отитих] пол[ских] триста, а на пана сотника и уряд миский козелский за кождым разом зол[отих] сто. Счо все чынитимет коп по сту грошей и под нагороженем шкод накладов. А по заплаченю тоей заруки и по нагороженю не под накладом пред се тот запис и вечистая их угода при своей зуполной моци зоставати и захована быты мает. Счо про память за потребованием обох сторон до книг міских козелских казалисмо записати. Счо ест записано».

(БПАН. ВР. № 280. Арк. 4–5. Оригінал).

№ 12

1685, березня 29 (19). – Нові Млини. –

Лист новомлинського сотника Григорія Самійленка до Олександра Стрижевського.

«Мой ласкавый приятел, мосци пане Александер Стрижевский.

Взаемным способом в. м. увенеровавши, всіх добр и помешканя счастливого міти зычим и неотмінне приям. Счо стороны подданого панского писалес в. м. о уменьшение викладу за проступком его низким Городиского о за спустошене ліса Гриценькового, в котором зрадьливие поступючи, нецотливие чинили в ден рубали, а вночи возили, таковых годило би ся яко злодеев укарати, а не миловати. Прето, як он поведил в. мс., викладу много на нюм тилко самум упоминается, а на Городиском уволил. То оный подданий панский обмилне в. м. мс. повідивал. Правда то ест, же много викладу тратил, затим, счо за упартостю их много подьтрадиговалися о спустошене. Тому не дивуйся в. мс. Одно на винного засилали шкод людей в ліс глядіти, то перва тратил много. Другое на врадї нашом утягаючи много ся правовали, а годити. О що жалоба ишла, споро не хотіли. А кгда пришло до попираня шкод ових, якие оглядане великим спустошенем, зволікали на других подданных паньских там себе ж за побудкою неростропную яко за початко[м] (?) своим до утрати привели. Еднак же, не поткавши Гриценько, на иньших учинил з ними угоду на десяти копах, отриваючи свою половину, сей подданий панский за виступок свой тим способом шест золотих дал готових, а за остаток узичивши собі и ришту (?) в семи золотих лошака Гриценькова до виспособления грошей вручил так, ижби не міл он, повідаючи при людех годних, до тижня семи золотих отдать Гриценькови. Теди вічними часы коня упоминается не хотіл, а Городиский також уприсивши о свою половину, з викладом и шкодою на пяти копах и до двох недел зспособитися поднялся. Так ся справа их точила-се, а не так, як сей Чловек говорил. Трудно нам присиловати albo угоду их перемінити, бо нам латві (?) из Городиским до скараня, нижли с подданными панскими турьбующися, в заводи ходити. Радибисмо на жаданье в. м. м. пана тое учинити, тилко ж неспособнисмо проступних тяжаров добрами своими закладати и не приохотимо шкодующого.

При том освідчивши, отдаю мене приязни любовной в. мс., моему приятелеви всего добра зичливий и рад служить

Григорий Самуйленко, сотник новомлынський.

3 Нових Млинов року 1685 марта 19».

(ІР НБУВ. Ф. II. № 14546. Оригінал).

№ 13

1685, червня 11 (1). – Козелець. – Запис про арешт двору.

«Арешт двора Яковового, его млісти пну Григорию Карповичу, полковнику киевскому, июн 1 1685.

Пред вышеписанным урядом міским презентовал его мл. пн. Григорий Карпович, полковник Войска их црського прістлого Запорозкого киевский, облик на шестсот зол[отих] данный ему от Якова Ивановича, мещанина йшого козелского, который не заставлял у Козелци, а термін одання тоі ум(..)* прошел. Варуючыся, яко пригоды за тую сумму положил арешт на двор стоячого об межу двора Лаптикова на плечу лежачий в ринку близко Вовчихи на плечу коморном ринковом. Которих добр жадным правом не повинен ніхто взяти без відома его млісти пна полковника и нашего урядового варуем, що и до книг ест записан»

(БПАН. ВР. № 280. Арк. 62).

№ 14

1685, липня 22 (12). – Козелець. – Запис, який містить угоду.

«Запис обляты листу, то ест угоды пна Юрия з Сулимою.

Року вышьписаного и мсця дня 17 дня.

Перед тим же вышьписаным урядом міским постановившиися персоналітер пан Юрий Иванович, бурмистр наш козелцкий, ку записованю до книг йших міских козелецких подал пер облятим лист, учиненную з Сулимом угоду, жадаючи абы был принятый и до книг вписанный. А то лист слово в слово так ся в собі мает:

Року 1685, мсія июля 12 дня. Перед нами, Григорием Карповичом, полковником киевским, ставши очевисто учтивый Юрий Иванович, бурмистр козел[е]цкий, освідчал жал свой и безчестие, заданное от Фоми Сулими, жителя козелецкого, в тот тенор: Якобы он, Юрий, тайным способом

роскоповал давно учинені копци сумеж ґрунтов и гайков своих и Сулиминих и хворост у гайку Сулимином рубал. А дорікане тое позлодіючое многократно поносив Юрий от Сулими публице на ринку, в ратушу, яко и перед судом полковым, именно пред паном Павлом Александровичом (Лясковським – Ю.М., І.Т.), обозным, Гаврилом Карповичом (Жилою – Ю.М., І.Т.), сотником (козелецьким – Ю.М., І.Т.), Михайлом Ивановичом, атаманом городовым козел[е]цким, и при многом на тот час будучом товаристві войсковом, особно при притомности Василя Коробки, войта с колегою. Которого то Юрия Ивановича, уважаючи первій без бытности нашої оные полковые вышп[о]менути особы слухным своим узнанем с повістей розных свідков вынайшли вынним Сулиму и казали цале Юрия годити и перенаходити в заданном безчестіі против якого наказу судового ставши упорно, Сулима отволюс с тим заводом до суду власного нашого. А так мы, полковник, особю ншою засівши на місцу звичайном, прибивши в домовку сполне описаними особами полковими и міскими, тот завод истотній важилисмо. А кгда за данем судовых особ и за посвідченем продавцов тих кгрунтов, именно Романа Сараченка и Исаия Шивоненка, оказалась вина повторе на Сулимі, tedy сам Сулима винным себе узнавши, безчестие Юрию выражоное на себе принял, и во всем досконале погодил и яко честного человека при чести належной в потонній часы заховуючи, просил нас о лист сей ревокуючий заданного безчестия. Який кгда росказалисмо слушне выписати, прето руками своїми отдал Юриеви. Змоцняем tedy сим листом нашим и именуем талярей сто до шкатули войсковой, хто б міл над сию повальную ревокацию задавати яко безчестие Юриеви, люб он сам, Сулима, албо жона его и діти кривные, близкие и далекие. Але яко уморяем вічне тот завод так и границ уже болш тим своим кгрунтам и ліскам над давное умоцнене и копци не повинны обополене Юрий и Сулима чинити. Що руками власними при печати полковой умоцнивши, далисмо сее писане в Козельцу, выписаного часу.

Вышп[о]менованый Григорий Карпович, полковник Вой[ска] их цар[ского] прес[вітлого] вел[ичества] Запороз[кого] киевский.

Климентий Радич Завицкий, писар на тот час киевский, устне прошоный от Сулими о подписі руки.

Который то лист до книг принято и вписано».

(БПАН. ВР. № 280. Арк. 79–79 зв.).

№ 15

1688, лютого 23 (13). – Батурин. – Дарча.

«Запис легации двора и пол[к]а на монастыр Межигорский от его м[л]сти п[а]на Михайла Вуяхевича, суді Войска их цр[к]ского пр[е]ст[ого] в[л]чства Запор[озкого] енералного, року 1688 феврал[я] 13

Перед нами, Григорием Кривецким, войтом козелецким, Юрием Ивановичем, бурмистром, Парфеном Радичом и Иваном Проскурненком, райцами, Игнатом Страшенком и Семеном Подгаецким, лавниками, постановивши персоналітер честный господин отец Ириней Брудніцкий, иеродиякон м[н]астира общого Межигорского киевского, до книг наших міских козелецких подал пер облятам лист добровольный мененного монастыра законникам данный от его м[л] п[а]на Михайла Вуяхевича, суді Вой[ска] их цр. прес. влч. Запор[озкого] енералного запис на двор, стоячий в місте Козельцу и ґрунта тут же под містом лежачие, (як в собі тоже запис ниже писаной мает), просячи, абы оный был принятый и до книг наших вписаный. Который мы казали пред собою читати и так ся в собі слово в слово руским писмом писаный мает:

Я, Михаил Вуяхевич Височинский, сполне з жоною моею Екатериною Жукинскою чиним відомо сим единомыслным добровольным записом нашим тепер и в потонній всі часы, иж мы з волі и побожности своей ку містцам стым киевским, звлаща уже будучи у літех подешлише, а варуючи, абы добра нам от Бга данные лежачие и рухомые, дідизные и през нас набытие в ненадежное владіние и заживание по смерти нашої не пошли, надаем на обытел стую Межигорскую киевскую цр[к]ви Преображения Г[о]сп[од]ня ґрунта наши власные и нікому не пенные дідизные, то ест двор стоячий в Козельцу подля цр[к]ви рынової С[в]я[т]о[го] и поле нше до того ж двора належащее, прозываемое Столпці, лежачое тут же под Козельцом над рікою Острем в таковых границах: од міста от Петлишиного бывшой, а теперешне п[а]на Яковового Солонининоного окопаного поля до Яцкового Пушкаренкового поля, а оттол межею до Попенкового хутора аж до гостинца старого Острицкого. Тим гостинцем ку Козельцу в долину с поля котячую аж в ріку Остер, откол почалася граница в вічные и непорушны часы, абы его м[л], отец Феодосий Васковский, игумен межигорский, со всею братиею и по них наступующие отци оным полем ншим пахатным и двором владіли и всякие пожитки на помененную обытел стую Межигорскую киевскую з него без всяких перешкод приобрітали и отбирали и ку найліпшому пожитку обывтеле своей з братиею своею оборочали, а нас, вписавши в повседневный синодик и поменение и родителей наших обоих, при офірах безкровных о отпуцене гріхов и с[в]я[т]існей Г[о]д[и] Б[о]г[а] молили От которых то кгрунтов наших сами себе и всіх кривных наших, близких и далеких, в вічност отдаляючи для (...) п[е]вн[і]йшого надання даем сее наше добровольное писмо до рук мененному его м[л]сти гдину отцу Васковскому, на тот час игумену межигорскому киевскому, с подписом рук и имен наших.

Діялося в Батурині року Бжого 1688, м[с]ця феврал 10 дня. У того запису при печати такий подпис рукою власною его м[л]сти п[а]на судді енералного писаный

Сию нашу легацию своим и малжонки моей именем подписую Михайло Вуяхевич Височинский, судя Войска их цр[к]ского пр. Запороз[кого] енералный.

Которую легацию и запис за просбою вышп[о]мененного иеродиякона до книг наших міских козелецких принялисмо и вписали».

(БПАН. ВР. № 280. Арк. 75–75 зв. Оригінал).

№ 16

1688, липня 19 (9). – Купча.

«Запис плещу пані Агафії Костантинової Солонинині, полковникової киевской, от Мойсія Мандиченка.

Року 1688, июля девятогонадцат дня.

Перед нами, Юрием Ивановичом, бурмистром козел[е]цким, и войтовское засідаючи місце, Парфеном Радичом, Иваном Проскурненком, райцами, Игнатом Страшенком и Семеном Подгаецким, лавниками, ставши очевисто учтивый Мойсій Мандиченко ку записованю до книг нших міських козельцких зезнал явне, ясне и доброволне тими словами:

Пане уряде, що небожка matka йша, Марія Василюва, міючи своєю працею набытий двор, стоячий в місті Козельцу на рогу протыв цркви Спської, лицем на ринок, боком об межу двора Кулбачинского, к тилу двора Романишиного, которых плещи обадва зостають купным правом в держаню єї мїсти пані Агафії Костантинової Солонининой, полковникової киевской) еще за живота своего продала мененной пїні Костантинової Солонинині, полковникової киевской, за двісті золотых. От которой як взявши до рук своих тие всі гроши, вічне ся того двора вырекла. Так и я тепер вырекаюс и в дохоженю оногo нікому по собі не зоставю найменшого приступу к упоминку вічними часы. Але волно ест єї мїсти тим плещем, як и двором за живота матки нашої радїла, так и тепер диспонавати кому хотя дати, продати, заменати и як найліпшей поступовати ні от кого не обавляючися найменшого утиску и перешкод так мене самого, жоны, дітїй, близких и далеких кривных наших под закладом других двохсот золотых и нагороженем затим идучих шкод. При котором своем вечистом того плещу зезнаню просил, абы для потомной памяти до книг было записано. На которого просьбу и записалисмо».

(БПАН. ВР. № 280. Арк. 79 зв.–80. Оригінал).

№ 17

1689, квітня 25 (15). – Купча.

«Запис двора, лежачого в Чемері, Даниелю Солонині, зезнанный от Марі Кучовни Гавриловой Шиленковой. Року вышъписаного и мсїа, дня 15.

Перед нами, Юрием Ивановичом, войтом, Карпом Колесниковичом, бурмистром, Яковом Катричем, Василием Лагойком, райцами, Кирилом Рудченком, Стефаном Иосифовичом, лавниками, ставши очевисто учтивая Марія Кучовна Гаврилова Шиленкова с притомностю синов своих Лукяна, Петра и Якова до книг міських, зезнала явне, ясне и доброволне (...)»*ровали двор свой власный, нікому ні в чом не заведений ані пенный, лежачий в селі Чемері з двома огородами в един скупленый, прозиваемие Яновщина и Бородиновщина, до тих огородов приналежними нивями Даниелю Солонині, писарови полковому киевскому, ему самому, малжонце и сукцесорам его вічними часы за певную и готовую сумму золотых пятдесять. Которую пані Гаврилова з синами своїми до рук своих отобравши тот двор с плещом, мененными огородами, з садом вишневым и нивками, мененному п. Солонині подали до спокойного держаня и уживаня. А себе самую и діти самих себе, близких и далеких кривных своих вічними часы отдалили, даючи ему, помененному п. Солонині, в том дворі и во всіх до него приналежностях таковое право и волност, якоев пред тим сами міли. Которому то пререченому п. Солонині от сего часу волно ест и на потом будет тим двором яко своею власностю диспонават, кому хотя дат, дароват. продат и як хотя на свой пожиток оборочат, ні от кого не обавляючися найменшого утиску и перешкод под закладом других пятдесяти золотых и нагороженем затим идучих шкод. Которой вічистой продажи вышъписанных особ и мы, вышъписанный уряд, чуючи за просьбою обох сторон до книг наших міських принялисмо и записали».

(БПАН. ВР. № 280. Арк. 85 зв.–86. Оригінал).

№ 18

1690, лютого 13 (3). – Нові Млини. – Лист новомлинського сотника

Григорія Самійленка (Самойловича) до старости с. Нехаївки Лук'яна Василевича.

«Пане староста нехаевский.

Не відаю в чию то надію тое чинеш, же козаков приймеш до подданства. Бо їдиз я мію таке розказане от самого ясневелможного и всіх нас мїстивого добродія его мїсти пїна гетмана, жеби жадного козака сотні своей нікому не попустил в подданство. А ти на розказане тое важисся чинити, же послалем первіе козака своего городового по тих противьников, котрих зъдавна козаковали и служили, еще их отці под сотнею, так теж и они на тих же волностях козацких зоставали. А ти их до мене не подал, по котрих вчєрашнього дня посилалем трох козаков своих, а ти и тим не видал и мало самих не позабивал. Що еще говориш, жеби я ис сотнею вьсею пришоу по и их (?), то подобно хочеш з нами войну точити за вьласних наших козаков, же (?) нам кажеш до себе ис сотнею приходити, а як до Нехаевки не прибирался на войну. За котрое свое спротивьлене сподівайся міти заплати не що доброй дай Бже щасливий приход ясневелможного его мїсти пн. гетман до Батурина, бо певне донесу то самому добродієви, що ти за козаков велиш нам ис сотнею приходити. А тепер ко Дєсе присилайте Ярошенков и Остапа Фогла. А если их и нам не пришлеш, то певьне в городі кажу ваших мужиков килко забрати. Аж поки их до нас не пришлеш, поти будут в нас ваши мужики сидіти. О том до в. мїсти пишу и Бгу поручаю.

З Нових Млинов февруаря 3 1690 року.

В. мсці зичливий приятел Григорий Самойлович, сотник новомлинский, рукою».

(ІР НБУВ. Ф. II. № 14611. Оригінал).

№ 19

1692, жовтня 28 (18). – Батурин. – Купча.

«Выпис з книг міських ратуша батуринського.

Року тысяча шестсот девяносто второго, мѣся оковрива, осмогонадцет дня.

Перед намы, Дмитром Нестеренком, сотником, Гордієм Хрисановичом, атаманом городовым, Лукьяном Филоновичом, войтом, Самойлом Григориевичом, бурмистром батуринскими.

Ставши очевисто, Грицко Иваненко, резник и обивател батуринский ясне, явне и доброволне без жадного примушення, ані теж з намовы людское, толко з власной своей доброй волі сознал, иж плях из будинком на нем стоячим, який ест найдуючийся на предмістю, за брамою Митченскою в межах дворов, з одной стороны, Матвія, зятя най(...)*ксонового, з другой Семена Калачника, добра свої власние никому ні в чом не пенние и в жадной суммі не заведенный, продал за готовую и сполна отліченную сумму, то ест за сто и сорок золотых, превелебному в Бѣгу его мыл. гѣспдну отцу Ипатию Горбачевскому, игумену мѣстра Мгарского лубенского, з братиено тоя ж де обытели на вічніиы часы. От которого проданого двора речоний продавца отдаляет сам себе, жону, дітей и всіх своїх покровних, близких и далех(!), жебы в тот проданный двор, жадним правом и ніякою близкостю припущени бути не мают и мочи не будут, а преречоному отцу игуменуви з братиено в посессии мѣстрской тот двор міючи спокойне оной уживати, дати, продати или як хочия на пожиток мѣстрский оборочати не узнаючи ні от кого жадное перепони ані турбачіи. Уряд того доброволного и устне оповідінаго продажного сознания выслушавши, за потребованем стороны, веліли до книг міських ратуша батуринского записат и ест записано, з которих и сей выпис и звиклой печати міской и подписом руки писарской (...)*

Леонтий Клищенко, писар міський батуринский рукою».

(БПАН. ВР. № 272. Арк. 17–17 зв. Оригінал, завірений печаткою).

№ 20

1693, серпня 30 (20). – Нехаївка. – Лист нехаївського старости Лук'яна Василевича до компанійського полковника Іллі Новицького.

«Млстивый мѣці добродію мой.

До ознаймения в. мѣці пѣну преподаю: строны тютюну, который сторговали короповьці на имя Игнат Рудий з двома товаришии, именно: каменный тридцят. Теди отважилом и записанный от них и на них церегграф одержалем, который и посылаю ку в. мѣц. мѣці пану, а за готовые гроши продадем того ж тютюну каменный двадцят и три. Камен ціна по польталяра. Що того тютюну выйшло всего каменей пятьдесят и три. Сіно, которое косили на Усорочи в законников, скидалисмо скирт чтири, а собі законники не взяли ни одной копици. Тилко отповіл нам сам игумен: до уздрения з в. мс. мѣці пѣном устне розмовити! Тут теж ознаймую и строны збожжа жжатого мні (?) нажали, жита нажали сто и тридцят коп, а ярины, овса нажали коп сто тридцят и пят. А строны винников млстивый добродію, ознаймую: далем тепер нового борошна на кадку нехай прежде отмовьялис борошном злеглым. А тепер хвала Бгу к осени проходить и борошно новое, а не не могли б по прежнему то хита переменить, жеби не псовали борошна. И то до ознаймения в. мѣці мѣці пѣна преподаю: по отході того бувшого старости Ивана Заіка отобралем гусей 14, качок 20, а инших рухомих речий господарских жадного посудку не тилко миски и ложки не оставил, аж у людей на ново господарство мусіл доставати. К тому млстивый добродію той то Заіка зостае тилко на (...)*. Подобно хочет и мене не обвинуя (?) звести яко инних, о чом не могу розуміти: чи он мене повинен слухати или я его. Сие до ознаймения в. мѣці пѣну преподавши, зостаю назавше слуга твой пѣна моего млстивого

Лукьян Василевич.

З Нехаевки августа 20 року 1693».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. № 14530. Оригінал).

№ 21

1695, квітня 8 (березня 29). – Борзна. – Лист Михайла Миколайовича до компанійського полковника Іллі Новицького.

«Мѣци пане полковнику, мой велце мѣци пане и великий добродію.

Міл бым то собі за великое иньгуманитатем, гды бым при поданой оказии найнижчого моего поклоні не міл писати, зычачи в. мѣсти, моему мѣци пану и добродіеву, так теж еі млсти паней добродіицой моей, доброго здоровья и щасливого повожения от Гѣсда Бѣга веспол от Бѣга данным потомством на многие літа. Рад бы я сам в. мѣсти, моему мѣци пану и добродіеву, поклонівсе, толко тепер не маю часу. Аще Гѣд позволит свят дочекати, то по святых не омешкаю поклон свой найнижший моему мѣци панству отдати. Так теж еі мѣц панна Адария, цорка в. мс. мѣци панства, низко кланяется и в добром здоровю зостае. Ознаймую в. мѣсти, же псалтыр вывчила и акафісты доучует. Що в. мѣсти, моему мѣци пану и добродіеву, ознаймивши, ласце и млсти вашей панской отдаюсе.

В. мѣсти, моему мѣци пану и добродіеву найнижший слуга и зычливый приятел Михаил Миколаевич.

З Борзны мѣца марта 29 дня року 1690».

(ІР НБУВ. Ф. ІІ. № 14601. Оригінал).

№ 22

1696, травня 16 (6). – Чигириндіброва. – Лист компанійського полковника Івана Максимовича (Рубана) до Іллі Новицького.

«Милостивый мой добродію.

Сими часи дано мні з Ромна знати о забитю одного товариша нашего на смерть, а другого тиранско побито от жителей роменских. Прето я о таком тиранском забойстві, поневаж оние и так рок

Мороза забили, заносючи скаргу ясневельможному рейментарови, посилаю п. писара свого в Батурин и прошу покорне в. мосці пна добродія и отца о подане п. писарови моему ваше панское инь-формациі, ежели тих людей забойцов условная прозба наступит, мощно було б писареви ехати до Батурина или может ціле и его мл. полковник лубенский тую справу декретовати. О тое повтор[не] пнское мл. просячи, а самого себе з поволними услугами моими звиклой ласце вручивши, застаю в. мсти мосці пну и милостивому добродієви моему во всем зичливым и поволним до услуг его црського прстлого влчства Войска Запорозкого полковник комонний Иван Максимович Рубан.

З Чигириндуброви мая 6 1696».

(ІР НБУВ. Ф. II. № 14625. Оригінал, завірений печаткою).

№ 23

1697, не раніше лютого 4 (січня 25). – Путивль. – Розписка.

«В сем году генваря в 25 день путивлец Никита Иванов син Малого з женою своею и з дітми дал сию росписку Глуховского уезду Петропавловского монастыря игумену Димитрию з братиею в том, что владіт ему, игумену, з братиею на речке на Клевені у Хвостова селища у Везионской мелниці моім, Никитиним, жеребем, что мні, Никите, в той мелниці (моім, Никитиним, жеребем) доводитца на мой жеребей, до Василева дни Кесарийского (1 січня за старим стилем – Ю.М., І.Т.) впрдбудущего сз [7]206 (тобто 1698 – Ю.М., І.Т.) году. А взят мні, Никиті, за тот свой жеребей на нем, игумене Димитрию, з братиею за год сім рублей полских чехов. И в тот свой мелничной жеребей мні, Никиті, и моей жені и дітем к ним, игумену Димитрию з братиею в год до вышшей писанного срока не вступатца а братьям, игумену з братиею, с той мелниці всякой хліб мой, Никитин, жеребей до вышшеписанного срока. А будет я, Никита, или моя жена и діти учнем к ним, игумену з братиею, вступатца или хліба брать не дадим и в том харчей каких доставим, и ему, игумену Димитрию, з братею взят ті свої харчи, что ему станет на мні, Никиті, и на моей жені и на дітях по сей росписки удвое. В том я, Никита, ему, игумену Димитрию, з братиею и росписку сию дал при зацних и віри годних людях: Матвію Евфимовичу, майстеру каменного діла, Феодору Лаврентьевичу, майстеру оконного діла, жителейх царствующаго града Москви, и при Стефану Татарину, путивльскому жителю».

Запис на звороті: «Росписка Галчина за год прошлый 1696, за сей год 7 рублей дано при Матвію Евфимовичу, майстеру каменного діла, вмсто Никити Малова Галки по его прошению диякон Иннокентий руку приложил».

(БПАН у Кракові. ВР. № 267. Арк. 11. Оригінал).

№ 24

1698, не раніше січня 22 (12). – Путивль. – Розписка.

«Се аз путивлец Никита Иванов син Малого з женою своею и з дітми дал сию запис Глуховского уезду Петропавловского мнастиря игумену Якову з братьями в том, что в йнішнем [7]206 году генваря 12 дня взял я, Никита, з женою своею и з дітми у него, игумена, з братиею осм рублей денег полских чехов, да хліба мірою глуховскою осмачка ржи, осмачка пшеници, да кабана, да мірка пшо-на, тридцят квартал вина, а за ті денги и за хліб и за все вышшеписанное поступили мы, Никита, з женою своею и з дітми ему, игумену, великого государя жалованья, а свой мелничной жеребий кромі иных жеребов в каменях и в толчях и в валушах, что в Путивльском уїзде нам реки на Клевене у Хвостова селища, владіт ему, игумену, з братьями в той вишшеписанной мелниці тім моим жеребом з йнішняго [7]206 году з генваря по вышшеписанное число. А нам, Никите, из женою и з дітми к нему, игумену, з братьями, в тот свой мелничний жеребий ни во что не вступатца никоторыми ділы ни оттяговат и от сторонних людей и откупщиков и о всяких кріпостей очищают в том году харчей убытков никаких не доставит. А тот мой мелничной жеребей в том году никому не продан и не заложен и не поступлен и ни в какие кріпости не отписан кроме его, игумена, з братиею, также и впрд мне своево мелничного жереба в тот год никому не продават и не закладыват, и не поступатца, и ни в какие кріпости не отписоват. Только мне, Никите, и жене моей и дітям в том мелничном жеребі маю хліб про свой обыход 6 четвериков старою болшою мірою. А буде я, Никита, или моя жена и діти учиня к ним, игумену з братиею, в тот свой жеребей не выждав году, учнем вступатца или хліба брат не дадим и в том харчей каких достават и ему, игумену Якову, з братиею взят ті свої харчи, что им стает, на мні, Никите, и на моей жені, и на дітх по сей росписки взят удвое. В том им я, Никита, ему, игумену, з братьями и росписку сию дал.

К сей записи иеромонах Геннадий вмсто путилца Никити Малого по его велению руку приложил. (...) * 1698».

(БПАН. ВР. № 267. Арк. 13. Оригінал).

№ 25–26

1728 р. (?). – с. Грицівка (?). –

Скарга братів Себастьяновичів гетьману Данилу Апостолу.

«Ясневельможний мсіці пне гетмане, нам премилостивійший пне и единонадежднійший добро-дію.

Жалостне доносим ясневельможности вшей, что села Грицовки жителі універсалом антecessора вельможности вшей во владіние матці ншой з нами опредѣление, не хотят подданского своего отда-вати послушенства. И хочай о том з суду енерального были послани два указы до наказного полков-ника прилуцкого пна Петра Носенка, чтоб он приказал по прежнему матку йшу з нами в поддани-ческом их звании слухат, однак оны, явившись ослушными и прибывши сюда в Глухов, были чолом вельможности вшей на брата йшого Ивана Себастьяновича в затіянних им обидах, почому ясневел-

можности вшей указом чинено слідствие. Понеже забойства и насилного у их грунтов отнята на брату йшем Ивану Себастьяновичу не явилос и они в дом уехали. Да и поп того села Грицовки Андрей, узнавши чело[би]те свое, на нас подаванное, б[у]дет неправое, дал нам собственноручное свое писмо, что нас вперед турбовати не мьет. Якое мы я[сне]вельможности вшей при суппліці сей презентуем и притом всепокорст[вен]ніше просим ясневелможности вшей в том милостивійшого размотения и чтоб они, грицовские жители, нам отдавали послушенство, до полковника прилуцко-го наказного указу

Ясневелможности вшей премилостивійшого нам п[ан]а и единогонадежднійшого добродія, нижайшие слуги бунчуковий товариш Иван да Матвій и Васил Себастьяновичи».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 54199. Оригінал).

№ 27

1728, до жовтня 23 (12). – с. Грицівка (?). –

Скарга Давида Романченка гетьману Данилу Апостолу.

«Ясневелможний м[і]стї п[ан]е гетмане, мні всемилостивійший п[ан]е п[ан]е и добродію.

Я, нижей мененний, падиши до стопи ног вшей велможности, моего всемилостивійшого п[ан]а и добродія, вношу мою жалобу повторне на п[ан]а Ивана Себастьяновича, владілци грицовского, в том [что] покойний отец мой Раман Горкавий з швагрем своїм Василем Шрамченком, козакова в полку Лубенском сотні Роменской, селі Бацманах (нині Роменський р-н Сумської обл. – Ю.М., І.Т.) и под час великого войска бил он в поході, а потом зайшов бил на той бок Днепра до городка Смілого, где жиючи, козацкую ж отбувал повинност. И шведского году мене, Давида, с[на] своего, з п[ан]ом Галаганом, полковником йнішним прилуцким, посилал в січовую потребу, а по шведской баталії тож мене посилал под Дерден (Дербент – Ю.М., І.Т.). Кгди мой отц на той Днепра стороні помер, в тот час я з маткою и братами перейшолем в оное село Грицовку, в сотні Срібранской будучое, жити. О чом Панченко и Яков Саенко, товариство того ж села Грицовки, извістни найдуются. Якого время оное село Грицовка било уже во владіні покойного Андрея Себастьяновича, тогди еще писарем полковим прилуцким будучого. Которому гди обявлялем, же отец мой служил козацко, на якого м[і]стї и я з братом буду служити козацко. Теды он отказал мні на тое: “Еще до которого часу козакуйте при мні, як и протчие сотенние мні, для посилок определение козаки, служат казацко ж”. Теди он отказал мні на тое: “Еще до которого часу козакуйте при мні як и протчие сотенние мні для посилок определение козаки служат козацко. А когда при мні жити не похочете, волно вам будет, коли нибуд под сотню похилитися”. О чом и Юско Яленко, жител того села Грицовки, ест свідом и по тому его, п[ан]а Андрея Себастьяновича, слову ему служилем. А потому синові его помянутому п[ан]у Ивану Себастьяновичу місто козака ж, хотя з немалою трудностю, наслуговалем до прошлого с 1723-го года. А гди указ его императорского влчества почувем, же чий дід albo отец козаковал, то волно и потомком их служити козацко. В тот час и я за відомом и позволением его м[і]сти п[ан]а полковника прилуцкого принят до компуту козацкого и родного брата моего послалем в низовий Терковский поход, в котором и голову положил оний. А прошлого 726 года вийшолем в курінь міський срібранский на мешкане и до сих час так мені, яко и матці моей з синами своїми, а моїми братами, мешкаючой, жадной от помянутого п[ан]а Ивана Себастьяновича не било перепони и препятія. А тепер не знаю для чого ради оний п[ан] Иван Себастьянович матку мою з синами до посполства принуждает и хочет з козацкого компуту виписат. Зачим покорственно велможности вшей, моего всемилостивійшого п[ан]а и добродія, прошу не подати матки моей и братов ему, Себастьяновичу, в подданство, але при компуті войсковом своїм рейментарским указом заховати. За що так я, яко и брати мої, должни, не щадя здоровья йшого, в войску во всяких случаях жит и за велможност вшу докол живота йшого станет, Б[ог]а б[лагати].

Велможности вшей всемилостивійшему моему п[ан]у п[ан]у и добродіеві, нижайший раб и подножок Давид Романченко, козак и жител м[і]с[к]ий Срібранской».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 54194. Оригінал. Запис на звороті: «Просит ясневелможности вашей Давид Романченко, козак и житель срібранский, о повернене в козаки. Под[ано] 1728 году октовр[ия] 12 д.»).

№ 28

1728, до жовтня 25 (14). – с. Грицівка (?). –

Скарга Мусія Васи́левича гетьману Данилу Апостолу.

«Ясневелможний м[і]стї п[ан]е гетмане, превеликий мой п[ан]е добродію.

Упадаючи стопи ног вашей панской велможности вашей, повторним разом просячи м[і]лсрдия и святой справедливости з паном Иваном Севестяновичем о сем, который пан Иван Севестянович учинил превеликие обиди стопом, л[і]с стопил и сад, луку з лозами, которые лози, л[і]с и сад повисихали. Так теж и в ловленню риби, в которых власних моїх грунтах не важился ніхто ловити, а он, приехавши, в моих грунтах виловляет рибу, а в их (?) моих грунтах Юска Макаренка ставка и ізков више его (?) ставу пана Севестяновича, а упоминается в рибу пан Севестянович, но токмо мні чинит утиснене, приехавши до моего млина для ловлення риби. Колеса млиновые заставляет во моих власных грунтах, що и колеса подпопи (подтопи – Ю.М., І.Т.). Упадаючи, плачливое молю: рач ясневелможний превеликий мой п[ан]е и премилостивійший добродію стую справедливость учинити. В чом от вашей панской велможности получивши м[і]лсрдие, должен Г[оспод]а Б[ог]а б[лагати] доживотне.

Вашей панской велможности, превеличайшему п[ан]у и премилостивійшему добродію, нижайший раб и подножок Мусій Васи́левич, жител грицевский сотні Срібранской».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 54195. Оригінал. Запис на звороті: «Просит ясневелможности вшой Моїсїй Васи́левич, житель села Грицовки, сотні Срібранской, рассмотрение учинит о обиді, чи-

нячойся от пна Ивана Себастьяновича. Под[ано] 1728 году октовр[ия] 14. По[...] полецается розискові, который мїет розискат розиск без похлебства жадного. Року 1728 окто[в]р[ия] 16. Бунчуковий товариш Иосиф Тарновский, бунчуковий товариш Васил Завадовский, бунчуковий товариш Демян Туранский»).

№ 29

1729, після січня 3 (1728, після грудня 23). – с. Грицівка (?). – Свідчення сільських отаманів.

«Року 1728 декабря 23 я, Трофим Дрозденко, атаман грицовський, чуввши я гвалт звонний, в ночную годину битий, пришол к церкви и увиділ громаду мужиков з ціпами, з вилами, и иние стоят, инии бігут ко двору панському. И о тим я испитовал, чего ради в гвалт звонный бют. И они отвітвовали: “Як нам не бити, що нас в колодки забивают, сіна нши забирают”. И послали мене до висланого в двор, чтоб отпустили члвка их и говорили так: “Нехай их за добра ума пустят”. И пошол я до висланого и сказал я висланному: “Мувиш писанную річ”. И он сказал: “Не пущу их до завътришняго дня и послал мене пн висланний до их повъторне с тим, щоб не чинили галасов, криков и гвалтов. И оние отвітвовали, що хот нехай сотня их приїде до нас з оружям, то не возмут, нехай коли хотят, пойдут в Глухов з нами”. И поти стояли, поки атаман гурбинский приишел с козаками.

К сей сказці по прошенію атаманна грицовского я, дяк того села, руку свою приложил.

Ми, ниже именем, по указу пна полковника наказного прилуцкого изихали с товариством до села Грицовьки. И приихавши ми к царині грицовской и почувли ми гвалт звонний и приихали ми к двору пна Ивана, где висланний стоит, и виділи ми многое множество мужиков коло церкви и коло двора з друччам, з ціпами, бо ест то двор близ церкви.

Так же и при отезді нашем били оние людє з друччам, з ціпами и ганили нас неподобными речами и цковали нас як би нікотрих звіров. При котором то вишписанном отезді били ми атамани Иван Колот, атаман гурбинский, (село Гнатівка знаходиться біля села Дегтярі Срібнянського р-ну – Ю.М., І.Т.) с товариством, Хведор Пинчук, атаман игнатовский, тож с товариством. А по прошенію оних атаманов я, дяк того села Гурбинця, руку приложил».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 54201. Оригінал (?)).

№ 30

1729, до лютого 13 (2). – с. Грицівка (?). – Скарга Василя Шибіченка гетьману Данилу Апостолу.

«Ясневелможный мїці пне гетмане, мой всеблагонадежнійший пне пне вселаскавійший патроне и всемилостивий добродію.

Годов чотири тому уже минуло его мїсть пн Себастьянович, села Грицовки державца, умовіл мене, абим в Гурбинцях, в его пнської маєтности, построїл хату новую з комнатою и за тую роботу посулил мні дати коп двадцять. Я теды, надіючися на его пнское слово, принявши себї челяди, то будинок пну Себастьяновичу сооружил. До которой хати с комнатою старую хату з [...]сін(?)цями мїлем пристановити в тих же грошах. Потом Бжиим попущением, же в Гурбинцях (нині – село Прилуцького р-ну – Ю.М., І.Т.), в маєтности его пнської, гром розбил винницю и его мїсть мні хату оставивши, построїти винницю на том же могоричу, а хати [...]бляти (сказал пн Себастьянович) найму инших теслей. Я теди по его, пна Себастьяновича, росказаню построїл ему винницю и тилко з тих (двадцят) коп его мїсть на челяд мою дал мні коп десят из золотим, а [...] коп без золотого не додал. Ему ж, пну Себастьяновичу, в Грицовці зробил комору. За якую комору мїл мні дати талярей два, да и единой де[...] як комору построїл, не дал мні. Тую хату, що я в Гурбинцях становилем, прошлого году веліл розобрати и постановити в Грицовці и за тое мїл мні два рубли дати. А як сооружилем тое, так и единой полушки не получилием. Прошлих теды великих мясниць за всю тую роботу, когда почалем нагороди, мні належной, упоминатися, так не тилко своего належного не получилием, але еще за тое кобилу в мене взявши, отдали вдові Калинці, жителці срібранской, за єї ніякую шкоду. Которая Калинка моею кобилою сім недель то орала, то дрова возила и всякую роботизну оною ділала. Якой кобили и по сее время мні не отдано. Єї мїсть пні Себастьяновичая за хату, жебим в Гурбинцях близко винниці построїл, мїла дати рубля, да и денги за тое не взялием. Через якую діючуюся мні обиду мусїлем в иншое вийти село. А еще покойний пн Андрей Себастьянович, родич пна Ивана, подвищенем греблі грицовской стопил мой ізок, который любо и дорог (!) займалем, еднaк тилко семи золотих за тое хотїлем и покойний позволил мні за тое два годи слободи сидіти и за тое два годи слободи ему ж, покойному, мусїлем платит золотих чотирнадцят. В котрих сих моїх обидях до стоп ног вашой велможности пренайпокорній упадаючи, всесмиренно мїсти прошу нижайший раб и подножок Васил Шибіченко».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 54196. Оригінал (?). Запис на звороті: «Супліка Василя Шибіченка подана на Ивана Себастьяновича о незаплатю якоби ему, Шибіченку, за постановленне будинков в селі Грицовці, где он тогда в его подданстві бил. Феврал 2 д. 1729 году»).

№ 31

Між 1729–1734 рр. – с. Грицівка (?). – Скарга Яська, Захара і Панька Яленків гетьману Данилу Апостолу.

«Ясневелможный мїці пне гетмане, премїстивїйший наш пне пне патроне и добродію.

Давними часи пред входом свїйских (в Малую Россию) войск за килка годов мы, ниже подписавшиїся, товариство полку Прилуцкого сотни Срібранской, жители на сей час села Грицовки, будучи в селі Никоновці, заставалисмо в товариском компуті, бо и отец наш и дід и давние предки наши войсковую козацкую отбували службу. А як отец наш зубожал и пошол з Никоновки ко Днепру, так и мы за отцем пошли туда ж. А знову от Днепра возвратившися, пришли до сестри своеї в село

Грицьовку, в маєтність покійного пна Андрея Себестіановича, того часу будучого писаря полкового прилуцького. И пошлисмо з Грицьовки до Срібного, оповістилися пну сотникови срібранському, на тот час будучему, Антону Троціні, же пришлисмо в село Грицьовку. Пн сотник сказав нам, то маєтність пна Андрея Себестіановича, писара полкового прилуцького, так хочай вы и козаки, еднак же освідомтеся и пну писару, когда приедет в Грицьовку. Повернувшись мы теды до села и заставши пна писара в селі, пошли оповіщатися, же мы, козацкие сыни, пришли в его маєтність на житло и просилисмо его, пна писара, приказати войтой тамошнему грицьовському, абы нас до посполитой тяглости не привлащал. Пн писар отказав нам: “Хотіл я пна полковника прилуцького и пна сотника срібранского прохати, абы мні изволили куреня Грицьовского двох козаков для прилучившойся посылки определити. Ежели вы хотите, так я об вас пну сотникови доложу, абисте мні определены были для случаев посылных, а ежели на посылках в мене себї не уподобаете, так знову под сотню возвратитесь”. Мы теди, ставши ему, пну писару, на услузі, а не мїючи ніякого налогу, як уже и судією полковым стал, кромї же на посылці заставляли, служилисмо при нему. Еднак же [...]ці от товариства належачие, так на музику войсковую и всякую иную належитост с товариством до сотні отбувалисмо. А по преставленїи покійного пна Андрея Себестіановича, на судейском уже урядї преставляшгося, когда тое село Грицьовка яко сукцессорови по отцу досталося в державство пну Ивану Себестіановичу, покійного пна судїи сынови, мы ему, пну Иоанну, в посылках служили, не узнаючи от него, пна Иоанна жадной в тягlost посполитую работизны, аж по сее время. Сим теды времены не відат з какой завязтости меншого брата нашего веліл нещадно бити, же мусіл в Грицьовцї оставити кгрунта свої и выйти в село Алексинці. За тое тилко на брата нашего того розгнівал [...] що будто признал вдовї срібранской Калинці, иж веліл старості (?) подданным грицьовским сіно еї, Калинчино, для пнської товару зайняти. Илюбо довелося, що иные люде Калинці, тое посвідчили, е(днак) пн Иоанн не оставивши на брата нашего и на нас своей завязтости, брата того нашего приказал, абы уловлено, хочай уже и на иншое се[ла] выйшол, и жебы его в Гурбинцї припроважено, мовячи: “Я велю его в Гурбинцях убити, да поголовщину за его заплачу”, а на нас двох тож похваляється, мовячи: “Утік ваш брат з Грицьовки, поутикаете и вы, albo нахилию я вас до панщины, тилко з Глухова возвращаюсь”. Через такывые теды его, пна Себестіановича, погрозки, не хотя(чи) болш ему, пну, в тих посылках служити, пренизко до стопы ног велможности вашей пнской упадаючи, всенайпокорнїй просим премлстивїйший велможный наш пне, позволить пну сотникови срібранскому на мїстце отца нашего в компут товариский под сотню нас при(йняти?), а от службы пна Иоанна Себестіановича нас освободити. О якое превысочайшое велможности вашей пнской на нас мїлсрдие и сторично слезне просим.

Велможности вашей пнской премлстивїйшому нашему пну пну патрону и добродїеви, нижайшыє подножки Яско, Захарко и Панка Яленки».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 54190. Оригінал (?)).

№ 32

1729, до жовтня 23 (12). – с. Грицівка (?). –

Скарга Леська Дробченка і Юська Походні гетьману Данилу Апостолу.

«Ясневелможный мїці пне гетмане, на нас всемилостивїйший пне пне и добродїю.

Ми, нижей подписание, повторные рази падши под стопи ног велможности вашей, всемилостивїйшого пншого пна и добродїя, повторне плачливую вносим жалобу на пна Ивана Себестіановича, владілцу села Грицьовки, в такой способ:

В прошлом 1723 году за відомом пнов старшины полковой прилуцкой по указу его императорского влчтва, когда ми в компут козачий уписались, тогда менений пн Себестіанович бидло позабирал. О котором возвращении хотя его мїсть пн полковник прилуцкий писал до его, пна Себестіановича, толко ж он писання пна полковникового не слухаючи, не тилко бидла не возвратил, але еще нас з слугами своїми и бил. Тилко нїкоторое вернул другим разом уже вимордованное, которое на скором часї и пропало, а овец четверо, також сїдло да черкеску и до сих час в себе удержует. А коня едного пн полковник аж на Коломаку виручил, когда теж еще ми били в его подданствї, тогда я в нїкоторих з нас в год чиншу денежного рублей по вусім и по чотири, да и в подводу куда хотіл, туда вислал, и бидла своего именно по четверо коней на зимовлю бувало нам надаєт. В чом немалую обиду дознаючи, просили в его, пна Себестіановича, помилования. Еднак он, не являючи млсти, еще по драгуну и по коню драгунскому на нас определял, жеби ми кормили, и драгунов з иншой сотні поднімаючи, повелївал незносные збитки нам чинити, а особливе мні, Леску Дробченку, многокrotnie угонявал коней по пятеро и по болш, которых иногда тижден, а иногда недел двї и три мушу бувало контентовати и досмотровати. Якие и другие незносные тяжести и обиди терпячи и болш знести оние не могучи, а чуючи о указ его императорского влчтва, же чий дїд или отц бил козаком, також потомству волно бит козаками, мусїли ими за відомом всей старшины полковой прилуцкой в компут козачий уписоватися. По яком уписани и дорогу войсковую Терковскую уже отбували ка[...]поне]нний пн Себестіанович до сих час нї в чом нас не чїпал, а тепер не відаєм чого ради нас турбуєт и хочет з компуту козацкого выписат, жеби ему посполито служили и всякую о[тб]у]вали належитост, не взирая на тое, же наш дїд, именно Юско Походня, з давних часов служил козацко и бил п[о]д Чигрином в походї. По которого смерти на его ж козаком кгрунтї ми и тепер живемо. О чом Тимуш Ганотенко, атаман пнїшний, Иван Панченко, Яков Исаенко, Леско Демченко, Семен Тимошенко и протчое товариство села Грицьовки свїдомї найдуются, да и Дмитро Татарчук, мой, Леску Дробченку, дїд служил також козацко, на которого кгрунтї я, Дробченко, и тепер мешкаю. За сим покорствено велможности вїшей, пншого всемилостивїйшого пна и добродїя, просим не подати нас ему, Себестіановичу, в подданство, але при компутї войсковом своїм рейментарским указом заховати. За що ми должни, не щадя и здоровья нашего, в войску во всяких случаях служить и за велможност вїшу докол жития пншого станет, Гсда Бгїа благати.

Велможности вшей всемилостивейшом ншему пну пну и добродію, нижайшие слуги и подножки Леско Дробченко и Юско Походня, козаки сотні Срібранской села Грицовки».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 54193. Оригінал (?). Запис на окремому аркуші: «Просят ясневелможности вашей Леско Дробченко и Юско Походня, козаки сотні Срібранской, не подати в подданство Ивану Себастияновичу, але повеліли б вписат в компут козацкий»).

№ 33

1729, жовтень. – Глухів (?). – «Доклад» гетьману Данилу Апостолу.

«В доклад ясневелможному его млісти пну Данилу Апостолу, гетману.

1729 году октоврия против челобитя ясневелможности вшой села Грицовки жителей з товарищи, подданных вдовствующой Себастияновичовой з синами, в обидах ім от сина еї старшого Ивана Себастияновича починенных занесенная, призванный будучи пред нас по указу вшой пнской велможности для рассмотрения выше выраженного челобитя определенных помянутой Иван Себастиянович, понеже в отвѣтах своїх показал, что оных до излишних повиностей не употребляет. Только такую работизну они ему отбывают, як и в протчих владілцов чинится, також з тих же подданных своих в нисколку члвк хочай в лісках по килкодесят воз дров вирубат веліл, однак за приключившыюся их тогда вину, да и поборов на себе чрез килко уже літ из оных же грицовчан не собирает, же любо они так отцу его, Себастияновича, яко и прежнему своему владілцу Макиевскому, по сорок талярех в год плачували. А они, грицовчане, взявши пред себе легкомислие, еще з прошлого літного времени оного Себастияновича не слушают и по двум суду войскового енералного указам о послушенстві ним виданным, явились ослушни и противни. Которие, что в подданстві найдовались матці Себастияновича з другими его братами, през[е]нтовани нам пок[о]йного гетмана Скоропадского два универсали; забойства теж жадного и насилного у реченных подданных своих грунтов отнята не явились. Того ради мы против выше выраженных Ивана Себастияновича отвѣтов, помянутой села Грицовці жителей у[з]нали бит неправими для того, что он долегливостей и от Ивана Себастияновича, якоби им починенных, не довели и против отвѣту его ж жадного доказательства в улику не явили. Которие послі реченных пна гетмана Скоропадского универсалов довелоса быт по прежнему в подданстві матки Ивана Себастияновича з другими его братами. О чом упоминателный от ясневелможности об них указ послати надлежит, а особливе того ж села Грицовки жители издавна в подданстві. А еще за живота отца Ивана Себастияновича будучие и самовластные в козаки вписовалис, о которых по указу ясневелможности вшей асаулом полковым прилучким Григорием Панковичем да бунчуковым товаришем Захарием Прокоповичем прошлого 1727 году бил чинен розиск. По котором он з товарищи довелис бит по прежнему мужиком, ибо и в розиску написано, же так на мужичих грунтах мешкают, яко в жадних походах не були и отци и діди их не козаковали. А надлежит бит козаками только битвою (це слово закреслено – Ю.М., І.Т.) надлежит учинит наказание, что он прежде челобитя о козачестві в бившую коллегию Малороссийскую занесенного и до получения отгол себї указу послушат жону Ивана Себастияновича не пох(...)*. За що она, когда его призват к себї веліла, то он з синами посланный еї людей и бил до полусмерти и попробивал килко челоуікам головы, що в том же розиску показано (?) именно. Також села Грицовки и поп Андрей за продажу млинов своих там же в селі Грицовці будущих и отцу Ивана Себастияновича турбовал ясневелможност вшу напрасно, що явствует за писма его, собственноручно пред нами оному Себастияновичу з братами даного. Якое нше мніе против выше выраженного заводных діл составленного, високому ясневелможности вшой разсуждению и волі предаем».

(ІР НБУВ. Ф. І. № 54198. Оригінал (?)).

№ 34

1732, червня 9 (травня 29). – Вороніж. – Купча.

«Року тисеча сімсот тридцят второго мсця мая двадцят девятого дня.

Пред нами, урядом міским вороніжским, нижей сего подписавшимися, ставши очевисто Андрей, Николай и Александр Шкирманенки из дядею своїм, Иваном Шкирманом же, обявили купчую вишнаписанную з тим изяснением, что з доброй своей волі, а не з якого иного примусу и за відомом Евдокиї, жени помянутого Ивана, а ншей дядини, продали вишпрописанный хутор з млином и из другими до того хутора належными угоди до артилерії войсковой енералной за готовую и певную суму двісті рублей, як в оной их рукоданной купчей прописано. И просили нас, урядових вороніжских, оніе Шкирманенки з дядею своїм сию добровольную свою продажу лутшею ради утверждения руками ншими подписати и печатю міскою ствердивши, требующой стороні видати, а для далшой и вікуїстой памяти в книги міские вписать. Мы прето урядовіе вороніжские, принявши их, Шкирманов, прошение за блго для далшой, а вікуїстой памяти и віроятія сию купчую запись руками ншими подписуем и печатю міскою ствердивши, казалисмо и в книги міские вписать. Року, мсця и дня вишеспєціфикованного.

В подлінной подпис таков:

Сотник вороніжский Иван Холодович.

Кирило Слабій, атаман городовий вороніжский, а вмісто его, яко неграмотного повіренний вороніжский, сотенний писар Демян Яковлев, руку приложил.

Афанас Дереча, войт вороніжский.

Федор Шабельник, бурмистр вороніжский.

Вороніжский сотенний писар Демян Яковлев».

(БІАН. ВР. № 261. Ч. 2. Арк. 148–149. Тогочасна копія. Внизу документа намальовано коло, всередині якого напис: «Місто печати міской вороніжской»).

№ 35

1733, травня 17 (6). – Івангород. – Купча.

«1733 году, мая 6 дня.

Я, Павел Харченко, полку Ніжинского, сотні Івангородской козак и житель села Фастовец, а те пер палубничий артилерії войсковой енеральной, відомо чиню сим моім купчим записом в каждого суда и права и кому о сем відати будет потреба, иж міючи я власний свой кут, в Колчиновці поміж войскового ґрунту лежачий, из сіножато и ліском, який кут и з сіножато и ліском не пенний и нікому ни в чем не заведений так из доброй моей волі, ані жадного примусу, продадем до войсковой енеральной артилерії за суму певную готових денег двадцят один рубль, якіе то денги отобравши своїми руками всі сполна, самого себе, жену, потомков, родичов моих, близких и далеких, от того мною доброволне проданного кута сіножати и ліска, отдаю и ніхто впреди до оног не повинен интересоватися и жадного уступу иміти, вічисто права своего зрекаюсь под обовязком правним на турбатора тоєї ж вишозначенной суми, а войсковой енеральной артилерії волно уже тим кутом, сіножато и ліском вічними часи, не узнаючи ні от кого жадного препятствия, владіти. Тут же докладаю, же если би хто иміл до оног кута впред интересоватися и турбовати, то я, вишеписанный продавец, повинен своим сумптом боронити в том. Для лучшей віри и певности в потомние часи, абы в твердости zostавало при войсковой енеральной артилерії и сей мой купчий запис за відомом всего уряду сотенного ивангородского с подписом рук и при звиклой печати и за подписом собственной руки моей видалем в ратуши ивангородской року и дня звишписанного, в чом для лутшого достовірия своеручно крестом росписуюс (+).

Сей вишеписанный купчий запис писменно ствержений пред нами, нижей подписанною старшиною бил презентован и по требованию обоіх сторон для неотмінности часи потомними подписом рук належных и притиснением міской печати ест конфірмован року, мѣся и дня више специфікованных.

В подлинной конфірмації подпис таков:

Сотник ивангородский Андрей Безпалый.

Атаман городовий Филип Кривонос.

При печати міской подписался писарь ивангородский Александр Саетовский».

(БПАН. ВР. № 261. Ч. 2. Арк. 149–150. Тогочасна копія. Внизу документа намальовано коло, всередині якого напис: «Місто печати міської ивангородской»).

№ 36

1735, березня 16 (6). – Івангород. – Купча.

«Року тысяча сімсот тридцят пятого, мѣся марта, шестого надят дня.

Я, ниже подписавшийся, явственню чиню сим моім кому того потребно будет відати тепер и в потомние часи доброволним писанием в том, иж міючи свой власний нікому ні в чом не заведений и не пенний, стоячий на урочищи ведля хутора войскового Калчиновки на рекі Острі в острові, прозиваемий Мишуровский, который з доброй своей волі, а не с примусу, з відома всіх своїх свойственных продаж з землею во вічне владіние на войсковую енеральную артилерію за готовие денги чотири рубля. И по такой моей доброволной продажи отдаю себе самого, жену, дітей и всіх свойственных своих, близких и далеких, от показанного гаю вовся, но толко оним позволяю вічне и спокойне владіти тепер и в потомние часи правлению енеральной войсковой артилерії вовся. В какой моей доброволной продажи ради в потомние часи твердости и віроятия сей мой купчий запис на уряді з ратуша ивангородского с притиснением урядовой печати и подписом имени моего и урядников в правление енеральной войсковой артилерії подаю року, мѣся и дня вишшеозначенных.

В подлинной подпис таков:

К сему купчому запису продавца полку Ніжинского значковий товариш и на сей час сотенное ивангородское правление содержащий Василь Дмитриев, житель ивангородский подписался, а вмѣсто Василя Дмитриева, яко неграмотного по его прошению тоєї же сотні писар Евфим Шуба руку приложил».

(БПАН. ВР. № 261. Ч. 2. Арк. 150–151. Тогочасна копія. Внизу документа намальовано коло, всередині якого напис: «Місто печати міської ивангородской»).

№ 37

1739, жовтня 7 (вересня 26). – Глухів (?). – Купча.

«Року тысяча сімсот тридцят девятого мѣся сентябра двадцат шестого дня.

Перед нами, старшиною глуховскою, на сем листу подписанною, ставши жители глуховские Марко Ганчар да Грицко Паламаренок, обявили, что сего ж 1739 году мѣся июля 11 дня для строения лиоху на содержание казенного пороха уступили доброволне своей собственной никому ни в чем не заведенной и не пенной землі близ Глухова иміючоїся в длину саженой на сто пятьдесят чотири, да в попереk саженой на тридцят два, в том числі Марко Ганчар землі в длину саженой сімдесять сім, а в попереk шестнадцат, да Грицко Паламаренко в длину ж саженой же сімдесять сім, да в попереk шестнадцат, за готовую сумму денег, а именно за чотири рублі. Якая земля означенных Ганчара и Паламаренка з обоіх сторон состоит з землею гспдна подскарбия енерального Андрея Марковича, якую сумму денег каждий з них, а именно Марко Ганчар два рубли да Грицко Паламаренко два ж рубли з енеральной войсковой артилерії принявши, оную землю во вічне владіние оной енеральной артилерії продают, а себе самих яко и жену, дітей, близких и далеких крвних от владіния той землі вічне отдаляют. А если бі кто з крвних или посторонних людей дерзнул до той землі який учинити одозв, то должны оны сами или по них діти их в том обстоєвати и обороняти, ижиби та земля ненарушно, а вічне при енеральной войсковой артилерії найдовалася. Чего для ради лутшого впред енеральной войсковой артилерії владіния сим купчим записом зтвержают, що мы, старшина

глуховская, вслушавши, а особливо узнавши ту пропажу за слушную, для віроятія и лучшей твердости руками своїми ствержаем.

В подлинной подпис таков:

К сей купчей вмісто отца своего Марка Гончара по его велению сн его, Лукян, руку приложил.

К сей купчей житель глуховский Яков Яковлев, сн Броварников, місто Грицка Паламаренка по его прошению руку приложил.

Демян Туранский, атаман глуховский.

Войт глуховский, Иван Пухович.

Бурмистр глуховский Юрий Данилов».

Сотенний глуховский писар Яков Макухин».

(БІАН. ВР. № 261. Ч. 2. Арк. 152–153. Тогочасна копія. Внизу документа намальовано коло, всередині якого напис: «Місто печати міской глуховской»).

№ 38

1742, липня 7 (червня 26). – Івангород (?). – Купча.

«Тисяча сімсот сорок второго году мсця июня двадцать шестого дня

Я, Василий Дмитриев, син значковий полку Ніжинского товариш, а житель містечка Ивангорода, чиню відомо сим моім купчим писанием во всякого суда и права и кому о сем відати тепер и впред будет потреба, иж міючи я власную свою греблю, прозиваемую Пустую, мною набутую, на рекі Острі засипанную, на которой состоят и мельниц дві, в каждой по едном камені мучному устроение, з обоіх концов к собственной моей землі присипанную, во грунтах фастовецких и мартиновских лежащую, никому ни в чем не пенную и не заведенную, але як владіл я чрез килко десят літ оною спокійно, так з доброй моей волі без жадного примусу за совітом жени моей Параскевії и синов їїших Павла и Семена той половинную част греблі, от села Мартиновки концем лежащую, и на оной клітку о едном колі мучном, в какой и другое коло волно будет устроїт, и в рікі рибною ловлю. Да в конец той греблі березняк з землею для подчинки той греблі, которая лежит обмеж з едной стороны дороги и другой з села Мартиновки, а вверх концем до березняка козака и жителя фастовецкого Василя Шекеренка, продал на енералную войсковую артиллерию во вічність за сумму готовых грошей сто сорок рублей. А другую половину греблі, от фастовецких грунтов концем же лежащую, и на оной клітку з одним же колом мучным себї удержал для препитания. Якую греблю когда надлежатиметь подчинит или внов плотину с подвижением устроїт, то все то ділат мні с енералною войсковою артиллерією равномерно по половинным частям без всякого спору. Ежели ж над надежду за недостатком моім в подчинки греблі и в строеніи плотины воспослїдует остановка и затим в артиллеріи енералной признаватиметься убиток, то я должен сам, а по мні жена и снї мої своїм имуществом тот убиток награждать и пополнять неотмінно. Якие вишеписанные сто сорок рублей денги в канцеларіи енералной войсковой артиллеріи через шафара оной же артиллеріи Ефима Филонова отобравши, самого себе, жену, дітей и родственников моїх, близких и далеких, от оной продажи вовся отдаляю и вічисте. Права своего и зрекаюсь под обовязком и варунком правним на турбатора тоей же вишеписанной сумми вдвое. А енералной войсковой артиллеріи волно будет тоєю мною проданною греблею, кліткою рибною ловлею и березняком з землею как хотя владіти и ко наилучшему своему пожитку употребити, не узнаючи ни от кого и найменшой перешкоди диспонувати. Буди же над чаяние в той мною проданной греблі с мельницею и в отбиранию с ней користей міл би хто енералной войсковой артиллеріи чинит какую трудност и во владінии оной воспящение, то должен, я сам жена, а по нас и снї їїши Павел и Семен своїм сумбтом защищать и оборонят, да и оставленную мною половинную в той греблі част и на оной клітку едну. Ежели б я, а по мні жена или снї мої впред пожелали в продажу пустит, то не должно в другие руки отходит не повинно за настоящую цену бит при енералной войсковой артиллеріи. Чего ради во лутшую кріпост с подписом имени моего и снѧ моего Павла руки за упрошением мною ж знатных персон, на сем подписавшихся, из сообщением точных копий с иміючихся в мене на то кріпостей, дал сию енералной войсковой артиллеріи купчую року и дня вишеписанных.

В подлинной подпис таков:

К сей купчей по повелению отца моего, значкового полку Ніжинского товариша, а жителя містечка Ивангорода, Василя Дмитриевича вмісто его за себе син его Павел Дмитриев руку приложил.

На сей купчей по прошению полку Ніжинского товариша значкового Василя Дмитриева товариш значковий Иван Писаревский во свідителство подписался.

К сей купчей по прошению значкового полку Ніжинского товариша Василя Дмитриева, того ж полку Ніжинского товариш значковий Иван Гриценко во свідителство подписался.

К сей купчей по прошению значкового полку Ніжинского товариша Василя Дмитриева атаман городской новомлинский Федор Троцкий во свідителство подписался

1745-го году августа 19 д. в сотенном ивангородском правленіи сия купчая запис презентована и по требованию енералной войсковой артиллеріи и значкового полку Ніжинского товариша Василя Дмитриева в книгу записана руками ншими подписана и печать сотенная приложена.

В подлинной подпис таков: сотник ивангородский Матвій Кониский.

Атаман ивангородский Антон Давидов, а вмісто его неграмотного по его велению житель борзенский Семен Котляревский руку приложил.

Писар сотні Ивангородской Сава Малюга».

(БІАН. ВР. № 261. Ч. 2. Арк. 154–156 зв. Тогочасна копія. Підпис кожного свідка скріплено печаткою. На копії намальовані чотири кола, всередині яких напис: «Місто печати» і «Місто печати сотенной ивангородской»).

№ 39

1742, жовтня 14 (3). – Березова Лука. – Купча.

«Я, Игнат, Павлов син, прозванием Шиян, полку Гадяцкого, сотні Комишанской козак и житель села Березовой Луки, чиню відомо сим моім купчим писанием во всякого суда и права и кому о сем відати тепер и впред будеть потреба, иж міючи я власний свой от діда и отца мні доставшийся огород, на котором и дерев нісколко садовых груш, вишень, осик, верб и один дубок іміється в селі Березовой Луки поміж одним боком улиці, прозиваемою Геталовской, з другого Ивана и Михайла Сердюченков, с третьей стороны от болота, а с четвертой об меж саду Павла Ганчаренка, жителей березолучицких же, и от двора и огорода енеральной войсковой артиллеріи лежачий, нікому ні в чем не пенний и не заведений. Але як владіл я чрез килкодесят літ оним спокійно, так з доброй моей волі без жадного примусу за совітом жени и дітей моїх и родственников, тот свой огород с показанным на нем іміючимся деревом, продал на енеральную войсковую артиллерию во вічност за сумму готовых грошей сімнадцат рублей. Якие от покупщика той енеральной войсковой артиллеріи Стефана Щитка, руками моїми отобравши, самого себе, жену, дітей и родственников моїх близких и далеких от оной проджки отдаляю и вічисте права своего изрекаюся под обовязком и варунком правним на турбатора тоей же вишше писанной сумми вдвое. А енеральной войсковой артиллеріи волно будет тим, мною проданным огородом и вишпоказанным на нем іміючимся стоячим садовым и другим деревом, как хотя владіти и ко найлутшому своему пожитку употребляти, не узнаючи ни от кого и найменшой перешкоди диспонувати. Буди же над чаяние в том мною проданном огороде міл бы хто енеральной войсковой артиллеріи чинит какую трудност и во владініи оного воспящение, то должен я сам, жена, а по нас и діти наши своїм сумбтом защищат и оборонят. Чего ради во лутшую кріпост с подписом имени моего и за упрошением мною ж знатных персон на сем подписавшихся, дал сию енеральной войсковой артиллеріи купчую року и дня вишшеписанных.

В подлінійній подпис таков:

К сей купчей вмісто Игната, прозванием Шияна, козака и жителя Березовой Луки, поп Иоан Навроцкий цркве Николаевской села Березовой Луки по его прошению руку приложил.

К сей купчей по прошению козака и жителя села Березовой Луки Игната Шияна канцелярист войсковой Яков Савицкий в освідітелство подписался.

К сей купчей по прошению козака и жителя села Березовой Луки Игната Шияна, полку Лубенского, сотенной лховицкой канцелярії протоколист Яков Короленко в освідітелство подписался».

Тисяча сімсот сорок второго году, мсця октября шестого дня.

Сотні Комишанской козаком, а жителем села Березовой Луки Игнатом Шияном данная енеральной войсковой артиллеріи купчая на проданный им, Шияном, собственный его огород з садовым и другим деревом, помеж дворца и огорода енеральной войсковой артиллеріи в селі Березовой Луки лежачий, в якой положена сумма семнадцат рублей за подписанием имени его и двох члвк знатных персон по прошению его, Шияна, на оной в освідітелство подписавшихся от енеральной войсковой артиллеріи канцелярії при объявлении писменном в ратушу комишанскую представлена. Которая слушана и по силі прав малороссийских в книги ратушние точно вписана и во лутшую того кріпость руками ншими и печатью урядовою ратушной комишанской ствержена и енеральной войсковой артиллеріи дана.

В подлінійній подпис таков:

Сотник наказный комишанский Кирило Рой, а вместо его по повелению за писара сотенного Кирило Никитов подписался.

Атаман городовый комишанский Остап Яценко, а вмісто его по прошению Иоан Завадовский подписался.

За писара сотенного Кирило Никитов».

(БІАН. ВР. № 261. Ч. 2. Арк. 157–159. Тогочасна копія. На документі намальовано три кола, всередині яких напис: «Місто печати» і «Місто печати урядової комишанської»).

№ 40

1743, червня 30 (19) і 1745 серпня 19. – Ивангород. – Купча.

«Тисяча сімсот сорок третьего году, мсця июня 19 дня.

Я, Василий, Дмитриев сн, значковый полку Ніжинского товариш, а житель містечка Ивангорода, чиню відомо сим моім купчим писанием во всякого суда и права и кому о сем відати тепер и впред будеть потреба, иж міючи я власную свою греблю прозиваемую Пустую (которой пред сим, в прошлом 1742 году, половинную часть греблі и на оной клітку одну с одним колом мучним до артиллеріи войсковой енеральной я продал и на то оной артиллеріи от меня тогда купчое писмо дано) працюю моею набутую на рекі Острі засипанную, на которой состоіт и мельница с одним колом мучним купно на едной плотині с мельницею артиллеріи енеральной устройство, а другое в той же мельниці ставидло пустое, на котором и другой камень волно устроїть, к собственной моей землі присипанную. Да при той греблі от села Фастовец, взявши от колес млинових вниз по річки Остру болото, в ширину на гоні плуговые, аж до гаю двох Иванов и Андрія Шкрёбков, козак и жителей фастовецких, а вдовж та земля болотом же пошла поуз лози дорожки, которая от прорізи той, куда вода от колес млинових бижит, состоіт на гоні плуговые добрые двое, да тоєю ж рудкою поуз сінокос и лози Петра Яременка Дзюби и козака ж фастовецкого, которая и копцями означена, от болота же в гору сінокос и лози пришли до сінокошу Ивана Мандибуря, козака фастовецкого, и до рудки, которая пришла от поля пахатного Матвія Шпанского зятя, жителя села Білмачувки (с. Білмачівка Прилуцького р-ну – Ю.М., І.Т.) и до дороги, яка идет з села Фастовец, на шлях Батуринский лежачий, на тую ж Пустую греблю копцями ж старинними ограничен, да вгору ж с того сінокошу поле пахатное, лежащее поуз землю пахатную ж пахатное Лукяна, Данила и Тимоша Піничов Палубничих, жителей фастовецких;

которое пришло концем до шляху показанного ж Батуринского, от шляху же того вгору ж еще, поуз дорогу идущую от села Фастовец до хутора Калчиновки аж до рудки, которая между полем пахотным енеральной артилеріи и мирским фастовецким идет и впала в річку Остер. Вишше же той рудки между полем пахатным артилерийским сінокос, прозиваемый Бойчевский, которой мні по куплі от Андрія Бойченка, жителя фастовецкого, достался, да на другом боку річки Остра от села Мартиновки, березняк по лівой стороні уз дорогу, идущую з греблі Пустой до села Мартиновки, которой пройшол вдовж копцем до гаю Лукяна Ломаки, армаша енеральной артилеріи, шириною же уз дорожку, лежащую помеж березняка Трохима Тригуба, козака, и до річки Остра болотом. А другой конец березняка ограничить окоп Ничипора Федюрченка, козака ж, жителей мартиновских, кой окончился недалече той же Пустой греблі и на той землі устроених хаток з их пристройкою иміється чотири. Да неподалеку от показанной же землі и греблі обходный водою з річки Остра островок и на оном и зруб лісовий во грунтах фастовецких и мартиновских лежащие, нікому ни в чем не пенные и не заведение. Але як владі я чрез килкодесять літ оною греблею, мельницею, грунтами, сінокосами и березнями спокойно, так з доброй волі моей без жадного примуса, за совітом жени моей Параскевіи и синов нших Павла и Семена Дмитриевих, ту другую половинную часть греблі, от села Фастовец концем лежащую, и на оной клітку о одном колі мучном, в какой и другое коло волно будеть устроїть и в ріки рыбную ловлю и виш изображение грунта продал на енеральную войсковую артилерию во вічност за суму готовых грошей двісті чотирнадцят рублей. Якие вишшеписанное число денги в канцелярії енеральной войсковой артилеріи чрез шафара оной же артилеріи Евфіма Филонова руками моїми отобравши, самого себе, жену, дітей и родственников моих, близких и далеких, от оной продажи вовся отдаляю и вічисте права своего изрекаюся под обовязком и варунком правным на турботора тоей же вишшеписанной суммы вдвое. А енеральной войсковой артилеріи волно будеть тоєю мною проданною греблею, кліткою, рыбною ловлею и виш изображенными пахатными землями, сінокосными угодіи, березняками, з землею и устроеними при той Пустой греблі хатками как хотя владіти и ко найлутшему своему пожитку употребить, не узнаючи ні от кого и наименьшой перешкоды диспонувати. Буди же над чаяние в той мною пред сим половинной части греблі и едной клітки, так и тепер другой половини греблі и клітки ж с мучными колі проданных и в отбиранию с оних мельниц и вишгнамененных грунтов користей, міл бы хто енеральной войсковой артилеріи чинить какую трудност и во владінии того препятствие, то должен я сам, жена моя, а по нас и сини ніши Павел и Семен, своїм сумбтом защищать и оборонят. Чего ради для лутшой віри и кріпости с подписом имени моего и сына моего Павла руки и за упрощением мною ж знатных персон, на сем подписавшихся, и з сообщением иміючихся у мене на то кріпостей, дал сию енеральной войсковой артилеріи купчую року и дня вишшеписанных.

В подлінійній подпис таков:

К сей купчой по повелению отца моего, значкового полку Ніжинского товарища, а жителя містечка Ивангорода, Василя Дмитриева вмісто его и за себе и брата моего Семена Дмитриева сн его, Павел Дмитриев, руку приложил.

На сей купчой по прошению полку Ніжинского товарища значкового Василия Дмитриенка, канцелярист войсковый Василий Шишкевич в освідителство подписался и печать свою приложил.

На сей купчой по прошению полку Ніжинского товарища значкового Василя Дмитриенка, товариш полку Ніжинского Яков Покотило в освідителство подписался и печат свою приложил.

На сей купчой по прошению полку Ніжинского значкового товарища Василя Дмитренка значкового полку Ніжинского, товариш Семен Парістий, подписался, а вмісто его неграмотного, по его велению сн его, канцелярист полковий ніжинский, Федор Парістий, руку приложил и печатю утвердил.

1745-го году августа 19 д. в сотенном ивангородском правленіи сия купчая презентована и по требованию войсковой енеральной артилеріи и значкового полку Ніжинского товарища Василя Дмитренка в книгу записана руками нішими подписана и печать сотенна приложена.

В подлінійній подпис таков:

Сотник ивангородский Матвій Кониский.

Атаман ивангородский Антон Давидов, а вмісто его неграмотного, по его повелению житель борзенский Семен Котляревский руку приложил.

Писар сотні Ивангородской Сава Малюга.

(БПАН. ВР. № 261. Ч. 2. Арк. 159–161 зв. Тогочасна копія. На документі намальовано чотири кола, всередині яких напис: «Місто печати» і «Місто печати сотні Ивангородской».)

№ 41

1745, березня 12 (1). – Стародуб. – Купча.

«Тисяча сімсот чотиредесят пятого года, марта первого.

Ми, ниже именованние, відомо чиним сим нашим добровольним купчийім писанием всякого суда и права, кому того відати тепер и в потомние часы потреба указоватимет иж ми, Василь Корх, с братом своїм родним, Иваном и племенники, а его, Ивана, синами, Григорием и Андреем, по общему нашему согласию, по иміющемуся у нас писму тысяча шестьсот девятыдесятаго года, мсця марта шестогонадцят числа от Ивана Романовского, сотника мглинского, данном за рукою его отцеві нашему, Петру, прозванием Корх, на заняте млина в сотні Мглинской, в деревні Касичах, на річки Иржачи во вічне владіние як в том писмі изображено по занятию же такой греблі к устроению млина з Иваном Романовским, сотником мглинским, отец наш владіл третью частию як с камня, так и ступ розміровыми приходами без всякого прелятия и обиди, а сотник мглинский двома частми, як в писмі его показано. Так же и рыбною ловлею по третям иміющии же ся огорода об меж зо всіх сторон поміжников: с едной стороны Ивана Андросенка, а з другой стороны от улици идучой к Озаричам в

селидби, а з других огородец через дорогу от Сугаковой и Журавлевой селидби, якую часть отческую добровольне, ані с какова принуждения продали у вічність на енеральную войсковую артиллерию за сумму шестдесят рублей. Якие денги всі сполна отобрали своїми руками, отдаляем самих себе и потомков своих, и всіх близких и далеких свойственников наших тепер и на потомние часы и ніхто интересоватися до владніния части онаго млина и огородов и рибной ловлі под об[ов]язком и варунком правним на турбатора под виною той же вишеписанной сумми подкладаем вдвое. Артиллері же енеральной во владніне вічное и спокойное подаем навсегда, а ежели б хто імів до владніния такой части млина и огородов и надлежащей части рибной ловлі интересоватися и препятствия ділати, то ми и наслідники наши должни своим сунктом заступат и оборонят от находящих без всякого отрицания. А оная мельница когда внов фундовалася на чотирох винцах, на двох сторчевих и на двох плазових, била и на строение всякой пуци невозбранно рубат било ні от кого, тогда для того, что пуца неділанная кромі бортей и залачов волна бивала, бо ми при отцеві неотлучне били и добре про то відаем, сию купчую ми, продавци, позволяем на яком хотя уряді записат в книги и конфірмат позволяем, да и писмо вишепоказанное Ивана Романовского на тот млин, в нас імючоеся, при сем оной же генеральной войсковой артиллері, асаулу пну Семену Карпіці, вручили, чего для на сей добровольной купчей как ми ниже подписавшиися, так и упрошение свідители, своеручно подписались.

В подлинном подпис:

К сей добровольной купчей вомісто жителя Старой Гути Василя Корха и брата его Ивана Корха, жителя Великой Дуброви, по их рукоданному купчому писму и по устному прошению, вомісто их в освидѣтельство збору индуктового дозорца почепский Яков Федоров Хелкидоцкий руку приложил.

К сей добровольной купчей, будучи упрошені от жителей Старой Гути Василя и Ивана Корхов о вишеписанной продажи для свідительства руку и печат свою приложил значковий товариш полку Стародубовского Софон Юркевич.

К сей добровольной купчей, будучи упрошені от жителей Старой Гути Василя и Ивана Корхов о вишеписанной продажи для свідительства руку и печат свою приложил значковий товариш полку Стародубовского Иродион Янченко.

К сей добровольной купчей, будучи упрошение от жителей Старой Гути Василя и Иванова (!) Корхов о вишеписанной продажи для свідительства руку и печат свою приложил хоружий сотні полковой Стародубовской Василю Велінский руку приложил (!).

(БІАН. ВР. № 261. Ч. 1. Арк. 161–162 зв. Тогочасна копія На документі намальовано три кола, всередині якиз написано: «Місто печати»).

№ 42

1745, вересня 11 (серпня 31). – с. Березова Лука. – Купча.

«Тисяча сімсот сорок пятого году мсяца августа тридцят первого дня.

Я, Оришка, Иванова доч, по мужу Мойсііха, прозванием Сапожка, жителка березолуцкая, чиню відомо сим моім купчим писаным во всяком суду и права и кому о сем відати тепер и впред будет потреба, иж міючи я власний свой дворик с хатою рубленою, сімми и коморою в селі Березовой Луки, мною куплею набутый, помеж з едной стороны дворца енеральной войсковой артиллері, а з другой Анни Малкувни, козачки и жителки березолуцкой двора лежащий, нікому ні в чем не пенний и не заведений. Але як владіла я оным спокойно, так з доброй волі моей без жадного примусу продала на енеральную войсковую артиллерию во вічност за сумму готових грошей рублей шест. Якие денги всі сполна руками моими от покупщика енеральной войсковой артиллері Василя Синільника отобравши, самой себе, дітей и родственников моіх, близких и далеких, от оной продажи вовся отдаляю и вчисте права своего изрекаюся под обовязком и варунком правним на турбатора тоеи же вишеписанной сумми вдвое. А енеральной войсковой артиллері волно будет тим моім проданым двориком и на нем імючимся хоронным строением как хотя владіти и ко наименшой перешкоди диспозовати. Буди же показанный в тот мною проданный дворик міл би хто интересоватся и какую трудност чинит, то должна я і діти мои своим сумбтом защишат и оборонят. Чего ради для лучшей віри и кріпости с подписом имени моего и упрошением мною ж знатных персон, на сем подписавшися, дала сию енеральной войсковой артиллері купчую року и дня вишеписанных.

В подлинном подпис таков:

К сей купчей вмісто продавци Оришки Ивановой дочери Мойсііхи Лаповки, жителки березолуцкой, яко неграмотной по ея прошению поп березоволуцкий Филип Петров руку приложил.

При сей продажи бил и по прошению вишеписанной Оришки Лаповки, житель березолуцкий Федор Навроцкий во свідительство подписался и печат свою приложил.

При сей продажи бил и по прошению вишеписанной Оришки Лаповки, житель березолуцкий Данило Пулипец во свідительство подписался и печат свою приложил.

При сей продажи бил и по прошению вишеписанной Оришки Лаповки, житель березолуцкий Игнат Петров во свідительство подписался и печат свою приложил.

Сия купчая запись от продавци вишепомянутой Оришки, Лапиновой дочері, сотенной комишанской канцелярі била презентована, которая нами слышана и в книгу шнурову записана и в лутшую крепость с подписом рук нших и с притиснением городской печати с надлежащим рукам видана.

1745 году сентября 7 числа.

В подлинном подписано тако:

Сотник комишанский Павел Золотаревский.

Атаман городской Петро Пашенко.

Сотні Комишанської сотенний асаул Павел Кисилев».

(БПАН. ВР. № 261. Т. 2. Арк. 165–165 зв. Тогочасна копія. Підписи свідків скріплено печатками. Внизу документа коло, всередині якого напис: «Місто печати городовой»).

№ 43

1751, жовтня 7 (вересня 26). – Відповідь на запит Генеральної військової канцелярії.

«В генеральную войсковую канцелярию управления генеральной войсковой артиллерии потребно известия: оная артиллерия на каком основаніи, то ест за силу яких точно указов или определений, учреждена и иміет свое содержание. Справяс кем дано, под сим подписат и со всіх к тому служащих справок приличные виписав, при сем же сообщитъ, ибо об оном по енеральной канцелляриі за погорініем в 748 году многих, в том числі по той артиллеріі разних и всіх дел, к акуратной справки учинит ні (...)»* сентября __ 1751 году.

В подлітнім підпис:

Войсковой канцелярист Костантий Криевич.

По справки в канцелярії енеральной войсковой артиллеріі явилос, что генеральная войсковая артиллерия основана и учреждена по рішительному четвертом у пункту и по другим грамотам, універсалам гетманским и указам. А иміет свое содержание от города Коропа и з других определенных міст и якие устроїв (?) служащие справки приличные по той канцелярії енеральной артиллеріі сисав з оних виписав, екстракт при сем сообщается.

1751 году сентября 26 д.».

(БПАН. ВР. № 261. Ч. 1. Арк. 166. Тогочасна копія).

о. Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Трохосвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна).

pr. Mytsyk Yurii – doctor of historical sciences, professor, chief scientist at the M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian archaeography and source studies of the National Academy of sciences of Ukraine (4 Trokhsviatyetska Str., Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: mytsyk2002@ukr.net

Тарасенко Інна Юріївна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Трохосвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна).

Tarasenko Inna – Ph.D. in historical sciences, research fellow at the M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian archaeography and source studies of the National Academy of sciences of Ukraine (4 Trokhsviatyetska Str., Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: innatarasenko86@gmail.com

**FROM NEW DOCUMENTS ON THE HISTORY OF THE SIVERSHCHYNA 17th–18th c.
(part 26)**

The purpose of this publication is to introduce into scientific circulation important documents on the history of the Hetmanate of the 17th–18th c., discovered mainly in archives of Krakow (Poland). These are various business documents (bills of sale, complaints, reports, etc.), as well as letters of the Polish gentry describing the events of the National Liberation War of the Ukrainian people against the oppression of the Polish-Lithuanian Commonwealth in 1648–1658. The scientific novelty is closely related to the stated goal, since for the first time archival, non-print sources stored in the State Archives of Krakow, the manuscripts department of the Library of the University of Wroclaw, the manuscripts department of the Library of the Polish Academy of sciences and the Academy of arts in Krakow (Poland), the Institute of manuscripts of the Vernadsky National library of Ukraine, and the Institute of manuscripts of the National library of Ukraine are introduced into scientific circulation. For the first time, important facts from the socio-economic, military and political history of Ukraine in the mid-17th–18th c. are established, the activities of the judiciary, and the everyday life of the Ukrainian people. The documents concerning such a little-studied region as Starodubshchyna are also important. This ethnic Ukrainian land is now part of Russia, and every effort is being made to erase the memory of its statehood. In Ukraine itself, the history of Starodubshchyna has not been studied for a long time, and now these studies are just beginning.

Key words: universal, letters, hetman, Hetmanate, Sivershchyna, bills of sale.

Дата подання: 21 липня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 20 серпня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Мицик, Ю., Тарасенко, І. Из новых документов до історії Сіверщини XVII–XVIII ст. (частина 26). Сіверянський літопис. 2023. № 4. С. 95–116. DOI: 10.58407/litopis.230408.

Цитування за стандартом APA

Mytsyk, Yu., Tarasenko, I. (2023). Iz novykh dokumentiv do istorii Sivershchyny XVII–XVIII st. (chastyna 26) [From new documents on the history of the Sivershchyna 17th–18th c. (part 26)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 95–116. DOI: 10.58407/litopis.230408.

**ЛИСТ ШВЕДСЬКОГО КАНЦЛЕРА КАРЛА ПІПЕРА
ДО ПОЛЬСЬКОГО КОРОЛЯ СТАНІСЛАВА ЛЕЩИНСЬКОГО
ПРО І. МАЗЕПУ
ВІД 21 вересня 1705 р.**

Коментар та примітки **Сергія Павленка**,
переклад з латинської мови **Максима Мешкового**

DOI: 10.58407/litopis.230409

© М. Мешковой, С. Павленко, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6081-0644>, <https://orcid.org/0000-0002-5388-6875>

У публікації вперше представлений переклад українською мовою листа шведського канцлера К. Піпера до польського короля С. Лещинського. У ньому високопосадовець Карла XII дає від імені свого короля згоду надати гарантію гетьману І. Мазепі та його однодумцям, а також захист, опіку, в разі, якщо вони підтвердять своє бажання позбутися залежності від Москви.

Ключові слова: лист, гетьман, Піпер, Лещинський, Карл XII, переговори.

Ряд документальних свідчень дає підставу стверджувати, що вже в 1702–1703 рр. почалися таємні зносини представників Речі Посполитої з гетьманом Іваном Мазепою та його довіреними особами про роль України в планах звільнення від залежності від Московії. Російський посол у Відні П. Голіцин у червні 1702 р. доповідав у Москву: «Киев и козаки – верны ль они нам?.. А здесь о том подлинно известны, что Республика (Річ Посполита – С.П.) и кардинал с казаки черкасскими и трактаты учинили, вольность и шляхетство им обещают»¹.

Як повідомляв із Москви австрійський посол Отто Плеєр 10 травня 1703 р., «попередньої неділі спішно прибув вершник від козацького гетьмана Мазепи з України до головного табору царського маєстату. Він привіз листи, що до нього (Мазепи) писали Огінський і Вишневецький, які радили йому, як перехитрити царя... та зі всім козацьким військом виступити проти Москви; крім того, він (вершник) приніс вістку, що до гетьмана прибуло турецьке посольство»².

Обраний 12 липня 1704 р.³ королем та коронований 3–4 жовтня 1705 р.⁴ Станіслав Лещинський одразу починає шукати контакту з Мазепою⁵, щоб залучити його на свій бік і використати в польських інтересах. Водночас ішов процес укладення ним шведсько-польського договору, згідно з яким Карл XII, у випадку поразки Росії, мав повернути Польщі втрачені раніше землі, тобто Україну, а взамін отримати компенсацію – Курляндію⁶.

У зв'язку з цим С. Лещинським було підготовлено робочий меморіал, переданий шведській стороні:

«1) Запитується гарантія від Його Священної Королівської Величності для пана Мазепи та його вірного товариства, з огляду на потребу зважити на його [Мазепи] особу, майно та честь у випадку, якщо він забезпечить та реалізує те, що передбачається провадитися стосовно справи ясновельможного Короля Ст[аніслава].

2) План полягає в тому, щоб в той само час і в тому місці, коли прибуле військо подасть знак, йому [Мазепі] було надано сприяння, щоб у нього була підстава для передання

¹ Цит. за: Шутой В.Е. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII. Москва: Изд-во социально-экономической литературы, 1958. С. 66.

² Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. Мюнхен: Український вільний університет, 1988. С. 89.

³ Forycski M. Stanisław Leszczyński. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2016. S. 63.

⁴ Cieślak E. Stanisław Leszczyński. Wrocław: Ossolineum, 1994. S. 49.

⁵ У 1708 р. С. Лещинський повідомляв у Версаль, зазначаючи: «Я працюю з Мазепою уже п'ять років» (Цит. за: Шутой В.Е. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII. С. 66). Документальних свідчень про це не маємо. Проте, очевидно, польський король мав на увазі діяльність його команди, опозиційної Августу II. Саме вона справді активно прагнула залучити до таємного союзнництва у власних інтересах гетьмана І. Мазепу.

⁶ Кочегаров К. «Что делать с Украиной?»: Станислав Лещинский и гетман Мазепа в 1705 г. *Quaestio Rossica*. Т. 6. 2018. № 2. С. 335–336.

себе разом із військом [у розпорядження командування]. Із цією метою він сам не вирушає з військом уперед до того часу, поки діло не буде укладено. Він також не направляється до тих місць, де він міг би приєднатися або до нашого війська під Краківським табором, або до Московської [армії].

3) Така гарантія може бути надана в загальних виразах: «якщо він [Мазепа] звершить щось в обслуговування справі ясновельможного Короля Ст[аніслава], то в майбутньому буде проявлено турботу про особу, честь і майно як його самого, так і його товаришів»⁷. Крім того, «Його Священна Королівська Величність [Король] Швеції надасть запевнення від імені ясновельможного Короля Станіслава, що останній має намір, разом із означеним гетьманом, власною рукою докластися до всього погодженого»⁸.

Нижче знайомимо з відповіддю шведського канцлера К. Піпера на ці пропозиції. Цей лист свого часу без перекладу опублікував російський історик М. Устрялов⁹. Однак його практично не використовували фахівці, лише лаконічно переказували зміст цього важливого документа. Останній вперше подаємо в перекладі українською мовою.

Лист К. Піпера М. Устрялов знайшов в тодішньому Московському головному архіві¹⁰ (Шведські справи 1705 р.).

До гетьмана, який стояв із військом під Замостям¹¹, С. Лещинський невдовзі послав свого агента, шляхтича Франца Вольського¹². Йому на руки дали інструкцію¹³, про що говорити¹⁴, а також лист К. Піпера, який мав підтвердити серйозність цих переговорів.

І. Мазепа, котрий боявся провокацій, надіслав ці пропозиції та лист Піпера до С. Лещинського¹⁵ Петру І¹⁶, Ф. Головіну¹⁷, а послання, арештувавши¹⁸, залишив біля себе, мотивуючи тим, що його може перехопити противник¹⁹. Пропозиції ставлення шведського короля були цікаві («мне князство Малороссийское..., а Войску Запорожскому вдвое волностей прибавку»²⁰), однак особа їх автора не викликала довіри. Як повідомляв у Москву з Польщі князь Г. Долгорукий, С. Лещинський – «человек молодой»²¹ і в Речі Посполитой незнатной и кредиту не имеет, что не токмо иные поляки, но которые ближние ево в Польше свойственники, ни во что ево ставят и слышать о выборе его не хотят»²².

Разом із тим І. Мазепа, проінформувавши Петра І про пропозиції нового польського короля зрадити царя, водночас дав зрозуміти ініціаторам зміни статусу України, що їхні міркування розглянуть. Про це ми дізнаємося з листа С. Лещинського до К. Піпера: «Щодо новини, яку я маю від Мазепа на цей момент, то повідомляю про неї Його Величності через Подавача цього листа, коли він матиме честь сказати Нашій Ясновельможності про

⁷ С. Лещинський, прагнучи союзу з Мазепою, водночас був малоконкретний в своїх планах щодо України. Серед чорнових паперів литовського підканцлера С. Шуки збереглася записка того часу «Що робити з Україною?». У ній йдеться про те, що у разі поновлення влади Речі Посполитої над Правобережжям та Лівобережжям там не передбачалося гетьманське правління, а планувалося утворити Українську економію («Prowincia Oeconomica Regia») під безпосереднім управлінням польського короля (Кочегаров К. «Что делать с Украиной?»... С. 334). Зрозуміло, це був лише проєкт, але він був показовий у тому плані, що велика частина еліти Речі Посполитої мислила подібно, тобто у разі захоплення українських земель їм не надали б такого ж статусу, як ВКЛ.

⁸ Меморіал Станіслава Лещинського 1705 року (Державний архів Швеції) [Переклад з латини Олександра Малишева за участю Класа Гейрута]. *Скарби шведських архівів. Документи з історії України* / Упорядниця Марина Тратнер. Одеса: Музей української книги, 2021. С. 84.

⁹ Піпер Станіславу Лещинському (21 січня 1705 г.). Устрялов Н. *История царствования Петра Великого*. Санкт-Петербург: Тип-я II-го отделения собств. его имп. вел. канцелярии, 1863. Т. 4. Часть II. Приложения. С. 355–356.

¹⁰ Нині Російський державний архів давніх актів.

¹¹ Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. Санкт-Петербург: Тип-я М. Стасюлевича, 1905. Книга VI. Т. 16. С. 539.

¹² Андрусак М. Зв'язки Мазепа з Станиславом Лещинським і Карлом XII. *Записки Наукового Товариства імені Шевченка*. Львів, 1933. Т. 152: Праці Історично-філософської секції. С. 38.

¹³ Оригінал її не зберігся, а існує переклад російською, із яким ознайомлювалися царські урядовці.

¹⁴ 1705, вересня 23. Варшава. Таємна інструкція від короля Станіслава Вольському, посланому до гетьмана Мазепа. *Доба гетьмана Івана Мазепа в документах* / Упорядник С. Павленко. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 667–668.

¹⁵ Станіслав Лещинський надіслав цей лист гетьману, аби переконати його, що шведська сторона прагне до співпраці з верхівкою Гетьманщини.

¹⁶ 1705, жовтня 13. З обозу під Замостям. Лист гетьмана І. Мазепа до Петра І. *Доба гетьмана Івана Мазепа в документах*. С. 216–218.

¹⁷ Письмо І. Мазепа Ф. Головіну (18 жовтня 1705 г.). *Письма и бумаги императора Петра Великого* (далі – ПБПВ). Санкт-Петербург: Государственная тип-я, 1893. Т. 3. С. 1014.

¹⁸ Деталі арешту, допит Ф. Вольського детально описав у своїй студії К. Кочегаров («Что делать с Украиной?»... С. 336–342).

¹⁹ 1705, жовтня 13. З обозу під Замостям. Лист гетьмана І. Мазепа до Петра І. *Доба гетьмана Івана Мазепа в документах*. С. 217.

²⁰ Цит. за: Письмо Мазепа Ф. Головіну (4 жовтня 1705 г.). Кочегаров К. «Что делать с Украиной?»... С. 341.

²¹ Народився 20 жовтня 1677 р. у Львові.

²² Письмо Г. Долгорукого Ф. Головіну (1704 г.). Соловьев С. *История России с древнейших времен. Издание 2-е. Санкт-Петербург: Изд-е. высочайше утвержденного товарищества «Общественная польза», 1896. Кн. 3. Т. XV. С. 1295.*

те, про що говорить Прохач, котрий хоче посприяти своєю владою для того, щоб одна така велика праця була повністю завершена»²³. Державний королівський радник Самюель Барк у листі від 18 жовтня 1705 р. до державного історіографа Улофа Хермеліна вказав на започаткування таємних зносин із гетьманом: «Якби переговори з Мазепою пройшли позитивним чином, це була б головна лінія / межа»²⁴.

Не знаємо, на якому етапі призупинилися ці перемовини. Проте гетьман отримав чіткий сигнал, що від нього та війська Гетьманщини чекають радикального вибору на користь Швеції у разі поновлення наступу каролінців на Московію.

Лист К. Піпера до С. Лещинського

Найснішій та наймогутнішій королю! Після отримання вашого листа не мав я нічого більш важливого, аніж пильно й із усією точністю передати священній королівській величності, пану моему милостивому суть описаної вами величності справи з гетьманом козаків паном Мазепою. А позаяк священна королівська величність охоче годиться до усього, що сприяє благополуччю вашої величності, то й у цьому ділі він не заперечував проти надання гарантії²⁵, котру заради своєї безпеки попросив пан Мазепа, щоб тільки листовно або через надійного посланця він сам про це бажання сповістив священну королівську величність, а також заявив би про серйозність свого наміру²⁶ перейти на сторону вашої величності²⁷. Отже, за цих тільки обставин²⁸, тобто якщо священна королівська величність буде краще знати²⁹, на чому ваша величність вирішила постановити³⁰ з паном Мазепою, а також як ці дві речі³¹ буде зроблено, тоді священна королівська величність висловлює готовність завірити вищеназваного гетьмана в тому, що захистить не тільки його самого, його статки й честь³², але й прийме під свою опіку³³ також і його вірних друзів. Про що повідомивши вашій милостивій величності за наказом свого короля, я залишаюсь навіки з повагою

Вашої величності

скромний слуга

К. Піпер

табір під Блонею
21 вересня 1705 р.

LETTER FROM SWEDISH CHANCELLOR KARL PIEPER TO THE POLISH KING STANISLAW LESZCZYNSKI ABOUT I. MAZEPA DATED 21 OF SEPTEMBER, 1705

The publication presents for the first time an Ukrainian translation of a letter from the Swedish Chancellor K. Piper to the Polish King S. Leszczynski. In it, the high-ranking official of Charles XII gives his king's consent to provide guarantee to Hetman I. Mazepa and his associates, as well as protection and patronage, if they confirm their desire to get rid of dependence on Moscow.

Key words: letter, hetman, Pieper, Leszczynski, Charles XII, negotiations.

Павленко Сергій Олегович – історик, заслужений журналіст України, шеф-редактор наукового журналу «Сіверянський літопис», (просп. Миру, 13/106, м. Чернігів, 14021, Україна).

Pavlenko Sergiy – historian, honored journalist of Ukraine, editor-in-chief of the scientific historical journal «Siverian chronicle» (13/106 Myru Avenue, Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: PavlenkoSO1955@gmail.com

Мешковой Максим Миколайович – історик, службовець Німецького товариства міжнародного співробітництва (GIZ) ГмбХ.

Meshkovoi Maksym – a historian, an employee of the German society for international cooperation (GIZ) GmbH.

E-mail: maksimmeshkovoy@gmail.com

Дата подання: 10 серпня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 29 серпня 2023 р.

²³ Недатований лист Станіслава Лещинського до К. Піпера (1705 р., Державний архів Швеції) [Переклад з французької Є. Луняка]. *Скарби шведських архівів. Документи з історії України / Упорядниця Марина Траттнер*. Одеса: Музей української книги, 2021. С. 78).

²⁴ Лист Самюеля Барка до Улофа Хермеліна (18 жовтня 1705 р.) (Там само. С. 80).

²⁵ prestanda cautione.

²⁶ seriamque sibi voluntatem.

²⁷ ad partes...transeundi.

²⁸ tum quoque.

²⁹ certius de iis rebus reddita fuerit.

³⁰ transigere constitit.

³¹ Особисте прохання Мазепа про гарантію безпеки та підтвердження серйозності свого наміру – М.М.

³² personam, fortunam ac honorem.

³³ in patrocinium suum.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Мешковой, М., Павленко, С. Лист шведського канцлера Карла Піпера до польського короля Станіслава Лещинського про І. Мазепу від 21 вересня 1705 р. *Сіверянський літопис*. 2023. № 4. С. 117–120. DOI: 10.58407/litopis.230409.

Цитування за стандартом APA

Meshkovoi, M., Pavlenko, S. (2023). Lyst shvedskoho kantslera Karla Pipera do polskoho korolia Stanislava Leshchynskoho pro I. Mazepu vid 21 veresnia 1705 r. [Letter from Swedish Chancellor Karl Pieper to the Polish King Stanislaw Leszczynski about I. Mazepa dated 21 of September, 1705]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 117–120. DOI: 10.58407/litopis.230409.

УДК 316.3(4):070«185»

Любов Шара

ЄВРЕЙСЬКА СПІЛЬНОТА В УМОВАХ МОДЕРНОГО СВІТУ: РОЗДУМИ НА ШПАЛЬТАХ «ЄВРЕЙСКОГО ОБОЗРЕНИЯ» (1884 р.)

DOI: 10.58407/litopis.230410

© Л. Шара, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4921-4718>

Мета статті – розкрити ключові теми єврейської публіцистики, оприлюдненої на сторінках науково-літературного журналу «Єврейское обозрение» (1884 р.). **Методи** дослідження корелюються з означеною метою, є загальнонауковими (аналіз, синтез, індукція) та спеціально-історичними (історико-генетичний, історико-порівняльний). **Наукова новизна** розвідки зумовлена потребою актуалізувати проблему «розмивання» традиційного світу єврейства в умовах модерного часу.

Висновки. Модерні перетворення другої половини XIX ст. суттєво позначилися на світосприйнятті й традиційному способі життєдіяльності єврейської спільноти. На шпальтах науково-популярного журналу «Єврейское обозрение» публіцистами були частково візуалізовані інноваційні моменти, якими «розмивалися» обшири традиційного світу єврейства. Аргументовано показано взаємообумовленість підвищення загального рівня грамотності єврейського населення, поширення просвітництва та національного відродження, інтересу до власної історії й культури. Наголошено на умотивованості появи літературно-історичного дискурсу про єврейство як націю, а не релігійну конгрегацію «Мойсеевого закону» та аргументовано безпідставність теорії про «шкідливість» навчання у загальноосвітніх закладах.

Базовими чинниками проти акультурації єврейства публіцисти визнавали сталі традиції та іудаїзм. Задля поглиблення етнічної ідентичності пропонували просвітництво, популяризацію самобутності релігійно-обрядового життя єврейської громади, її історичної та літературної спадщини.

Ключові слова: «Єврейское обозрение», модерний час, єврейська спільнота, національне відродження, етнічна ідентифікація, культурна асиміляція.

Модерні перетворення в політичній або соціально-економічній формаціях та кардинальні зрушення у світосприйнятті соціуму взаємодетерміновані. Доказом цього є ліберальні реформи 60–70-х рр. XIX ст. на теренах Російської імперії, актуалізовані не лише провальною Східною кампанією, але й активністю громадськості, інтелектуальних кіл, які наполегливо «стукали у двері самодержавства».

Зміни торкнулися практично всіх царин життєдіяльності країни, хоча із відчутним запізненням, почасти, будучи обмеженими й половинчастими, однак обумовили помітне її оновлення. Завершився промисловий переворот, відкривши шлях для становлення індустріального суспільства, вирішувалися проблеми соціальної сфери (виникла розгалужена мережа навчальних закладів, громадської опіки, послідовність в організації медичного обслуговування населення), модернізувався міський простір (упорядковувалися транспортні комунікації, відбувалася електрифікація, запроваджувалося централізоване водопостачання, каналізація та багато іншого).

У контексті цих процесів розпочалися трансформування й у доволі консервативному середовищі єврейської спільноти, зосередженої, переважно, на теренах Наддніпрянської України. На підставі указів, датованих 1791, 1829 і 1835 рр., територія компактного замешкання євреїв проіснувала до 1917 р., охоплюючи вісім українських губерній: Волинську, Подільську, Київську (крім Києва), Чернігівську, Полтавську (крім козацьких і дер-

жавних сіл), Катеринославську, Херсонську (крім Миколаєва), Таврійську (крім Севастополя)¹. Відтак, з огляду на історичні обставини й законодавчо окреслену «смуту осілости», євреї посідали лідируючі позиції поряд із українцями та росіянами. Наприкінці XIX ст. число містян-євреїв, проживаючих на лівому березі Дніпра (йдеться про Чернігівську, Полтавську, Харківську, Катеринославську та материкову частину Таврійської губерній), сягало 295,5 тис. осіб або 18,6% від загалу жителів².

Через тринадцять років, станом на 1910 р., абсолютні показники єврейської спільноти збільшилися в півтори рази, а у таких містах, як Пирятині, Городні, Сумах, Миргороді – у 1,5–1,8 разів. Загальне число містян-євреїв на лівому березі Дніпра становило 304,2 тис. осіб³. Показники їхньої питомої ваги випереджали загальноімперські: по Росії рівень урбанізованості євреїв складав 49,4%, а на лівобережжі – 62,6%⁴. Найчастіше єврейське населення проживало в містах і містечках Чернігівської, Полтавської та Катеринославської губерній, рідше – у Таврійській та Харківській⁵.

Переважною цариною занятості єврейської громади була торгівля – понад 40% від загалу (показники Всеросійського перепису 1897 р.), майже третина осіб – у промисловому виробництві, 5% – на державній службі та у «вільних професіях» (лікарі, юристи, літератори тощо), близько 5% – у приватних компаніях і наймитували, 3–4% – у сільському господарстві, решта – у невиробничій сфері, були служителями релігійного культу, військово-вслужбовцями чи особами «без певних занять», лави яких, до речі, часто поповнювали збанкрутілі торговці, посередники, орендарі⁶.

Незважаючи на компактність проживання, своєрідну етнічну замкнутість та конфесійні особливості, модерні процеси другої половини XIX ст. внесли відчутні корективи в світосприйняття єврейства, національну ідентичність, розуміння свого місця й ролі в світовій історії та культурі. Актуалізувалася нова тематика для суспільного обговорення, науковці й публіцисти поставили на порядок денний проблеми, зумовлені «розмиванням» традиційного світу єврейської спільноти. Свідченням цього є публікації на сторінках науково-літературного журналу «Еврейское обозрение», що видавався Г.М. Рабіновичем у Санкт-Петербурзі упродовж січня–липня 1884 р., редагувався відомим публіцистом Левом Кантором. На шпальтах 7-ми номерів, а саме стільки вдалося надрукувати, були розміщені праці тогочасних письменників, науковців, публіцистів, громадських діячів, поміж яких віднаходимо імена Лева Леванди, Авраама Гаркаві, Лева Каценельсона, Михайла Моргуліса, Семена Фруга, Ернеста Ватсона, Самуїла Грузенберга, Германа Блюменфельда та інших⁷.

Розмірковуючи про становище єврейства у новочасних умовах, дописувачі журналу акцентували увагу на таких аспектах, як пробудження національної свідомості, сутність етнічної ідентичності та можливості культурної асиміляції євреїв через загальноосвітні навчальні заклади. Звернувшись до їхніх розвідок, можемо констатувати наступне. Аналізуючи процеси національного відродження, публіцисти одностайно вказували на його витoki в другій половині XIX ст., але називали різні причини. Зокрема, у розвідці Ф.Б. Геца «У чому ми особливо відстали», вміщеній у березневому номері «Еврейского обозрения», корінь «пробудження» єврейської інтелігенції вбачався в дискримінаційній політиці царату. «...як тільки розпочався лютий антисемітський рух, – читаємо в роздумах, – спрямований проти усіх євреїв – освічених і неосвічених, фанатично-марновірних і надзвичайно грамотних, потім відбулися погроми – усе це пробудило єврейську інтелігенцію». Прикметно, що автор характеризизував модерний час як «одну з тих криз, які трапляються раз на сторіччя», порівнюючи з «тяжкими періодами хрестових походів, вигнанням з Іспанії, гоніннями за доби “Хмельниччини”»⁸.

Подібні думки простежуємо й у роботі правознавця, публіциста та громадського діяча Михайла Моргуліса «Самозвільнення і самозречення». На його переконання, погроми 1880-х рр. стали «своєрідним стимулюючим фактором для пробудження національної сві-

¹ Боряк О.О. Україна, держава: євреї. *Енциклопедія історії України: Україна–Українці* / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: «Наукова думка», 2018. Кн. 1. 608 с. URL: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=F&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU>.

² Чорний Д. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2007. С. 79.

³ Там само. С. 80.

⁴ Там само. С. 81.

⁵ Там само. С. 83.

⁶ Боряк О.О. Україна, держава: євреї.

⁷ Еврейское обозрение. 1884. Январь–Июль. *Национальная электронная библиотека*. URL: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_007498971/.

⁸ Гецц Ф. В чем мы особенно отстали? *Еврейское обозрение*. 1884. Март. С. 74. URL: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_007498971/.

домості»⁹. Натомість, Файвель Меєр Бенцелович Гец, відомий письменник і публіцист, викладач єврейської історії, твердив про інакші чинники національного відродження. У його розумінні вагомим було, по-перше, підвищення рівня грамотності євреїв. Чим більше осіб здобували освіту, покращуючи власний соціальний статус, тим очевидніше виявлялася етнічна ідентичність. «У соціумі, – наголошував Ф.Б. Гец, – поширювалася думка про неможливість відчувати себе лише людиною, потрібно було відчувати себе євреєм»¹⁰. По-друге, значим для підвищення етнічної ідентичності було збереження й популяризація самобутності релігійно-обрядового життя єврейської спільноти та уникнення змішаних шлюбів із представниками інших народів¹¹.

Суголосні міркування проглядаються й у відкритому листі скарбника Товариства з поширення освіти поміж євреїв Росії Леона Розенталя, прочитаного ним 5 лютого 1884 р. на засіданні Комітету товариства та оприлюдненого на сторінках «Єврейського обозрення»¹². Маємо пояснити, що Товариство подало 1860 р. з метою пробудження інтересу до знань та поширення їх серед єврейської спільноти в межах Російської імперії. Протягом 20-ти років його функціонування сформували мережу філій в Одесі, Катеринославі, Ковно та інших, фінансово допомагаючи здобути освіту талановитим малозабезпеченим юнакам, підтримуючи студентів, науковців, які досліджували єврейську історію, авторів науково-популярних книг на івриті, літераторів, субсидуючи єврейські періодичні видання, початкові навчальні заклади¹³.

Отож і Леон Мойсєвич, в унісон із Файвелем Гецом, вважав, що в умовах модерного часу нагальним завданням для єврейської громади є популяризація просвітництва в етнічному середовищі, заохочення до навчання молоді, активізація видання морально-релігійної та світської літератури. «У нинішній час, – стверджував він, – не шкодуючи сил і матеріальних засобів, не зволікати з урегулюванням наших громадських потреб і серед них на першому місці – потреба освіти»¹⁴. У його візії простежувалася пряма кореляція між моральними успіхами й соціально-економічним добробутом єврейської спільноти. Щоб досягти гармонії між ними, Л.М. Розенталь пропонував наступний алгоритм дій: відмовитися від індиферентного ставлення до суспільно-політичного становища євреїв, активізувати релігійну пропаганду, видання ґрунтовних праць «на засадах моралі та віри, щоби адепти зрозуміли: наша мета не руйнувати, а навпаки, відродити зруйноване, і тоді вони підтримають нас»¹⁵.

Дещо ширше міркував Ф.Б. Гец, наголошуючи на потребі стимулювати розвиток «єврейської науки, як єдиного чинника, здатного об'єднати євреїв різних країн і земель, різних партій». Для нього наука виступала своєрідним цементуючим початком усього, і від її долі, вважав, залежала доля усього єврейства¹⁶.

Як бачимо, наскрізною ниткою через канву роздумів проходить ідея просвітництва єврейської громади, що, апіорі, передбачає зацікавлення історією та культурою власного народу, зумовлюючи національне відродження. З огляду на це, дописувачі «Єврейського обозрення» одностайно вважали рушієм етнічного пробудження єврейства інтелігенцію. Утім, на думку М.Г. Моргуліса, вона чітко поляризована. Одна частина намагається розбурхати в народі самосвідомість і самозвільнення, збудувати оновлене єврейське суспільство, «скориставшись багатим матеріалом минулого, на фундаменті якого здійснити внутрішній перформативний процес». Інша – ратує за самозречення, шукає ідеали поза єврейством, «кидаючи в минувшину каміння, обираючи в сучасних поняттях релігії та моралі підмурки для нового життя й духовного оновлення єврейства»¹⁷. Незважаючи на такий дисонанс, вважав Михайло Григорович, тільки інтелектуальні кола здатні стимулювати відродження єврейського народу. Задля цього потрібно спрямувати їхню енергію на серйозну різносторонню роботу, щоб «покликати до життя народну самосвідомість, яка не суперечить принципам загальнолюдської моралі», та облаштувати територіальний центр із типовим устроєм життя на загальнолюдських засадах. Реалізація означеного уможливлювалася за

⁹ Моргуліс М. Самоосвобождение и самоотречение. *Еврейское обозрение*. 1884. Май. С. 3. URL: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_007498971/.

¹⁰ Гец Ф. Что такое еврейство? *Еврейское обозрение*. 1884. Июль. С. 54. URL: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_007498971/.

¹¹ Там само. С. 60.

¹² Розенталь Л. Открытое письмо члена-казначей Общества для распространения просвещения между евреями в России. *Еврейское обозрение*. 1884. Март. С. 183. URL: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_007498971/.

¹³ Розенталь Л. Открытое письмо члена-казначей... С. 186–187; Общество для распространения просвещения между евреями в России. *EJWiki.org – Академическая Вики-энциклопедия по еврейским и израильским темам*. URL: <http://ejwiki.org/wiki>.

¹⁴ Розенталь Л. Открытое письмо члена-казначей... С. 188.

¹⁵ Там само. С. 191.

¹⁶ Гец Ф. Что такое еврейство? С. 81–82.

¹⁷ Моргуліс М. Самоосвобождение и самоотречение. С. 3.

допомогою «діяльного органу інтелігентних сил», що має неодмінно постати, на думку М.Г. Моргуліса, через загострення єврейського питання в Російській імперії та за кордоном. На підтвердження свої правоти публіцист вказував на «загальне збудження умів у сферах різних суспільних груп, повсюдне створення за кордоном товариств і братств, умотивованих на відродження єврейської науки і єврейства»¹⁸.

Звернімо увагу, що в роздумах М.Г. Моргуліса помітною є ідея про доцільність поєднання національного та загальнолюдського. Лише такий синтез, вважав він, відповідав духу іудаїзму та мав стати головним дороговказом для «народних лідерів», тобто інтелігенції. Остання, з одного боку, мусила вдатися до кропіткої роботи в царині систематичного вивчення іудаїзму на основі релігійних джерел та історичних пам'яток, розкриття їхньої сутності й активної популяризації набутих знань поміж єврейства. З іншого – спрямувати свої зусилля на покращення економічного й правового становища свого народу. Прямим віддзеркаленням особистісної віри М.Г. Моргуліса в позиціоновані думки були його життя та діяльність – плідна наукова робота, адвокатська практика з питань захисту прав єврейського народу, ініціювання перегляду дискримінаційних імперських законів проти євреїв і заходів для поширення грамотності в їхньому середовищі¹⁹.

Автори дописів у «Єврейском обозрении» також розмірковували про причини низького рівню національної свідомості єврейства. Їхні корені вбачали в дискримінаційній політиці, здійснюваній протягом століть, відмові євреям в елементарних правах на існування²⁰. Від них постійно вимагали розчинитися в інших націях і, як результат, – систематична погорда призвела до того, що самі євреї, змирившись із цим, стали зневажати себе; запанувала теорія «Мойсеевого закону»²¹.

Пояснимо, що йшлося про теорію, сформовану в Німеччині, згідно з якою євреї, залежно від місця проживання, вважалися представниками націй своїх співгромадян: або німці, або французи, відмінність лише конфесійного характеру – «Мойсеев закон»²². «Поступово, – писав Файвель Гец, – відчуваючи зневагу, будучи обтяженими своїм становищем, євреї намагалися долучитися до німців, стати ними. Особливо до цього вдавалася інтелігенція, поміж якої усталилася думка, що освічена людина не може вважати себе євреєм; відбувалися масові навернення у християнську віру»²³. Відтак національне самоприпинення та боягузтво називалися головними причинами появи «Мойсеевого закону», яким гальмувався перехід євреїв від усвідомлення своєї людської гідності до усвідомлення національної²⁴.

Імплементуючи в суспільну свідомість ідею про національне відродження єврейства, публіцисти намагалися дати чіткі пояснення «що таке нація» і «чи можна вважати євреїв окремою нацією»? Відповіді на це віднаходимо в роздумах Файвеля Геца «Що таке єврейство», в яких йшлося про сутність єврейства, його значення та місію. По суті, він прагнув не лише означити властиві риси народу, але й аргументовано заперечити безпідставність теорії: «євреї – не нація, а релігійна конгрегація “Мойсеевого закону”». Її прибічники апелювали, по-перше, до факту втрати євреями політичної самостійності після вигнання з Палестини, яка перетворилася на турецьку провінцію, а євреї розвіялися по всьому світу й стали громадянами інших держав, по-друге, – до відсутності мови, яка зберіглася як літературна, але не була живою, розмовною²⁵.

Контраргументи Ф.Б. Геца зводилися до того, що Палестина, ставши турецьким володінням, не припинила бути «обітованною святою землею в очах усього єврейства, з якою пов'язані спогади славного минулого та світлі релігійно-національні надії». Мова змогла зберегти «живий» характер – це мова богослів'я, богослужіння, науки, поезії, періодики та літератури²⁶. І, прикметно, Файвель Меєр Бенцелович заперечував тезу про мову як визначальну ознаку нації. «Мова, – наголошував, – це характеристика більш зовнішня, ніж внутрішня, бо вона не впливає на розумовий розвиток народу, який нею користується. Російські дворяни з пелюшок вивчають французьку, активно нею розмовляють, але від цього не стають французами». Понад те, існують різноманітні мовні діалекти, наявність яких також ставить під сумнів твердження про мову як властиву рису етносу²⁷.

¹⁸ Моргулис М. Самоосвобождение и самоотречение. С. 49.

¹⁹ Моргулис Михайло Григорович. *Bikimedia*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>.

²⁰ Гец Ф. Что такое еврейство? С. 38.

²¹ Там само. С. 49.

²² Там само.

²³ Там само. С. 52.

²⁴ Там само. С. 54.

²⁵ Там само. С. 72.

²⁶ Там само. С. 85–86.

²⁷ Там само. С. 74.

Джерелами народності, у розумінні Ф.Б. Геца, є спільне походження та спільна історична доля, а її сутністю, змістом – сукупність особливостей, сил, здібностей та нахилів (фізіолого-психічні та розумово-моральні характеристики) певної групи людей, які відрізняються від інших однаковістю походження й історією. Метою національності, її місією є самобутня культура, і кожен народ зобов'язаний виконувати свою місію, незалежно від того, має він політичну самостійність, чи поневолений іншим етносом²⁸.

І ще одне важливе питання полемізувалося на шпальтах «Еврейского обозрения» – можливості культурної асиміляції євреїв через загальноосвітні навчальні заклади. Власне, публікації слугували своєрідною відповіддю на твердження ортодоксів про «шкідливість» навчання, від якого «усе зло: погроми, обмеження прав та інше – безпосередній результат освіти»²⁹. Вільний доступ євреїв до загальнодержавних закладів освіти розцінювався старшим поколінням як головна причина зневажливого ставлення єврейської молоді до національних і релігійних питань, рідної мови та літератури³⁰. Ф.Б. Гец так ретранслював думки традиційного світосприйняття єврейства: «вони (молодь – Л.Ш.) вивчають європейські мови, але не єврейську, знайомляться з історією та літературою різних народів, але не єврейського; вони лишаються чужими для усього єврейського й поняття не мають про сутність і значення єврейства, про його місію в царині світової культури». Як наслідок – такі євреї легко піддаються чужому впливу, стаючи своєрідними відступниками, не знаючи сутності іудейства, історії власного народу, не розуміючи його культурної ролі в історії людства.

Безпосередньо сам публіцист вважав, що у вказаних звинуваченнях є частка істини й денационалізацію називав базовою причиною «моральних хвороб» етноспільноти³¹. Їхнє віддзеркалення простежував у спрямуванні зусиль «освічених євреїв на покращення матеріального становища власного народу»³². Вочевидь, для Ф.Б. Геца значимим був внутрішній, духовний світ, який переважав над зовнішнім, матеріальним. Нерозуміння «освіченими євреями» первинності невидимого світу над видимим пояснював як побічну дію виходу за межі «гетто» в широкому сенсі цього поняття. Взаємозбагачення культурними традиціями інших народів, імовірно, розцінював як «розмивання» національної ідентифікації³³.

Ще одну причину скептичного ставлення старшого покоління до навчання озвучив Леон Розенталь – бідність учителів похилого віку, над якими злорадствували: «бачите, які наслідки освіти». Однак твердив, що можна з легкістю виправити такий стан речей, переконавши ретроградів у зворотному. Задля цього Леон Мойсеевич пропонував стати на шлях взаємодії держави та національної меншини. Тобто, уряд мав усіляко заохочувати до навчання й пропагувати ідею взаємообумовленості рівня грамотності та матеріального статку, а єврейська спільнота – створити спеціальний фонд фінансової помочі пристарілим педагогам і профільні комітети, які би підвищували інтерес до просвітництва, актуалізували й проговорювали назрілі проблеми. Переконливо звучала рекомендація Л.М. Розенталя залучити до пропагування грамотності тих осіб, які вивчилися, завдячуючи Товариству з поширення освіти поміж євреїв Росії³⁴.

Тотожність міркувань проглядається на сторінках липневого номера «Еврейского обозрения», у праці М.Г. Гершфельда «Школа і життя»³⁵. Автор досліджував проблему безперспективності працевлаштування випускників учительських інститутів як привід для звинувачень у «недоцільності навчання». Він, як і Л.М. Розенталь, пропонував конкретні кроки, щоб зменшити число прибічників тези про «шкідливість освіти» єврейських дітей. Зокрема, необхідно примножити кількість єврейських училищ, куди могли б влаштуватися молоді учителі; оптимізувати витрати свічного збору з тим, щоб відкривати училища в економічно відсталих містах і містечках, де їх ніколи не було й мешканці апатично ставляться до поширення грамотності; запровадити посади євреїв-агентів, які би «аналізували потреби місцевих громад і допомагали вирішувати освітні питання, вказуючи на доцільність існування училищ у тій чи іншій громаді, розумілися на фінансових потребах навчальних закладів, запитах учительського контингенту, повністю завідували господарсько-адміністративними справами»³⁶. Усвідомивши зміни у місцевому урядуванні, М.Г. Гершфельд пропонував єврейським громадам співпрацювати з інституціями муніципального

²⁸ Гец Ф. Что такое еврейство? *Еврейское обозрение*. 1884. Июнь. С. 77.

²⁹ Гершфельд М. Школа и жизнь. *Еврейское обозрение*. 1884. Июль. С. 67. URL: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_007498971/.

³⁰ Розенталь Л. Открытое письмо члена-казначая... С. 190.

³¹ Гец Ф. Что такое еврейство? *Еврейское обозрение*. 1884. Июнь. С. 79.

³² Там само. С. 75.

³³ Там само. С. 77.

³⁴ Розенталь Л. Открытое письмо члена-казначая... С. 194–195.

³⁵ Гершфельд М. Школа и жизнь. С. 65.

³⁶ Там само. С. 73, 76.

управління (земствами та міськими думами), які могли матеріально підтримати єврейські училища³⁷.

Отож дописувачі «Єврейского обозрения» заперечували тезу про «шкідливість» навчання, знаходили й пояснювали її причини та пропонували способи зменшення числа противників поширення грамотності поміж єврейства. Своєрідним захисником євреїв від культурної асиміляції вважали узвичаєні традиції та релігію. Підтвердження цього знаходимо в роздумах Файвеля Геца, який вказував на динамічну сутність культури, її постійний розвиток, через що згладжуються різкі відмінності між націями. Утім, висловлював переконання в неможливості повного знищення етнічної інакшості, бо культура показує природні межі народу та забезпечує його кращу організацію³⁸. Водночас цілісність нації підтримувала й релігія через розумово-морально-церковні способи, оберігаючи етнос від будь-якого посягання та послаблення³⁹. «Релігія, – писав він, – завдяки різноманітним приписам уберігає євреїв, які прагнуть зближення з іншими народами, від повної асиміляції; виступає сильнішим фактором, ніж спільна територія проживання й мова; релігія зберігає цілісність національного надбання, розвиває його і примножує». «У релігії та установлених звичаях євреїв, – зробив висновок Ф.Б. Гец, – знаходять підтримку й черпають внутрішні сили»⁴⁰.

Підсумовуючи, можемо констатувати, що на світосприйнятті й традиційному способі життєдіяльності єврейської спільноти суттєво позначилися модерні перетворення другої половини XIX ст. На шпальтах науково-популярного журналу «Єврейское обозрение» публіцистами були частково візуалізовані інноваційні моменти, якими «розмивалися» обшари традиційного світу єврейства. Аргументовано показано взаємообумовленість підвищення загального рівня грамотності єврейського населення, поширення просвітництва та національного відродження, інтересу до власної історії й культури. Наголошено на умотивованості появи літературно-історичного дискурсу про єврейство як націю, а не релігійну конгрегацію «Мойсеевого закону» та безпідставності теорії про «шкідливість» навчання у загальноосвітніх закладах. Базовими чинниками проти акультурації визнавалися сталі традиції та іудаїзм.

Окресленими аспектами не вичерпується вивчення переформатувань традиційного світу єврейства. У перспективі можуть стати актуальними для дослідження такі проблеми, як модернізація вузькоутилітарної освіти, зовнішнього простору проживання етнічної меншини, контрверсійність традиційної тенденції до ізоляції єврейського соціуму та новоючасної тенденції до асиміляції тощо.

References

Chornyi, D. Po livyi bik Dnipra: problemy modernizatsii mist Ukrainy (kinets XIX – pochatok XX st.) [On the left side of the Dnipro: problems of modernization of Ukrainian cities (the late 19th – the early 20th c.)]. Kharkiv, Ukraine.

Шара Любов Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин, Національний університет «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Shara Liubov – candidate of historical sciences, associate professor of the department of the world history and international relations, T.H. Shevchenko National university «Chernihiv Collegium» (53 Hetmana Polubotka Str., Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: Ljuba_che@ukr.net

THE JEWISH COMMUNITY IN CONDITIONS OF THE MODERN WORLD: REFLECTIONS IN THE COLUMNS OF «YEVREYSKOE OBOZRENIE» (1884)

The purpose of the article is to reveal the key themes of Jewish journalism published on the pages of the scientific and literary journal «Yevreyskoe obozrenie». *Research methods* are correlated with the stated goal, are general scientific (analysis, synthesis, induction) and special-historical (historical-genetic, historical-comparative). *The scientific novelty* of intelligence is due to the need to actualize the problem of «erosion» of the traditional world of Jewry in the conditions of modern times.

As a result of the research, we can make following *conclusions*. Modern transformations of the second half of the 19th c. significantly affected the worldview and traditional way of life of the Jewish community. In the columns of the popular scientific magazine «Yevreyskoe obozrenie» publicists partially visualized innovative moments that «blurred» the expanses of the traditional world of Jewishness. The interdependence

³⁷ Гершфельд М. Школа и жизнь. С. 77.

³⁸ Гец Ф. Что такое еврейство? *Єврейское обозрение*. 1884. Июнь. С. 78.

³⁹ Там само. С. 80.

⁴⁰ Там само. С. 84–85.

of raising the general level of literacy of the Jewish population, the spread of enlightenment and national revival, and interest in one's own history and culture is shown in an argumentative manner. The motivation for the appearance of the literary-historical discourse on Jewry as a nation, and not the religious congregation of the «Mosaic Law», is emphasized, and the groundlessness of the theory about the «harmfulness» of education in general educational institutions is pointed.

The publicists recognized stable traditions and Judaism as basic factors against the acculturation of Jewishness. In order to deepen ethnic identity, they proposed enlightenment, popularization of the identity of the religious and ritual life of the Jewish community, its historical and literary heritage.

Key words: «Yevreyskoe obozrenie», modern times, Jewish community, national revival, ethnic identification, cultural assimilation.

Дата подання: 3 липня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 10 вересня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шара, Л. Єврейська спільнота в умовах модерного світу: роздуми на шпальтах «Єврейского обозрения» (1884 р.). *Сіверянський літопис*. 2023. № 4. С. 121–127. DOI: 10.58407/litopis.230410.

Цитування за стандартом APA

Shara, L. (2023). Yevreiska spilnota v umovakh modernoho svitu: rozdumy na shpaltakh «Evreiskoho obozreniya» (1884 r.) [The Jewish community in conditions of the modern world: reflections in the columns of «Yevreyskoe obozrenie» (1884)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 121–127. DOI: 10.58407/litopis.230410.

Володимир Чистяков, Костянтин Ячменіхін

●

**ІСТОРІОГРАФІЯ СЕКУЛЯРИЗАЦІЇ
ЦЕРКОВНО-МОНАСТИРСЬКИХ МАЄТНОСТЕЙ 1786 р.
В УКРАЇНСЬКИХ НАРАТИВНИХ МОНОГРАФІЯХ З ІСТОРІЇ ЦЕРКВИ
(кінець ХХ – початок ХХІ ст.)**

DOI: 10.58407/litopis.230411

© В. Чистяков, К. Ячменіхін, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6442-7861>, <https://orcid.org/0000-0003-4587-4222>

Актуальність статті обумовлена необхідністю вивчення історіографічної думки щодо проблеми секуляризації монастирських земель Чернігівської, Новгород-Сіверської та Київської єпархій (1786 р.). Незважаючи на важливість цього церковно-економічного заходу в соціально-релігійному житті українських земель, у сучасній українській історіографії вказана проблематика недостатньо досліджена та потребує детальнішого висвітлення. По-друге, зарубіжні науковці приділяють значну увагу введенню «церковних штатів» на російських землях імперії (1764 р.), що визначає необхідність аналізу цієї реформи й на українських теренах.

Мета статті – охарактеризувати загальні історіографічні особливості висвітлення секуляризаційної реформи 1786 р. крізь призму монографій з історії Української Церкви; висвітлити проблеми та перепони, які впливали на об'єктивність та повноту досліджень цієї проблеми українськими науковцями; порівняти історичні погляди та думки дослідників на основі їх наративних праць. **Наукова новизна** статті полягає в історіографічному аналізі проблеми секуляризації 1786 р. щодо її висвітлення в українських працях з історії Церкви. Було визначено та окреслено перспективні аспекти дослідження секуляризаційної реформи в контексті проблематики статті. **Методологічний базис** роботи становлять принципи системності, цілісності, історизму та об'єктивності, була здійснена спроба відстороненого історіографічного аналізу з урахуванням таких критеріїв, як науковість, цілісність та повнота висвітлення питання введення «церковних штатів» в окреслених монографіях. Серед історіографічних підходів було надано перевагу культурологічному, меншу увагу було приділено суб'єктивно-історичним факторам. У статті застосовано такі загальнонаукові **методи** дослідження, як аналіз та синтез, абстрагування, метод компонентного аналізу тощо. Також застосовані спеціально-історіографічні методи: історіографічно-порівняльний, типологізація та ін.

Висновки. На сучасному етапі розвитку історіографії історії Церкви спостерігаємо значну різногранність досліджень. Серед історіографічних джерел чільне місце в контексті дослідження посідають узагальнювальні монографії з історії Церкви. Передусім, спостерігаємо різний фокус аналізу до висвітлення проблеми секуляризації – від повноцінного та ґрунтовного дослідження до поверхового висвітлення фактографічного матеріалу. Багатьом наративам на сучасному етапі притаманною є філософсько-узагальнена характеристика введення «церковних штатів» без аналізу причин, передумов, проблемних особливостей цієї реформи. Багато цих праць мають виражений етноконфесійний підхід, який у цілому є доцільним та важливим для аналізу життя Української Церкви в умовах повної залежності від Московії. Вагомою особливістю наративних монографій є також їх використання в якості навчальних посібників для вивчення історії релігії в закладах освіти, тому необхідним є аналіз «суб'єктивних» факторів історіографії – переконань, поглядів авторів цих монографій. У цілому, українські церковно-історичні студії нині перебувають у стані піднесення, яке пов'язане із здобуттям Православною Церквою України автокефалії та патріотичним підйомом в умовах агресії Російської Федерації проти нашої Батьківщини.

Ключові слова: секуляризація, історіографія, «церковні штати», монографія, уніфікація.

Кінець XVIII ст. для підросійської частини України був складним періодом та ознаменувався низкою важливих політичних перетворень. Доба пізнього «освіченого абсолютизму» Катерини II не залишила осторонь і буття Української Православної Церкви як тодішньої складової частини загальноімперської Церкви Російської. Наприкінці XVIII ст., перед секуляризацією українських монастирських земель, була здійснена адміністративна реформа, яка потягла за собою нове межування єпархій Лівобережжя та створення нової церковно-територіальної одиниці – Новгород-Сіверської єпархії. Нові межі Чернігівської та Новгород-Сіверської єпархій приблизно збігалися з територіями намісництв (указ Си-

ноту від 31 березня 1785 р.), лише частина Чернігівського намісництва залишалася в духовному підпорядкуванні Київської духовної консисторії¹.

Попри широту проблематики, яка обумовлена складністю секуляризаційних процесів, історіографічна база з цього питання є досить бідною. Передусім, значачимо розпорошеність вітчизняних історичних досліджень, що ускладнює проведення їх повноцінного ґрунтовного аналізу². У цій статті ми проаналізуємо історіографічні джерела узагальнювального характеру за доби незалежності, в яких прямо чи побіжно висвітлювалася проблема секуляризації церковних маєтностей на Лівобережжі (1786). Деякі мотиви в дослідженнях вчених присвячені також наслідкам та проблемам реформи, тому верхню межу дослідження доцільніше окреслити початком 1790-х рр.³

Після здобуття Україною незалежності починають з'являтися науково-публіцистичні праці, призначені для ознайомлення широкого загалу із еволюцією історії Церкви та релігій на території України. Найбільш ґрунтовно тематика секуляризації на Лівобережжі висвітлена в колективній монографії «Історія Церкви та релігійної думки в Україні» (книга третя, 1994). До написання розділу «Церковні реформи в Україні 70–80-х рр. XVIII ст.» було залучено фахівця з проблематики секуляризаційних процесів В. Мордвінцева, який ґрунтовно окреслив основні проблеми та аспекти проведення реформи 1786 р.⁴

В. Мордвінцев подає цілісну картину секуляризації й зосереджує увагу на Київській єпархії як провідній церковно-адміністративній одиниці тодішніх українських земель. На основі архівних даних Центрального державного історичного архіву України (ЦДІАК), актів Повного зібрання законів Російської імперії (ПЗЗРІ)⁵ та праць українських дослідників др. пол. XIX ст.⁶ автор висвітлив чимало проблемних моментів реформи, таких, як незавершеність та непослідовність реформи, вплив особистісних факторів та фаворитизму на проведення перетворень, проблема позаштатного та безпритульного духовенства, наслідки та заходи уряду, здійснені після реформи для її врегулювання. Доповнює цей ґрунтовний опис реформи розділ «Церковно-монастирське землеволодіння в Україні (кінець XVII – XVIII ст.)», в якому подано характеристику господарства монастирів напередодні реформи кін. XVIII ст. Доцільно, з наукового погляду, наведено реєстр монастирів Правобережної та Лівобережної України (XVIII – перша пол. XIX ст.), що дозволяє сформулювати в читача цілісне уявлення про складні проблеми церковно-економічного життя Лівобережжя кінця XVIII ст.⁷

«Лівобережний аспект» реформи в описі В. Мордвінцева висвітлено в контексті всіх проблемних питань розділу. Автор слушно застосовує статистичний метод, наводить дані про ревізькі душі монастирських селян, кількість рекрутів Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв тощо. Детально проаналізовано положення реформи (на основі указів Катерини II), які стосуються лівобережних теренів колишньої Гетьманщини. Оцінюючи наслідки проведення реформи, на наше переконання, автор дотримується етноконфесійного підходу, який полягає в оцінці релігійних явищ крізь призму духовно-культурних запитів та проблем певного народу. Простежується негативне ставлення історика до реформи: «Вона, хоча й була задропована в тогу “суспільної користі”, насправді мала на меті розширити державне землеволодіння за рахунок монастирського, остаточно ліквідувати матеріальну базу національної Церкви, перетворити духовенство в слухняне знаряддя

¹ Див.: Зведений каталог метричних книг, що зберігаються в державних архівах України: міжарх. довідник. Т. 10. Кн. 1: Метричні книги у фондах Державного архіву Чернігівської області: полки (1700–1781), намісництва (1782–1796), Нова Сербія (1763) / Держ. арх. служба України, Укр. наук.-дослід. ін-т арх. справи та документознавства; Упоряд.: М. Горбатюк, С. Зворський, А. Титаренко. Київ, 2019. 741 с. (Архівні зібрання України. Спеціальні довідники). С. 8.

² Наприклад, більшість історичних статей, присвячених цій проблемі, опубліковано в різноманітних періодичних наукових виданнях др. пол. XIX – поч. XX ст., таких, як «Кіевская старина», «Чтенія при обществѣ имени Нестора Летописца» та ін.: Костомаров Н.И. Киевская пертурбация 1786 г. *Кіевская старина*. 1883 г. № 4. С. 895–899; Стороженко Н.В. Реформы в Малороссии при графе Румянцеве. *Кіевская старина*. 1891 г. № 3. С. 478–493; № 9. С. 455–465; Никодим, архимандрит. Описание бывшей Новгород-Северской епархии. *Черниговские губернские ведомости*. Часть неофициальная. 1858. № 44. С. 378–379; Филарет (Гумилевский), архиепископ. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов, 1873. Т. 3; Віроцький В. Монастирі та храми землі Сіверської / В. Віроцький, А. Карнабід, В. Киркевич. Київ: Техніка, 1999. та ін.

³ Наприклад, після проведення секуляризації багато положень реформи 1786 р. коригувалися тим же урядом Катерини II (ідеться про залишення деяких монастирів, які мали розформувати, перенесення строків продажу церковних будівель тощо). Див.: Історія релігії в Україні: У 10-ти т. Київ: Український Центр духовної культури, 1996–1999. Т. 3. Православ'я в Україні / За ред. А. Колодного, П. Яроцького. 1999. С. 307.

⁴ Крижанівський В.П., Плохий С.М. Історія Церкви та релігійної думки в Україні: навч. посібник: У 3-х кн. Київ: Либідь, 1994. Кн. 3. Кінець XVI – сер. XIX ст. С. 209–217.

⁵ Див. ПЗЗРІ, починаючи від 1649 р.: Полное собрание законов Российской империи. URL: https://nlr.ru/e-res/law_r/content.html/

⁶ Там само. С. 211–217.

⁷ Там само. С. 313–317.

самодержавства та засіб ідеологічного впливу на народні маси...»⁸ На нашу думку, найбільша цінність цього розділу для потенційного дослідника секуляризації полягає в окресленні подальших перспектив, напрямів висвітлення цієї реформи. Детальний опис церковно-економічних, соціально-політичних проблем реформи дає підґрунтя для роздумів, наукового пошуку, а відтак – аналітичного й логічного осмислення реформи та її наслідків для лівобережних земель. Загалом цей навчальний посібник можна вважати найбільш ґрунтовним і науковим виданням, яке описує життя Української Церкви XVIII ст.

Заслугує на увагу збірка наукових праць «Історія Православної Церкви в Україні» за ред. П. Яроцького, С. Головащенко та В. Климова (Київ, 1997)⁹. Історичні відомості про секуляризаційні процеси знаходимо у V розділі «Православ'я в Україні після прилучення Київської митрополії до складу Московської патріархії (XVIII–XIX ст.)» (автор В. Климов)¹⁰. Передусім, у питанні висвітлення секуляризації простежується застосування автором біографічного підходу до висвітлення тодішніх процесів, а також – обґрунтування особистісного негативного внеску українських ієрархів у процес уніфікації українського церковного-релігійного життя. «Своїм походженням і церковною кар'єрою новий митрополит (мається на увазі Самуїл Миславський (1783–1796) – В.Ч.), як і його попередник Г. Кременецький, підтверджував стабільність підходу самодержавної і церковної влади до управління православною церквою в Україні: через вихідців з України, що тривалий час (інколи по кілька десятків років) служили в Росії, відірвалися від національних коренів і готові були вже без особливих вагань здійснювати стратегічне замовлення центру – ліквідувати будь-які ознаки національно-автономної церкви України через уніфікацію структури, культу, обряду, зросійщення духовенства, витравлення національно-релігійних традицій тощо», – зазначає історик¹¹. Подібну думку дослідник повторює в тій чи іншій інтерпретації як мінімум ще тричі¹². У цілому, історичний наратив В. Климова вирізняє поміркований, виважений підхід до висвітлення історичних фактів. Опис дослідника можна визначити як історико-аналітичний: спочатку науковець подає загальні відомості з історії секуляризаційних процесів, а потім вплітає підтверджувальні факти в історичні судження¹³. Аналізуючи секуляризаційні процеси, вчений використовує праці попередників: митрополита Євгенія Болховитінова, І. Власовського, М. Грушевського, А. Єфименко, М. Закревського, К. Харламповича, та ін.¹⁴

Серед інших робіт зазначимо монографію «Історія релігії в Україні» (том 3 узагальнювальної серії цього видання) докторів філософських наук А. Колодного та П. Яроцького¹⁵. Загалом, цей історичний наратив, як і більшість подібних праць 90-х рр. минулого століття, вирізняє історико-філософський плюралізм методів дослідження, міждисциплінарний підхід, відхід від догми марксистсько-ленінської парадигми щодо релігійних процесів, який був притаманний працям радянської доби¹⁶.

Контекст секуляризації 1786 р. на землях Лівобережної та Центральної України, внаслідок широти поставленої проблематики, висвітлений досить побіжно. Відсутні покликання на використані джерела та літературу (навіть за наявності прямого покликання через «лапки»), авторські думки не завжди підтверджуються конкретними фактами або залишаються на рівні роздумів¹⁷. З іншого боку, перевагами опису секуляризації є послідовна авторська позиція щодо означених процесів. Зокрема, автори характеризують цей захід імперського уряду «актом підпорядкування православної церкви в Україні, декларованого 1686 р»¹⁸.

За рахунок використання філософського підходу, історико-структурного, порівняльного аналізу та почасти соціологічного методу автори схиляються до таких висновків: секуляризація 1786 р. була послідовним і еволюційним заходом імперського уряду XVIII ст., складовою антиукраїнської політики Катерини II із «зросійщення духовенства, витравлення національно-релігійних традицій»¹⁹. На думку науковців, основний «тягар відповідаль-

⁸ Полное собрание законов Российской империи. С. 210–211.

⁹ Історія православної Церкви в Україні: Збірник наукових праць / за ред. П. Яроцького, С. Головащенко, В. Климова. Київ: Четверта хвиля, 1997. 292 с.

¹⁰ Там само. С. 158–244.

¹¹ Там само. С. 173.

¹² Там само. С. 175, 176, 177.

¹³ Там само. С. 173–176.

¹⁴ Там само. С. 240.

¹⁵ Історія релігії в Україні: навч. посібник / За ред. проф. А.М. Колодного і П.Л. Яроцького. Київ: Знання, 1999. 736 с.

¹⁶ Див., наприклад: Никольский Н.М. История русской церкви. 3-е изд. Москва: Политиздат, 1985. 448 с.; Курочкин П.К. Эволюция современного русского православия. Москва: Мысль, 1971. 270 с.

¹⁷ Історія релігії в Україні. С. 226–230.

¹⁸ Там само. С. 230.

¹⁹ Там само. С. 230.

ності» в цьому дискурсі лягає не лише на російський уряд, а й передусім на українську церковну ієрархію, «примиренсько-пасивна позиція» якої дала можливість провести заходи з «уніфікації та русифікації всіх сторін церковного життя в Україні»²⁰. Вчені роздумують над певним віддаленням між духовенством та паствою, яке наростало, посеред усього, і внаслідок секуляризації 1786 р. На думку авторів монографії, різниця в 22 роки між одержавленням церковного майна на російських та українських теренах імперії можна пояснити побоюванням радикальних змін, бо «шкідливі мріяння малоросів, виражені в комісії для підготовки нового уложення законів Російської імперії та їхніх духовних пастирів закарбувались їй (Катерині II – В.Ч.) надовго»²¹. Вважаємо, що ця історична праця залишається важливою для релігієзнавчої науки, але опис секуляризаційних заходів ґрунтується на узагальнювальній моделі опису, «підлаштуванні» фактів під провідний концепт авторів, що, на нашу думку, робить характеристику реформи 1786 р. не до кінця обґрунтованою.

Важливою особливістю посібників з історії Церкви є те, що вони виконують, поряд з науковим, суспільно-виховний вплив (використовуються як навчальні посібники для учнівської, студентської молоді). Історична література такого характеру залишається публіцистичною за стилем викладу, і лише рідкісні видання носять науково-об'єктивний характер. Серед навчальних посібників з історії Церкви вважаємо за потрібне назвати курс лекцій С. Головащенко «Історія християнства»²². Звичайно, що специфіка подібних робіт виключає ґрунтовний емпіричний чи аналітичний опис секуляризаційних процесів. Водночас, дослідник ніби акумулює напрацювання своїх попередників з цієї проблеми: «зауважують, що це (тобто секуляризація та уніфікація українського устрою – В.Ч.) стало можливим через перехід на проросійські позиції українських ієрархів та основної маси духовенства»²³. Характеризуючи негативні наслідки «купночинія» щодо російського синодального устрою, науковець небезпідставно акцентує на «кризі масової православної релігійності», яка проявлялась у «формалізмі церковного життя»²⁴.

Після здобуття Українською Церквою автокефалії від Вселенського патріархату в 2019 р. активізувалися й наукові пошуки щодо переосмислення церковної історії наших земель в її цілісному ретроспективному плані. У роботі священника Віталія Клоса «Автокефалія Української Церкви: огляд від хрещення до Синодального Томосу»²⁵ чільну увагу приділено проблемі введення «церковних штатів» та русифікаторській імперській політиці щодо Української Церкви. Науковець називає секуляризаційні заходи «найбільшим ударом по православному чернецтву». У порівнянні з В. Климовим, який звинувачував українську вищу ієрархію в русифікаторських процесах, В. Клос згадує також про прецеденти спротиву українських єпископів введенню «церковних штатів» у 1763–1764 рр. на російських теренах імперії²⁶. Також В. Клос, на відміну від В. Климова, наголошує на «тенденційності, упередженні, зневазі до України в монастирських документах, що готувалися ігуменами-росіянами українських монастирів»²⁷. ґрунтуючись на напрацюваннях діаспорних істориків, дослідник порівнює статистичні дані щодо кількості закритих монастирів²⁸. На нашу думку, історик у цілому ніби наголошує на відкритості проблеми реальних економічних, моральних, соціальних втрат Української Церкви від проведеної секуляризації, адже після характеристики економічних аспектів реформи науковець одразу переходить до висвітлення освітніх та релігійно-культурних аспектів імперської політики кінця XVIII ст.²⁹

У 2019 р. вийшли друком ще дві монографії, присвячені історії Церкви. Передусім, це навчальний посібник Н. Діанової «Історія релігії та Церкви в Україні в національному та європейському контекстах»³⁰. В описі посібника зазначається про акцент авторки на дослідженні передусім християнства як провідної релігії в Україні³¹, тому історії Православної Церкви приділена чільна увага. На жаль, специфіка таких праць виключає цікавий

²⁰ Історія релігії в Україні. С. 229.

²¹ Там само. С. 227. У цілому, історична проблема причин віддаленості секуляризаційних заходів 1786 р. від власне російської моделі цієї реформи (1764) залишається дискусійною.

²² Головащенко С.І. Історія християнства: курс лекцій. Київ: Либідь, 1999. 352 с.

²³ Там само. С. 232.

²⁴ Там само. С. 232.

²⁵ Клос Віталій, протоієрей. Автокефалія Української Церкви: огляд від Хрещення до Синодального Томосу / Наук. ред. Д.С. Гордієнко. Київ, 2019. 189 с.: іл.

²⁶ Там само. С. 132–133.

²⁷ Там само. С. 134.

²⁸ Там само. С. 133.

²⁹ Там само. С. 134–135.

³⁰ Діанова Н.М. Історія релігії та Церкви в Україні в національному та європейському контекстах: навч. посібник для студентів спец. 032 «Історія та археологія» спеціалізації «Історія України у світовому контексті». Одеса: Одеський національний ун-т ім. І.І. Мечникова, 2019. 252 с.

³¹ Там само. С. 2.

аналітичний чи ґрунтовний науковий опис, тому характеристиці секуляризаційних процесів 1786 р. виділено лише один абзац³². Дослідниця пише, що «царський уряд, поставивши за мету приборати до своїх рук величезні церковні та монастирські угіддя, розпочав політику, націлену на вилучення власності церкви», відповідно, й подальший опис аспектів реформи висвітлювався лише в руслі аналізу економічних наслідків³³. Дослідниця зазначає: «Незважаючи на вимушену лояльність цариці щодо Української церкви в процесі її реформування, внаслідок введення духовних штатів в Україні було ліквідовано 29 монастирів, що становило 34% по відношенню до їх загальної кількості» – ті самі історіографічні факти, які ми вже зустрічали у працях В. Климова та В. Мордвінцева³⁴.

Нарешті, оригінальною книгою серед інших наукових праць можна назвати колективну монографію Д. Гордієнка, В. Клоса, Ю. Мицика та І. Преловської «Історія Української Православної Церкви»³⁵. Автори позиціонують свою працю як «громадсько-політичне видання»³⁶, тому в характеристиці секуляризаційних процесів можна спостерігати теж особливий, національно-релігійний підхід до трактування цього складного феномену. Дослідники називають секуляризацію «остаточним ударом», і назагал у дуже гострій формі викривають недоліки секуляризаційних перетворень Катерини II: «Внаслідок цього (тобто реформи 1786 р. – В. Ч.) на теренах України було закрито 46 монастирів, які провадили велику культурно-освітню роботу, утримували школи й лікарні, допомагали знедоленим. Церква була позбавлена більшості земель. Одночасно було запроваджено “штати” духовенства, перетворено їх на особливий загін державних службовців, що значно посилює негативні тенденції в їх середовищі, наприклад хабарництво»³⁷. Науковці акцентують на ударі секуляризації 1786 р. по освітньо-релігійному та церковно-культурному життю (укази про уніфікацію церковного книгодрукування 1786 р.), визначають реформи кінця XVIII ст. як тяглу традицію імперського уряду³⁸. У цілому, історики акумулювали всі попередні історичні погляди та переконання діаспорних і суто українських дослідників сучасності, виразили свої оцінки в цікавому історико-публіцистичному стилі.

Українська наративна історіографія історії Церкви після здобуття Україною незалежності позначилася численними здобутками, висвітленням нових та переосмисленням уже відомих фактів. Оскільки секуляризація 1786 р. була дуже вагомим перетворенням серед інших заходів імперського уряду щодо України, вона постійно висвітлювалася в узагальнювальних працях з історії Церкви. У цілому, такий тип історіографічних джерел умовно можна поділити на суто науково-історичні, історико-публіцистичні та історико-філософські праці. Переважна більшість праць побачила світ після здобуття Україною незалежності (90-ті рр.) та здобуття Православною Церквою України автокефалії (2019), що свідчить про певну залежність церковно-історичних студій від об'єктивних соціально-політичних наслідків.

Висвітлюючи проблему секуляризації, дослідники переважно спиралися на вторинні історіографічні джерела, передусім, праці українських діаспорних учених: митрополита Іларіона (Івана Огієнка), Івана Власовського, Олександра Лотоцького та ін. Лише деякі науковці у своїх наукових пошуках послуговувалися архівними даними та первинними історичними джерелами (наприклад, В. Мордвінцев, В. Климов), що можна пояснити специфікою суспільного запиту до праць з історії Церкви в цілому. Абсолютно всі вчені, описуючи секуляризацію, ставилися до неї суто негативно, характеризуючи лише її негативні сторони та проблеми, які ця реформа принесла для Української Церкви. Це дає право говорити про виражений національно-конфесійний підхід до трактування такого явища, як секуляризація. Майже всі дослідники історії Церкви вирізняли лише короткострокові наслідки секуляризаційних перетворень 1786 р.; специфічно, у цілісному ретроспективному плані, ця проблема не висвітлювалася у наративних працях.

Аналізуючи введення «церковних штатів» 1786 р., дослідники історії Церкви визначали такі основні аспекти, на які вплинула реформа: закриття монастирів, удар по економічному життю Церкви, русифікація освіти на рівні як церковному, так і цивільному, проблема з безпритульними ченцями та священниками, моральна деградація священства та ін. Водночас, фактично не висвітлювалися такі поверхові аспекти, як зміна власності щодо монастирських земель, проблема направлення вільних коштів, отриманих від секуляризації, взаємопов'язаність церковно-економічних заходів Катерини II з іншими реформами,

³² Діанова Н.М. Історія релігії та Церкви в Україні в національному та європейському контекстах. С. 83.

³³ Там само. С. 83.

³⁴ Там само. С. 83.

³⁵ Гордієнко Д., Клос В., Мицик Ю., Преловська І. Історія Української Православної Церкви. Харків: Фоліо, 2019. 244 с.: іл.

³⁶ Там само. С. 245.

³⁷ Там само. С. 90.

³⁸ Там само. С. 97.

які здійснювалися наприкінці XVIII ст. тощо. Українська історіографія історії Церкви має потужний потенціал, багато «білих плям» та дискусійних моментів, що потребує подальших наукових досліджень.

References

- Dianova, N.M. (2019). *Istoriia religii ta tserkvy v Ukraini v natsionalnomu ta yevropeiskomu kontekstakh* [History of religion and Church in Ukraine in the national and European contexts]. Odesa, Ukraine.
- Holovashchenko, S.I. (1999). *Istoriia khrystyianstva: Kurs leksiï* [History of Christianity: a course of lectures]. Kyiv, Ukraine.
- Hordiienko, D., Klos, V., Mytsyk, Y., Prelovska, I. (2019). *Istoriia Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy* [History of the Ukrainian Orthodox Church]. Kharkiv, Ukraine.
- Klos, V. (2019). *Avtokefaliia Ukrainskoi Tserkvy: ohliad vid Khreshchennia do Synodalnoho Tomosu* [Autocephaly of the Ukrainian Church: an overview from Baptism to the Synodal Tomos]. Kyiv, Ukraine.
- Kolodnyi, A., Klymova, V. (Ed.) (1999). *Istoriia religii v Ukraini* [History of religion in Ukraine]. Kyiv, Ukraine.
- Kryzhanivskiy, V.P., Plokhii, S.M. (1994). *Istoriia tserkvy ta relihiinoi dumky v Ukraini* [History of Church and religious thought in Ukraine]. Kyiv, Ukraine.
- Virotskyi, V. (2019). *Monastiri ta khramy zemli Siverskoi* [Monasteries and churches of the Siverskaya land]. Kyiv, Ukraine.
- Yarotskiy, P., Holovashchenko, S., Klymova, V. (Ed.) (1997). *Istoriia pravoslavnoi tserkvy v Ukraini* [History of Orthodox Church in Ukraine]. Kyiv, Ukraine.

HISTORIOGRAPHY OF THE SECULARIZATION OF CHURCH-MONASTERY ESTATES IN 1786 IN UKRAINIAN NARRATIVE MONOGRAPHS ON THE HISTORY OF THE CHURCH (THE END OF THE 20TH – THE BEGINNING OF THE 21ST c.)

The relevance of the article is the necessity to study the historiographical opinion regarding the problem of secularization of the monastic lands of the Chernihiv, Novgorod-Siver and Kyiv dioceses (1786). Despite the importance of this ecclesiastical-economic event in the socio-religious life of Ukrainian lands, indicated problems are weakly investigated in modern Ukrainian historiography and require more detailed coverage. Secondly, foreign researchers pay considerable attention to the introduction of «church states» in Russian lands of the empire (1764), which determines the need to analyze this reform on Ukrainian territory as well.

The purpose of the article is to characterize the general historiographic features of coverage of the secularization reform of 1786 through the prism of monographs on the history of the Ukrainian Church, highlight the problems and obstacles that affected the objectivity and completeness of research on this problem by Ukrainian scientists and compare the historical views and opinions of scholars based on their narrative works. *The scientific novelty of the article* lies in the historiographical analysis of the problem of secularization in 1786 in relation to its coverage in Ukrainian works on the history of the Church. Prospective aspects of the study of secularization reform in the context of the issues of the article were defined and outlined. *The methodological basis* of the work is the principles of systematicity, integrity, historicism and objectivity, an attempt was made to conduct a detached historiographical analysis, taking into account such criteria as scientificity, integrity and complete coverage of the issue of the introduction of «church states» in the outlined monographs. Among the historiographical approaches, preference was given to the cultural approach, less attention was paid to subjective-historical factors. The article used such general scientific research methods as analysis and synthesis, abstraction, method of component analysis, etc. Special historiographical methods were also applied: historiographical and comparative, typology, etc.

Conclusions. At the current stage of development of the historiography of the history of the Church, we observe a significant diversity of research. Among historiographical sources, generalizing monographs on the history of the Church occupy a prominent place in the context of the study. First of all, we observe a different focus of analysis for the coverage of the problem of secularization – from a full-fledged and thorough study to a superficial coverage of factual material. Many narratives at the present stage are characterized by a philosophical and generalized characterization of the introduction of «church states» without analysis of the reasons, prerequisites, and problematic features of this reform. Many of these works have a pronounced ethno-confessional approach, which is generally appropriate and important for the analysis of the life of the Ukrainian Church in conditions of complete dependence on Muscovy. An important feature of narrative monographs is also their use as educational aids for studying the history of religion in educational institutions, so it is necessary to analyze the «subjective» factors of historiography – beliefs, views of the authors of these monographs. In general, Ukrainian church-historical studies are currently experiencing an upsurge, which is connected with the acquisition of autocephaly by the Orthodox Church of Ukraine and a patriotic upsurge in the conditions of the aggression of the Russian Federation against our Motherland.

Key words: secularization, historiography, «church states», monograph, unification.

Чистяков Володимир Олександрович – аспірант Навчально-наукового інституту історії ім. О.М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Chystiakov Volodymyr – Ph.D. student at the O.M. Lazarevsky educational and scientific institute of history and socio-humanitarian disciplines of the T.G. Shevchenko National university «Chernihiv Collegium» (53 Hetmana Polubotka Str., Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: vchystyakov96@gmail.com

Ячменіхін Костянтин Михайлович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Навчально-наукового інституту історії ім. О.М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Yachmenikhin Kostiantyn – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of world history and international relations of the O.M. Lazarevsky Educational and Scientific Institute of National University "Chernihiv collegium" named after T.G. Shevchenko (Hetmana Polubotka St., 53, Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: Kostas48@ukr.net

Дата подання: 9 липня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 29 липня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Чистяков, В., Ячменіхін, К. Історіографія секуляризації церковно-монастирських маєтностей 1786 р. в українських наративних монографіях з історії Церкви (кінець XX – початок XXI ст.). *Сіверянський літопис*. 2023. № 4. С. 128–134. DOI: 10.58407/litopis.230411.

Цитування за APA

Chystiakov, V., Yachmenikhin, K. (2023). Istoriohrafiaia sekuliaryzatsii tserkovno-monastyrskykh maietnostei 1786 r. v ukrainskykh naratyvnykh monohrafiikh z istorii Tserkvy (kinets XX – pochatok XXI st.) [Historiography of the secularization of church-monastery estates in 1786 in Ukrainian narrative monographs on the history of the Church (the end of the 20th – the beginning of the 21st century)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 128–134. DOI: 10.58407/litopis.230411.

УДК 930.85(477«XI–XVI»):159.942+2–78

Людмила Петрушко

«ДА НЕ ЗАЙДЕТЬ СОЛНЦЕ ВЪ ГНѢВЕ ВАШЕМ...»: ВІЗІЯ ГНІВУ В КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОМУ ПАТЕРИКУ¹

DOI: 10.58407/litopis.230412

© Л. Петрушко, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7175-9143>

Метою статті є комплексний аналіз візії гніву, притаманної печерській емоційній спільноті та відображеної у тексті Києво-Печерського патерика. **Методологія** дослідження полягає в застосуванні методів аналізу, синтезу та узагальнення, класифікації та систематизації, індукції та дедукції, наративного, ретроспективного, історико-порівняльного, історико-хронологічного, історико-системного, термінологічного аналізу, інтерпретаційного, контент-аналізу та методів історії емоцій. **Наукова новизна.** У статті здійснено першу спробу комплексного аналізу зафіксованої у тексті Києво-Печерського патерика візії гніву печерської спільноти. **Висновки.** Встановлено 4 актуальні обставини прояву гніву: дії без волі / всупереч волі носія влади (князів, батьків), образа, гріховність, невиправдання очікувань. Повідомлення про гнів засвідчують такі неістинні для печерської спільноти цінності, як власна воля, честь особиста або роду, узгодження дії із волею князя; а також правильний для печерян ідеал святості та благочестя. Як правильний сприймався, очевидно, гнів через гріх та беззаконня. У більшості випадків цей емоційний стан негативно сприймався печерською спільнотою, що узгоджується із християнською традицією. Гнів спричиняли пристрасті егоїзму, марнославства, честолюбства тощо. Він призводив до негативних наслідків. Особливо засуджувалося тривале перебування в гніві, а також священницьке служіння й причащення Святих Дарів у такому негідному стані. В уявленні людини українського Середньовіччя гнів, напевно, був прерогативою Бога. Єдино дозволеним людським гнівом визнавався гнів на гріх. Гнівні емоції співвідносилися з носіями влади, представниками вищих прошарків соціуму. Хоча нерідко гнів пов'язується із ворогами спасіння, вирішальною все ж визнається воля людини. Ліки проти нього – смирення (земний поклон, прохання про прощення).

Ключові слова: історія емоцій, емоційний світ, Києво-Печерський патерик, гнів, ментальні моделі, цінності, обставини, оцінки.

Постановка проблеми. Історична антропологія, яка зародилася на поч. 1970-х рр. і здобула у др. пол. XX ст. визнання, поставила в центр досліджень людину в усій повноті буття, зокрема зі світом її уявлень та емоцій². Історики загорілися ідеєю проникнути в глибинні пласти джерел, які не були або не завжди були очевидними для тих, ким залишені ці джерела, прагнучи виявити унікальні особливості духовного життя Іншого. Образи та уявлення, що існували в свідомості людей Середньовіччя, було названо менталітетом³. А сам науковий підхід став іменуватися історією ментальностей.

Представники ще одного перспективного напрямку сучасної гуманітаристики – історії емоцій – не заперечуючи психологічного підходу, зосередили увагу на їхній культурній основі, адже емоція як реакція людини на певну подію визначається не лише психологіч-

¹ Доповідь була виголошена на IX Міжнародній науковій конференції «Актуальні проблеми сучасної української медієвістики», що відбулася 20 травня 2023 р. в Інституті історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О.М. Лазаревського на базі Науково-дослідного центру вивчення історії релігії та Церкви імені архієпископа Лазаря Барановича та кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин (Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка) спільно з Інститутом історії України НАН України.

² Яковенко Н. Вступ до історії. Київ: Критика, 2007. С. 211; Крижанівська В. Арон Якович Гуревич та основні проблеми історичної антропології. Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Історія. 2011. Вип. 106. С. 35.

³ Гуревич А.Я. История в человеческом измерении: размышления медиевиста. НЛО. 2005. № 75. URL: <http://magazines.russ.ru/nlo/2005/75/gu4-pr.html>.

ним фактором, але й культурним⁴. Тобто, як ми розуміємо, йдеться про ідеальну складову емоційного світу – ціннісні орієнтири, світоглядні уявлення та поведінкові моделі – яка потенційно впливає на реальну, однак має і власну самодостатню цінність для історичних досліджень.

Із цими двома напрямками історико-антропологічних студій – історією ментальностей та історією емоцій – і пов'язана запропонована розвідка. Тема емоційного світу людини минулих епох, уявлень про нього є надзвичайно важливою і, разом із цим, мало вивченою в українській історіографії. Із метою більш детального розгляду ми обрали один аспект емоційного світу – гнів. Вибір предмета дослідження пов'язаний із тим, що гнів належить до основних вербалізованих (тобто згаданих через відповідні іменування) емоцій у Києво-Печерському патерику, який, водночас, є однією з найважливіших пам'яток українського та й загалом східноєвропейського Середньовіччя. Текст відображає погляди, зокрема, й на світ емоцій, монашої спільноти найзначнішої православної обителі тієї далекої доби. Вивчення світогляду Преподобних отців Києво-Печерських, на який визначальний вплив мало вчення Церкви про Спасіння, а саме це, як засвідчують тексти печерської традиції, «становило духовно-сутнісну основу» ранньої Печерської обителі, «дає змогу глибше усвідомити та об'єднати сприймати історію не лише раннього Києво-Печерського монастиря, а й загалом усієї багатовікової історії Русі-України»⁵. Внутрішня історія Русі – це значною мірою історія її монашества, а його поява нерозривно пов'язана з розквітом Печерської обителі⁶.

Маючи власну самодостатню цінність, дослідження візії емоційного світу названої спільноти значимі ще й із таких міркувань. Через вивчення ставлення цієї спільноти до гніву ми наближаємося до розуміння того, яким було його бачення іншими представниками середньовічного соціуму. Наша теза, з одного боку, пов'язана з тим, що через печерських пострижеників, яких запрошували на ігуменство в інші обителі й висвячували єпископами (Печерський монастир давав домонгольській Русі по одному єпископу приблизно кожні три роки: біля 50 тогочасних єпископів були вихідцями з Печерської обителі⁷), а також через текст Патерики (який можна вважати джерелом регулятивних механізмів емоцій), надзвичайно популярного за середньовічної доби, ментальні установки печерської спільноти могли ставати ментальними установками інших спільнот східноєвропейського Середньовіччя. З іншого боку, факт популярності Києво-Печерського патерики свідчить, що його моральний ідеал, невід'ємною складовою якого було правильне ставлення до гніву, був близьким читачам. Включені в Патерик тексти належать до різних жанрів, написані різними авторами та в різний час. Тобто перед нами один текст, що складається з низки окремих текстів. А це посилює інформаційні можливості джерела.

Отже, **актуальність** обраної для дослідження теми зумовлена необхідністю наукового осмислення ідеальної складової емоційного світу людини українського Середньовіччя, зокрема ставлення до гніву як важливого компоненту візії емоційного світу чернечої общини найвідомішої православної обителі середньовічної доби. Завдяки поширенню Києво-Печерського патерики його емоційні установи є актуальними для комплексної реконструкції історичного минулого, зокрема ментальної сфери, а також фактором, який потенційно впливав на реальний вимір емоційного світу соціуму загалом.

Для аналізу патерикових текстів нами обрано найдосконалішу рукописну редакцію – Касіянівську II, за списком 1553–1554 рр., оригінал якого зберігається у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського⁸. Вибір редакції зумовлений такими чинниками. По-перше, саме в цій редакції вміщена найбільша кількість «слів» (тобто розповідей, патерикових новел), пов'язаних із Києво-Печерським монастирем і його отцями та створених особами, причетними до обителі. По-друге, редакція не переобтяжена іншою інформацією, яка прямо не стосується Печерського монастиря і його подвижників. По-третє, тексти, які увійшли до її складу, не зазнали особливо суттєвих змін, порівняно з їхнім первісним варіантом (наскільки про нього можна судити зі збережених списків)⁹. По-четверте, ця переробка здійснена в стінах Печерської обителі. По-п'яте, її

⁴ Зорин А. История эмоций. *Полит. ру.* 2004. 18 июня. URL: <http://polit.ru/article/2004/06/18/zorin/>.

⁵ Нікітенко М. Небо на землі: від Альфи до Омеги. Феномен Спасіння-освячення в Києво-Печерському монастирі (давньоруська доба). Київ: Горобець, 2022. С. 569, 580.

⁶ Подскальски Г. Христанство и богословская литература в Киевской Руси (988–1237 гг.). Санкт-Петербург: Византинороссика, 1996. С. 84.

⁷ Києво-Печерський патерик / Д.І. Абрамович. Вступ, текст, примітки. Київ: Час, 1991. Репринтне видання 1931. С. 102–103; Нікітенко М. Небо на землі... С. 58.

⁸ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Ф. 306. Спр. 386 п. 219 арк.

⁹ Яковлев В.О. Древнекиевские религиозные сказания. Варшава: Тип-я Варшавского учебного округа, 1875. С. 41.

популярність у рукописній традиції найбільша, порівняно з іншими редакціями¹⁰. Пошосте, вона мала найбільший вплив на формування наступних редакцій.

Спробуємо пояснити, як переваги цієї редакції пов'язані з її цінністю для нашого дослідження. Перші чотири чинники дозволяють розглядати її як максимально повне джерело до реконструкції ідеальної складової емоційного світу і, зокрема, погляду на гнівні емоції саме печерської спільноти. Так, багато учасників описуваних подій, інформатори, які передавали розповіді про героїв, автори, крізь призму сприйняття яких переломлювалися реальні події та усні розповіді, редактори й переписувачі, від яких залежало – залишити чи ні в тексті повідомлення про гнів, додати нові чи ні – були представниками цієї спільноти. Це дозволяє характеризувати візію емоційного світу, і зокрема погляд на гнівні емоції, відображений у Києво-Печерському патерику, як такий, що належав печерській емоційній спільноті¹¹.

Ми використовуємо якісну археографічну публікацію Д. Абрамовича, в якій вміщено різночитання за чотирма редакціями, що передували Касіянівській II¹². Названа обставина дала можливість відстежити ті зміни, яких зазнали чи не зазнали згадки гнівних емоцій у процесі побутування пам'ятки.

Наукова новизна. У статті вперше комплексно досліджено погляд на гнів як один із аспектів візії емоційного світу печерської емоційної спільноти; детально розкрито сприйняття гніву монашою общиною Києво-Печерської обителі; набули подальшого розвитку наукові знання про Києво-Печерський патерик як цінне джерело до реконструкції світу ідей середньовічної доби.

Аналіз досліджень і публікацій. До нашого дослідження дотичними є студії, пов'язані з Києво-Печерським патерикум як важливим історичним джерелом для реконструкції ідеального та реального світу середньовічної доби. Цей історіографічний напрям патерикознавчих досліджень починався з праць В. Яковлева (розглянуто перший оригінальний отечник як такий, що відображає побутові аспекти, а також ментальні уявлення доби); дисертації Д. Абрамовича (означено два діаметрально протилежні підходи до оригінальної агіографії періоду Русі з підтримкою того із них, який розглядає її як скарбницю історично-побутового та народно-поетичного змісту. Дослідники, твердження яких наводить Д. Абрамович, неодноразово вказували на потенціал житій для вивчення поглядів, способу мислення людей середньовічної доби. Сам текстолог накреслив низку аспектів, пов'язаних із киево-руською дійсністю, які піддаються реконструкції за матеріалами отечника Печерського монастиря. Однак емоційний світ у цьому переліку відсутній)¹³. Знаковою стала праця емігрантського історика культури Г. Федотова, який через Києво-Печерський патерик дослідив феномен святості на східнослов'янських теренах¹⁴. Представники радянської історіографії звертали увагу на загальні відомості про Русь (О. Вакуліна¹⁵), будівництво храмів (М. Воронін¹⁶), уявлення про ворога людського роду (Т. Волкова¹⁷), представлені в тексті першого оригінального отечника. В. Адріанова-Перетц відзначила потенціал агіографічних текстів і першого вітчизняного отечника у відтворенні реального внутрішнього світу людини епохи Русі¹⁸. Сучасний історіографічний етап (з поч. 1990-х рр.) характеризується зверненням до проблем, пов'язаних із суто духовною та церковно-релігійною сферою, а також залученням отечника до апробації новітніх напрямів європейської історіографії на східнослов'янських матеріалах. В. Горський намагався з'ясувати, у тому числі за текстом Києво-Печерського патерика, яким був образ святості й моральний ідеал у культурі українського Середньовіччя. Дослідник висловлює цінне твердження про те, що хоча Києво-Печерський патерик створювався під впливом перекладної патерикової літератури й писання про святих отців Єгипту та Палестини залишили свій відбиток в образі святості, «витвореному» в Печерському отечнику, «тут не було простого повторення ідей, що їх містила перекладна література». В. Горський демонструє цінність Києво-Пе-

¹⁰ Нікітенко М. Небо на землі... С. 81.

¹¹ Козак Н.С. Проблеми вивчення агіографічної пам'ятки: ідентифікація чи інтерпретація «історичного факту»? *Могиланські читання 2010 р.*: Проблеми збереження та вивчення музейних пам'яток. Сучасний стан, новітні технології, перспективи / Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник. Київ, 2011. С. 64–65.

¹² Києво-Печерський патерик. 280 с.

¹³ Абрамович Д.И. Исследование о Киево-Печерском патерике как историко-литературном памятнике. Санкт-Петербург: Тип-я Имп. АН, 1902. С. 184–204.

¹⁴ Федотов Г. Святые Древней Руси (X–XVII ст.). Париж: YMCA-PRESS, 1989. С. 32–60.

¹⁵ Вакулина Е.Н. Известия Киево-Печерского патерика о Древней Руси. *Вопросы истории*. 1986. № 9. С. 174–178.

¹⁶ Воронин Н.Н. Политическая легенда в Киево-Печерском патерике. *Труды отдела древнерусской литературы* (далі – ТОДРЛ). Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР, 1955. Т. 11. С. 96–103.

¹⁷ Волкова Т.Ф. Художественная структура и функции образа беса в Киево-Печерском патерике. *ТОДРЛ*. Ленинград: Наука, 1979. Т. 33. С. 228–237.

¹⁸ Адріанова-Перетц В.П. Задачі изучения «агиографического стиля» Древней Руси. *ТОДРЛ*. Москва–Ленинград: Наука, 1964. Т. 20. С. 41–71.

черського патерика як джерела, що відображає процес формування руського ідеалу святості¹⁹.

На основі матеріалу отечника В. Ричка здійснив реконструкцію повсякденного життя монастирів Київської Русі, зокрема Печерської обителі²⁰. Протоіерей Валерій Клименко звертається до Києво-Печерського патерика як до джерела, що відображає історію розвитку й утвердження Православної Церкви на Русі та церковні взаємозв'язки з іншими православними Церквами та країнами²¹. М. Башликова приділила увагу зображенню духовних випробувань у Києво-Печерському патерику. Вивчаючи закономірності висвітлення цієї проблеми в тексті Патерика, дослідниця розкрила цілий комплекс уявлень, пов'язаних із духовними випробуваннями: уявлення про причину того, що відбувається; про правильне та неправильне перенесення випробувань, боротьби з ними; про позбавлення від них як порятунку Богом після молитов; життя подвижника після подолання випробування²².

Числові символи Патерика присвячено розвідки В. Кириліна²³, М. Нікітенко²⁴. Семантику жестів у руських джерелах (Повісті временних літ, Студійському Уставі та Києво-Печерському патерику) розглядає Д. Голубовський²⁵.

Наведений огляд праць, автори яких зверталися до Києво-Печерського патерика як до історичного джерела, дозволяє зробити висновок про інформаційний потенціал першого оригінального отечника для реконструкції реальної та ідеальної складової середньовічної дійсності.

Щодо відображення гніву в тексті Отечника, то єдиним дослідженням з цієї проблематики можемо назвати працю літературознавця А. Дьоміна. Автор зауважує, що в Житті прп. Феодосія гнів був властивий лише світським особам, наприклад, батькам преподобних, князям; прп. Феодосій, навпаки, ніколи не гнівався. Такий соціальний розподіл деяких почуттів дослідник характеризує як архаїчний.

Об'єктом нашої розвідки виступають вербальні репрезентації (номінації) гніву в тексті Києво-Печерського патерика.

Предметом дослідження є візія гніву в оригінальному Отечнику, що включає в себе світоглядні уявлення, поведінкові моделі та ціннісні орієнтири печерського монашества.

Метою статті є комплексний аналіз візії гніву, притаманної печерській емоційній спільноті та відображеної у тексті Києво-Печерського патерика.

Вона конкретизується такими **завданнями**:

- 1) виявити в тексті Києво-Печерського патерика всі наявні згадки гніву;
- 2) проаналізувати віднайдені повідомлення;
- 3) класифікувати їх за носіями гніву;
- 4) з'ясувати актуальні обставини його прояву, встановити ступінь актуальності, віднайти контекст різних структурних частин джерела, творів різних авторів; порівняти згадки в різних редакціях Патерика;
- 5) виявити цінності печерської спільноти, засвідчені обставинами повідомлень про гнів;
- 6) встановити оціночне ставлення чернечої общини Києво-Печерського монастиря до гніву;
- 7) виявити ментальні моделі печерської спільноти, пов'язані з аналізованою емоцією;
- 8) проаналізувати Ліствицю прп. Іоанна Синайського, зокрема «Слово 8-е», з огляду на відображення проблеми гніву.

Методологічними засадами дослідження є загальнонаукові принципи історизму, об'єктивності, комплексності та системності. У роботі використано низку методів, серед них – аналізу, синтезу та узагальнення, класифікації та систематизації, індукції та дедукції, наративний, ретроспективний, історико-порівняльний, історико-хронологічний, історико-системний, термінологічного аналізу, інтерпретаційний, контент-аналізу.

¹⁹ Горський В.С. Святі Київської Русі. Київ: Абрис, 1994.

²⁰ Ричка В.М. Повсякденне життя монастирів Київської Русі. *Український історичний журнал*. 1995. № 5. С. 48–56.

²¹ Клименко В., протоіерей. Русско-византийские (церковные) отношения по Киево-Печерскому патерику. *Могилянські читання* / Упор. В. Рекеди. Київ: Видавничий дім «KM Academia», 1999. С. 69–72.

²² Башликова М.Е. Изображение искушений в Киево-Печерском патерике. *Могилянські читання 2003* / Упор. С. Крелевец та ін. Київ: Віпол, 2004. С. 45–51.

²³ Кириллин В.М. Символика чисел в литературе Древней Руси (XI–XVI в.). Санкт-Петербург: Алетея, 2000. 321 с.

²⁴ Нікітенко М.М. Про вплив традиції ісихазму на розповідь Києво-Печерського патерика про прп. Миколу Святошу. *Церква – наука – суспільство: питання взаємодії*. Мат. XV Міжнар. наук. конф. (29 травня – 3 червня 2017 р.) / Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник. Київ, 2017. С. 32–35.

²⁵ Голубовский Д.А. Невербальная коммуникация в древнерусских письменных источниках: опыт семантического анализа: дисс. на соискание уч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.09 «Историография, источниковедение и методы исторического исследования». Москва, 2009. 365 с.

3-поміж існуючих підходів до вивчення емоцій в історії нам видаються найбільш можливими для залучення до наших досліджень два з них. Перший, запропонований Пітером й Керол Стернзми, пов'язаний із емоціологією – існуючою в культурі нормативною системою емоційних уявлень, з якою співвідноситься так чи інакше індивідуальна емоційна поведінка²⁶. За такого підходу в центрі досліджень постають правила, які спричиняли прояв емоцій у суспільстві чи соціальних групах²⁷. Тобто йдеться про вивчення певного емоційного кодексу. Припускаємо, що останній може бути частиною ідеальної складової емоційного світу, яку ми маємо намір досліджувати. Гадаємо, що, з одного боку, специфіка Патерика допомагає побачити реалізацію нормативних ідеалів (якщо, звісно, з довірою ставитися до інформації нашого джерела), а з іншого – емоційний кодекс має самодостатню цінність.

Другим підходом є той, який обґрунтувала американська медієвістка Б. Розенвай²⁸. Його суть полягає в дослідженні конкретної емоційної спільноти (соціальної або текстуальної: родини, монастиря, гільдії тощо), об'єднаної спільною системою відчуття²⁹. Вважаємо, що монаша община Києво-Печерської обителі XI–XVI ст. є такою спільнотою. Насамперед соціальною, адже між її представниками існували безпосередні зв'язки. Хоча названий нами часовий проміжок досить значний (охоплює п'ять століть), гадаємо, цілком припустимо говорити про печерську емоційну спільноту як щось цілісне та її візію емоційного світу як незмінну навіть упродовж такого суттєвого хронологічного відрізка. Наше припущення пов'язане з традиційністю монашеского життя, із тим, що досвід печерських отців передавався від покоління до покоління завдяки традиції духовного наставництва³⁰ та слідуванню взірцям, представленим отцями-сучасниками й тими, про кого чули з усної монастирської історії. Однак навіть за умови невиправданості такого аргументу, печерська спільнота точно є текстуальною спільнотою: згідно з Уставом, традиційними були церковні служби й читання, у тому числі позабогослужбові.

Щодо того, чи була названа спільнота емоційною спільнотою, тобто чи об'єднував її спільний погляд на емоційну сферу, вважаємо, здійснене дослідження підтвердило це припущення, про що скажемо у відповідних місцях розвідки.

При дослідженні візії інших емоцій у тексті Києво-Печерського патерика ми розглядали такі аспекти, як обставини та засвідчені ними цінності (де це було можливим), оцінки та інші ментальні моделі щодо тих чи інших проявів емоційного світу. Їм буде приділена увага й нині. Однак у нинішній розвідці додамо ще такий важливий аспект, як носії гнівних емоцій. Натомість потенційний (можливий, але не згаданий у тексті) та латентний (не вербалізований через відповідні номінації аналізованої емоції) гнів, як це досліджувалося при вивченні сліз і печалі, у пропонованій статті розглядатися не буде. Можливо, це стане предметом подальших досліджень.

Виклад основного матеріалу дослідження. У тексті Києво-Печерського патерика ми віднайшли 55 згадок гніву. Він вербалізований через лексеми, що позначають як сам емоційний стан («гнѣвъ», «ярость»), так і характеристику душевного стану героїв («гнѣвливъ», «яръ», «напрасень»), а також дії, пов'язані з переживанням названої емоції («гнѣватися», «възъяритися») та із тим, що спричиняло її в інших («прогнѣвати»). За нашими підрахунками, це четверта за чисельністю емоція в оригінальному Отечнику (їй передують смуток і сльози, радість, страх).

Носії гнівних емоцій

П'ять разів у тексті повідомляється про гнів, який, очевидно, не можна назвати емоцією, але все ж вважаємо за доцільне написати про нього. Ідеться про **гнів Божий**. Із п'яти названих повідомлень – двічі він згаданий як можливий. Герої його бояться, тож діють правильно. Так, гнів Божий міг би відчути на собі князь Ізяслав, ведучи несправедливу боротьбу з печерськими отцями через постриг святих Варлаама та Єфрема: «убоася гнѣва Божія»³¹. Також і прп. Феодор злякався, що знає гніву Божого через своє жалкування про милостиню: «убоася страхом великым гнѣва Божія»³². Тричі текст повідомляє про нещастя як прояв гніву Божого за гріхи. Такими були поразка християн на річці Альті

²⁶ Зорин А. История эмоций...

²⁷ Плампер Я. История эмоций / 3 англ. пер. Б. Матіяш. *Histor!ans*. URL: <http://historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1313-yan-plamper-istoriia-emotsii>.

²⁸ Rosenwein Barbara. Problems and Methods in the History of Emotions. *Passionsin Context: International journal for the history and theory of emotions*. 2010. № 1. URL: <http://www.passionsincontext.de/index.php?id=557>.

²⁹ Плампер Я. История эмоций...

³⁰ Lilienfeld Fairy. The spirituality of the early Kievan Caves Monastery. *California Slavic Studies*. 1993. Vol. 16. Oxford: University of California Press. P. 63–77.

³¹ Києво-Печерський патерик. С. 34.

³² Там само. С. 162.

(«гнѣвом Божіим побѣжени быша»³³), напад іноплемянників (очевидно, монголо-татар) на Руську землю («злѡба наша Бога прогнѣва»³⁴), загибель коней і втрата майна посланим обкувати раку прп. Феодосія боярином Василем та його супутниками – через нарікання посланця («не разумѣ бывшаго гнѣва хулы его ради»). В останньому випадку винуватець гніву Господнього не зрозумів причини такої біди, яка їх спіткала, і ще більше поглибив свій гріх (з часом Божим Промислом він усвідомив свою привину й покався)³⁵.

Одного разу гнів, але із заперечною часткою – «не гнѣвашеся», – згадується стосовно до **Господа Ісуса Христа**³⁶. Ми виокремили це повідомлення. Ісус Христос є Боголюдиною, тобто Досконалим Богом та Досконалою Людиною, а отже, справедливо було б написати про цей гнів у контексті гніву Божого. Однак вважаємо, що в цьому повідомленні про гнів ідеться саме як про людський емоційний стан, який Спаситель, не дозволив Собі у відповідь на несправедливі обвинувачення, побиття, знущання, приниження. Цим Він показав людям приклад терпіння, правильного перенесення скорбот. І свт. Симон нагадує своєму духовному сину Полікарпу – представнику *монашествующих* – про цей Божественний взірєць.

Власне, гнів самого Полікарпа згадується, як нам здається, один раз. Так, Суздальський єпископ у Посланні до печерського чорноризця пише: «*Да днесь кротокъ – и утро ярѣ и золѣ...*»³⁷ (до речі, на наш погляд, це повідомлення можна прочитувати як опис можливої ситуації, як те, що святий пише з метою уникнути подібної ситуації). Однак Полікарпу адресовані щонайменше ще три згадки гніву. Духовний отець просить не гніватися за докір від брата («ни скоро подвигнися на гнѣвъ»³⁸); берегти себе від пристрасті гніву: «не дай же мѣста гнѣвливому бѣсу ... да и тебе сѣхранишь Господь от всякого гнѣва»³⁹. Дві останні згадки наведені після історії про прп. Тита і Євагрія, які спочатку були духовними братами, а потім ворогували один із одним. У самій оповіді є ще три повідомлення про гнів. Так, зазначено, що Євагрій приймав святе Причастя у гніві («комкаше гнѣваася»⁴⁰). У такому само стані перебував і прп. Тит, і, важко занедужавши, побачив нечистих духів, які раділи його гніву («радующеся о гнѣвъ моем»), а святі Ангели плакали. Це видіння привело його до тьми, і він просив Євагрія простити його за гнів («прости мя, брате, Бога ради, яко гнѣвахся на тя»⁴¹).

У цьому ж Слові свт. Симон наводить дві цитати зі Святого Письма, важливі в контексті викриття гнівної пристрасті, її засудження й свідчення необхідності боротьби з нею: «Рече бо Господь: “всѣмъ, гнѣвааица на брата своего без ума, повинень естъ суду”», «Господь ... тѣмъ бо рече, да не зайдець солнце въ гнѣвъ вашемъ»⁴².

Згадується гнів і в контексті декількох інших повідомлень про монашествующих. Так, розгнівався прп. Феодор, вважаючи, що прп. Василій випробовує його, і вигнав духовного брата («сѣ гнѣвом рече: “что мя искушаеши и почто смущаеши душу мою...”»⁴³). Братія, розпалена ворогом спасіння на гнів, вигнала з монастиря ігумена Стефана («Се же тако диаволь ражже их на гнѣвъ, якоже и от манастиря тощѣ отгнаша»⁴⁴).

Сім разів згадується гнів і в контексті повідомлень про прп. Феодосія. Однак далеко не завжди йдеться про те, що гнів мав місце. Навпаки, у тексті Житія (посередництвом трьох лексем) зазначається, що святий ігумен ніколи не гнівався: «николи же бо напрасенъ, ни гнѣвливъ, ни арѣ очима, но милосердѣ и тих, и милость имѣя къ всѣмъ»⁴⁵. Одна згадка гніву – це прохання автора Похвали святому ігумену: «не прогнѣвайся на мя грѣшнаго»⁴⁶. І лише три згадки стосуються, можливо, власне гніву. Останній був пов'язаний із гріхом ближніх: вигнанням із Києва Ізяслава Ярославича і узурпацією влади Святославом Ярославичем. Про цей «гнів» сказано, що князь дізнався «*преложеніє блаженнаго Феодосіа яже от гнѣва*»⁴⁷ (прп. Феодосій, спостерігаючи неефективність викриття вчинків Святослава, вирішив змінити тактику: прохати князя повернути законного правителя). Відтак, у словах, звернених до святого ігумена, Святослав пояснював, що раніше не насмілювався

³³ Києво-Печерський патерик. С. 2.

³⁴ Там само. С. 93.

³⁵ Там само. С. 84.

³⁶ Там само. С. 100.

³⁷ Там само. С. 99.

³⁸ Там само. С. 100.

³⁹ Там само. С. 123.

⁴⁰ Там само. С. 122.

⁴¹ Там само. С. 123.

⁴² Там само. С. 123.

⁴³ Там само. С. 164.

⁴⁴ Там само. С. 77.

⁴⁵ Там само. С. 55.

⁴⁶ Там само. С. 94.

⁴⁷ Там само. С. 67.

прийти в монастир, думаючи «егда како гнѣваяся на мя...» На це прп. Феодосій смиренно відповів: «что бо, бламый владыко, успѣеть гнѣвъ нашъ еже на дрѣзжаву твою»⁴⁸. Варто зауважити, що цей гнів не описаний у тексті як бурхлива емоція чи взагалі як емоція. Швидше – як стан негативного ставлення святого ігумена до гріховних, негідних вчинків князів. Можливо провести певну паралель між гнівом святого ігумена та гнівом Божим, адже святі намагалися уподібнюватися Господу своїм життям.

Переважає більшість гнівних емоцій у тексті Києво-Печерського патерика стосується **мирян** – 31. Із них 17 (тобто більше половини) – князів. Так, князь Ізяслав гнівався на печерських отців через постриг без його дозволу боярина та каженика – свв. Варлаама та Єфрема: «увѣдавъ убо князь Ізяславъ бывшее о бояринѣхъ и о каженицѣхъ его, разгнѣвався зѣло», «со гнѣвомъ вѣзрѣвъ на Никона». Княгиня, заступаючись за святих, просила чоловіка, не гніватися (на неї – ?) і послухати її: «послушай, господи, и не гнѣвайся»⁴⁹. Відтак у тексті йдеться про те, що після вигнання Ізяслава з Києва Святослав та Всеволод запросили прп. Феодосія на обід, а, отримавши відмову з викриттям їх злодіянь, не змогли розгніватися на святого: «не възмогоста прогнѣватися на нь». Та пізніше, коли київський стіл посів Святослав, і Печерський ігумен докоряв йому за гріх, князь все-таки розгнівався на нього так, що прп. Феодосію загрожувало навіть ув'язнення: «разгнѣвався зѣло и яко левъ рыкнувъ». Але при цьому він не дозволив у гніві заподіяти якесь зло прп. Феодосію⁵⁰. Згодом, уже спілкуючись зі святим ігуменом і радіючи цьому спілкуванню, Святослав все ж не міг послухати його порад, будучи в гніві на старшого брата: «умлѣче, недоумѣя, что отвѣщати къ симъ, тольми бо бѣ его врагъ ражежегъ гнѣвомъ на брата своего, яко ни слухомъ хотяше слышати»⁵¹. Згадується в тексті також гнів князя на одного з бояр: «Боярину бо нѣкоему въ гнѣвъ велицѣхъ бывшу отъ князя, яко мнози приходяще глаголаху ему, яко на заточеніе хочеть тя послати князь». Обставини не вказані. Важливим є те, що прп. Феодосій своєю молитвою порятував нещасного: «призоветъ тя князь, и не имый гнѣва ниединоного же на тя, но и пакы усторить тя въ свое мѣсто»⁵². Ростислав Всеволодович розгнівався на прп. Григорія Чудотворця за те, що старець прорік йому близьку кончину через потоплення у воді, а князь не повірив у це і вважав слова святого порожніми: «разгнѣвався князь», «отъ ярости»⁵³. Мстислав Святополкович гнівався на прпп. Феодора та Василія, оскільки вони не відкрили йому місцезнаходження скарбу, а він не міг повірити, що вони справді не пам'ятають цього: «сѣ гнѣвомъ рече», «разгнѣвався князь», «нестерпѣвъ обличенія, и шумень бѣвъ отъ вина, и вѣзъярився»⁵⁴.

11 гнівних емоцій належать батькам святих Феодосія та Варлаама (із них 10 – матері прп. Феодосія і лише 1 – батькові прп. Варлаама). Переважно гнів матері стосувався самого сина, коли він чинив подвиги заради Господа («и многажды ей отъ великия ярости разгнѣватися на нь», «отъ ярости же и гнѣва многа», «тольми же бѣ гнѣвомъ одрѣжсима», «сыи гнѣвомъ одрѣжсима», «сѣ гнѣвомъ великимъ», «раждѣгъшиися на нь гнѣвомъ и сѣ ярости въставши»). Але одного разу, дізнавшись, що Феодосій у печері, і отримавши відмову зустрітися, вона розгнівалася на прп. Антонія, вважаючи його винним у тому, що не може побачити сина («сѣ гнѣвомъ великимъ вѣпаше») ⁵⁵. Подібним був і гнів боярина Іоанна: на отців – через постриг і чернецтво Варлаама («ражежегъся на ня гнѣвомъ сына своего ради»⁵⁶).

Поодинокі згадки стосуються польки, закоханої у прп. Мойсея Угрина, яку непохитність святого «на таку ярость подвиже»⁵⁷; іконописців-греків, що, побачивши немалі розміри Великої Печерської церкви, не бажали розписувати храм («Разгнѣвавши же ся»⁵⁸); а також христолобця з розповіді про прп. Аліпія (в останньому випадку гнів був припущенням, але не виявився насправді). Так, прп. Аліпій думав, що христолубець, якому святий іконописець через хворобу не зміг написати образ до свята, розгнівався і прислав свого майстра («мнѣвъ, яко разгнѣвався на нь господинъ иконы и писца иного прислалъ есть»). Однак, як виявилось, насправді все було абсолютно по-іншому: то Ангел Божий по вірі святого виконував замість нього, немічного, роботу⁵⁹.

⁴⁸ Києво-Печерський патерик. С. 68.

⁴⁹ Там само. С. 33–34.

⁵⁰ Там само. С. 66–67.

⁵¹ Там само. С. 69.

⁵² Там само. С. 75.

⁵³ Там само. С. 137.

⁵⁴ Там само. С. 169–170.

⁵⁵ Там само. С. 24–27, 30.

⁵⁶ Там само. С. 34.

⁵⁷ Там само. С. 144.

⁵⁸ Там само. С. 10.

⁵⁹ Там само. С. 178.

Обставини гніву

Одним із важливих аспектів візії емоцій є актуальні ситуації їх прояву. Ми класифікували 45 із 55 віднайдених у тексті згадок емоцій гніву, виходячи з 4 чинників (щодо 10 згадок, то текст, за нашими спостереженнями, не дає конкретної інформації, необхідної для класифікації). Це такі причини, як **дії без волі / всупереч волі носія влади (князів, батьків) (17), образа (16), гріховність (9), невинуваття очікувань (3)**. Перелік наведено в порядку від найчастіше згадуваних – до найменше згадуваних чинників, у дужках подано кількісний показник щодо кожного з них. З огляду на це, можна говорити про ступінь їхньої актуальності. Хоча вже сам факт згадки про гнів з тієї чи іншої причини вказує на певну актуальність, порівняно з тими, що не були згадані в тексті. Безперечно, цей аспект залежить також і від змісту самого твору. Про актуальність свідчить і той факт, що гріховність як призвідця гніву оприявнюється в текстах трьох авторів (прпп. Нестора, Симона, Похвали прп. Феодосію невідомого автора), особиста образа (у прпп. Нестора, Симона, Полікарпа), дії без волі / всупереч волі носія влади – у текстах прпп. Нестора і Полікарпа; невинуваття очікувань – у творах свт. Симона й Полікарпа. Лише дві згадки гніву зазнали змін в процесі редагування. Так, одне повідомлення про гнів Божий було відсутнє в Основній та Арсеніївській (тобто в перших двох) редакціях. У Житії прп. Феодосія в Успенському збірнику характеристики материнського гніву «многий» не було. Тобто підсилення емоційного стану з'явилося пізніше, починаючи від Арсеніївської редакції.

Цінності, засвідчені повідомленнями про гнів

Як негативна емоція, гнів є реакцією на невідповідність дійсності ідеалам (ідеалам тих, хто переживає цю емоцію), тож із аналізу ситуацій прояву гніву можна виявити істинні та неістинні цінності. Так, цінностями, як показує текст, були власна воля, честь особиста або роду, узгодження дій із волею князя. Однак оскільки гнів за трьох із чотирьох виявлених нами причин був негативно (зрідка нейтрально) маркованим, то й названі цінності були для печерської спільноти неістинними. Єдиним справжнім ідеалом, важливим для печерської спільноти, який відображений крізь призму повідомлень про гнів (гнів у зв'язку з гріховністю), є святість, слідування Божим заповідям. Це узгоджується із результатами, отриманими шляхом аналізу нерадєсних та радєсних емоцій.

Гнів в оцінках печерської спільноти

Ставлення спільноти Києво-Печерського монастиря до гніву можна встановити кількома способами. По-перше, негативні оцінки засвідчують наявні цитати зі Святого Письма: «Рече бо Господь: „всякъ, гнѣвааися на брата своего без ума, повинень есть суду”», «Господь ... тѣй бо рече, да не зайдець солнце въ гнѣвъ вашем»⁶⁰; а також повчання свт. Симона: «ни скоро подвигнуся на гнѣвъ»⁶¹, «не дай же мѣста гнѣвливому бѣсу»⁶².

По-друге, таке ставлення можна зрозуміти зі святих прикладів. Насамперед – це взирець, поданий Господом Ісусом Христом, Який не гнівався, «слышася „бѣсъ имаша”, по лицу бѣм и заушаем и оплеваем»⁶³. Також і про прп. Феодосія сказано, що як ігумен він «николи же бо напрасень, ни гнѣвливъ, ни арѣ очима, но милосердѣ и тих, и милость имѣя къ всѣмъ»⁶⁴.

По-третє, це зрозуміло, й виходячи з побажання свт. Симона, адресованого Полікарпу, щоб Господь зберіг духовного сина від усілякого гніву: «да и тебе съхранишь Господь от всякого гнѣва»⁶⁵. Оскільки Суздальський єпископ бажає Полікарпу бути збереженим від цього, то, без сумніву, гнів є негативно маркованим.

По-четверте, на такі само оцінки вказує й негідне джерело походження таких емоцій. Так, свт. Симон повчав Полікарпа не лишати місця гнівному бісу: «не дай же мѣста гнѣвливому бѣсу»⁶⁶. Із ворогом спасіння двічі пов'язується поява гніву в розповідях із Житія Феодосія: Святослав у відповідь на слова святого ігумена повернути київський стіл брату мовчав, не знаючи, що відповісти, «тольми бо бѣ его врагъ разжежесгль гнѣвом на брата своего, яко ни слухом хотяше слышати»⁶⁷; братія прп. Стефана була розпалена гнівом від ворога на свого ігумена: «Се же тако діаволь разжеже их на гнѣвъ»⁶⁸.

⁶⁰ Києво-Печерський патерик. С. 123.

⁶¹ Там само. С. 100.

⁶² Там само. С. 123.

⁶³ Там само. С. 100.

⁶⁴ Там само. С. 55.

⁶⁵ Там само. С. 123.

⁶⁶ Там само. С. 123.

⁶⁷ Там само. С. 69.

⁶⁸ Там само. С. 77.

По-п'яте, на це вказують контексти низки згадок аналізованих емоцій, конкретно – результати, до яких ці емоції приводили. Гнів не давав князю Святославу почути настанову прп. Феодосія й повернути київський стіл брату – законному правителю⁶⁹. Наслідком гн-ву братії стало вигнання з Печерської обителі ігумена Стефана (*«Се же тако діаволь ражже их на гнѣвъ, якоже и от монастыря тоць отгнаша»*⁷⁰). Розгнівавшись, прп. Феодор сказав жорстокі слова й прогнав прп. Василя⁷¹. Гнів ставав причиною досить жорстокого поводження матері прп. Феодосія зі своїм сином⁷². Полячка, гніваючись на прп. Мойсея, вирішила заморити голодом непокірного святого, який не відповідав взаємністю на її почуття⁷³. Гнів Ростислава Всеволодовича та Мстислава Святополковича привів до страшного гріха убивства монахів – преподобних Григорія, Феодора та Василя⁷⁴. Гнів став причиною тривалої ворожнечі, непримиримості, а відтак раптової смерті в гріху монаха Євагрія⁷⁵.

Позитивне сприйняття стосується лише гніву через гріх – гніву Господнього та гніву прп. Феодосія стосовно князівської міжусобиці⁷⁶. Таке ставлення ми припускаємо на підставі того, що перший належить найвищому Авторитету, а другий – святому і, як можна зрозуміти з контексту, є позитивною характеристикою героя.

Очевидно, різні оцінки гніву залежали від того, що приводило до нього, який він мав перебіг і які наслідки. Осуд гніву був пов'язаний із пристрастями, що його породжували, його немирним душевним станом і тими злими результатами, до яких він спричиняв.

Ментальні моделі, пов'язані з гнівом

На підставі того, що досить частими є згадки про гнів Божий і що цей гнів був праведним, припускаємо, що гнів у розумінні середньовічного соціуму та насамперед монашествуючої спільноти був прерогативою Господа. Вважаємо, це пов'язано із тим, що, будучи Безпристрасним і Безгрішним, Господь Єдиний може справедливо його проявляти.

Щодо гніву людського, про який Києво-Печерський патерик повідомляє значно частіше, то з тексту випливає, що, імовірно, єдино дозволеним для людей був той гнів, який уподібнювався до гніву Господнього, тобто гнів на гріх, на беззаконня, на те, що є неугоди-ним Богу.

На підставі того, що більшість згадок гніву стосується князів (17), можна припустити, що в уявленні середньовічної людини гнів як сильна емоція співвідносився з носіями влади, імовірно, також із представниками вищих соціальних верств. Підтвердженням цієї думки є той факт, що багато інших героїв Патерика, про чий гнів повідомляється в тексті, відповідають названим характеристикам. Так, певну батьківську владу мали матір прп. Феодосія та отець блаж. Варлаама (нагадаємо, із ними пов'язані 11 номінацій гніву). До того ж, вони належали до вищих верств суспільства. Батько блаж. Варлаама був боярином. Мати прп. Феодосія – вдовою княжого чиновника, можливо, тіуна⁷⁷. Про полячку, яка закохалася у прп. Мойсея Угрина, сказано, що вона була *«от великих»*⁷⁸. Христолюбєць, який замовив святому печерському іконописцю намісну ікону до свята, імовірно, також належав до заможних людей, оскільки, як можна зрозуміти з тексту, мав домову церкву. Прп. Феодосій був носієм духовної влади (його стосуються 7 згадок, у тому числі тих, що вказують на відсутність гніву в святого ігумена).

У кількох повідомленнях Києво-Печерського патерика гнів пов'язується із ворогами спасіння, двічі сказано про розпалювання ворогом гніву⁷⁹. Цілоком можливо, що це негативне джерело розумілося в усіх випадках прояву гніву. Про це може свідчити одне з щойно названих повідомлень⁸⁰. Але попри все, участь волі людини, на наш погляд, не заперечується. Так, свт. Симон, повчаючи Полікарпа не гніватися, пише: *«не дай же мѣста гнѣвливому бѣсу»*⁸¹. Тобто від людини залежало – впустити у своє серце ворога чи ні. Збереження від гніву пов'язується із Господом⁸².

⁶⁹ Києво-Печерський патерик. С. 69.

⁷⁰ Там само. С. 77.

⁷¹ Там само. С. 164.

⁷² Там само. С. 24–27.

⁷³ Там само. С. 144.

⁷⁴ Там само. С. 137, 170.

⁷⁵ Там само. С. 122–123.

⁷⁶ Там само. С. 2, 34, 84, 93, 162, 67–68.

⁷⁷ Жиленко І.В. Преподобний Феодосій Печерський: джерела і матеріали / Київська духовна академія і семінарія, НКПІКЗ. Київ: Фенікс, 2015. С. 563.

⁷⁸ Києво-Печерський патерик. С. 142.

⁷⁹ Там само. С. 69, 77, 122, 123.

⁸⁰ Там само. С. 123.

⁸¹ Там само. С. 123.

⁸² Там само. С. 123.

Із тексту також можна зрозуміти неприйнятність здійснення Євхаристії та причастиння Святих Тіла й Крові Господніх у гніві (так чинили прпп. Тит і Євагрій)⁸³.

Ліками проти гніву названо смирення, проявом якого є земний поклон, прохання про прощення: «но пад поклонися брату до земля, глаголя: “прости мя, брате”»⁸⁴, «но скоро падь поклонися враждующему на тя...»⁸⁵ (таку семантику поклону припускає й Д. Голубовський⁸⁶).

У деяких випадках святість, праведність життя Божих угодників не давала іншим можливості прогніватися на них: «не възмогоста прогнѣватися на нь, видѣста бо его праведна суща и челоуѣка Божіа»⁸⁷.

Гнів міг бути різних ступенів: «тольми же бѣ гнѣвомъ одрѣжсима»⁸⁸, «тольми бо бѣ его врагъ ражежегль гнѣвомъ»⁸⁹. З метою вираження значної сили емоційного стану використовувалися також відповідні слова: «зѣло», «вельми», «многый» «великий(-ая)» («от великия ярости»⁹⁰, «от ... гнѣва многа»⁹¹, «сѣ гнѣвомъ великимъ»⁹², «разгнѣвался зѣло»⁹³, «вельми разгнѣвался»⁹⁴, «вѣ гнѣвѣ велицѣ»⁹⁵). Примітно, що повідомлення про гнів у тексті досить часто не обмежується лише однією вербальною репрезентацією. Іноді для цього використовуються два чи три синонімічні слова. Очевидно, для вираження більшої сили емоційного стану («раждѣгъшися на нь гнѣвом и сѣ яростию вѣставши»⁹⁶, «от ярости же и гнѣва многа»⁹⁷) чи наголошення чесноти через його відсутність («николи же бо напрасенѣ, ни гнѣвливъ, ни арѣ очима, но милосердѣ и тих, и милость имѣя къ всѣмъ»⁹⁸).

Силу гніву засвідчують також дії, які супроводжують названий емоційний стан чи є його наслідком. Так, мати прп. Феодосія, гніваючись на те, що він носив поганий одяг, біла його⁹⁹. Наздогнавши сина, який вирушив у Святую Землю, від гніву великого «имѣши за власы и поврѣже его на земли и своима попираше ногама» й додому вела його зв'язаного, наче злодія, а вдома біла його, будучи одержимою гнівом, доки мала сили, а відтак одягла йому на ноги кайдани¹⁰⁰. Після віднайдення сина, який втік в інше місто, щоб мати можливість творити Богоугодну справу випікання просфор, матір «влечаше біючи вѣ свой град»¹⁰¹. Коли ж вона побачила на одязі сина кров від вериг, то в гніві «растрѣза срачицу на нем и біючи отъятъ желѣза от чреслъ его»¹⁰². Святослав Ярославич, розгнівавшись на викриття прп. Феодосія, «яко левъ рыкнувъ, и удари тою (епістолією – Л.П.) о землю»¹⁰³. Щодо того само князя сказано: «тольми бо бѣ его врагъ ражежегль гнѣвом, яко ни слухом хотяше слышати» слова прп. Феодосія про повернення київського столу законному правителю¹⁰⁴.

Варто зауважити, що повідомлення про гнів Божий ніколи не супроводжувалися подібними характеристиками, які б вказували на велику силу гніву, ступінь; гнів Божий ніколи не виражався посередництвом кількох лексем. Вважаємо, це може бути пов'язаним із Безпристрасністю Бога. Така емоційність можлива, лише коли йдеться про людський гнів.

Двічі зустрічається словосполучення, що передає всеохопність гніву: «бѣ гнѣвомъ одрѣжсима», «сѣи гнѣвом одрѣжсима»¹⁰⁵. Тут гнів (як у подібних випадках печаль) «репрезентується образом живої істоти, що має владу над суб'єктом»¹⁰⁶. Можливо, дієслова

⁸³ Києво-Печерський патерик. С. 122.

⁸⁴ Там само. С. 100.

⁸⁵ Там само. С. 123.

⁸⁶ Голубовський Д.А. Невербальная коммуникация в древнерусских письменных источниках... С. 100.

⁸⁷ Києво-Печерський патерик. С. 66.

⁸⁸ Там само. С. 25.

⁸⁹ Там само. С. 69.

⁹⁰ Там само. С. 24.

⁹¹ Там само. С. 25.

⁹² Там само. С. 26, 30.

⁹³ Там само. С. 33, 67.

⁹⁴ Там само. С. 67.

⁹⁵ Там само. С. 75.

⁹⁶ Там само. С. 27.

⁹⁷ Там само. С. 25.

⁹⁸ Там само. С. 55.

⁹⁹ Там само. С. 24.

¹⁰⁰ Там само. С. 25.

¹⁰¹ Там само. С. 26.

¹⁰² Там само. С. 27.

¹⁰³ Там само. С. 67.

¹⁰⁴ Там само. С. 69.

¹⁰⁵ Там само. С. 25.

¹⁰⁶ Там само. С. 119; Сироткина И.В. Языковые средства создания образности фразеологизмов, выражающих печаль, в русском и английском языках. Вестник ЧГПУ. 2012. № 1. С. 308.

виражають певну підневільність людини в тому, що вона сумує, вимушеність такого стану¹⁰⁷. Кілька разів зустрічається фраза, що вказує на полум'яний характер гніву: «*раждъгышиа на нь гнѣвом*»¹⁰⁸, «*раждъжегыся на ня гнѣвом*»¹⁰⁹, «*врагъ раждежегль гнѣвом*»¹¹⁰, «*раждже их на гнѣвъ*»¹¹¹. Двічі зустрічається вираз із словом «*подвигнути(-ся)*»: «*ни скоро подвигнися на гнѣвъ*»¹¹², «*на таку ярость подвижже жєну*»¹¹³. У першому випадку однозначно йдеться про участь волі людини в цьому гніві.

Загалом у тексті Києво-Печерського патерика гнів, на наш погляд, має негативну конотацію, бо є негативною емоцією. Навіть гнів Божий та гнів святого ігумена, на нашу думку, варто класифікувати саме так, адже вони пов'язані з негативними явищами – людськими беззаконнями, є реакцією на невідповідність дійсності ідеалу святості.

Гнів у Ліствиці прп. Іоанна Синайського

Розглянемо особливості візії гніву в Ліствиці прп. Іоанна Синайського. Її автор був дуже шанованим на Русі святым. Так само добре відомим на наших землях був і його твір, «в монастирях він побутував буквально як посібник для подвижника»¹¹⁴. Згідно з прп. Іоанном, «життя ченця ... уявляли як безперервний підйом сходами духовного вдосконалення, що має 30 «етапів», на яких душа вчиться боротьбі з пороками, гріхами та пристрастями»¹¹⁵. Святий автор назване сходження «порівнює з досягненням “повноти віку Христового”»¹¹⁶. За доби Середньовіччя жоден великий слов'янський монастир не обходився без списків Ліствиці, рукописів її було багато. Нині відомо більше 500 списків пам'ятки, переважна більшість із яких написані в різних східнослов'янських скрипторіях¹¹⁷. Засвідчує знання Ліствиці й Печерський патерик¹¹⁸. Назване джерело використане в роботі за списком XIV ст.¹¹⁹

Про важливість безгнівності для монашествуючих та й взагалі для християн свідчить той факт, що в Ліствиці одне зі «Слів» (8-е) присвячене лагідності та безгнівності. Прп. Іоанн Синайський негативно характеризує та оцінює гнівні емоції, класифікуючи гнів як гріховну пристрасть¹²⁰. Він пише про те, що гнів згадує ненависть і бажає зла тому, хто роздратував: «*ярость есть ... души безобразие*»¹²¹. Гнівливість найбільше перешкоджає приходу Святого Духа¹²², а також може спалити ниву душі¹²³. Наявність гнівливого монаха серед братії є великою небезпекою для чернечої спільноти¹²⁴. Серед засобів боротьби з гнівом названо смирення («*от обонѣнія смѣренія въспѣка горестъ и ярость погублѣется*»¹²⁵), як протилежне гніву. Безгнівливість та лагідність охарактеризовано як ворогів цієї пристрасті, її «*навѣтник же ... нарицается смѣреномудріе*»¹²⁶.

Тобто в монашеській традиції православного Сходу, репрезентованій через Ліствицю, гнів також мав вкрай негативні оцінки. А отже, богослов'я печерської спільноти базувалося у своїй візії гнівних емоцій на східнохристиянській традиції.

Висновки. Отже, у результаті аналізу 55 віднайдених вербальних репрезентацій гнівних емоцій встановлено такі аспекти візії гніву, відображеної в Києво-Печерському патерикі.

Актуальними причинами його прояву (всього ми виділили 4) були: дії без волі / всупереч волі носія влади (князів, батьків), образа, гріховність, невинуватості очікувань. Акту-

¹⁰⁷ Києво-Печерський патерик. С. 6, 49, 121.

¹⁰⁸ Там само. С. 27.

¹⁰⁹ Там само. С. 34.

¹¹⁰ Там само. С. 69.

¹¹¹ Там само. С. 77.

¹¹² Там само. С. 100.

¹¹³ Там само. С. 144.

¹¹⁴ Нікітенко М. Небо на землі... С. 348.

¹¹⁵ Там само.

¹¹⁶ Там само. С. 349.

¹¹⁷ Попова Т.Г. Славяно-русская рукописная традиция Лествицы Иоанна Синайского: автореф. дисс. на соискание уч. степени докт. филолог. наук: спец. 10.02.01 «Русский язык». Москва, 2011. С. 3.

¹¹⁸ Абрамович Д.И. Исследование о Киево-Печерском патерике... С. 178, 182; Києво-Печерський патерик. С. 101, 118, 161.

¹¹⁹ Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Ф. 301 (ЦАМ КДА). № 145 П. 261 арк. (далі – Ліствиця Іоана Синайського).

Автори Патерика, вочевидь, були знайомі з текстом Ліствиці в найранішому слов'янському перекладі – преславському (X–XI ст.). Текст аналізованого списку належить до болгарського варіанту болгарської редакції афонського перекладу, що є пізнішим (1360-ті рр.).

¹²⁰ Ліствиця Іоана Синайського. Арк. 85.

¹²¹ Там само. Арк. 82 зв.

¹²² Там само. Арк. 83 зв.

¹²³ Там само. Арк. 82 зв.–83.

¹²⁴ Там само. Арк. 84 зв.–85.

¹²⁵ Там само. Арк. 82 зв.

¹²⁶ Там само. Арк. 87.

альність підтверджена тим, що, як правило, ці згадки стосуються різних ситуацій, зустрічаються в різних текстах і в різних авторів. Вважаємо, що названі чинники відображають як уявлення печерської емоційної спільноти про потенційні ситуації вияву гніву, так і реальні прояви.

Повідомлення про гнів засвідчують такі неістинні (тобто ті, які не схвалювалися) для спільноти Києво-Печерського монастиря цінності, як власна воля, честь особиста або роду, узгодження дій із волею князя; а також правильний для печерян ідеал святості та благочестя.

Як правильний сприймався, очевидно, гнів через гріх та беззаконня. Але в більшості випадків цей емоційний стан негативно сприймався печерською спільнотою, що узгоджується з християнською традицією (у тексті наведені цитати зі Святого Письма). Його спричиняли пристрасті егоїзму, марнославства, честолюбства тощо. Він призводив до негативних наслідків: жорстокості, вбивства, смерті в гріху. Особливо засуджувалося тривале перебування в гніві, а також священицьке служіння й причащення Святих Дарів у такому негідному стані.

На основі аналізу патерикових повідомлень ми зробили припущення про те, що в уявленні людини українського Середньовіччя гнів був прерогативою Бога. Єдино дозволеним людським гнівом був гнів на гріх. Гнівні емоції співвідносилися з носіями влади, представниками вищих верств соціуму.

Хоча нерідко гнів пов'язується із ворогами спасіння, вирішальною все ж визнається воля людини. Тож Києво-Печерський патерик називає і ліки проти нього – смирення, подаючи етичні норми: земний поклон та прохання про прощення.

Богослов'я печерської спільноти базувалося в своїй візії гнівних емоцій на східнохристиянській традиції.

Перспективами дослідження є аналіз перекладних та оригінальних пам'яток досліджуваної доби на предмет відображення гніву й зіставлення їх із результатами нинішньої розвідки. Важливою буде також спроба віднайдення потенційних та латентних повідомлень про гнів у тексті Києво-Печерського патерика.

Таблиця 1
Обставини гніву в Києво-Печерському патерику*

Обставини	Цитати
Дії без волі / всупереч волі носія влади (князів, батьків) (17)	и многажды ей от великия ярости разгнѣватися на нь ²⁴ от ярости же и гнѣва многа ²⁵ тольми же бѣ гнѣвомъ одрѣжима ²⁵ сьи гнѣвомъ одрѣжима ²⁵ сь гнѣвомъ великимъ ²⁶ раждѣгыши на нь гнѣвомъ и съ яростию вѣставши ²⁷ сь гнѣвомъ великимъ ³⁰ ражѣжегься на ня гнѣвомъ ³⁴ разгнѣвася зѣло ³³ со гнѣвомъ възрѣв ³³ еще гнѣвающуюся ³⁴ не гнѣвайся ³⁴ сь гнѣвомъ рече ¹⁶⁹ нача гнѣватися ¹⁸⁶
Образа (16)	не гнѣвашеся ¹⁰⁰ ни скоро подвигнися на гнѣвъ ¹⁰⁰ тольми бо бѣ его врагъ ражежегль гнѣвомъ ⁶⁹ не дай же мѣста гнѣвливому бѣсу ¹²³ о гнѣвъ моемъ ¹²³ гнѣвахся на тя ¹²³ комкаше гнѣваася ¹²² не възмогоста прогнѣватися на нь ⁶⁶ разгнѣвася зѣло ⁶⁷ гнѣвъ ⁶⁷ вельми разгнѣвался ⁶⁷ разгнѣвавжеся ¹⁷⁰ възъярився ¹⁷⁰ разгнѣвася князь ¹³⁷ от ярости ¹³⁷ сь гнѣвомъ рече ¹⁶⁴

Обставини	Цитати
Гріховність (9)	гнѣвом Божіим побѣжени быша ₂ убоася гнѣва Божіа ₃₄ не разумѣ бывшаго гнѣва хулы его ради ₈₄ злота наша Бога прогнѣва ₉₃ не прогнѣвайся на мя грѣшнаго ₉₄ убоася страхом великим гнѣва Божіа ₁₆₂ яже от гнѣва ₆₇ како гнѣваяся ₆₈ гнѣвъ нашъ ₆₈
Невиправдання очікувань (3)	Разгнѣвавши же ся ₁₀ на таку ярость подвиже жену ₁₄₄ разгнѣвася на нь ₁₇₈
Не встановлені обставини (10)	николи же бо напрасень, ни гнѣвливъ, ні арѣ очима, но милосердѣ и тих, и милость имѣя къ всѣмъ ₅₅ въ гнѣвъ велицѣ бывшу от князя ₇₅ не имый гнѣва ни единого ₇₅ ражже их на гнѣвъ ₇₇ Да днесъ кротокъ – и утро ярѣ и золь ₉₉ всякъ, гнѣвааися на брата своего без ума, повинень есть суду ₁₂₃ да не зайдетъ солнце въ гнѣвъ вашемъ ₁₂₃ да и тебе съхранитъ Господь от всякого гнѣва ₁₂₃

* Таблиця складена автором за даними джерела: Києво-Печерський патерик. Репринтне видання / Д.І. Абрамович. Київ: Час, 1991. 280 с.

** Тут і далі число вказує номер сторінки джерела.

Таблиця 2
Порівняння редакцій Києво-Печерського патерика*

Редакції				
Касіянівська II	Основна / Успенський збірник	Арсеніївська	Феодосіївська	Касіянівська I
гнѣвом Божіим ₂	+	+	+	+
Разгнѣвавши же ся ₁₀	+	+	ся – немає	+
и многажды ей от великия ярости разгнѣватися на нь ₂₄	+	+	Х	+
от ярости же и гнѣва многа ₂₅	многа – немає	+	Х	+
тольми же бѣ гнѣвомъ одръ- жима ₂₅	+	+	Х	+
сьи гнѣвом одръжима ₂₅	сьи – немає	сьи – немає	Х	+
съ гнѣвомъ великимъ ₂₆	+	+	Х	+
раждѣгышися... гнѣвом и съ яростию въставши ₂₇	раждѣгышися	+	Х	+
съ гнѣвомъ великимъ ₃₀	+	+	Х	+
разгнѣвася зѣло ₃₃	+	+	Х	+
со гнѣвом възрѣв ₃₃	+	+	Х	+
гнѣвающюся ₃₄	+	–	Х	+
не гнѣвайся ₃₄	+	+	Х	+
гнѣва Божіа ₃₄	+	+	Х	+
ражжегься на ня гнѣвом ₃₄	+	+	Х	+
николи же бо напрасень, ни гнѣвливъ, ні арѣ очима ₅₅	не бо николи бѣ напраснь... ярѣ	не бо николи бѣ напрасно... ярѣ	Х	ярѣ
не възмогоста прогнѣватися на нь ₆₆	+	+	Х	+
разгнѣвася зѣло ₆₇	+	+	Х	+
гнѣвъ ₆₇	+	+	Х	+
вельми разгнѣвался ₆₇	+	+	Х	+
от гнѣва ₆₇	+	+	Х	+
како гнѣваяся ₆₈	+	+	Х	+
гнѣвъ нашъ ₆₈	+	+	Х	+
тольми бо бѣ его врагъ раже- жегль гнѣвом ₆₉	раждѣгль	раждѣгль	Х	+
въ гнѣвъ велицѣ бывшу от князя ₇₅	сущу	сущу	Х	+

Редакції				
Касіянівська II	Основна / Успенський збірник	Арсеніївська	Феодосіївська	Касіянівська I
не имый гнѣва ниединог ₇₅	+	+	X	+
раже их на гнѣв ₇₇	+	+	X	+
не разумѣ бывшаго гнѣва ху- лы его ради ₈₄	X	X	X	+
злба наша Бога прогнѣва ₉₃	X	прогнѣви	X	+
не прогнѣвайся на мя грѣш- наго ₉₄	X	на мя грѣшнаго – немає	X	+
днесь кротокъ – и утро яръ и золъ ₉₉	+	X	X	+
не гнѣвашеся ₁₀₀	+	X	X	+
ни скоро подвигнися на гнѣв ₁₀₀	+	X	X	+
комкаше гнѣваа ₁₂₂	+	+	+	+
гнѣвахся на тя ₁₂₃	+	+	+	+
о гнѣвѣ моем ₁₂₃	+	+	+	+
всякъ, гнѣвааися на брата сво- его без ума, повинень есть су- ду ₁₂₃	+	+	–	+
не дай же мѣста гнѣвливому бѣсу ₁₂₃	+	X	X	+
да и тебе съхранить Господь от всякого гнѣва ₁₂₃	+	X	X	+
да не зайдетъ солнце въ гнѣвѣ вашем ₁₂₃	+	+	+	+
разгнѣвася ₁₃₇	+	+	+	+
от ярости ₁₃₇	+	+	+	+
на такую ярость подвиже же- ну ₁₄₄	+	+	+	+
гнѣва Божіа ₁₆₂	–	–	+	+
съ гнѣвом рече ₁₆₄	+	+	+	+
съ гнѣвом рече ₁₆₉	+	+	+	+
разгнѣвавжеся ₁₇₀	+	+	+	+
възярився ₁₇₀	+	+	+	+
разгнѣвася на нь ₁₇₈	+	+	X	+
нача гнѣватися ₁₈₆	+	+	поча	+

* Таблиця складена автором за даними джерела: Києво-Печерський патерик. Репринтне видання / Д.І. Абрамович. Київ: Час, 1991. 280 с.

** Тут і далі число вказує номер сторінки джерела.

References

Bashlykova, M. (2004). Izobrazhenie iskushenij v Kievo-Pecherskom paterike [Image of trials in the Kiev-Pechersk Patericon]. *Mogilyanski chitannya 2003 – Mohyla readings 2003*, P. 45–51.

Golubovskij, D. (2009). Neverbalnaya kommunikacziya v drevnerusskikh pismennykh istochnikakh: opyt semanticheskogo analiza [Non-verbal communication in ancient Rus written sources: experience of semantic analysis]. Moscow, Russia.

Kirillin, V. (2000). Simvolika chisel v literature Drevnej Rusi (XI–XVI v.) [Symbolism of numbers in the literature of Ancient Rus (11th–16th c.)]. Sankt-Peterburg, Russia.

Klimenko, V., archpriest. (1999). Russko-vizantijskie (czerkovnye) otnosheniya po Kievo-Pecherskomu pateriku [Russian-Byzantine (church) relations according to the Kyiv-Pechersk Patericon]. *Mogilyanski chitannya – Mohyla readings*, P. 69–72.

Kozak, N. (2011). Problemy vyvchennia ahiohrafichnoi pamiatky: identyfikatsiia chy interpretatsiia «istorychnoho faktu»? [Problems of studying a hagiographic monument: identification or interpretation of a «historical fact»?]. *Mohylianski chytannia 2010 – Mohyla readings of 2010*, P. 60–72.

Kryzhanivska, V. (2011). Aron Yakovych Hurevych ta osnovni problemy istorychnoi antropolohii [Aron Yakovych Gurevich and the main problems of historical anthropology]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu im. T. Shevchenka. Istoriiia – Bulletin of Taras Shevchenko Kyiv national university. History*, 106, P. 35–38.

Nikitenko, M. (2017). Pro vplyv tradytsii isykhazmu na rozpovid Kyievo-Pecherskoho pateryka pro prp. Mykolu Sviatoshu [On the influence of the hesychasm tradition on the story of the Kyiv-Pechersk Patericon about St. Mykola Svyatosh].

Nikitenko, M. (2022). Nebo na zemli: vid Alfy do Omehy. Fenomen Spasinnia-osviachennia v Kyievo-Pecherskomu monastyri (davnorуска doba) [Heaven on earth: from Alpha to Omega. The phenomenon of Salvation-sanctification in the Kyiv-Pechersk Monastery (ancient Rus era)]. Kyiv, Ukraine.

Popova, T. (2011). Slavyano-russkaya rukopisnaya tradiciya Lestviczy Ioanna Sinajskogo [Slavic-Rus manuscript tradition of the Ladder of John of Sinai]. Moscow, Russia.

Rychka, V. (1995). Povsiakdenne zhyttia monastyriy Kyivskoi Rusi [Everyday life of the monasteries of Kyivan Rus]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 5, P. 48–56.

Yakovenko, N. (2007). Vstup do istorii [Introduction to history]. Kyiv, Ukraine.

Zhylenko, I. (2015). Prepodobnyi Feodosii Pecherskyi: Dzherela i materialy [Venerable Theodosius of Pechersky: Sources and materials]. Kyiv, Ukraine.

Петрушко Людмила Анатоліївна – кандидатка історичних наук, наукова співробітниця відділу кодикології та кодикографії Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (вул. Володимирська, 62, м. Київ, 01601, Україна).

Petrushko Liudmyla – candidate of historical sciences, research fellow of the department of codicology and codicography, institute of manuscript, Vernadsky national library of Ukraine (62 Volodymyrska Str., 01601, Kyiv, Ukraine).

E-mail: liudmyla1991@ukr.net

«DO NOT LET THE SUN GO DOWN IN YOUR ANGER»: THE VISION OF ANGER IN THE KIEV-PECHERSK PATERIKON

The purpose of the article is a comprehensive analysis of the vision of anger inherent in the Pechersk emotional community and reflected in the text of the the Kiev-Pechersk Paterikon. **The methodology** of the study is to apply methods of analysis, synthesis and generalization, classification and systematization, induction and deduction, narrative, retrospective, historical-comparative, historical-chronological, historical-systemic, terminological analysis, interpretive, content analysis and methods of emotional history.

Scientific novelty. The article makes the first attempt at a comprehensive analysis of the vision of anger of the Pechersk community recorded in the text of the Kiev-Pechersk Paterikon. **Conclusions.** 4 actual circumstances of the manifestation of anger have been established: actions without will/against the will of the bearer of power (princes, parents); insult; sinfulness; failure to meet expectations. Reports of anger testify to such false values for the Pechersk community as one's own will, personal or family honor, the alignment of actions with the will of the prince; as well as the correct ideal of holiness and piety for the Pechersk fathers. Obviously, anger due to sin and lawlessness was perceived as correct. In most cases, this emotional state was negatively perceived by cave community, which is consistent with the Christian tradition. Anger was caused by the passions of selfishness, vanity, ambition, etc. It led to negative consequences. Especially condemned was a long stay in anger, as well as priestly service and communion of the Holy Gifts in such an unworthy state. In the minds of Ukrainian medievalists, anger was probably the prerogative of God. The only permitted human anger was anger at sin. Angry emotions were associated with bearers of power, representatives of the higher strata of society. Although anger is often associated with the enemies of salvation, the will of a person is still recognized as decisive. The medicine against it is humility (bowing to the ground, asking for forgiveness).

Key words: history of emotions, emotional world, Kiev-Pechersk Paterikon, anger, mental models, values, circumstances, evaluations.

Дата подання: 17 липня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 14 серпня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Петрушко, Л. «Да не зайдет солнце в гнѣве вашем...»: візія гніву в Києво-Печерському патеріку. *Сіверянський літопис*. 2023. № 4. С. 135–149. DOI: 10.58407/litopis.230412.

Цитування за стандартом APA

Petrushko, L. (2023). «Da nie zaidiet solntse v hnievие vashem...»: viziia hnivu v Kyievo-Pecherskomu pateriyku [“Do not let the sun go down in your anger”: the vision of anger in the Kiev-Pechersk Paterikon]. *Sivrianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 135–149. DOI: 10.58407/litopis.230412.

Ольга Петренко-Цеунова

ТЕАТРАЛЬНА КУЛЬТУРА КИЄВА ЕПОХИ БАРОКО ЯК ЗАСІБ НАЦІОНАЛЬНОГО САМОВИРАЖЕННЯ ТА ВТІЛЕННЯ КОЛОНІАЛЬНОГО СТАНОВИЩА¹

DOI: 10.58407/litopis.230413

© О. Петренко-Цеунова, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3262-7866>

У статті розглянуто різні за жанром зразки театральної культури Києва барокової доби з погляду співвідношення поетики та політики. **Мета** дослідження полягає у вивченні телеології та прагматики творення драматичних текстів української літератури Бароко. **Методологія** базована на концепції наративної ідентичності міста з використанням елементів міфокритики, нового історизму, постколоніальної критики та політичної антропології. **Наукову новизну** зумовлює погляд на знакові панегірики, декламації та зразки шкільної драми в історико-культурному контексті їхнього творення й функціонування, внаслідок чого доведено роль театру у формуванні наративної ідентичності Києва доби Бароко. **Опрацьований матеріал** дає змогу зробити такі **висновки**: театральність є невід'ємним складником міського простору в XVII–XVIII ст. У театралізованому просторі міста, що ставав сценою для барокової драми, спільно діяли алегоричні та політичні персонажі, а самі вистави, навіть набуваючи карнавальних рис, поруч із релігійним змістом, втілювали мету сакралізації світської влади. Від XVII до поч. XVIII ст. українські книжники говорили про себе із самодостатньої позиції, натомість із посиленням російської експансії міський колоніалізм співіснує з місцевою самобутністю. Розгляд театральної культури крізь призму наративної ідентичності демонструє, як прояви національного менталітету в протистоянні імперській асиміляції формували «уявлену спільноту».

Ключові слова: театр, шкільна драма, панегірик, бароко, українська література, наративна ідентичність.

Взаємодія між місцем, пам'яттю й конструюванням ідентичності є сутністю та умовою літератури. У категоріях теорії П. Рікера про наративну ідентичність² місто як побудоване та спроектоване середовище постає сутністю, що з часом здобуває наративну ідентичність. Дослідники феномена міської наративної ідентичності звертають увагу на те, як воно промовляє в своїх наративах і як формується його наративна ідентичність, оприявнюючись через мову, дискурс, географію, хронологію, форму та зміст текстів. Це доволі молодий напрям міських студій. У статті 2021 р. К. Гавік із Делфта, Л. Нікуле з Бухареста, Дж. М. Гернандес із Коламбії та М. Прустен з Ейндговена³ визначають наративні методи конструювання ідентичності як способи пов'язування й переказу подій, оцінки уявлень про місто, а наративний вимір міської ідентичності окреслюють як засіб означення простору та створення спільноти. Теоретичними засадами дослідження є елементи міфокритики, нового історизму, постколоніальної критики і політичної антропології, зокрема праці філософів Ж. Бодріяра⁴, Ж. Баландье⁵ та П. Бурдьє⁶, які досліджують взаємозв'язок поетики й політики, процесів привласнення й офіціалізації.

Найпоширенішими бароковими метафорами на позначення образу світу стали книга, театр, ярмарок. Усі вони опосередковано пов'язані між собою: театральність – це невідмінний складник міського й зокрема ярмаркового простору, а самі драми – всуціль інтертекстуальні, вони акцентують увагу на мінливості, марноті та швидкоплинності життя.

¹ Доповідь була виголошена на IX Міжнародній науковій конференції «Актуальні проблеми сучасної української медієвістики», що відбулася 20 травня 2023 р. в Інституті історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О.М. Лазаревського на базі Науково-дослідного центру вивчення історії релігії та Церкви імені архієпископа Лазаря Барановича та кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин (Національний університет «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка) спільно з Інститутом історії України НАН України.

² Рікер П. Сам як інший / Пер. з франц. В. Андрушка й О. Сирцової. Київ: Дух і Літера, 2000.

³ Navik K., Niculae L., Hernandez J.M., Proosten M. Narrative methods for writing urban places. *Writingplace*. 2021. № 5. Р. 3–7.

⁴ Бодріяр Ж. Символічний обмін і смерть / Пер. Л. Кононович. Львів: Кальварія, 2005.

⁵ Баландье Ж. Політична антропологія. Київ: Альтерпрес, 2002.

⁶ Бурдьє П. Практичний глузд. Київ: Український Центр духовної культури, 2003.

У культурі українського Бароко театралізованому простору міста, що ставав сценою для барокової драми, була властива співдія античних, біблійних і світських персонажів, сусідство високого й низького, релігійного й мирського. На кін могли почергово виходити втілення алегорій та простакуваті герої інтермедій. А інсценізовані в міському просторі біблійні сюжети ставали своєрідною сакралізацією простору, набуваючи характеру відтворення ритуальних дій.

Особливості рельєфу зумовлювали творення наративної ідентичності Києва за структурою вертепу, де горішнім ярусом було «поважне» княже місто, а нижньому відповідав «ярмарковий» Поділ. Розташування саме на Подолі Києво-Могилянської колегії, у конгрегаційній залі якої відбувалися вистави, дає широке поле для інтерпретацій із погляду протиставлення профанного й сакрального, ярмаркового простору та «серйозного» храму наук. Істотною рисою створення сакральних локусів є сполучення й інтенсивна взаємодія ієрофанії (містичного) та ієротопії (плоду розуму й людських зусиль)⁷. Отже, поява Академії з усіма піднесеними конотаціями, наведеними в панегіриках, – храму знань, оселі муз, гори Аполлона, – постає актом освячення профанного нижнього міста.

Ж. Баландьє описує політичне буття як видовищну виставу, що проговорює соціальну систему за допомогою виражальних засобів, властивих дописемному суспільству, таких як символічні способи поведінки, ритуальні танці, промови тощо⁸. Культура видовища в бароковому Києві була високо розвинена. Поруч із космогонічним міфом про заснування міста та легендами про божественних заступників у надзвичайних ситуаціях, існували щоденні ритуалізовані практики містян, а також символічні обрядодії, приурочені до певних визначних подій, міські персонажі-маски та інші міфологізовані елементи, що повторювались із певною періодичністю, циклізували повсякдення містян і надавали йому трансцендентного виміру. Міське життя було всуціль ритуалізованим: літургії, свята, розваги, сімейне життя, суди й страти, дипломатичний протокол і тріумфальні в'їзди правителів.

Театрознавець О. Клековкін зауважує, що найперше театральність застосовна саме там, де твориться сакральний образ священної влади – земної або небесної⁹. Для свого ефективного функціонування влада активно працює над власним зовнішнім образом у свідомості народу. Тож, за висловом Ж. Ле Гоффа, символізм і апелювання до семіотики релігії зробили політичне сферою сакрального¹⁰. Зокрема, вже найперші випадки театралізації богослужіння в ранньому середньовіччі слугували не лише релігійним, а й політичним потребам, прославляючи тогочасних володарів.

Ця традиція була розвинута в єзуїтському театрі, що суттєво вплинув на українську барокову шкільну драму. Автори обирали біблійні, античні, середньовічні сюжети, персонажі яких мали імена, схожі з іменами представників знаті, котрим присвячували виставу. Відображені в панегіричній драмі перипетії ставали джерелом для прямих чи завуальованих аналогій.

Дослідник української барокової драми В. Резанов наводить приклад «типового панегіричного дійства єзуїтів» – латиномовну драму з хорами та інтермедіями, поставлену 1623 р. в єзуїтській колегії в Познані з нагоди прибуття короля Сигізмунда III¹¹. У першій частині алегорична Річ Посполита радіє перемозі в Хотинській битві. У другій частині з'являються тіні Северина Наливайка, шведів і ліфляндців, Васілія Шуйського, московського патріарха, турка, татарина. Вони визнають себе переможеними й складають зброю до ніг Речі Посполитої. У третій частині на кін виходять гетьмани Ян Замойський, Станіслав Жолкевський та Ян-Кароль Ходкевич і засвідчують любов до вітчизни, називаючи її своєю матір'ю.

Барокові театральні видовища в Україні різнилися залежно від замовника та цільової аудиторії, що зумовлювало вибір жанру та локації для вистави (церква, школа, ярмаркова площа). Поруч із релігійним складником, український бароковий театр значною мірою залежав від політичних обставин, часто демонструючи тріумфально-апофеозну спрямованість. Виголошення панегірика було справжнім дійством, можна лише уявити, з якою помпою відбувалися декламації та вручення друкованого примірника винуватцеві події. Зокрема панегірик «Візерунок цнот ... Єлисею Плетенецькому» Олександра Митури був виголошений на Різдво, про що свідчить додана наприкінці тексту авторська колядка. Архімандрит Києво-Печерського монастиря був першим, кому Київ завдячував своїм куль-

⁷ Демчук Р. Софія Київська як ієротопічний проект. *Софійські читання*: Мат. IV міжнар. конф. «Християнські святині – Скрижалі Вічності, Мудрості і Краси: нові грані пізнання» (м. Київ, 26–27 травня 2011 р.). Київ, 2013. С. 40–50.

⁸ Баландьє Ж. Політична антропологія. С. 114.

⁹ Клековкін О. Блазні Господні. Нарис історії біблійного театру. Київ: АртЕк, 2006. С. 38.

¹⁰ Ле Гофф Ж. Середньовічна уява. Львів: Літопис, 2007. С. 301.

¹¹ Резанов В. К истории русской драмы. Экскурс в область театра иезуитов. Нежин, 1910. С. 382.

турно-інтелектуальним піднесенням поч. XVII ст., – недарма його названо «учоных людей прибежище, науки любячих промотор и школ на разных месцах зычливый фундатор»¹². Олександр Митура, оспівуючи в панегірику «світло добрих справ» Єлисея Плетенецького, бере за епіграф слова з Нагірної проповіді, що ними розпочинається архиєрейське богослужіння: «Яко да просвѣтитися свѣт ваш пред челоуѣки, яко да видят ваша добраа дѣла, и прославят Отца вашего, иже на небесах» (Мт. 5:16). Автор панегірика апелює до «честі Дому», яку примножив архімандрит Києво-Печерського монастиря: «Отче цнот великих, / Жесь вышол з фамилии продков знаменитых, Котрым не дармотот клейнот даровано, / кгды ж их вѣры и цноты завше дознавано»¹³. Успадкованість чеснот Єлисея Плетенецького втілено в метафорі доброго плоду від доброго дерева: «От кореня доброго овоц особливый, / был родитель побожный, сын ест святоблвйый»¹⁴.

На Великдень 1632 р. двадцять троє спудей Києво-Могилянської колегії на чолі з професором риторики Софронієм Почаським піднесли Петрові Могили книжку віршованих подяк під назвою «Евхаристирион» – вдячність митрополитові за освітню діяльність. А за десятиліття до того, у 1622-му, Софроній Почаський, на той час – спудей Київської братської школи, виголошував перший із «Віршів на жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича Сагайдачного» Касіяна Саковича¹⁵. Показово, що декламація Саковича належить до системи тріумфально-апофеозних жанрів, а не до ляментів чи плачів, як можна було б очікувати з жалобної нагоди. У тексті панегірика серед іншого постульовано політичну позицію козацтва, що набувало ваги в суспільстві Речі Посполитої, утверджено цінності сарматської культури, прищепленої на український ґрунт.

Нині ці та інші панегірики сприймаються як взірці барокової поезії, однак це їхнє «друге життя», а першочерговим було саме публічне виголошення, тому доцільно їх розглянути і в контексті театральної культури.

Із погляду співвідношення між сакральним і світським показовою є сучасна жанрова оцінка двох драматичних текстів – «Милість Божа» невідомого автора та «Володимир» Феофана Прокоповича. Трагедокомедія «Володимир» (1705) в оцінках літературознавців варіюється від історичної драми¹⁶ до міракля про життя святого чи костюмованого панегірика, присвяченого Іванові Мазепі й переписяченого Петру І¹⁷. Загалом поширений сюжет про Володимирове хрещення стає одним із центральних у наративній ідентичності барокового Києва. Ідеологи Російської імперії за Петра І зображували свій час як вихідний пункт, тимчасом попередні події оголошували такими, що ніби не існують або принаймні не мають істотного значення; тобто все, що було раніше, є періодом ентропії, безчасся, невігластва й хаосу. Натомість українським авторам така неґація свого минулого не була властива. У фіналі трагедокомедії «Володимир» апостол Андрій віщує славу долю місту – ще один ключовий сюжет у наративній ідентичності Києва.

Драму «Милість Божа», яка була поставлена в Києво-Могилянській академії 1728 р. до 80-річчя початку Хмельниччини, часом кваліфікують як історичну драму¹⁸, однак, архієпископ Ігор Ісіченко переконливо доводить, що це мораліте про заступництво Бога над Україною¹⁹. Невідомий автор зіставляє Хмельницького з Мойсеєм, у 3-й дії Україна звертається з молитвою до Господа й просить стати для козацького гетьмана «столпом кріпості»²⁰, як у біблійні часи для провідника богообраного народу.

Загалом творці жанрових класифікацій цих та інших драматичних творів із «політичним» складником (можна згадати до прикладу ще «Йосифа Патріарха» Лаврентія Горки з образом І. Мазепи) намагаються враховувати й тогочасну інтенцію, і сучасне бачення літературних та суспільних процесів. У цьому контексті варто звертати увагу на телеологію чи навіть прагматику творення, позаяк чимало п'єс, принаймні на момент створення, поруч із релігійним змістом втілювали мету сакралізації влади.

¹² Тітов Хв. Матеріяли для історії книжної справи на Україні. Київ: Друк. УАН, 1924. С. 38.

¹³ Українська поезія: кінець XVI – поч. XVII ст. / Упор. В. Колосова, В. Кречотень. Київ: Наукова думка, 1978. С. 224.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до поч. XVIII ст. / Пер. з англ. М. Габлевич. Львів: Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2001. С. 190.

¹⁶ Горбач Н. «Володимир» Ф. Прокоповича як перша українська історична драма. *Вісник Запорізького нац-го ун-ту. Філологічні науки*. Запоріжжя: ЗДУ, 2007. № 1. С. 44–48.

¹⁷ Клековкін О. Блазні Господні... С. 232.

¹⁸ Милость Божія... *Українська мала енциклопедія*: 16 кн.: У 8 т. / Проф. Є. Онацький. Буенос-Айрес, 1961. Т. 4. Кн. VIII: Літери Ме–На. С. 978.

¹⁹ Ісіченко Ігор, архієпископ. Історія української літератури: епоха Бароко (XVII–XVIII ст.): навч. посіб. Львів–Київ–Харків: Святогорієць, 2011. С. 502.

²⁰ Українська література XVIII ст.: поетичні твори, драматичні твори, прозові твори / Вступ. стаття, упоряд. і примітки О. Мишанича; ред. тому В. Кречотень. Київ: Наукова думка, 1983. С. 313.

У випадку з драмами на історичні сюжети доречно згадати засади нового історизму. Як вважає один із його теоретиків Гайден Вайт, історія як форма словесного дискурсу зазвичай має тенденцію до оформлення у вигляді специфічного сюжетного модусу²¹. Лінії, котрі з'єднують сакральне й політичне, створюють на своєму перетині нові жанрові структури. У цьому ракурсі вирішального значення набуває осмислення особливостей реалізації театральної культури в конкретному політичному й мистецькому контексті.

Отож шкільна драма зазвичай мала два складники: приуроченість до релігійного свята та присвяту можновладцям. Однак, на відміну від інших жанрів, наприклад, збірок проповідей, що також часто мали присвяти, у випадку драматургії цей складник був не лише зовнішнім атрибутом, а й нерідко впливав на сюжет. У такий спосіб поруч з апелюванням до циклічного часу відбувалося освячення лінійного часу, що теж ставав циклічним, коли йшлося про річницю з дня народження правителя, його коронації, весілля, народження спадкоємця тощо. У певному сенсі драмою до річниці, що циклізує час, є й «Милість Бога», присвячена 80-літтю Хмельниччини.

Українська еліта, знайома з культурними тенденціями країн-сусідів, наслідувала певні практики, запозичені з візантійської традиції тріумфального звеличення володаря або із західноєвропейського абсолютизму зі священною роллю монарха. Щоправда, тогочасні інтелектуали критично оцінювали спроби земного правителя посісти місце Бога. Станіслав Оріховський-Роксолан у «Напученні королеві польському Сигізмунду Августу» згадував «мерзенний звичай» підпорядковувати церковний обряд обрядові влади: «Треба відхилити порядок, коли єпископ, одягнений у святе вбрання, під час священнодіяння, Господа Христа біля жертовника репрезентуючи, благоговійно падає з кадильніцею до ніг твоїх»²².

Медієвіст П. Берк пише про карнавальний характер низки ритуальних міських практик – святкових в'їздів у місто правителя, народження спадкоємця, укладання миру тощо. Однак, як слушно коментує О. Клековкін, мета цієї театралізації суспільно-політичного життя полягає не в карнавалізації, а навпаки, – в сакралізації особи правителя²³.

Культура пошанування володаря в українському бароковому контексті також набула певних особливостей, які, зокрема, описує О. Сокирко²⁴. Гетьманський двір зі своїми церемоніями найпишнішим був за часів І. Мазепи та К. Розумовського, однак збереглися свідчення і про урочистості при дворі інших гетьманів. У 1722 р. старший канцелярист гетьмана Івана Скоропадського Микола Ханенко в творі з промовистою назвою: «Діаріуш, або Журнал, тобто Щоденна записка okazij та церемоній, що трапляються при дворі ясновельможного його милості пана Івана Скоропадського...» описує феєрверки, маскаради, помпи та різні видовища, дивується позбавленому жалобності «апофеозу» під час поховання князя Голіцина.

Певне уявлення про театральну культуру Києва доби Бароко дає збережена програма вистави «Олексій, чоловік Божий» (1674) невідомого автора. Інсценізацію вистави в Києво-Могилянській колегії було приурочено до дня св. Олексія (Теплого Олексі) і дня народження царя Алексея Михайловича. Програма надрукована в Лаврській типографії. Збережено два примірники програми (у Відділі рідкісних книг Російської державної бібліотеки та в Національній бібліотеці Польщі)²⁵, отже, їх, імовірно, було більше. На звороті першого аркуша програми надрукована назва вистави та гравюра: у фігурній рамці в обрамленні чотирьох барокових голівок херувимів зображені Христос та Олексій, чоловік Божий. Обоє босоніж ступають по камінню, вгинаючись під тягарем хрестів, які вони несуть на плечах. Далі надруковано текст присвяти цареві Алексею Михайловичу та повідомлення про участь у виставі спудеїв Києво-Могилянської академії: «В знамение вірного подданства чрез шляхетную молодь студентскую в Коллегиум Киево-Могилаиском на публичном діалогу»²⁶. На наступних сторінках наведено стислий виклад сюжету двох актів п'єси, насамкінець додано післямову про участь князя Ю. Трубецького в організації вистави.

У XVIII ст. в Україні набули поширення псевдорелігійні містерії, що яскраво виявилось 1744 р. під час візиту імператриці Єлизавети. На честь її приїзду інсценізували драму префекта Києво-Могилянської академії Михайла Козачинського «Благодіє Марка Аврелія Антонія, римського кесаря». Це перша українська драма, заснована на давньоримській історії. Збереглася друкована програма драми, що відображає колоніальну культуру

²¹ White H. Metahistory. The historical imagination in 19th c. Europe. Johns Hopkins university, 1973. P. 11.

²² Українська література XIV–XVI ст. Апокрифи. Агіографія. Київ: Наукова думка, 1988. С. 140.

²³ Клековкін О. Блазні Господні... С. 186.

²⁴ Сокирко О. На варті булави. Двір гетьманів козацької України. Київ: Темпора, 2018.

²⁵ Сазонова Л. Театральная программа XVII в. «Алексей человек Божий». Памятники культуры. Новые открытия: ежегодник. Москва: Наука, 1978. С. 131–149.

²⁶ Там само. С. 133.

зустрічі правителя. Ця подія містила проєкцію на дійсність XVIII ст.: автор висловлював сподівання, що імператриця Єлизавета, яку називали «новим сонцем», відновить гетьманську владу в Україні. У драмі діє алегоричний персонаж Київ, що уособлює надію на відродження могутності міста, яке пам'ятає «перший княжий престол».

В «Історії русів» наведено опис церемонії зустрічі імператриці²⁷, який можна тлумачити як патріотичне іронізування з колоніального низькопоклонства. За «Історією русів», одним із елементів «перформансу» був виїзд за міську браму актора – молодого студента, загримованого під поважного старця, пишно вдягненого й прикрашеного короною, із жезлом у руці. Він їхав стилізованим фаетоном, запряженим парою крилатих коней, ролі яких також виконували студенти Академії. Цей поважний старець буцімто символізував засновника міста – князя Кия. Кий виголосив промову, назвавши імператрицю своєю спадкоємицею, і запросив у місто. Із сучасного погляду не можна не зауважити іронічної зверхності: замість вірнопідданського плазування російській володарці нагадали, що Київ має давню й славу історію.

Проте джерела свідчать, що зустріч імператриці відбувалася дещо інакше, цей міф автора «Історії русів» розвінчав ще М. Петров²⁸. Учений дослідив, що насправді звернення до імператриці відбулося не в день її в'їзду в Київ, де, за «Історією русів», старець-князь Кий зустрів імператрицю на березі Дніпра. За свідченням М. Петрова, події відбувалися 5 вересня 1744 р., в день тезоіменин Єлизавети, і звертався до неї не князь-засновник міста, а алегоричний персонаж Київ. Тож тут маємо справу зі спробою вибудувати міський міф у драмі Козачинського та з розбудовою концепту міської наративної ідентичності в рецепції невідомого автора «Історії русів».

Доречно згадати вислів Д. Антоновича, котрий писав на поч. XX ст.: «... позаяк політично громадські стимули були одними з головних, що покликали на Україні театр до існування ... По-справедливості в Україні театр ніколи не був тільки мистецтвом, але завжди був засобом громадської акції, був національною зброєю в боротьбі з ворогами української культури і народності»²⁹.

Отже, як і кожен твір мистецтва, барокові драми одночасно належать декільком дискурсам і є полісемантичними, тож винесені в заголовок ідеї національного самовираження та втілення колоніального становища є, звісно, лише одними з численних значень текстів. Поруч із релігійними (коли йдеться про священні видовища) та освітніми (у випадку зі шкільною драмою) функціями поволі приходило усвідомлення «мистецтва» як самостійного соціального інституту і його власних цілей. На противагу народним традиційним гулянням, барокова драма – це не просто «святкування життя», це майже завжди політичний маніфест. У випадку з Києвом, куди колоніальний статус було принесено 1654 р. разом із розквартируванням московської залоги, це особливо відчутно.

Театр був і світом, і його моделлю для барокової людини. Презентуючи «знаменіє вірного подданства», актори нерідко продовжували лицедіяти й поза рамками вистави, тож подібні постулювання прихильності варто сприймати критично. Здатність грати роль знадобиться дівцям української історії протягом бездержавного XIX ст. Машкара блазня, кумедного малороса, стала панівною імагологічною категорією, а кріпацький театр XIX ст. став метафорою української підлеглості. Натомість у XVII та почасті у XVIII ст. українські книжники говорили про себе із самодостатньої позиції. Сучасна постколоніальна інтерпретація проаналізованих текстів з погляду взаємодії поетики та політики показує, як міський колоніалізм співіснує з місцевою самобутністю у формах театральної культури в Києві доби Бароко та як у проявах національного менталітету, у протистоянні імперській асиміляції формувалися «уявлені спільноти»³⁰.

References

- Anderson, B. (2001). *Uyavleni spilnoty: Mirkuvannya shchodo pokhodzhennya u poshyrennya natsionalizmu* [Imagined communities: Reflections on the origins and spread of nationalism]. Kyiv, Ukraine.
- Antonovych, D. (2001). *Trysta rokiv ukrainskoho teatru. 1619–1919* [Three hundred years of Ukrainian theater. 1619–1919]. Lviv, Ukraine.
- Balandier, G. (2002). *Politychna antropolohiia* [Political anthropology]. Kyiv, Ukraine.
- Baudrillard, J. (2005). *Symvolichnyi obmin i smert* [Symbolic exchange and death]. Lviv, Ukraine.
- Burdie, P. (2003). *Praktychnyi hluzd* [Practical sense]. Kyiv, Ukraine.

²⁷ Кониский Г. История Русов, или Малой России. Чтения Общества Истории и Древностей Российских. Москва, 1846.

²⁸ Петров Н. Очерки истории украинской литературы XIX в. Киев, 1880.

²⁹ Антонович Д. Триста років українського театру. 1619–1919. Львів: Львівський нац. ун-тет ім. І. Франка, 2001. С. 224.

³⁰ Андерсон Б. Уявлені спільноти: міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ: Критика, 2001.

Demchuk, R. (2013). Sofiya Kyivska yak iyerotopichnyy proekt [Sofia of Kyiv as a hierotopical project]. Kyiv, Ukraine.

Horbach, N. (2007). «Volodymyr» F. Prokopovycha yak persha ukrainska istorychna drama [«Volodymyr» by F. Prokopovych as the first Ukrainian historical drama]. *Visnyk Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. Filolohichni nauky – Bulletin of the Zaporizhzhya national university. Philological sciences*, 1, P. 44–48.

Isichenko I. (2011). Istoriia ukrainskoi literatury: Epokha Baroko (XVII–XVIII st.) [History of Ukrainian literature: Baroque era (17th–18th c.)]. Lviv–Kyiv–Kharkiv, Ukraine.

Klekovkin, O. (2006). Blazni Hospodni. Narys istorii bibliinoho teatru [God's jesters. Essay on the history of biblical theater]. Kyiv, Ukraine.

Ricker, P. (2000). Sam yak inshyi [Himself as another]. Kyiv, Ukraine.

Sokyрко, O. (2018). Na varti bulavy. Dvir hetmaniv kozatskoi Ukrainy [On guard mace. Court of hetmans of Cossack Ukraine]. Kyiv, Ukraine.

Петренко-Цеунова Ольга Іванівна – старша викладачка, аспірантка кафедри літературознавства Національного університету «Києво-Могилянська академія» (вул. Григорія Сковороди, 2, Київ, 04070, Україна).

Petrenko-Tseunova Olha – postgraduate student and lecturer in the National university of Kyiv Mohyla Academy (2 Hryhoriya Skovorody Str., Kyiv, 04070, Ukraine).

E-mail: ol_petrenko@ukr.net

THEATRICAL CULTURE IN KYIV OF THE BAROQUE PERIOD AS A MEANS OF NATIONAL SELF-EXPRESSION AND EMBODIMENT OF THE COLONIAL STATUS

The article examines a number of genres of theatrical culture of Kyiv of the Baroque period in terms of the relationship between poetics and politics. **The purpose** of the research is to study the teleology and pragmatics of creating dramas and declamations in Ukrainian Baroque literature. **The research methodology** is based on the concept of narrative identity of the city using elements of mytho-criticism, new historicism, post-colonial criticism and political anthropology. **The scientific novelty** lies in the attempt to look at significant panegyrics, recitations and samples of school drama from the perspective of the historical and cultural context of their creation and to determine the role of the theater in the formation of the narrative identity of Kyiv in the early modern period. The studied material made it possible to draw the following **conclusions**: theatricality was an integral part of the urban space in the 16th–18th c. In the theatrical space of the city, which became a stage for baroque drama, religious and politicians characters acted together, and the performances themselves, even acquiring carnival features, along with the religious content embodied the goal of sacralizing the secular power. In the 17th and the early 18th c. Ukrainian writers were able to act from a self-sufficient position, but with the progress of Russian expansion urban colonialism coexisted with local identity. Examining narrative identity of theatrical culture shows how manifestations of national mentality in opposition to imperial assimilation formed an «imagined community».

Key words: theater, school drama, panegyric, Baroque, Ukrainian literature, narrative identity.

Дата подання: 15 липня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 10 серпня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Петренко-Цеунова, О. Театральна культура Києва епохи Бароко як засіб національного самовираження та втілення колоніального становища. *Сіверянський літопис*. 2023. № 4. С. 150–155. DOI: 10.58407/litopis.230413.

Цитування за стандартом APA

Petrenko-Tseunova, O. (2023). Teatralna kultura Kyieva epokhy Baroko yak zasib natsionalnoho samovirazhennya ta vtilennya kolonial'noho stanovyscha [Theatrical culture in Kyiv of the Baroque period as a means of national self-expression and embodiment of the colonial status]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 150–155. DOI: 10.58407/litopis.230413.

ХУДОЖНЯ ІНТЕРПРЕТАЦІЯ МОТИВУ ПРАВДИ У ТВОРАХ СЕМЕНА КЛИМОВСЬКОГО

DOI: 10.58407/litopis.230414

© О. Новик, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000000160390221>

Творчість барокового письменника Семена Климівського наразі є об'єктом зацікавлення українських літературознавців. Здебільшого знають цього поета як автора пісні «Іхав козак за Дунай». Трактати ж Семена Климівського інтерпретувалися менше, попри те, що є зразком пізнього бароко й унікальними за змістом. У різні часи інтерпретували дидактичні трактати «О правосудію начальствующих, правдъ и бодрости их», «О смиреніиъ высочайшихъ» Валерій Шевчук, Григорій Нудьга, Леонід Ушкалов та інші науковці. Характеристика мотиву правди та особливостей художнього вираження його в текстах Климівського є актуальною для дослідження барокових мотивів у літературі XVIII ст.

У статті творчість цього автора розглянуто крізь призму переосмислення поетом мотиву правди. Барокові риси письма у віршованих трактатах, адресованих цареві, допомагають створити панорамність і художньо інтерпретувати таке відгалуження мотиву правди, як проблема справедливого правління.

Тематика творів інтерпретується крізь призму ставлення до влади української барокової інтелігенції. Філософські міркування про сенс людського буття автор поєднує з реалістичним відтворенням проблем його часу. У віршованих трактатах Семен Климівський послуговується низкою художніх і риторичних засобів, характерних для барокової поетики. Уводиться низка біблійних образів для створення похвального слова правді, є й алузії на народні канти.

Твори Семена Климівського порівнюються з текстами його сучасників (Митрофан Довгалецький, Феофан Прокопович та ін.), що дає змогу виявити особливості інтерпретації мотиву правди й справедливості в доробку цього письменника. Трактати Семена Климівського постають реакцією на події першої половини XVIII ст., репрезентують ставлення української інтелігенції до проблеми правди й справедливого правління. Барокові метафори, ампліфікація порівнянь із біблійними образами, риторичні звороти й звертання поєднуються в кількох розділах, підпорядковані ядру мотиву правди.

Ключові слова: Семен Климівський, правда, правосуддя, мотив, трактат, бароко.

Бароковий митець Семен Климівський широким загалом знаний як автор пісні «Іхав козак за Дунай»¹, проте значно вагоміший твір, із літературознавчого та історичного погляду, – послання цього автора до російського царя Петра I «О правосудии начальствующих, правдъ и бодрости их»². Загалом творчість С. Климівського досліджували Григорій Нудьга, який створив літературний портрет митця, Валерій Шевчук та інші, проте актуальним залишається інтерпретація мотиву правди й справедливого правління, які оприявнював автор у своїх трактатах.

Твір «О правосудии начальствующих, правде и бодрости их» розшукав В. Срезневський (син відомого Ізмаїла Срезневського) в Імператорській бібліотеці. Стаття В. Срезневського «Климівский-Климов, “казак-стихотворец” и два его сочинения» була надрукована в XVI томі збірника Харківського історико-філологічного товариства, а в 1905 р. ця робота разом із текстом послання була видана в Харкові окремою брошурою³. Уже в цьому виданні В. Срезневський зауважує, що тональність звернення до сановитої особи відрізняється від інших творів XVIII ст.: «Описуючи якості, необхідні для монарха, притаманні йому добродетності, і оспівуючи ці добродетності, автор далекий і від похвали монархам узагалі, і від прославлення того, кому він підносить свою книгу (переклад мій – О.Н.)»⁴.

¹ Новик О. Вивчення творчості Семена Климівського на уроках української літератури. *Українська мова і література в школі*. 2009. № 6. С. 23–26.

² Климівський Семен. О правосудію начальствующих, правдъ и бодрости их. Барокова поезія Слобожанщини: антологія / Упор., передмова, примітки та коментарі Л. Ушкалова. Харків: Акта, 2002. С. 96–135.

³ [Срезневський В.І.]. Климівский-Климов, «казак-стихотворец», и два его сочинения. *Сборник Харьковского историко-филологического общества*. Харьков, 1905. Т. 16. С. 509–546.

⁴ Там само. С. 512.

К. Борисенко подає детальний опис тексту С. Климовського: «Написаний у 1724 р. рукопис має гарне оформлення. Титульний лист, очевидно зроблений на замовлення, оздоблений красивою художньою рамкою, узор якої виконаний пером у бароковому стилі. Поля з обох боків відмежовані чорнильними лініями. Заголовок написаний полууставом з припискою між рядками “всепокорно”, зробленою скорописом, очевидно, другою рукою. Можливо, що це виправлення належить самому автору. У цьому творі він рішуче говорить про те, що правда – душа самодержця, що цар мусить бути розумно милостивим, піклуватися про підданих, охороняти їх»⁵. Ця ж дослідниця подає перелік праць про автора послання, згадуючи «Опыт исторического словаря о русских писателях» М. Новикова (1772), «Деяния Петра Великого» І. Голікова (1789), «Пантеон российских авторов» М. Карамзіна (1801), «Словарь русских светских писателей, соотечественников и чужестранцев, писавших в России» митрополита Євгенія Болховітінова (1845), «Очерк старинной малорусской поэзии» В. Перетца (1903), «Слобідська Україна. Історичний нарис XVII–XVIII ст.» А. Слюсарського (1950), «Козацька християнська республіка» Д. Наливайка (1992). Наразі перелік праць про творчість С. Климовського можна продовжити працями Г. Нудьги, В. Шевчука, Л. Ушкалова та інших сучасних літературознавців та істориків.

Попри те, що творчість С. Климовського постійно привертає увагу літературознавців, художнє переосмислення мотиву правди в його текстах інтерпретувалося не так часто. Зокрема, проблему правди й справедливості розглянуто в працях Григорія Нудьги. Богдана Криса в розвідці «Григорій Нудьга про Семена Климовського, або Портрет як автопортрет» слушно заважила, що центральною в спадщині С. Климовського постає для Г. Нудьги проблема правди, яка тісно пов’язує його з автором першої пол. XVIII ст.: «Як можна помітити, над цією темою Григорій Антонович роздумував і працював кілька десятиліть. В останній (1972) рік перебування в Інституті вона була для нього, на жаль, особливо актуальною, бо зачіпала і дослідницькі, і екзистенційні обставини, у яких прочитувалися тексти Семена Климовського, можливо, що ця текстуалізація українських обставин повторювалася через якихось 250 років з вражаючою для нього подібністю. У всякому разі, пам’ятаю, що приходив з ранкових “партслухань” і повторював євангельські слова: “Яким судом судите, таким судом і самі судимі будете”, що стали лейтмотивом віршованого трактату Семена Климовського “О правосудію”, адресованого цареві Петрові І. А в одному зі своїх останніх листів до Валерія Шевчука, від 7.12.1993 р., писав: *А я таки про Климовського все ж таки продовжую зробити щось більше. Написав монографію, подав у ній великі додатки (фоторепродукцію рукописів з архіву царя, розшифрування, велику кількість документів з-за кордону, напр. з США). Роботу взяли надрукувати, вибрали, зробили верстку й макет книги, мала вийти до Конгресу українців, але... не вистачило грошей. Вирішили скоротити наполовину, почали готувати видання і знову... гроші»*⁶. Така доля рукопису дослідника, який прагнув донести до сучасників правдивий образ барокового митця, свідчить про непроминальну актуальність твору С. Климовського.

Мотив правосуддя тісно переплітається з мотивами справедливості та правди в бароковій літературі, зокрема з відомою псалмною «Нема в світі правди»⁷. Л. Ушкалов пише про цю псалму та вплив її мотивів на творчість наступних поколінь як українських, так і зарубіжних письменників. Говорить і про лірицьку пісню «Правда і Неправда», згадуючи образ Правди-Христа, який є і в С. Климовського: «Бо тепера правда скрізь закрита / Тільки єсть приміта на хресті прибита. / Ой, Сусе ж, наш Сусе, Сусе назарянський, / Помилуй, пожалуй весь мир християнський»⁸.

Особливо часто послугуються мотивом правди барокові автори, звертаючись до можновладців. Лунає цей мотив і в творі Митрофана Довгалецького «Панегірик Анні Іванівні», де справедливість підпорядковується образу розуму:

«Розум в житті головне, а все інше гине безслідно,
Смерть забирає його, а таланти великі безсмертні.
Розум правдивий і світлий досліджує вміло природу,

⁵ Борисенко К.Г. Семен Климовський – «козак-стихотворец». VI Сумцовські читання: Конференція, присвячена 80-річчю Музею Слобідської України ім. Г.С. Сковороди. Харків, 2000. URL: <http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/2000/article.html?n=776>.

⁶ Криса Б. Григорій Нудьга про Семена Климовського, або Портрет як автопортрет. *Парадигма*. 2013. Вип. 7. С. 68.

⁷ Див.: Ушкалов Л.В. «Нема в світі правди...» Різдва́ний триптих про українську душу. *Україна молода*. Вип. 196. 3 січня. URL: <https://umoloda.kyiv.ua/number/2201/164/78342/>.

⁸ Барокова поезія Слобожанщини: антологія / Упор., передмова, примітки та коментарі Л. Ушкалова. Харків: Акта, 2002, С. 474.

Істину з надр недоступних Ереба на світ він виводить,
Ратні полки у бою і поход тримає в порядку...»⁹

Категорії правди, добра й честі бароковий автор метафорично поєднує воедино, розглядає як моноліт, завдяки якому людина може протистояти бурям житейського моря:

«Доблесть і правду, добро і честь знищить не можна ніколи,
Наче це скеля, вони, що упала в глибше море,
В бурю страшну в боротьбі із вітрами всю силу віддавши,
Все ж насміхається з всіх цих погроз: і морських, і небесних»¹⁰.

Протистояння негараздам світових скорбот і тривогам серця правдою слова Божого бачимо в поезії Феофана Прокоповича «Польський кант». Діалог містить міркування про «перевернутий» світ земний без правди:

«— Бачиш, мій коханий, як світ наш змішали
Долів головами, до неба ногами?
Зла неправда скаче, а правдонька плаче.
Хто не провинився, той винним зробився,
Що мені гадати? Як правду сказати?
Що нам до чужого і доброго, й злого?
Міць якась існує, що нас магнесує...
Бо чужий здобуток в нас збуджує смуток.
Над усе долягає, що правди немає.
Правда тільки в слові безмежного Бога.
Все я зауважаю, хоч очі змикаю.
Серце завмирає: як жити — не знаю.
Те лише ще тішить, що правда не грішить
Й Бог в житті буває — він все поконе»¹¹.

Правда постає як єдина втіха, бо вона безгрішна. Тож і образи ідеальних правителів змальовувалися такими, що дбають про правду, справедливість, тобто дбають про правду. Проблема правди й справедливості постає і в інших творах Феофана Прокоповича, наприклад, «Правда волі монаршої», «Слово про царську владу і честь»¹².

Прикметно, що Прокопович, маючи вплив на царя, не просто вирішив поміркувати про правду й те, якою вона має бути, але, по суті, здійснює ту ж спробу напучування можновладця, яку робив свого часу Станіслав Оріховський, складаючи свої трактати в настанову королеві. Такі твори духовних осіб, адресовані правителям, не завжди були почутими й прочитаними. Семен Климовський, пишучи набагато пізніше трактати, також здійснював спробу поміркувати про категорії філософські, але надзвичайно важливі для нього.

У творах С. Климовського правда корелюється з поняттями правосуддя й справедливості, про що свідчать вже заголовки двох віршових дидактичних трактатів: «О правосудію начальствующих, правдѣ и бодрости их», «О смиреніѣ высочайших» (1724). Прозова передмова до читача ґрунтується на роздумах автора про те, що таке царське правосуддя. Уже на початку твору письмений послугується мариністичною бароковою метафорою, образами корабля, стернового: «Яко же кормичю бодрствовать подобает царей мнооочитому уму, прогання крѣицѣ волнения богопротивных дѣланий, да не опровержится корабль всемирнаго жителства волнами неправды; яко же бо око всажденно есть тѣлу, тако же цар мiрови присоставися, от Бога даний для устроения полезнаго жития...»¹³.

Л. Ушкалов, полемізуючи із Н. Яковенко про низку джерел, що формували українську інтелектуальну традицію і за якими можна скласти більш-менш повне уявлення про погляди «козацької та церковної еліти Гетьманату» на «природу, репрезентацію і обов'язки влади»¹⁴, наводить ті, які, на його думку, були найпоширенішими. Тож до такого корпусу джерел, на думку вченого, належали: перекладні візантійські та латинські книжки, академічні курси філософії, курси морального богослів'я, гамартіологічні праці, твори видат-

⁹ Довгалецький Митрофан. Панегірик Анні Іванівні. *Українська література XVIII ст. Поетичні твори, драматичні твори, прозові твори*. Київ: Наукова думка, 1983. С. 51.

¹⁰ Там само.

¹¹ Прокопович Феофан. *Польський кант. Українська література XVIII ст. Поетичні твори, драматичні твори, прозові твори*. Київ: Наукова думка, 1983, С. 28.

¹² Прокопович Феофан. *Правда волі монаршей*. Москва: Синодальная тип-я. 1726. 37 арк.; Його ж. *Слово о власти и чести царской* (6 апреля 1718 г.) Санкт-Петербург: Санкт-Петербургская тип-я, 1818. 19 арк.

¹³ [Срезневський В.І.]. *Климовський-Климов... С. 516*.

¹⁴ Ушкалов Л. *Сковорода та інші: Причинки до історії української літератури*. Київ: Факт, 2007. С. 138.

них проповідників, емблематичні книги, а поміж творів пізнішого періоду названо Феофана Прокоповича, Стефана Яворського, а також Семена Климовського з його морально-політичними трактатами.

«О правосудію начальствующих, правдѣ и бодрости всепресвѣтлѣйшому державнѣйшому Императору Великому отцу отечествія Государю всемилостивѣйшему во мѣсто должныхъ дани владѣицѣ и господину моему всепокорно приношу и себе самого под высокомонаршіе его повергаю стопы» – така повна назва трактату С. Климовського. З неї може видатися, що твір написано в покорі та прихильності до царя. Проте Г. Нудьга слушно зауважив: «“Тогда скипетр и престол содержатъ имѣетъ, / Егда правосудіемъ премудро владѣетъ”. Такихъ прямыхъ і переконливихъ промов перед царем у ті часи, здається, ніхто не відважувався виголошувати. І висловлено це не в теоретичному роздумі, як було в трактатах деяких мислителів того часу, а у зв’язку з становищем народу, його реальних нещасть, на які автор вказує: кругом “убійства, грабительство, беснующіеся златомъ”, а цар байдужий, отже, “Того ради убійства сего ти злочинца”. Цар стає злочинцем! Хіба не відважно?»¹⁵

Із перших рядків трактату ми бачимо апеляцію автора до Біблії, поняття влади, справедливості співвідносяться ним із християнським розумінням життєвої філософії. Згадуються як біблійні персонажі (Христос, Мойсей, Іоанн Богослов, Павло, Соломон, пророк Єремія), так і Іоанн Златоуст та ін.

Пророк Єремія недарма тут виступає Божим посланцем, адже саме він у Біблії міг говорити правду царям про їхні гріхи, тож і в трактаті автор говорить вустами пророка: «Устрашѣтсѣя душею, слыша громъ ужасный / и трепетный с небесъ Божий глаголъ велѣгласный / чрезъ Іеремѣю пророка, что вамъ обѣщаетъ / за неправды какъ лукавымъ огонь свой раздѣляетъ: / устремленно глаголю на царства, языки / скоренію, разоренію, расточу и во вѣки / в пещ огненну вовергну...»¹⁶

Цар мусить бути для своєї держави як голова для тіла, взірцем правди: «Царская есть душа правда; яко же бо тѣло / безъ душѣ недѣйственно, мертво ест и гнило, / тако цар безъ правды ест мертвый, недѣйственный...»¹⁷ Письменник пише про життєву потребу для людини жити в правді: «Лучше в нищихъ с правдою гладъ и хладъ терпѣти, / нежели, царемъ бывъ, правды не имѣти...»¹⁸ Нагадає автор і про пекельний вогонь, що каратиме після смерті царя, який відцурався правди¹⁹. В. Шевчук пише про можливі історичні передумови створення трактату С. Климовським, серед яких називає смерть гетьмана І. Скоропадського в 1722 р., поїздку Полуботка до Петербурга в 1723 р., виголошення ним промови перед царем і ув’язнення П. Полуботка в Петропавлівській фортеці²⁰. Тож спроба С. Климовського настановити царя на справедливі політичні урядові рішення, бути мудрим і милосердним, є наслідком низки подій, реакцією на виклики повсякденності.

У розділі «О правдѣ» С. Климовський фактично поєднує риси хвалебної елегії та дорядчої оди, де славить правду, послугуючись різноманітними художніми та риторичними засобами. У поетиці Митрофана Довгалецького «Hortus poeticus» йдеться про особливості стилю ліричної поезії, який «повинен бути високим, багато тропів, сповнений руху. Він щодо написання важчий для поетів, ніж інші види поезії, тому що вимагає, щоб був найбільш відшліфованим, художнім, повним сентенцій і фантазії»²¹. Тож і в творі С. Климовського в бароковому стилі возвеличення правди як найвищої цінності супроводжується нагромадженням сентенцій: «Правда ест радость»²², «правда мрежа Христова во житейскомъ морѣ»²³, «бѣзмертная жизнь правда ест в тѣлѣ мертвенномъ»²⁴, «Свѣтъ Христовъ»²⁵, «манна небесная»²⁶, «лѣствица ко небеси»²⁷, «миро благовонное»²⁸ тощо. Як антитезу до

¹⁵ Нудьга Г. Козак, філософ, поет / Ред.-упоряд. Л. Сенік. Благодійний фонд-фундація ім. Г. Нудьги, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 1999. С. 13.

¹⁶ Климовський Семен. О правосудію начальствующих... С. 99.

¹⁷ Там само. С. 114.

¹⁸ Там само. С. 115.

¹⁹ Там само.

²⁰ Шевчук В. Муза Роксоланська: Українська література XVI–XVIII ст.: У 2 кн. Київ: Либідь, 2005. Кн. 2: Розвинене бароко. Пізнє бароко. С. 461.

²¹ Довгалецький Митрофан. Поетика (Сад поетичний) / Переклад, примітки та словник імен і назв В.П. Маслюка. Київ: Мистецтво, 1973. С. 205. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Dovhalevskiy_Mytrofan/Poetyka_Sad_poetychnyi.pdf?

²² Климовський Семен. О правосудію начальствующих... С. 116.

²³ Там само. С. 117.

²⁴ Там само. С. 118.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само. С. 119.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

цього переліку змальовано образ неправдивого царя: «Мертва рука держит скѣпетр, на мертвом корона»²⁹.

Після риторичного звертання до благословенної правди С. Климовський ампліфікує ще низку тверджень-порівнянь поняття «правда» для унаочнення основної думки: «правда є сам Бог». Прикметно, що розділ «О правдѣ» завершує розлоге порівняння правди з шестикрилим серафимом: «Правда огненний серафим с небес шестикрилний, / сей крилами своїми вездє покривает / любителя своего з Богом ограждает, / да ни огонь, меч, ни стрѣли в день брани коснуться, / паче от него враги в конец да сотрутся»³⁰. Шестикрилий серафим у Біблії згадується в Книзі пророка Ісаї як янгол, який охороняє Бога й очищає уста пророка від скверни розпеченим вугіллям. Згадує серафимів і Діонісій Ареопагіт як уособлення світла й чистоти. Тож порівняння правди із серафимом у творі можна трактувати не лише як згадку про місію захисника, але і як акцент автора на можливому очищенні правителя правдою.

Л. Ушкалов писав, що однією з найхарактерніших рис більшості жанрів української барокової літератури є їх програмовість, прагматичність, інструментальність, одне слово, «учительність»³¹. Тож і в творі С. Климовського є повчання з апелюванням до найбільш авторитетних джерел того часу. Війна добра зі злом, Правди з Кривдою, а отже й Христа з Антихристом постає центром повсякденності епохи. Ясна річ, остаточна перемога Правди над Кривдою, тобто Христа над Антихристом, у цій картині світу перебуває по той бік історії. Недаром іконописний канон Страшного Суду має й ось такий епізод: «Да тут же Правда Кривду стрѣляет, и Кривда пала со страхом»³². Пишучи власні настанови до царя, прагнучи нагадати про необхідність справедливого правління, Климовський перебуває під впливом цілого культурного пласту, поза яким неможливо зрозуміти всі задуми письменника.

Дидактичні трактати С. Климовського є документом, що відтворює реакцію автора на повсякденність епохи першої пол. XVIII ст. і на вчинки царя Петра І. Сміливість автора, який дає настанови цареві бути справедливим правителем, у дидактичному трактаті подекуди захована під маскою християнського благочестя й покори. Численні біблійні образи, барокові метафори, стиль ліричної поезії створюють картинку похвали правді й справедливості, що контрастує з реальними подіями. Попри те, що для контексту при дослідженні залучено окремі твори барокових письменників, перспективним буде інтерпретувати художнє втілення мотиву правди в бароковій літературі, зокрема в поезії Данила Братковського, Григорія Сковороди та інших авторів.

References

- Borysenko, K. (2000). Semen Klymovskiy – «kozak-stykhovets» [Semen Klymovskiy – «cossack-poet»]. Kharkiv, Ukraine.
- Krysa, B. (2013). Hryhorii Nudha pro Semena Klymovskoho, abo Portret yak avtoportret [Hryhorii Nudha about Semen Klimovskii, or Portrait as a self-portrait]. *Paradyhma – Paradigm*, 7, P. 66–73.
- Novyk, O. (2009). Vychennia tvorchosti Semena Klymovskoho na urokhakh ukrainskoi literatury [Studying Semen Klymovskii's work at Ukrainian literature classes]. *Ukrainska mova i literatura v shkoli – Ukraine language and literature in school*, 6, P. 23–26.
- Nudha, H. (1999). Kozak, filosof, poet [Cossack, philosopher, poet]. Lviv, Ukraine.
- Shevchuk, V. (2005). Muza Roksolanska: Ukrainska literatura XVI–XVIII st.: U 2 kn. Kn. 2: Rozvyne-ne baroko. Piznie baroko [Muza Roksolanska: Ukrainian literature of 16th–18th c.: In 2 books. Book 2: Developed Baroque. Late Baroque]. Kyiv, Ukraine.
- Ushkalov, L. (2002). Peredmov [Preface]. Kharkiv, Ukraine.
- Ushkalov, L. (2007). Skovoroda ta inshi: Prychynky do istorii ukrainskoi literatury [Skovoroda and others: Contributions to the history of Ukrainian literature]. Kyiv, Ukraine.
- Ushkalov, L. (2014). Literatura i filosofiia: doba ukrainskoho baroko [Literature and philosophy: the age of the Ukrainian Baroque]. Kharkiv, Ukraine.

Новик Ольга Петрівна – доктор філологічних наук, професор кафедри української та зарубіжної літератури і порівняльного літературознавства, Бердянський державний педагогічний університет (Україна).

Novyk Olha – doctor of philological sciences, professor of department of Ukrainian and foreign literature and comparative studies, Berdyansk state pedagogical university (Ukraine).

E-mail: noviop@gmail.com

²⁹ Климовський Семен. О правосудію началствующих... С. 121.

³⁰ Там само. С. 123–124.

³¹ Ушкалов Л.В. Література і філософія: доба українського бароко. Харків: Майдан, 2014. С. 243.

³² Там само. С. 276.

FICTIONAL INTERPRETATION OF THE MOTIF OF TRUTH IN SEMEN KLYMOVSKYI'S WORKS

The work of the Baroque writer Semen Klymovskiy is currently an object of interest of Ukrainian literature scholars. This poet known as the author of the song «A cossack went across the Dunabe». Semen Klymovskiy's treatises have been interpreted less, despite the fact that they are an example of the late Baroque and are unique in their content. At different times, the didactic treatises «On the justice of the rulers, their truth and vigour» and «On the humility of the high» were interpreted by Valerii Shevchuk, Hryhorii Nudha, Leonid Ushkalov, and other scholars. The characterization of the motif of truth and peculiarities of its fictional expression in Klymovskiy's texts is relevant for the study of Baroque motifs in literature of 18th c.

The article examines the work of this author through the prism of the poet's rethinking of the motif of truth. The Baroque features of writing in the poetic treatises addressed to the tsar help to create a panoramic view and fictional interpret such a branch of the truth motif as the problem of just government.

The themes of the works are interpreted through the prism of the attitude of the Ukrainian baroque intelligentsia to power. The author combines philosophical reflections on the meaning of human existence with a realistic depiction of the problems of his time. In his verse treatises, Semen Klymovskiy uses a number of fictional and rhetorical elements that are typical for Baroque poetics. A number of biblical images are introduced to create a word of praise for the truth, and there are allusions to folk cantos.

The works of Semen Klymovskiy are compared with the texts of his contemporaries (Mytrofan Dovhalevskiy, Feofan Prokopovych, etc.), which makes it possible to identify the peculiarities of the interpretation of the motif of truth and justice in the treatises of this writer. Semen Klymovskiy's treatises are the writer's reaction to the events of the first half of the 18th c., representing the attitude of the Ukrainian intelligentsia to the problem of truth and fair governance. Baroque metaphors, amplification of comparisons with biblical images, rhetorical turns, questions and appeals are combined in several chapters, subordinated to the core of the truth motif.

Key words: Semen Klymovskiy, truth, justice, motif, treatise, Baroque.

Дата подання: 30 червня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 26 липня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Новик, О. Художня інтерпретація мотиву правди у творах Семена Климівського. *Сіверянський літопис*. 2023. № 4. С. 156–161. DOI: 10.58407/litopis.230414.

Цитування за стандартом APA

Novyk, O. (2023). Khudozhnia interpretatsiia motyvu pravdy u tvorakh Semena Klymovskoho [Fictional interpretation of the motif of truth in Semen Klymovskiy's works]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 156–161. DOI: 10.58407/litopis.230414.

Світлана Шуміло, Мауріціо Спанезі

**НОВІША ІСТОРІЯ УКРАЇНИ У ВІРШАХ ТА ПЕРЕКЛАДАХ.
РОЗДУМИ НАД ЗБІРКОЮ ПОЕЗІЙ:**

**Poeti d'Ucraina a cura di Alessandro Achilli e Yaryna Grusha
Possamai.
Milano: Mondadori, 2022, 250 p.**

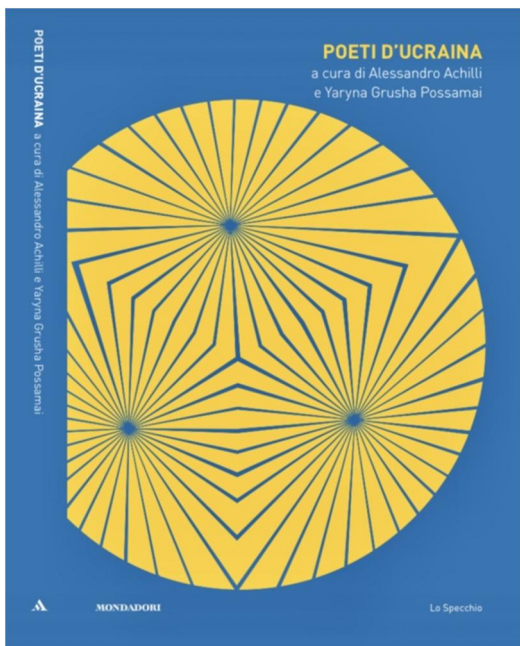
DOI: 10.58407/litopis.230415

© С. Шуміло, М. Спанезі, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2633-284X>; <https://orcid.org/0009-0003-2263-8558>

Стаття є розгорнутою рецензією на антологію української поезії, що вийшла друком в Мілані (Італія) в 2022 році двома мовами: українською та італійською. Особливість антології полягає в тому, що вірші в ній розділені на шість глав, до кожної з яких є передмова з описом історичних подій, що сталися в Україні в цей період, та літературних тенденцій, притаманних певному періоду. **Новизна** статті полягає в тому, що опис антології зроблений уперше. Використаний описовий **метод** та частково – хронографічний, що продиктовано побудовою самої збірки. **Висновки:** «Поети України» – книжка, яка справляє величезне враження і змушує поглянути по-новому й на українську поезію, і на італійських літературознавців, і на поезію взагалі. У сучасній Італії поезія не відіграє такої значної ролі в суспільстві, як в Україні: вона є хобі для одного, розвагою для іншого, шліфуванням філологічних здібностей для третього. Але не рупором громадянської позиції, не зброєю і не ключем, завдяки якому іноземці можуть відкрити для себе менталітет нації. Мабуть, і в Україні було б так само, якби не ця постійна боротьба за ідентичність, за мову, за свій погляд на життя. Водночас саме життя зробило сучасну українську поезію такою величною, серйозною, відвертою та справжньою. Отже, поетичні українці, мабуть, видаються трохи дивними для інших націй, але й такими, які дозволяють пізнавати себе через красиві, витончені, вистраждані тексти.

Ключові слова: українська поезія часів війни, Алессандро Акіллі, Ярина Груша, «Поети України».

Нарис, який мав бути рецензією на антологію української поезії, що нещодавно побачила світ в Італії, переріс обсяг та завдання рецензії, і ми вагаємося, яким жанром наукової або науково-популярної публікації його визначити. Він написаний від першої особи, але підписаний двома авторами – і це потребує пояснення.

Я писала його, не приховуючи власних вражень та міркувань, оскільки не просто аналізую збірку української поезії, видану в Італії, але саме зараз перебуваю в Італії та можу собі дозволити спілкуватися з італійськими філологами й укладачами антології. І як українка, яка не так давно живе в Італії, я не змогла лишити цю рецензію холодною, позбавленою мого сприйняття та моїх думок. З іншого боку, не могла й обійтися без вагомості допомоги італійського філолога, інакше мені було б важко збагнути сенс передмов цієї книги та особ-

ливості сприйняття італійцями української поезії та України взагалі. Нарис народжений і завдяки нашим із ним бесідам про поезію, адже він і сам поет, про політичну ситуацію і конкретно про цю збірку. До того ж, Мауріціо Спанезі активно долучився й до формулювання окремих думок у цьому тексті, тому мені було б важко назвати автором лише себе.

* * *

«Поети України» – книжка, яка справила на мене величезне враження і змусила поглянути по-новому й на українську поезію, і на італійських літературознавців, і на поезію взагалі. Гадаю, останнє – найяскравіше, оскільки саме під час порівняння різних мов і різних літератур ти чіткіше бачиш їх особливості та кордони, саме на фоні чужого світосприйняття яскравіше усвідомлюєш своє й задумуєшся в принципі про світобудову. Мені здається, що будь-яка гарна книжка, зроблена старанно та з любов'ю, має саме таку мету – закликати нас думати про світобудову, про сенс життя.

«Поети України» – двомовна збірка віршів, підібраних та перекладених італійською Алессандро Акіллі та Яриною Грушею. Збірка поділена на шість розділів відповідно до певного історичного періоду: від 60-х рр. XX ст. до травня 2022 р. Кожен розділ відкриває невеличка передмова-нарис, яка знайомить читачів із історичними обставинами розвитку поезії в Україні в той чи інший період, із поетичними угрупованнями, особливостями творчості деяких поетів. Перший розділ присвячений цілком Василю Стусові, оскільки, на думку укладачів, саме він є «ініціатором ренесансу української поезії після темних десятиліть сталінізму» (С. 5). Отже, і передмова до першого розділу теж описує винятково життєвий шлях та літературний здобуток В. Стуса. Так само приділено увагу й деяким ідеям, які ширяли в повітрі під час Перебудови та пізніших часів, коли вірші В. Стуса повернулися до читачів та стали популярними серед українців. Зокрема, наголошують укладачі, поезія Стуса для багатьох стала втіленням ідеї про «українську культуру як інтегровану частину культури європейської» (С. 6), про свободу творчості, а також – про те, що українська поезія не має почуватися безсилою, а навпаки – «мала б зберігати власну автономію та особистий простір для зростання та діалогу» (С. 6). В. Стус названий укладачами свого роду першопрохідником – тим, хто прорвав мовчання страшних років і був жорстоко покараний за це. Вірші Василя Стуса для укладачів – «плоди сміливості» (С. 7).

Знаменно, що збірка відкривається віршем Василя Стуса «Сто дзеркал» – своєрідною сповіддю про пошук себе та визнання своєї неспроможності визначитися навіть у тому, живий ти ще чи вже мертвий. «Може, і живий, і мрець?» – питає в себе поет, визнаючи, що він вже сто разів конав і сто разів народжувався, і що очі його вже не можуть плакати, хоча душа «вся в сльозах». Утрата ідентичності та життєвої активності, брак упевненості в собі та своєму існуванні – наскільки це символічно для сучасних українців! Це саме той момент, який ми нерідко намагаємося приховати, заглушити, не дозволяємо говорити про це вголос собі та ворогові, але Василь Стус завжди говорить прямо про найпотаємніше та найболючіше, інакше не був би Поетом і, думається, не відкривав би збірку віршів, призначених для читання іноземцями. Отже, наведемо цю коротку та пронизливу поезію цілком:

*Сто дзеркал спрямовано на мене,
в самоту мою і німоту.
Справді – тут? Ти справді – тут? Напевне,
ти таки не тут. Таки не тут.
Де ж ти є? А де ж ти є? А де ж ти?
Урвище? Залом? А чи зигзаг?
Ось він, довгожданий дощ. Як з решета.
Заливає душу, всю в сльозах.
Сто твоїх конань. Твоїх народжень.
Страх як тяжко висохлим очам.
Хто еси? Живий чи мрець? Чи може,
і живий, і мрець? І сам на сам?*

Укладачі перекладають «сам на сам» як *«tutto solo»* – зовсім один. Я довго думала над цим рядком і радилася з колегами-філологами – як українськими, так і італійськими – і дійшла висновку, що неможливо точно передати це українське «сам на сам» із його конотацією залишеності сам на сам в боротьбі із проблемою / ворогом / тугою і, нарешті, собою. Так іноді роздуми над перекладом спонукають нас глибше відчувати свою мову та приховані сенси поезії. Але *«tutto solo»* не є помилковим перекладом, на наш погляд, це наче спроба італійської свідомості проникнути в українські реалії, бо переклад поезії ніколи не буває абсолютно точним, завжди – лише спроба, лише відкритість чужому світові та готовність його прийняти.

Ми сподіваємося, що в сьогоденній страшній війні ми не лишаємось із ворогом «сам на сам», оскільки бачимо в європейцях це бажання зрозуміти та прийняти Україну з її болем і жагою до свободи та самостійності.

Другий розділ збірки присвячений поезії вісімдесятників. Узагалі, частина книги, присвячена 1960–1980-м рр., невелика, порівняно з тим корпусом віршів, який нам дали ці роки, і укладачі в передмові теж указують, що «є, звісно, багато віршів, і авторів, яких ми хотіли б включити, але мусили залишити, але ми впевнені, що ця антологія стане поштовхом для багатьох інших видань про українську літературу, що уможливить відновлення деяких матеріалів, які ми не змогли вставити між цими сторінками» (С. VI). Крім того, на думку укладачів, збірка знайомить читачів часто з віршами маловідомих поетів, таких, «яких, по суті, потрібно відкрити заново навіть у тій самій Україні» (С. VII). Вісімдесяти роки укладачі називають періодом стагнації, а поезію цих років, витончену та глибоку, – естетичним бунтом проти, боротьбою слова. Три головні автори цього розділу – Микола Воробйов, Василь Голобородько та Михайло Григорів. «Ми вирішили поєднати тексти, які ведуть між собою інтертекстуальний діалог», – пишуть укладачі в передмові. І правда, відлунням Стусової поезії звучать трагічні рядки М. Григорова:

Ми...
Повнили безголосу порожнечу
Переконуючи
Себе
Кожного разу
Спочатку
Ніби ми справді реальні...

Мауріціо Спанезі, мій співавтор, якось сказав мені, що ми – українці – постійно меланхолійні, це наша риса, яка помітна навіть по обличчях. Мабуть, подумала я, мабуть, бо ми завжди заповнюємо собою порожнечу, завжди носимо цю порожнечу в собі – такий собі спадок радянських часів – і постійно вимушені нагадувати собі, що ми реальні, що ми живі, що ми не сам на сам...

Третій розділ збірки охоплює роки на зламі вісімдесятих і дев'яностих – укладачі називають цей розділ «Великі переміни». На наш погляд, передмова до цього розділу є найбільш глибокою та цікавою – погляд Заходу на вихід українців із радянського концтабору. Період перебудови укладачі називають «слаvim маршем у нове майбутнє» (С. 35), який був перерваний катастрофою Чорнобиля. Цікавою видається думка укладачів, що поети цього покоління як би наслідують шістдесятників та вісімдесятників і є по суті поколінням, яке зросло на бібліотеках своїх батьків, було, на відміну від попередніх поколінь, знайоме з іноземними літературами та залюблене в класичну музику. Також університетська освіта дозволила цьому поколінню стати таким, яким воно стало, звільнитися від старих соціальних норм, які сковували культурне життя в період стагнації. І ось, ця зануреність в освіту та класичні мистецькі зразки народжує в новій літературі справжній, сильний потяг до незалежності та впевненість у собі. У цьому розділі містяться вірші Грицька Чубая, Наталки Білоцерківцев, Оксани Забужко, Ігоря Римарука, Олега Лишеги, Аттили Могильного, Юрія Андруховича. Для упорядників збірки важливими стали ті вірші українців, які демонструють погляд поетів на Західну Європу – нову для колишніх радянських людей, але таку, яку поети, вочевидь, намагаються збагнути та опанувати якомога швидше – як іноземну мову. У передмові окремо вказано на спроби ввести до поетичної мо-

ви іноземні топоніми, торкнутися теми еміграції та емігрантських проблем. Так, Юрій Андрухович зображує українців-емігрантів очима італійців:

...

*Це така пара заробітчан,
думали італійці. Їх легко розпізнаєш:
спершу вони мовчки дивляться у вікно,
а коли стемніє, вдають, ніби засинають.
Життя на простроченій візі –
це таке досить нервово шамотіння,
тому, так і не знайшовши роботи в Римі,
вони потягнуться далі на південь,
де не конче винаймати дах над головою,
тож можна заощадити круглу суму,
зимуючи в самшитових заростях на узбіччях
вокзалів...*

Водночас, для цього шару літератури притаманні теми переживання свого минулого, пошуку себе в ньому, бо молодість цього покоління пройшла в найчистішому пошуку істини, найвідвертіших віршах та піснях під гітару ввечері, у дворі під вікнами своєї квартири, у найбільшій чесності. Про ці часи згадують із гордістю та водночас сумом, не лише тому, що молодість пройшла, але й тому, що промайнуло щось у нашому суспільному житті разом із цими роками, якісь надії на по-справжньому чесне майбутнє, на нашу спроможність побудувати нову країну, яка буде правовою, сильною, демократичною та безпечною для життя. У вірші Аттили Могильного цей сум видається лише передчуттям, але коли зараз читаєш цей вірш, невідомо здригаєшся від його пронизливої чистоти та висоти описаних у ньому сподівань на свободу та щастя.

*Квартали,
які я вже, мабуть, не забуду.*

*І ці двори,
що пам'ятають, як дзвеніли наші гітари
і як ми йшли звідси
поодиночі,
покладаючись лише на щастя
та на скупі правду
наших вулиць.*

*І час від часу
кожен з нас вертався,
щоб міцно-міцно
притискатися плечима
до твердих стін
цих п'ятиповерхових будинків.*

*І, може,
найбільша чесність
київського передмістя
в тому,
що нас ніколи не питали –
куди ми йдемо.*

Четверта частина збірки – поезія незалежної, молоді України, вона названа упорядниками віршами трьох кав'ярень: київської, львівської та харківської, відповідно йдеться про кав'ярні, де збиралися літературні студії: «Купідон», «Джиги» та «ЛітМузей». Цей період оцінений, передусім, як реалізація мрії багатьох поколінь українців про незалежну державу, а тому поезія цього періоду – постійна рефлексія на тему самоідентифікації.

Водночас, зазначають упорядники, це час пошуку нових поетичних форм, оскільки поети молодшої України є новаторами та порушниками правил. Тим не менш, поезія вісімдесятих для них очевидно є певним каноном – «*канонам виклику, канонам псалма, із котрим граються*» (С. 86). Найбільш важливим поетом цього періоду названий у книзі Сергій Жадан, згадано формування групи «Червона фіра» та появу в поезії мови повсякдення, сленгу та неологізмів. Передмова до цього розділу трохи знайомить читачів із подіями «першого Майдану» та подає, забігаючи наперед, короткі відомості про всі випадки «майданів» у Києві. «*Усвідомлення своєї сили, енергії, необхідної для змін*» (С. 87), відчувається у цих віршах, як пишуть перекладачі, хоча ніхто в цій поезії ще не описує напряду політичних подій. «*Перші роки двохтисячних є фундаментальними, оскільки вони заклали основу для того, якою мала стати поезія після 2014 року*» (С. 87).

У цій частині антології містяться, окрім Жаданових, вірші Анатолія Дністрового, Маріанни Кіяновської, Галини Крук, Остапа Сливинського, Олега Коцарева, Катерини Бабкіної, Олеси Мамчич, Люби Якимчук. Зокрема, останній вірш присвячений роздумам про українську мову, але вже не як мову державну, але мову кохання, яка ще є такою непізнаною для іншого світу, але такою лагідною для того, щоб нею говорити про коханого:

*...Я хочу перекласти тебе всього українською
Записати на кілька аркушів
І читати кожному зустрічному
Кожному випадковому
Але чи вдасться?..*

Крізь любовні мотиви трохи просвічує міркування про наші мовні проблеми:

*...Українську літературу знаю недосконало
Принаймні студіювала в університетах...*

П'ятий та шостий розділи займають половину антології – вони ввібрали в себе вірші про страшні та найстрашніші події нашої історії. Передмова до п'ятого розділу коротко та скупо розповідає про події 2014 р., без політичних екскурсів та пояснень, що й чому відбулося. Більше уваги в передмові присвячено аналізу віршів та тому дивному феномену, що саме в ті часи, коли почалася війна, українська поезія стає переважно жіночою. Тут представлені вірші Ірини Шувалової, Юлії Мусаковської, Ії Ківи, Катерини Калитко, Оксани Луцишиної, але також Бориса Херсонського, Сергія Жадана (деякі поети трапляються в різних розділах, бо мають кілька періодів творчості, якісно відмінних), Павла Корбучука, Юрія Іздрика та ін.

Найболіснішими в цьому розділі є вірші авторів, які є уродженцями Донбасу: Олександра Авербуха, Ії Ківи. Так, Олександр Авербух відверто описує досвід бою та внутрішнє здригання від його звуків і завершує вірш так:

*...Єдине, чого ми тепер прагнемо,
Це визнання нашого болю.*

Символічно, що саме цей вірш обраний для перекладу італійською, це своєрідне визнання нашого болю, прагнення хоча б трохи його втамувати, якщо це можливо.

Вірш Ії Ківи, уродженки Донецька, яка була вимушена виїхати з рідної землі, передає тугу за домом, за мовою, біль відчуження. Твір цікавий мовною грою із українським орудиним відмінком у словах «українською», «польською», «російською», якщо можна застосовувати слово «гра», коли йдеться про такі страшні теми, і, тим не менш, поет лишається поетом і відчуває в мові її, часом сумну, але грайливу усмішку. Наведемо цей твір повністю:

*ти стоїш посеред геть чужого тобі міста
посеред найвідомішого його цвинтаря
читаєш написи польською
чуєш гомін польських туристів
гробовець гробовець гробовець*

*що шукають чиюсь смерть польською
ти шукаєш чиюсь смерть українською
тут би могло бути поховано твоїх родичів
якби їх не примусили стати луною
блукати Донбасом у пошуках смерті російською
щоби саме в цей час по той бік України
дівчинка з довгим чорним волоссям
ворушила губами перекладаючи мову смерті
шукала на цвинтарі написи про твою родину*

Найбільш яскравою та знаковою для цього розділу антології є поезія Анастасії Афанасьєвої, про яку зазначено кілька разів у передмові. Вона є своєрідним прологом до останнього, найтяжчого, розділу, свого роду генеральним поетичним питанням, на яке відповідь буде дано потім – після лютого 2022-го. Цей вірш написаний російською, поетеса двомовна. Наведемо цю поезію повністю:

*Возможна ли поэзия после Ясиноватой
Горловки
Саур-Могилы
Новоазовска
После
Красного Луча
Донецка
Луганска
После разделения людей
Неотдыхающих и гибнущих
Голодающих и гуляющих
После того как поэзия давно стала
Как сказал один поэт
Просто «аутистическим бормотанием»
Шевелением губами в темноте
Я бы сказала
В полудреме

Возможна ли поэзия
В момент когда история проснулась
Когда от ее шагов
Сотрясается каждое сердце
Невозможно говорить о чем-либо другом
Но и говорить невозможно

Пока я пишу это
Совсем недалеко
Любые возможности отменяются.*

Думається, це один із найскладніших віршів для перекладу та взагалі сприйняття іноземним читачем. По-перше, тут замасковане питання, але немає знаку питання, це питання-заперечення, яке саме по собі складно передати іншою мовою, якщо зберігати відсутність розділових знаків. По-друге, основний герой цього вірша висловлений топонімами, і за кожним топонімом для кожного українця постають жахливі картини втрат і страт, але як це передати іншою мовою? Для цього треба додати до вірша підручник нашої сумної історії. І тим не менш, саме цей вірш кілька разів згаданий упорядниками в передмові.

Відповідь на питання Анастасії Афанасьєвої міститься в останньому розділі збірки, який увібрав вірші, написані після 24 лютого 2022 року – вірші війни. Отже, поезія можлива після Ясиноватої, і після Ірпеня, і після блокади і бомбардування Чернігова, і після «Азовсталі», і після... Поезія чомусь стала зосередженням думок для багатьох українців, терапевтичним моментом і для поетів, і для читачів. Це не означає, що жахливі події Бучі

або Маріуполя, або всієї багатостраждальної України менше, ніж ми думали, і тому поети можуть про це писати. Ні. Це означає, що людина виявилася більшою та сильнішою, ніж вона сама від себе чекала, і ця сильна людина відчуває в поезії той глибинний сенс, який, як виявилось, є важливим під час найтемнішого періоду, найстрашніших випробувань.

Передмова до цього розділу коротка та достатньо суха: війна. Немає багато слів, щоб щось сказати про біль, висловлений красивими словами та записаний ритмічними рядками. Розділ містить вірші Ірини Шувалової, Юлії Мусаковської, Лесика Панасюка, Олександра Ірванця, Вікторії Амеліної та Галини Крук. Треба сказати, що кожен вірш цього розділу є шедевром як у плані ідейного наповнення, так і поетичного оформлення – війна загострила поетичне чуття та точність висловлювання. Мабуть, це спричинено також відчуттям крайньої відповідальності поета, який ризикує писати про страждання цілого народу – крізь призму власного досвіду. Феномен сучасної воєнної лірики лише чекає на свого дослідника, і ми щиро вдячні італійським колегам за увагу до цього сумного феномену та переклад українських віршів, які стукають у зачинене віконце спокійного добробуту із проханням допомоги або хоча б співчуття, як про це пише Юлія Мусаковська:

*Несу своє горе у сповитку
велелюдною вулицею.
Горе надсадно кричить.
Перехожі дратуються:
«Вгамуйте своє горе,
годі йому голосити.
Вкрийте його тепліше,
нагодуйте, приспіть.
Горе як горе –
в кого його не було».
Горе тулить мені
до грудей гаряче чоло.
У горя в очах
сотні і тисячі розтерзаних нас.
Тут і зараз.
Кричи, моє горе, кричи.*

Бажання бути почутим, бажання, щоб тебе зрозуміли – головне в цих віршах відчую, оскільки, думається, непочуте горе пече сильніше та не дає жити далі. Те, що Ю. Мусаковська написала коротко та стримано, докладно змалювала Ірина Шувалова у довгій поезії «А ми думали а ви думали». Саме конструкція назви цього вірша вказує на складність відчуття й рішучість авторки. Про певну сміливість упорядників свідчить і їхнє рішення взяти вірш до антології, бо він адресований саме західним країнам і містить якщо не дорікання, то своєрідно висловлене прохання про порозуміння. Наведемо цей вірш без купюр, на наш погляд, він є програмним для антології, принаймні, для двох її останніх розділів:

*а ви думали а ми думали війна
це там де нас не було і нема
це попкорном хрумтіти під час кіна
це порятунок рядового раяна

а виявилось що ні
ти прокидаєшся і опиняєшся у війні
вчишся скотчем хрести наклеювати на вікні
тихенько лежати в підвалі свого будинку як у труні
під тілом чужим безпорадно вовтузитися на спині
на вулиці з-під рядна вистромяються ноги сині

смерть так близько
що чути як з її кривавого писка
скрапують слині*

день у день ми помалу стаємо
 якісь поламані якісь недоконані
 рідня з росії з чужих номерів
 доброзичливо надсилає підтримки промені
 інколи ти спохопившись
 думаєш божже за що мені
 що ми тобі зробили божже скажи
 а бог тобі: як поклали так і лежи

тим часом смерть ходить по всіх усядах шукає тебе
 кличе тебе чужою мовою чужою лайкою
 по-собачому скавучить по-дитячому айкає
 стогне реве вищити зойкає скрикує
 війна це смерть що більше не прикидається без 'язикою
 підходить до твого ліжка впритул і така
 тобі повільно засилує у вухо свого чорного мокрого язика

ніяк не заткається
 виє безперестанку вдень і вночі
 до кожної гайки твоєї душі і тіла
 ця сука має розвідні ключі

ви думаєте війна не прийде
 війна не знайде
 війна до вашого дому не зайде
 не встромить своє ікласте рило
 у ваші шафки й шухлядки
 у ваші банки й каструльки
 у ваші роззявлені від жаху роти
 думаєте не смітиме до вас прийти?

не вхопить за коси
 не поволочить дорогою
 не вгатить ногою під дих
 думаєте ваші мертві не муситимуть тижнями
 лежачи на узбіччі дивитися на вас живих?

думаєте
 не матимете засинати й прокидатися
 серед пострілів зовсім поруч
 серед смертей і пожжеж?

думайте.
 буквально ще вчора
 і ми так думали теж.

Ми могли б цитувати всі вірші цієї частини книжки – настільки вони актуальні та змушують думати й співпереживати авторам, але лишаємо це читачеві. Згадаємо лише вірш, який надруковано на обкладинці, на задньому її боці. Це твір Вікторії Амеліної, яка, як вона писала сама, до війни була прозаїком, але війна змусила її говорити віршами. У поезії завжди є якийсь момент передчуття, і рідко це передчуття буває радісним. Книжка ви-йшла, Вікторія ще встигла її побачити та потримати в руках – але місяць тому була вбита рашистською ракетою... Сама вона одного разу назвала себе частинкою «Розстріляного Відродження». Ось вірш, яким прикрашений зворот антології:

Коли тікаєш із дому,
 ...
 Дім за спиною маліє
 щоб вберегтися

Дім обертається
сірим камінчиком
намистиною
кісточкою минулорічної абрикоси
скельцем, що коле долоню усю дорогу
фігуркою Лего
мушлею з Криму
зернятком соняшника
гудзиком з татового мундира

Дім тоді поміщається до кишені
і там він спить

Дім слід витягати з кишені
в безпечному місці

Коли готовий

Дім помалу ростиме

І ти ніколи

запам'ятай, ніколи

не будеш без свого дому

А що ти взяла з собою?

Взяла лише цю історію

про повернення

Ось, витягнула на світло

Вона росте

Отже, ця збірка стала нібито поетичним підручником із новітньої історії України, думається, її призначення – не так познайомити читачів із українською поезією, як – із Україною взагалі. І це завдання вона виконала, якщо додати до опису збірки, що презентації її пройшли в різних містах, у різних університетах Італії. Нас цікавить інший факт – чому через вірші? Чи випадково Україну треба пізнавати шляхом читання її поезії? Відповідь на це питання упорядники подають у передмові до антології: «У сучасній українській культурі, від середини XIX століття до сьогодні, поезія завжди відігравала дуже сильну символічну роль. Під час протестів перших місяців 2014 року – так званого Євромайдану, відомого в Україні як Революція Гідності – нерідко можна було побачити портрети класиків української поезії XIX–XX ст., які брали участь у повстанні, з'являючись на стінах і рекламних щитах, часто в адаптованому до потреб сьогодення вбранні, із закритою половиною обличчя та іншими інструментами для захисту від нападів поліції. Незважаючи на те, що вона не обов'язково є глибоко відомою та філологічно оціненою, поезія продовжує сприйматися в Україні як щось значуще, як інструмент, здатний дати українцям право голосу та гарантувати культурну спадкоємність нації. Це спадок минулого, коли українська поезія XIX–XX століть була лабораторією національної ідентичності в періоди офіційного заперечення культурно-політичної автономії країни центром, спочатку в Петербурзі, потім у Москві. Спадщина, переглянута у світлі можливостей і потреб сьогодення, в якому Україна знову змушена боротися за своє виживання, у контексті культурної циркуляції, в якій інтернет сприяє швидкому поширенню та обговоренню літературних текстів. Тому поезія є чудовим ключем до спроби увійти у світ української культури в усій її складності» (С. V).

Справді, у сучасній Італії поезія не відіграє такої значної ролі в суспільстві, вона є хобі для одного, розвагою для іншого, шліфуванням філологічних здібностей для третього. Але не рупором громадянської позиції, не зброєю і не ключем, завдяки якому іноземці можуть відкрити для себе менталітет нації. Мабуть, і в Україні було б так само, якби не ця постійна боротьба за ідентичність, за мову, за свій погляд на життя, але саме життя зробило сучасну українську поезію такою величною, серйозною, відвертою та справжньою. Отже, поетичні українці, мабуть, видаються трохи дивними для інших націй, але й такими, які дозволяють пізнавати себе через красиві, витончені, вистраждані тексти.

**A NEWER HISTORY OF UKRAINE IN POEMS AND TRANSLATIONS.
REFLECTIONS ON A COLLECTION OF POEMS:**

**Poeti d'Ucraina a cura di Alessandro Achilli e Yaryna Grusha Possamai.
Milano: Mondadori, 2022, 250 p.**

The article is a detailed review of an anthology of Ukrainian poetry published in Milan (Italy) in 2022 in two languages: Ukrainian and Italian. The specificity of the anthology is that poems in it are divided into six chapters, each of which is preceded by a preface describing the historical events that took place in Ukraine during this period and the literary trends inherent in a particular time. The novelty of the article lies in the fact that the anthology is described for the first time. The method used is descriptive and partially chronographic, which is dictated by the structure of the anthology itself. Conclusions: «Poets of Ukraine» is a book that makes a great impression and makes us look at Ukrainian poetry, Italian literary critics, and poetry in general in a new light. In modern Italy, poetry does not play such a significant role in society as it does in Ukraine: it is a hobby for one, entertainment for another, and a way to develop philological skills for a third. But it is not a mouthpiece of civic engagement, a weapon or a key to help foreigners discover the mentality of a nation. Perhaps it would have been the same in Ukraine, if not for this constant struggle for identity, for language, for one's view of life, but it is life itself that has made modern Ukrainian poetry so majestic, serious, frank, and real. Therefore, poetic Ukrainians may seem a little strange to other nations, but they also allow us to know ourselves through beautiful, sophisticated, and suffered texts. Therefore, poetic Ukrainians may seem somewhat strange to other nations, but they also allow us to know ourselves through beautiful, sophisticated, and suffering texts.

Key words: Ukrainian war poetry, Alessandro Accilli, Yaryna Hrusha Possamay, "Poets of Ukraine".

Шуміло Світлана Михайлівна – кандидатка філологічних наук, доцентка кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, головна редакторка наукового журналу «Сіверянський літопис», наукова редакторка альманаху «Чернігівські Афіни» (просп. Миру, 13/106, м. Чернігів, 14021, Україна), запрошена професорка Università per Stranieri di Siena (Італія).

Shumilo Svitlana – Ph.D. in Philological Sciences, Associate Professor of the Department of the World History and International Relations, T.H. Shevchenko National University "Chernihiv Colehium", editor-in-chief of the scientific journal "Siverian Chronicle", scientific editor of the «The Chernihivian Athens» academic journal (13/106 Peace Avenue, Chernihiv, 14021, Ukraine), invited professor at Università per Stranieri di Siena (Italy).

E-mail: shumilosm@gmail.com

Спанезі Мауріціо – доктор філологічних наук, професор Università per Stranieri di Siena, поет, письменник, автор поетичних та прозових збірок, організатор Літературної студії Сієни (Piazza Carlo Rosselli 27/28, Siena, 53100, Italy).

Spagnesi Maurizio – doctor of philological sciences, professor at the Università per Stranieri di Siena, poet, writer of autobiographical and prose collections, organizer of the Literary studio of Siena (Piazza Carlo Rosselli 27/28, Siena, 53100, Italy).

E-mail: spagnesi@unistrasi.it

Дата подання: 30 липня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 24 серпня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шуміло, С., Спанезі, М. Новіша історія України у віршах та перекладах. Роздуми над збіркою поезій: Poeti d'Ucraina a cura di Alessandro Achilli e Yaryna Grusha Possamai. Milano: Mondadori, 2022, 250 p. *Сіверянський літопис*. 2023. № 4. С. 162–171. DOI: 10.58407/litopis.230415.

Цитування за стандартом APA

Shumilo, S., Spagnesi, M. (2023). Novisha istoriia Ukrainy u virshakh ta perekladakh. Rozdumy nad zbirkoiu poezii: Poeti d'Ucraina a cura di Alessandro Achilli e Yaryna Grusha Possamai. Milano: Mondadori, 2022, 250 p. [A newer history of Ukraine in poems and translations. Reflections on a collection of poems: Poeti d'Ucraina a cura di Alessandro Achilli e Yaryna Grusha Possamai. Milano: Mondadori, 2022, 250 p.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 162–171. DOI: 10.58407/litopis.230415.

УДК 27-532.41:027(477.411)«10»

Наталія Солонська

БІБЛІОТЕКА КИЇВСЬКОГО СОФІЙСЬКОГО СОБОРУ XI СТОЛІТТЯ В ЙОГО ІСТОРІЇ: КОНТЕКСТ СОФІЄЗНАВСТВА

DOI: 10.58407/litopis.230416

© Н. Солонська, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1444-9354>

Історичний досвід бібліотек Київської Русі є унікальним у контексті вивчення знань про княжу добу як складника історії України. Один із історичних образів минулого, носій інформації про нього – Бібліотека Київського Софійського собору XI ст. (далі – БКСС). Соборна книгозбірня – свідчення державності княжої України. Вона є першоджерелом початків знань про Україну; про вектори міжнародних зв'язків Київської Русі; відображенням міжнародного іміджу давньоруської країни, політики; відбиває світосприйняття, особливості мислення представників епохи; формалізованим відображенням культури суспільства, соціальної картини; розвитком християнства; є артефактом збереження та використання документальної пам'яті східного християнства; оплотом християнської духовності; перебрала на себе роль осередка давньоруського православ'я. Як матеріальний об'єкт БКСС відображає рівень суспільної свідомості доби; соціально-культурологічна система, що за функціями та цільовим призначенням належить до систем суспільних; один із перших соціальних інститутів Київської Русі, структура якого є комплексною, поліфункціональною системою через взаємодію об'єктів (книгосховище, бібліотека-архів, книжний склад, скрипторій, коло книжників-перекладачів-філософів, княжа канцелярія, нижча школа). Вона відіграє важливу роль для об'єктивної реконструкції історичної реальності. Це – історична пам'ятка; пам'ятка духовної та бібліотечної культури; писемно-речове історичне джерело; бібліотечна модель своєї епохи. Вона стала взірцем для заснування монастирських бібліотек домонгольської та післямонгольської Русі, приватних книгозбірень козацької старшини, поміщицьких книжних зібрань та колекцій, бібліотек вищих навчальних закладів, бібліотек Київської духовної академії, Острозької академії, сучасних українських бібліотек тощо.

Ключові слова: Бібліотека Київського Софійського собору XI ст., Бібліотека Ярослава Мудрого; історія княжої доби України; софієзнавство, бібліотечне пам'яткознавство.

Мета статті: відновлення історичної справедливості; сприяння усвідомленню українцями, представниками інших країн, насамперед – зарубіжними вченими, того, що епоха Київської Русі – це княжа доба України, невід'ємна частина української історії, а Бібліотека Київського Софійського собору XI ст., як і Софія Київська, є ознакою державності Київської Русі¹.

Ми жодним чином не заперечуємо високий професійний рівень численних праць російських учених різних поколінь, які займалися і продовжують займатися вивченням доби княжої України, її культури та літератури, оскільки вільно працюють у всьому світі єгиптологи, вавилонознавці, Китаєзнавці, індологи та дослідники інших давніх культур і цивілізацій. Але категорично протестуємо проти привласнення росіянами надбань української культури та історії. Наведемо кілька прикладів: 1) Лавровский Н.А. О византийском элементе в языке договоров русских с греками: рассуждение, представленное в Историко-филол. фак-те Санкт-Петербург. ун-та на степ. магистра рус. словесности (Санкт-Петер-

¹ Грушевський М.С. Вступний виклад з давньої історії Русі, проголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. *Записки Наукового товариства Тараса Шевченка*. 1894. Т. 4. С. 4–12; Його ж. *Історія України-Руси*: В 11 т., 12 кн. / Інститут історії України АН УРСР. Київ: Наукова думка, 1991. (Пам'ятки історичної думки України). Т. 1: До початку XI в. 643 с.; Т. 2: XI–XIII в. 633 с.; Його ж. Три академії. *Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського*. Ф. 10. Спр. 14854. Арк. 1–17.

бург, 1853). Не могли «русские» спілкуватися з греками в 911 р., бо Росії тоді ще не існувало; 2) Срезневский И.И. Древние памятники русского письма и языка (X–XIV вв.: общее повременное обозрение: труд И.И. Срезневского. 2-е изд. (Санкт-Петербург, 1882); 3) Никольский Н.К. Материалы для повременного списка русских писателей и их сочинений: X–XI вв. (Импер. АН; Отд-ние рус. яз. и словесности. Санкт-Петербург, 1906); 4) Рейсер С.А. Хрестоматия по русской библиографии с XI в. по 1917 г. (Мин. культуры РСФСР; Упр-ние учеб. заведений. Москва, 1956) – «русской библиографии» не було в XI ст.; 5) Тихомиров М.М. «Русская культура X–XVII веков» (Москва, 1968). Не змінюється імперська позиція щодо України і в XXI ст.: Тутолмина С.Н. Русские певческие Триоди древнейшей традиции: автореф. дисс... канд. искусствовед. (Санкт-Петербург, 2004) і т. д. Цей список праць, що свідчить про присвоєння української історії та культури впродовж століть, доволі великий.

І в науці, і серед широких кіл громадськості назва «Бібліотека Київського Софійського собору XI ст.» асоціюється і «поєднується» з назвою, що побутує століттями, – Бібліотека Ярослава Мудрого. У монографіях, статтях використовуються і визначення: давньоруська бібліотека, перша державна бібліотека, великокняжа бібліотека, княжа бібліотека, Софійська бібліотека, бібліотека при Софійському соборі, бібліотека Софійського собору в Києві, соборна бібліотека. **Мета нашого дослідження** – довести історично об'єктивну назву: *Бібліотека Київського Софійського собору XI ст.*, оскільки Бібліотека Ярослава Мудрого, подарована великим князем храму, про що є згадка в «Повісті временних літ» (1037 р.), є тільки частиною фонду соборної книгозбірні²; підкреслити включення нами до джерельної бази дослідження БКСС ієротопічного простору собору, його фресок і мозаїк³. До речі, ледь помітний напис на фресці свт. Василя Великого в Георгіївському вівтарі Софійського собору та інші історичні свідчення дають підстави для висновку, що будівництво храму було ініційовано князем Володимиром Великим⁴. Так, В.В. Корнієнко виявив пам'ятки давньоруської літератури на фресках Георгіївського приділу Софії Київської⁵, а Т.М. Рясная дослідила прихований живопис⁶.

Значною складністю дослідження історії вивчення БКСС є те, що книги з неї як матеріальні свідчення епохи майже не збереглися, але простежуються по книгах XIV, XV і навіть XVI ст.

Джерельна база дослідження: «Повість временних літ», Галицько-Волинський літопис, Іпатський літопис, Радзивіллівський літопис, Новгородський перший літопис, Новгородський літопис за Синодальним харатеємним списком, Троїцький список Новгородського першого літопису, Никонівський літопис, Тверський літопис, Софійсько-Новгородські літописи, Львівський літопис, літопис Длугоша, Софійський хронограф, Новгородська кормча, Успенський збірник XII–XIII ст., Никонівський звід, Еллінський та Римський літописець, Києво-Печерський патерик, житія (патерики, прологи тощо) та інша житійна література, хроніки (Бельського, Меховського, Стрийського, Софоновича, Дітмара), літописні зводи, временники, Степенні книги, Палеї, Златоуст та інші збірники релігійно-морального змісту, торжественики, Столовець Геннадія, «Изборник Святослава» 1073 р., «Изборник» 1076 р., твори Кирила Туровського, Климента Смоленського та ін.⁷, фрески

² Грушевський М.С. Три академії. Арк. 1–17.

³ Солонська Н. Київський Софійський собор як доказова база існування бібліотеки XI ст. при ньому та книжної культури княжої доби України. *Православ'я в Україні: зб. за мат. VII Міжнародної наук. конф., присвяч. 25-літтю відновлення Київської православної богословської академії (1992–2017)*. Київ, 2017. Ч. 2. С. 151–161.

⁴ Солонська Н. Фрески та мозаїки Київського Софійського Собору як історичне джерело атрибуції фонду його бібліотеки XI ст. *Православ'я в Україні: зб. ст. до 400-річчя з часу відновлення православної Київської митрополії Єрусалимським патріархом Феофаном*. Київ, 2020. С. 247–266; Нікітенко Н. Мозаїки Софії Київської. Київ: Вид-во «Горобець», 2018. 396 с.

⁵ Корнієнко В. Нововиявлені пам'ятки давньоруської літератури на фресках Георгіївського приділу Софії Київської. *Мозаїляські читання 2008 р.*: зб. наук. пр.: Церква і музеї: втрачені XX ст. Київ, 2009. С. 325–330; Його ж. Корпус графіті Софії Київської (XI – поч. XVIII ст.) / НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського; Національний заповідник «Софія Київська». Київ: Вид-во «Горобець», 2010. Ч. 1: Приділ св. Георгія Великомученика. 2010. 464 с.; Ч. 2: Приділ св. апостолів Петра і Павла. 2010. 270 с.; Ч. 3: Центральна нава. 2011. 399 с.; Ч. 4: Приділ свв. Іоакима та Анни (північна сторона). 2014. 653, [2] с.; Ч. 5: Приділ свв. Іоакима та Анни (південна сторона). 437 с.; Ч. 10: Північні сходова вежа та хори: У 2 т. Т. 1. 487 с.; Т. 2. 527 с.; Його ж. Псалтир в графіті Софії Київської. *VIII давньоруські історико-філософські читання «Філософські ідеї в культурі Київської Русі». Пам'яті видатного українського філософа В.С. Горського*. Київ, 2016; Корнієнко В., Капоріков Д., Шевчук В. Свідчення особливого пошанування фрескового образу Богородиці Оранти у Софії Київській. *Сіверянський літопис*. 2021. № 1. С. 44–51.

⁶ Рясная Т.М. Прихований живопис Софії Київської. Питання атрибуції. *Софійські читання: Мат. V Міжнародної науково-практичної конф. «Духовний потенціал та історичний контекст християнського мистецтва» (28–29 травня 2009 р.)*. Київ, 2010. С. 148–156.

⁷ Солонська Н.Г. Літописні джерела до історії формування бібліотеки Ярослава Мудрого. *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: міжвідомчий зб. наук. пр.: джерелознавчі дисципліни*. Київ, 2001. Вип. 3. С. 209–236.

Софії Київської⁸. До джерельної бази дослідження БКСС залучаємо також ієротопічний простір собору⁹.

Іконописним джерелом книгозбірні храму ми вважаємо також розписи його стін, де давні майстри відбили образи святих Григорія Богослова, Климента Римського, Василя Великого, Іоана Златоуста, Григорія Ниського, Григорія Чудотворця та ін. Зображено в соборі й дев'ять блаженств Євангельських та царів Давида, Соломона, Осію, Ісхонію, Манасію, пророків Мойсея, Михея, Ісайю, Іезекіїля, Малахія, Амоса та ін.¹⁰ Під самою банею – євангеліст Марк, євангеліст Іоан, 12 апостолів, уривки з творів яких й імена зустрічаються в «Ізборнике Святослава» 1073 р.¹¹ Отже, праці цих отців Церкви були відомі майстрам-будівельникам храму та зберігалися у БКСС, звідки й запозичено сюжети. Це, зокрема, підтверджено і в неопублікованій праці М.Д. Макаренка «Найдавніша стінопис України»¹². Його мистецтвознавча розвідка становить інтерес не тільки з погляду розширення знань про великокняжі часи взагалі, а насамперед тим, що «під час реставраційних робіт, що проводились у 1923 р., під шарами нової тиньки було відкрито постать стоячої святої. Це жінка ще молодих років, яка стоїть по прийнятому в релігійному малярстві звичаю – обличчям до глядача з свіжим повним обличчям, з книжкою (Євангелієм) (підкреслено нами – Н.С.) у лівій руці». І далі: «З під його збірок (одягу – Н.С.) виступає (sic! – Н.С.) ліва рука святої, яка тримає закриту книжку (підкреслено нами. – Н.С.) (майже у вертикальному напрямі)»¹³. «Крім Євангелія, що тримає вона в лівій руці, в розписі нема інших (sic! – Н.С.) вказівок на те, хто вона така». Отже, книга – це ще й ознака належності до певного прошарку суспільства. Давній майстер зобразив проповідницю, про що свідчить Євангеліє, «яке вона тримає однією рукою, а другою, лівою, здається, вказує на нього. Між такими відомими в агіологічній літературі постатями хотілося б назвати Ніну рівноапостольну (†365 р.)». Утім, М.Д. Макаренко припускає, що жінка, зображена давнім майстром, могла бути й свята Текла¹⁴.

Історіографія проблеми. БКСС згадується в безмежній кількості монографій і статей, в усіх, по суті, працях, де йдеться про культуру Київської Русі, Ярослава Мудрого тощо. Пряме чи опосередковане звернення до Бібліотеки Ярослава Мудрого та її фонду знаходимо в доробку таких науковців, як: митрополит Євген Болховітинов, С.В. Бондар, М.Ю. Брайчевський, С.О. Висоцький, М.П. Візир, Т.В. Горбаченко, Д.С. Гордієнко, В.С. Горський, М.С. Грушевський, С.О. Єфремов, Я.П. Запаско, В.С. Іконников, архієпископ Ігор Ісідоренко, В.В. Корнієнко, В. Коровник, М.І. Костомаров, М.Ф. Котляр, А.Ю. Кримський, І.П. Крип'якевич, К. Куєв, Г.Н. Логвін, М.О. Максимович, Ф.П. Максименко, Н.М. Нікітенко, митрополит Іларіон Огієнко, В.М. Перетц, М.М. Пещак, Н.Д. Полонська-Василенко, А. Поппе, О.І. Повстенко, В.М. Ричка, О.М. Сліпушко, Н.Г. Солонська, І.Я. Франко, І.В. Ягич та ін.

Тему заснування Софії Київської відбито, зокрема, у таких працях: П.Г. Лебединцев – «О св. Софии Киевской», «Описание Киево-Софийского собора», «София Киевская, ныне Киево-Софийский кафедральный собор»; О.М. Муравйов – «Киево-Софийский кафедральный собор»; М.М. Оглоблін – «Киево-Софийский первый на Руси кафедральный древнейший между всеми ныне существующими русскими храмами собор»; І.М. Скворцов (протоієрей) – «Описание Киево-Софийского собора»; Ф.І. Шмідт – «Киевский Софийский собор» тощо.

М.П. Візир вважає, що в XI ст. в Києві з'явилися два типи бібліотек – князівська і соборна. Пізніше науковець пише про новий тип «великокнязівського сховища, нерозривно пов'язаний з київським книгописанням», про те, що «у другій половині XI ст. з'явився новий тип бібліотеки – монастирська». І нараховує понад 70 такого типу бібліотек¹⁵.

⁸ Солонська Н. Фрески та мозаїки Київського Софійського Собору... С. 247–266.

⁹ Демчук Р.В. Софія Київська як ієротопічний проект. *Софійські читання: Мат. VI Міжнар. наук.-практ. конф. «Християнські святині – скрижалі Вічності, Мудрості й Краси: нові зрані пізнання» (26–27 травня 2011 р.)*. Київ, 2013. С. 49–55.

¹⁰ Степовик Д.В. Історія української ікони Х–XX ст. Київ: Либідь, 1996. 440 с.; Дідух Л.М. Про один маловідомий християнський сюжет на іконах давньоруського часу. *Софійські читання: Мат. V Міжнар. наук.-практ. конф. «Духовний потенціал та історичний контекст християнського мистецтва» (28–29 травня 2009 р.)*. Київ, 2010. С. 51–61; Шуміло С. Твори преподобного Єфрема Сиріянина в Київській Русі. *Сіверянський літопис*. 2022. № 2. С. 91–98; Солонська Н. Фрески та мозаїки Київського Софійського Собору... С. 247–266; Солонська Н. Літописні джерела до історії формування бібліотеки Ярослава Мудрого... С. 209–236.

¹¹ Бойко М. 900 років української бібліографії. *Календар-альманах Нового шляху*. Торонто, Онтаріо: Новий шлях. 1982. С. 135–145; Пещак М.М. Бібліотека Ярослава Мудрого й зародження в ній бібліографічного опису. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського*. Київ, 1999. Вип. 2. С. 219–227.

¹² Макаренко М. Найдавніша стінопис України [стаття]. 1924. *Фонд Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського*. Спр. 17675. 21 арк.

¹³ Макаренко М. Найдавніша стінопис України. С. 11.

¹⁴ Там само. С. 13–14.

¹⁵ Візир М. Ярослава бібліотека. *Соціалістична культура*. 1990. № 2. С. 26–27; № 3. С. 12–13.

Використано **методи** пізнання – аналіз і синтез, індукція та дедукція, логічний метод, порівняльний, ретроспективний, історико-ситуаційний, історико-книгознавчий, методологічні підходи: ентелехійний, аксіологічний, праксеологічний, регулятивний, семіотичний, а також – історичної епістемології, тобто теорії історичного пізнання (охоплює історіософію й історіографію), об'єктом якої є знання про минуле; оцієнтистський, що досліджує історичні явища та зв'язки та ін.

Новизна статті. Відомості про Бібліотеку Ярослава Мудрого, яка є, як ми доводимо, складником Бібліотеки Київського Софійського собору XI ст., обмежуються переважно інформацією з російських наукових праць і праць учених, які стояли й стоять на позиції привласнення української культури. Дослідження Бібліотеки Київського Софійського собору XI ст. – зріз дослідження джерел давньої української національної культури й державності княжої України. БКСС дає новий ракурс на час заснування Софії Київської, спираючись на логіку й основи функціонування соборної книгозбірні будь-якого православного храму, передусім кафедральних соборів. Бібліотеку Київського Софійського собору XI ст. розглянуто як, свого роду, адекватну реконструкцію історичних явищ та підґрунтя для історичних досліджень киево-руської епохи; як конкретний феномен цивілізаційного порядку; особливий й унікальний історичний об'єкт для відтворення картини знань про минуле, джерело системного пізнання епохи. Це – соціальний інститут, що базується на писемній киево-руській традиції.

Виклад матеріалу. Бібліотеки – один із визначальних факторів національної культури. Завдячуючи соціальному утворенню, що відбиває філософію часу та людську думку епох, яким є бібліотеки, є відомими давні культури, давні держави, їх показник висоти амплітуди цивілізаційного розвитку суспільства, зокрема й давньоруського.

Під час вивчення історії БКСС XI ст. маємо справу з ретроспективним пізнанням об'єкту, що полягає в послідовному проникненні в минуле. Це дозволяє реалізувати нам структурно-діахронічне дослідження. Перебуваючи в «синхронній площині» часу, БКСС, як «акт раціональної свідомості», набуває нову функцію, переходячи в «площину діахронії». В історії науки постановка питання в такий спосіб є питанням зміни парадигм, ядра наукової теорії.

У літописах є три згадки про Софію Київську: 1017, 1022 і 1037 рр. Стаття «Повість временних літ» 1037 р., на нашу думку, – тільки модель події. Так, автори колективної монографії «Давня історія України» зазначають, що відомості про закладення Святої Софії повторюються в джерелах двічі під різними роками, і покликаються на «Новгородскую 1-ю летопись» (з 1017 по 1041 рр.)¹⁶. Однак Н.М. Нікітенко статтю давньоруського літопису про заснування Софії Київської під 1037 р. піддає сумніву, висуваючи вагомі аргументи, що ґрунтуються на науково-практичних дослідженнях Софії та їх результатах¹⁷. Висновки вченої підтримує й В.В. Корнієнко¹⁸ та інші науковці.

Спробуємо реконструювати модель історичної події. Вона «фіксує» знання про конкретну реальність у формі «наукового історичного факту» (факту-знання), що є результатом аналізу історичних джерел і являє собою певною мірою адекватну історичним подіям реконструкцію минулого¹⁹.

БКСС є писемно-речовим історичним джерелом, оскільки розглядається як об'єкт історичного та спеціально джерелознавчого вивчення. Аксіологічний (ціннісний) підхід дає можливість оцінити соборну бібліотеку як історичний факт та явище епохи.

Ідея звести в Києві собор, подібний до величі Константинопольського, належали князеві Володимирі, батькові Ярослава, який і реалізував розпочату справу²⁰.

Софія Київська постає як велична п'ятинефна хрестовобанна споруда з 13-ма банями. З північного, західного та південного боків вона охоплена двома рядами відкритих галерей. Із заходу до собору було прибудовано дві башти. Широкі гвинтові сходи вели на церковні хори або полаті, що розташовувалися у двох масивних баштах (південно-західні і

¹⁶ Див.: *Культура. Давня історія України: У 2 кн.* / П.П. Толочко, Д.Н. Козак, С.Д. Крижицький [та ін.]. Київ, 1995. Кн. 2. С. 159–181

¹⁷ Нікітенко Н.М. *Свята Софія. Історія в мистецтві* / Національний заповідник «Софія Київська»; НАН України, Інститут археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Київ: Академперіодика, 2003. 332 с.; Нікітенко Н., Корнієнко В. *Древнейшие граффити Софии Киевской и время ее создания* / НАН України, Інститут української археографії та источниковедення ім. М.С. Грушевського. Київ, 2012. 231 с.; Нікітенко Н.М. «День народження» Софії Київської: давність і сьогодення. *Софія Київська: Візантія. Русь. Україна: зб. наук. пр., присвячених 170-літтю з дня народження академіка Ф.І. Успенського (1845–1928)*. Київ, 2016. Вип. 5. С. 243–258.

¹⁸ Корнієнко В. Графіті з апокаліптичним сюжетом в Софії Київській. *Історія релігій в Україні*. Львів, 2007. Кн. II. С. 524–530; Його ж. Корпус графіті Софії Київської (XI – поч. XVIII ст.). – Багатотомне видання, починаючи з 2010 р.

¹⁹ Солонська Н.Г. *Теоретико-методологічні засади вивчення давньоруських бібліотек. Розвиток бібліотечної науки, освіти, професії в умовах інформатизації суспільства: Тези Міжнар. наук.-практ. конф.* Київ, 2007. С. 39–41.

²⁰ Нікітенко Н. *Мудрість Ярослава – якою вона була насправді*. Віче. Київ, 2000. № 9. С. 123–135.

північно-західні роги собору). У Києві, одному «з культурно-історичних центрів світового значення», що зажив у всьому середньовічному світі слави як «колонізаційний і комунікаційний, економічний і продукційний вузол безмежної давности і величезного значіння, як експонат середземної культури для Східної Європи і Євразії, що так могутно часами організовував і електризував своєю енергією і творчістю людські сили на величезних просторах цієї ділянки земної кулі»²¹, і було засновано бібліотеку. І в цьому розкішному соборі й розміщувалася бібліотека.

Однак давньоруський письменник закарбовував у літописі не дату заснування бібліотеки собору, не започаткування формування її фонду. У ПВЛ відбито згадку про дорогий подарунок сюзерена храму. Запис у ПВЛ про «книгы многы» свідчить, що Софійський собор було закладено не в 1037 р. То – перша літописна згадка про нього. Дар від князя Ярослава тільки поповнив, збагатив фонд БКСС. То був добродійний вчинок. І саме це відбиває стаття 1037 р. в ПВЛ: віддання належної шани сучасників Ярославу І; данина вдячних підданих своєму князеві за благодійництво, «збірна йому похвала» (за А. Поппе)²² за вчинок, який настільки вразив його співвітчизників та їх нащадків висотою духу, що весь книжковий фонд Київського Софійського собору надалі стали називати «Бібліотекою Ярослава Мудрого».

Якщо Київський собор закладено в 1011 р. (українськими вченими відкрито фрески, які датуються 1011 р.), то це ще часи княжіння Володимира Великого. Приватна бібліотека Ярослава І не могла тут фігурувати, адже він уперше посів київський стіл у 1016 р. й остаточно в 1019 р.

Узагалі, вислів «заснування бібліотеки Ярослава Мудрого», що мігрує по сотнях наукових і популярних праць, тим більше, що йдеться про Бібліотеку Київського Софійського собору, не зовсім точний. БКСС не засновувалася, у сучасному розумінні слова, вона була його невід'ємною частиною від початку будівництва, частиною храму згідно з постановами Вселенських соборів (до речі, у стінопису Софійського собору відбито Перший Вселенський собор)²³, Студійним уставом та ін.

Автор ПВЛ, людина освічена і богослужняна, міг і не згадати в літописі про книгозбірню храму. Це – апіорі безперечний факт, який не потребує спеціальних доказів, оскільки православна церква, тим більше собор, не могли не мати свого книгосховища: християнська культура невіддільна від книги. Молитва читається. Богослужба потребувала певної кількості книг для її ведення, співочої рукописної книжності для піснеспіву.

Якщо ми спробуємо реконструювати картину формування власної княжої книгозбірні, то, зрозуміло, жодних точно фіксованих записів щодо цього не знайдемо. Тут слід керуватися аналізом навколишньої обстановки тих часів, логікою атрибуції та оцінки історичних подій. Коли Ярослав почав накопичувати книги? У Новгороді чи в Києві, коли обійняв київський стіл? Якийсь облік, щось на кшталт інвентарних записів, мабуть, вівся: книги були дуже дорогі. Частково певну систематизацію та книжковий облік, спроби бібліографічних описів, що відзначено М.М. Піщак, відбиває «Изборник Святослава» 1073 р.²⁴ Вчена вважає цю пам'ятку частиною фонду БКСС, виходячи з того, що основа тексту, інструктованого в джерелі, нагадує сучасні книжно-бібліотечні класифікатори: основний текст тому спочатку поділено на провідні рубрики, їх вона іменує тематичними циклами. У межах кожного з них знаходяться підрубрики або підрозділи тематичних циклів, і на самому нижньому рівні сегментації тексту є фрагменти енциклопедичних статей, ряд конкретних авторів та їх творів²⁵. Структура «Изборника» асоціюється з тематичною класифікацією в бібліотечній справі²⁶.

Здавна для церковного начиння (святих посудин, зокрема), богослужбового одягу священників (риз), літургійних книг виділялося окреме приміщення в південній частині олтаря – дияконник (гр.: *διακονικόν*, лат. *diaconicum*) – ризниця (ризосховище), чи окреме місце. Дияконник розміщувався в одній із апсид. Як правило, священні ризи, посудини зберігаються в спеціальних шафах, книги – на полицях, решта речей – в шухлядах столів. Сховища намагаються облаштувати в правій, південній частині храму. Біля південної сті-

²¹ Грушевський М.С. Три академії. Арк. 1–17.

²² На цей висновок польського вченого десятиліттями ніхто в науковому світі не звертав увагу, продовжуючи суперечки щодо часу заснування Київського Софійського собору.

²³ Ковалевська О.О. До питання ідентифікації світських постатей у композиції Першого Вселенського собору в стінописі Софійського собору в Києві. *Софійські читання: Мат. VI Міжнар. наук.-практ. конф. «Християнські святині – скрижалі Вічності, Мудрості й Краси: нові грані пізнання»* (26–27 травня 2011 р.). Київ, 2013. С. 70–80.

²⁴ Пещак М.М. Бібліотека Ярослава Мудрого... С. 29.

²⁵ Там само. С. 226.

²⁶ Там само.

ни ставився стіл, на якому розкладають ризи, приготовлені для чергового богослужіння²⁷. Усе це гармонійне щодо образно-символічного та знаменного змісту соборної архітектури, внутрішнього оформлення, іконопису, убранства та начиння храму, священнодій.

У Софії Київській жертвовник та дияконник знаходяться в бокових олтарях. Їх прикрашають фрескові композиції, що відбивають оповіді про Діву Марію (приділ Іоакіма та Анни) і про діяння апостола Петра (приділ Петра і Павла). Цей принцип використано і в бібліотеках Софії Полоцької, Михайлівського Золотоверхого, Видубицького, Загорівського, Різдово-Богородицького (Волинь, XIII ст.), Почаївського (Почаївська Свято-Успенська лавра), Дерманського (поблизу Острога), Городиського (Белзьке воєводство) та ін. монастирів.

Поклав Ярослав «книги многы», за ПВЛ, у клеті. Кліть – старослов'янське слово, українське – «кліть», означає, згідно з різними тлумачними словниками, приміщення для збереження майна при хаті, окрему комору, часто в окремій прибудові²⁸. Важлива деталь: «кліти» вживаються в ПВЛ у множині. Тобто, книг було-таки багато.

Традиційне давньоруське житло, навіть дуже великого розміру, створювалося нанизуванням одноманітних невеликих клетей. «Клітьовий» принцип було покладено і в основу грандіозної храмової споруди. Клеті вже були підготовлені в Софії для розставлення книжок, привезених великим князем. Питання перше: як міг писати про «клеті» автор ПВЛ, якщо тих ще не було. Нонсенс. Питання друге: якщо собор ще не зведено, де залишає свій дарунок суворий, вимогливий, ощадливий князь: кидає книги, кожна з яких коштує ледь не ціле селище, напризволяще? Собор був готовий розмістити в своєму приміщенні книги, інакше привезені князем книги залишилися б просто неба.

За логікою, собор закладається, зводиться, у ньому починаються внутрішні оздоблювальні роботи. Художники-фрескісти повинні були мати для створення художніх композицій літературу з ілюстраціями й текстом: інакше звідки б з'явилися на стінах храму зображення святих та ще й з підписами, текстами. Навіть найталановитіші з майстрів-художників не могли «по пам'яті» відтворювати сюжети, сцени (приміром, євангельський цикл спочатку складався з 16 сцен), а тим більше – писати текст, що є культурно-символічним способом філософського осмислення навколишнього світу. Але в жодному архівному джерелі, навіть у ПВЛ, про підготовчий період будівництва собору не йдеться. Утім, є результат, якому вже понад 1000 років і який століттями досліджують науковці різних країн.

Художники-фрескісти користувалися не книгами з приватної бібліотеки князя Ярослава Мудрого (її тоді ще не було в розпорядженні майстрів), а книжним зібранням собору (книгосховищем), хоча богослужба не велася (книги для проведення служби мають бути освятені митрополитом). На нашу думку, у сакральному просторі Софії Київської зафіксовано сюжети з книг, що належали до початкового фонду її бібліотеки. Сюжети фресок та мозаїк відповідають змісту давніх книг²⁹. Так, Ісус Христос (фреска над Орантою) зображений у Софійському храмі з книгою в руках; Євхаристія – мозаїка центральної апсиди Софійського собору – є прямим свідченням функціонування православного храму, а отже – і його бібліотеки. Ці сюжети, образи святих та отців Церкви, уривки з написаних ними творів пізніше буде відбито в «Изборнике Святослава» 1073 р., у «Повісті временних літ» та ін.

Стрункість і витонченість задуму художнього оформлення Софії, чим до сьогодні вона вражає нащадків, базувалася на визначеному, добре підбраному книжковому ресурсі, що і створив гармонію в камені³⁰.

Київська Русь веда активну міжнародну політику, існували дипломатичні відносини з різними країнами. Князь, який спілкувався з іноземцями, не міг не чути, не знати про наявність бібліотек в інших державах (приміром, Александрійську бібліотеку), про багаті власні книгозбірні перших державних осіб Візантії тощо, адже не дарма взірцем для побудови Софії Київської була Софія Константинопольська³¹. Невипадково літописець під-

²⁷ Бондар С.В. Православний храм і церковне начиння як джерело для реконструкції філософсько-історичних уявлень Давньої Русі. *Історія релігій в Україні*. Львів: Логос, 2006. Кн. 2. С. 33–42.

²⁸ У давні часи для книг виготовляли спеціальні шафи з полицями, ящиками, відсіками; книги зберігали в світлому, теплому приміщенні, поряд із різницею, де були столи та стільці. Так, «на палатах» Успенської церкви, що у м. Владимир на Клязьмі, розміщувалися не тільки книги, а й дорогі тканини, срібло. Книги, гроші, коштовності, тканини, церковне начиння зберігалися в теремі. Імовірно, цю ідею запозичено із бібліотеки Софійського собору в Києві.

²⁹ Солонська Н. Фрески та мозаїки Київського Софійського Собору... С. 247–266.

³⁰ Повстенко О. Фрески і мозаїки Св. Софії. *Рідна Нива*. Вінніпег, 1978. С. 140–147.

³¹ Можна припустити, що Ярослав, а також майстри-будівельники знали про бібліотеки, що будувалися вони з протипожежними засобами, були поділені на дві частини: книгосховище і читальну залу; книжкові шафи вироблялися з кедру, щоб уберегти від комах; книги каталогізувалися, а керували бібліотеками видатні вчені та письменники; службовий персонал складався, як правило, з рабів першої особи.

креслює, що князь читав і вдень і вночі. Книги він дуже любив. Ярослав у 1037 р. вже 21 рік як при владі. Мав можливість зібрати велику, як на той час, бібліотеку. Тобто, весь спектр рукописної книжкової продукції, який мав місце на той час в Європі, міг бути певною мірою у фонді приватної бібліотеки.

Спосіб поповнення храмової бібліотеки: дарунки гостей, іноземців, що перебиралися в Київ для тимчасового проживання, іммігрантів, мандрівників, купівля, результат дипломатичних поїздок, торговельні каравани та операції, продукція діяльності скрипторію при Софійському соборі (переписування, переклади) і т. д.

Болгарський учений Е. Георгієв наводить висновок М. Щепкіної про те, що під час війни (968–971) між імператором Іоаном Цимісхієм і київським князем Святославом, який підпалив Преслав, частину Симеонової бібліотеки було перевезено до Константинополя, де та зберігалася до смерті Іоана Цимісхія, тобто до 986 р. А «після шлюбу цариці Анни з київським князем Володимиром, що стався за імператора Василя II, в результаті договору слов'яни більшу частину книжок із цієї бібліотеки перенесли до Києва, доказом чого є руські записи XI–XII ст.»³².

Питання про обсяг книжного зібрання БКСС досі залишається дискусійним. Існують ґрунтовні дослідження іноземних учених щодо кількості книг за середньовіччя: зокрема, розрахунки за числом монастирів, церков і т. д. Однак XI ст. у цих працях не виокремлюється. Як правило, подається великий проміжок часу: XI–XVII чи навіть XI–XVIII ст.

Сьогодні ми піддаємо критиці висновки деяких науковців, а також і власні, зроблені свого часу під впливом чужих авторитетів, доволі відомих, щодо визначення фонду БКСС як імовірного. Нижче обґрунтуємо цю думку.

Насамперед, кількість книг, потрібних для богослужіння в православному храмі, відома: приблизно 29 одиниць. Згідно з 19-м правилом Шостого Вселенського собору в церквах мали читатися повчальні твори отців Церкви. Студійський (Χάρτης σπουδαίων) та Єрусалимський устава (Τυπικὸν τῆς Λαύρας τοῦ Ἀγίου Σάββα) перераховують твори, необхідні для виголошення в ході служби.

Літургія (грец. λειτουργія – «служіння», «загальна справа») – головне християнське богослужіння в храмі, під час якого здійснюється таїнство Євхаристії (подяки), – посідає перше місце серед церковних служб і є спільним служінням. Літургічні книги (алфавітні стихири, апостольські настанови, апостольські перекази, Євхологій, Палімпсест, Требник, Устав тощо) і Святе Письмо виконували також і роль навчальних посібників. Псалтир і Часослов залишалися букварями й підручниками для навчання грамоти до XIX ст. включно. У ПВЛ, у Києво-Печерському патерику, Житті Феодосія, «Поученії» Володимира Мономаха зустрічається чимало цитат із Псалтиря. Літургії завдячуємо привнесенню в Київську Русь книжної культури, книжної науки, переписуванню рукописних книг, поширенню читання, фундації бібліотек, створенню шкіл. У БКСС, звичайно, було найбільше богослужбової літератури, творів отців Церкви.

При реєстрації давніх книг застосовували описи: головний, додатковий, описи книг, що надійшли³³.

Із праці в працю щодо кількості книг у Бібліотеці Ярослава Мудрого переходить цифра: приблизно 960 книг. Жодного разу ця статистика не підкріплюється, не подаються роз'яснення, звідки одержано такий висновок. При чому ще й не враховується співоча рукописна книжність, а вона чимала. Тому ще раз підкреслимо: необхідно дослухатися думки мудрого давнього літописця, який написав: «книгы многы». І цим поставити крапку на питанні обсягу фонду БКСС.

Належить піддати подальшому аналізу припущення, які робляться в багатьох наукових працях щодо розміщення книгозбірні на хорах собору. Поширене твердження, що бібліотека розміщувалася на хорах або в одній із галерей храму. Приміщення на хорах просторі, світлі. У Софії тут чотири підбанні простори справа і чотири таких самих зліва від центрального нефа об'єднано в один зал. Освітлення простору хорів забезпечується вікнами у барабанах куполів, яких над ядром Софії Київської поставлено тринадцять. Стіни хорів прикрашено ветхозавітними сюжетами. У всіх банях на хорах і під хорами написано монограми Христа та архангелів у медальйонах (див. працю Г.Н. Логвина³⁴). М.Ф. Котляр

³² Георгиев Е. Иоанн Экзарх болгарский – философ-идеолог восходящего феодализма в Средневековой Болгарии. *Старобългаристика*. 1980. Т. 1. С. 20–30.

³³ Докладніше див.: Перетц В.Н. Отчет об экскурсии Семинария русской филологии в Киев 30 мая – 10 июня 1915 года: с приложением описания древних рукописей и старопечатных книг Киево-Выдубецкого монастыря. Киев: Тип-я Имп. Ун-та св. Владимира, 1916. 221 с. Видання зберігається в НБУВ і є раритетним.

³⁴ Собор Святої Софії в Києві: [книга-альбом] / Упорядник Г.Н. Логвин, Н.Г. Логвин; автор тексту Г.Н. Логвин. Київ: Мистецтво, 2001. 349 с. Див. у цій монографії: Архітектурно-будівельна біографія Софійського собору та її дослідження. С. 30–43; Будівельні матеріали і конструктивна структура Софійського собору. С. 48–58; Система розписів Софійського собору. Жанри і стиль. С. 58–73; Мозаїки Софійського собору. С. 100–145; Визначення

припускає, що книгозбірні в Софійському соборі було відведене місце в одній з апсид, можливо, у башті собору (1978)³⁵; М.Ю. Брайчевський (1998) – що бібліотека, як і скрипторій, знаходилася в Михайлівському приділі³⁶.

На нашу думку, поліструктурність давніх бібліотек виражалася навіть у тому, що «книжні сховища» слугували й місцями збереження документів, різниці з церковними речами та казною церкви розглядалися городянами як їхня міська власність³⁷.

За давньоруських часів архіви та бібліотеки були єдиною структурою. Архіви як інституціональні структури суспільства існують з античних часів. Є відомості, що в Києві архіви були при церквах Св. Іллі, Богородиці чи Десятинній. Однак неможливо «вичерпно описати архів суспільства, культури, цивілізації; безперечно, навіть архів будь-якої епохи»³⁸. Тим більше, такої віддаленої від сьогодення держави як Київська Русь.

Ми пропонуємо ввести поняття *одиниці збереження соборного архіву* і визначаємо її як будь-який матеріальний об'єкт, котрим «можна скористатися для передачі інформації в суспільстві». Цей висновок збігається з поглядами С.Г. Кулешова на документ як на «будь-який матеріальний носій (речовий об'єкт) соціальної інформації»³⁹. С.Г. Кулешов зазначає, що «в історичному джерелознавстві існує концепція, згідно з якою документами визнаються лише ті джерела, що мають мовне ототожнення (тобто, тільки письмові)»⁴⁰.

Відмінності між поняттями рукопис (актові документи входять у поняття «рукописи») та рукописна книга, архівний документ, збірка документів та рукописна книга як об'єкти археографії, джерелознавства, текстології глибоко та всебічно проаналізовано Л.А. Дубровіною⁴¹. Учена вказує на процес поширення поняття «документ» на поняття «книга», «архівний документ» (думка особливо важлива для побудови концепції великокняжого архіву).

Сукупність фонду документів, що дедалі нагромаджувався в Київській Русі, і є прообразом, за М.Ю. Брайчевським, першого державного архіву⁴². Документні матеріали (книги, тексти, акти, устави, статuti тощо) є спонтанними чи організованими формами представлення будь-якого суспільства.

Можна припустити, що в архіві БКСС зберігалися послання, державне та приватне листування, листування релігійних діячів, «Руська Правда», церковні устави Аскольда, Володимира, Ярослава, «Заповіт Ярослава Мудрого», грамоти (тому й бібліотека-архів). Найдавніші рукописи, що дійшли до нас (Остромирове Євангеліє, обидва «Изборники», 1073 та 1076 рр.), теж, як вважають І.Я. Франко та М.Ю. Брайчевський⁴³, походять з київського архіву.

У великокняжому архіві зберігалися й документи, що відбивали напрями діяльності верховного апарату державної влади, – економічний, судовий, адміністративний, дипломатичний, військовий, церковної ієрархії, приватного порядку, договори Візантії з Київською Руссю (мали, зокрема, форму пожалуванних грамот – хрисовул) тощо. Дипломатичний архів допомагає відтворенню подій, явищ, процесів, історії форм розвитку суспільної свідомості, історії суспільних відносин, психології давньоруських людей, причетних до цих фактів та ін.

майстрів мозаїк і фресок Софійського собору. С. 146–159; Декоративні оздобы Софійського собору. С. 160–166; Колорові ілюстрації. С. 168–346.

³⁵ Котляр М.Ф. Ярослав Мудрий: до 1000-річчя з часу народження. *Український історичний журнал*. 1978. № 6. С. 89–101; Котляр М.Ф. Київська Русь: культура, традиції. Київ: Наукова думка. 152 с.; Котляр М.Ф. Великий князь Київської Русі Ярослав Мудрий. *Рідний край* (Буенос-Айрес). 1978. 31 серпня.

³⁶ Брайчевський М.Ю. Бібліотека Ярослава Мудрого. *Наука і життя*. 1964. № 7. С. 28–30; Брайчевський М.Ю. Утвердження християнства. Київ: Наукова думка, 1989. 296 с.

³⁷ Солонська Н.Г. Богослужбова співоча книга в Бібліотеці XI ст. київського Софійського собору. *Православ'я в Україні: Українська Церква в історії українського державотворення. До 100-ліття Української Революції, державного органу в справах релігій та боротьби за автокефалію (20 листопада 2018 р.)*: зб. за мат. VIII Міжнар. наук. конф. Київ, 2018. С. 732–746; Її ж. Давньоруська бібліотека як поліфункціональна система та як творення в системі культури Київської Русі. *Культура народів Причорномор'я*. 2005. № 60. Т. 1. С. 9–20.

³⁸ Фуко М. Археологія знання / Пер. з фр. В. Шовкун. Київ: Вид-во С. Павличко «Основи», 2003. 326 с.

³⁹ Кулешов С.Г. Про значення поняття «документ». *Бібліотечний вісник*. 1995. № 1. С. 1–4; Його ж. Документальні джерела наукової інформації: поняття, типологія, історія типологічної схеми. Київ: УкрІНТЕІ, 1995. 195 с.

⁴⁰ Кулешов С.Г. Документальні джерела наукової інформації... С. 50.

⁴¹ Дубровіна Л.А. Рукописна книга як об'єкт національного бібліографічного репертуару України в контексті поняття «писемна пам'ятка» та її автора. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського*. Київ. 1999. Вип. 2. С. 185–198; Її ж. Кодикологія та кодикографія української рукописної книги / АН України, Центральна наукова бібліотека ім. В.І. Вернадського; Інститут археографії. Київ, 1992. 262 с.; Дубровіна Л.А., Слободяник М.С. Историко-культурные фонды как объект междисциплинарных исследований. *Роль библиотек в развитии общества: тезисы докладов международной конф.* Киев, 1989. Вып. 1. С. 33–35.

⁴² Брайчевський М.Ю. Київський великокнязівський архів Х–XIII ст. *Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку*: тези доп. Респ. наради, груд. 1988 р. Київ, 1988. С. 104–106.

⁴³ Франко І. Нарис історії українського письменства. *Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського*. Ф. 10. Спр. 12478. 7 арк.; Брайчевський М.Ю. Київський великокнязівський архів Х–XIII ст. С. 104–106.

Науковці виділяють і групу документів, повний текст яких невідомий, але щодо яких є побіжні згадки, які знаходимо у творах давніх авторів. У ПВЛ текстологічно відтворено тексти договорів і грамот, що в науці відносять до дипломатичних міжнародних актів. Договори Київської Русі з Візантією 911, 944 та 971 рр. не дійшли до наших днів ні в оригіналах, ні в автентичних грецьких або давньоруських копіях. Однак їх тексти простежуються за ПВЛ.

Принагідно зазначимо, що існували ще й договори 839, 860, 874 рр. (Київської Русі з греками; договори 860 та 874 рр., укладені Аскольдом («слід» – у ПВЛ); договір 867 р. (у загальних рисах «світських» статей відбив договір 838 р.); договір 907 р. (за ним Візантія мала сплачувати Київській Русі одночасно контрибуцію у вигляді грошей, золотих речей, тканин тощо (текст відбито в ПВЛ; це – перший договір в історії давньоруської міжнародної політики, затверджений за всіма дипломатичними нормами); договір 911 р. (перший письмовий договір, підсумок успішного походу Олега на Візантію в 907 р. (ПВЛ); договір 915 р. (укладено Ігорем з печенігами); договір 944 р. (угода між Київською Руссю та Візантією); договір 945 р. (укладений князем Ігорем з Візантією після його другого, невдалого походу. Хоча і текст цього договору зберігся в ПВЛ, сьогодні вже нема сумнівів щодо його окремого походження); договір 967 р. (договір Святослава з Візантією); договір 971 р. (укладено мир між київським князем Святославом та візантійським імператором Іоаном Цимісхієм, за яким Київській Русі було надано дозвіл привозити до Візантії хліб на продаж); договір 985 р. (мирний договір Русі з Камською Болгарією); договір 1000 р. (перебування князя Володимира на Дунаї в Переяславці (Никонівський літопис)); договір 1006 р. (договір Володимира Святославовича з волзькими болгарями); договір 1008 р. (мир Русі з печенігами); договір 1013 р. (між Київською Руссю та Священною Римською імперією); договір 1014 р. (мирний договір між Польщею та Київською Руссю, скріплений шлюбом Святополка, пасинка Володимира, та дочкою польського князя Болеслава Хороброго); договір 1038 р. (між Польщею та Київською Руссю. Дав можливість визнати новий русько-польський кордон, здійснити обмін бранців, захоплених і Польщею, і русами); трактат 1039 р. (польсько-києво-руський); договір 1046 р. (між Київською Руссю та Візантією, за яким Константинополь мав відшкодувати збитки київським купцям та руському монастирю на Афоні); договір 1052 р. (між Київською Руссю та Візантією).

Це – все одиниці зберігання соборного архіву. Утім, їх не можна, за особливим винятком, торкнутися чи взяти в руки. Частина документів в архіві – не тільки текст (простежений безпосередньо чи опосередковано як згадка в інших історичних джерелах), а й текст, який треба розглядати разом із тривимірним джерелом (печаткою), що має іконографічний ракурс. Печатки мають форму невеликих свинцевих колець, що в зображеннях на них та написах містять значну інформацію для історичних досліджень. Звислі печатки за дипломатичним етикетом майже завжди супроводжували договори, грамоти, угоди. Печатками обидві сторони, що домовлялися, скріплювали спільну угоду. Печатки були підтвердженням офіційних документів. Інколи вони відігравали роль *вірчих грамот* і видавалися на підтвердження князівського представництва (згадуються у грамотах 944 та 971 рр.). Засоби сфрагістики дають можливість установити, кому належала печатка (тривимірний об'єкт), у який час вона була виготовлена. Ідеться приблизно про 1000 печаток періоду князіння Ярослава Мудрого. Археологічні розкопки останніх років збільшують цю кількість.

Хранителем князівської печатки був металник (виконував обов'язки секретаря на суді, здійснював запис та облік судових штрафів). Він, імовірно, і відповідав за збереження документів.

До XV ст. побутували й вкладні грамоти (сягають корінням у часи князя Володимира (напр.: надання ним грамоти церкві Святої Богородиці десятої частини свого доходу)); судні грамоти (ті, що містили устави про порядок суду, заповітні грамоти або заповіти). Навіть в елементах формуляра цих грамот – інтитуляції, інскрипції – міститься чимало унікальної інформації, яку не можна почерпнути з інших джерел. В інтитуляції перераховуються члени посольств, що супроводжується вказівками імен князів; в інскрипції зазначено імена візантійських імператорів і т. д.

Можна припустити, що в бібліотеці-архіві Софійського собору зберігалися: договірна грамота князя Ігоря 946 р.; грамота 957 р. (княгині Ольги для посольства у Візантію); грамоти 971 р., 977 р. і 978 р.; грамота 980 р.; грамота чи супровідний лист 990 р.; грамоти 991 р.; грамота (чи супровідний лист) 999–1000 рр.; грамоти 1000 р.; грамота 1001 р. (див.: Степенну книгу, I, 270, Никонівський літопис); грамота 1015 р. посольства Ярослава; 1017 р. – німецького посольства, що прибуло в Київську Русь; 1034 р. супровідний документ (до великого князя Ярослава прибуло посольство з Норвегії); грамота (або супровідний документ) 1040 р. києво-руського посольства до французького короля Генріха I; грамота 1043 р. (див. Хроніку Ламберта); 1044 р. (посольство на Русь із Франції на чолі з

єпископом Шелонським Рожером для переговорів щодо одруження Генріха I з дочкою Ярослава Мудрого); пам'ятки українського законодавства (Устав 882 р., виданий князем Олегом після захоплення Києва; Устав княгині Ольги 945 р., виданий після придушення повстання; Земельний устав Володимира Святославовича; Устав князя Володимира про розбої; Церковний статут Володимира (див.: Кормчі книги, представлені списками XIII–XVIII ст. та ін. джерела)) і т. д.⁴⁴

Так, Устав Володимира Великого є пам'яткою середньовічної культури, містить правні норми (ними визначалися компетенції церковних судів, правне становище Церкви і духовенства, право Церкви на десятину тощо). Зберігся в доволі великій кількості списків XIV–XIX ст.; у значній кількості переробок. Деякі з них являють собою самостійну історичну цінність, відбивають конкретну епоху та її культуру. У науці визначають щонайменше сім редакцій Уставу, які стосуються XIII–XVII ст. (серед них – Волинська, Печерська, Синодальна). Загалом понад 200 списків XIV–XIX ст.

Рукописи, в яких міститься Устав Володимира, зберігаються в бібліотеках Києва, Львова, Харкова, Варшави, Вільнюса, Москви, Санкт-Петербурга. Переробки і списки Устаа відбивають еволюцію в царині юрисдикції на давньоруських землях, трансформацію відносин між княжою владою та Церквою.

На думку О.Г. Лотоцького, українські списки Уставу найближчі до оригіналу, в чому його підтримує К.В. Харлампович (два списки Румянцевського № 235 та Погодінського № 234, третій – Волинського давньосховища)⁴⁵. На українське походження оригіналу, за К.В. Харламповичем, указують незрозумілі для російських учених слова, але органічні й типові для української мови. Устав «уявляв себе синтезом не тільки грецької правотворчості і національно української правосвідомості, але й канонічного права римсько-католицької Церкви, що вплинуло на Устав чи безпосередньо, чи – ще правдоподібніше – через посередництво права різних народів Західної Європи»⁴⁶.

Сегмент бібліотеки-архіву Київського Софійського собору – патріарший архів, який побіжно згадується, в основному, у працях історико-богословів.

Якщо в рукописній традиції виявляється хоча б один список того чи іншого послання, то таке листування виходить поза межі приватного, хоча деякі з них і дійшли до сьогодні в певних переказах: лист патріарха Фотія князю Аскольду; листування імператора Костянтина Багрянородного з княгинею Ольгою; листи імператора Василя до Володимира Святославовича; листи імператора Костянтина до Володимира Святославовича; лист (охоронний та рекомендаційний), що імператор Феодір дав київським послам, які в супроводі візантійського посольства відправилися в Ангелію; лист 1006 р. (у ньому єпископ Брунон Кверфуртський із Німеччини називає князя Володимира «повелителем русів, могутнім, завдячуючи своєму королівству та багатству»); лист Предислави до Ярослава Мудрого та ін.⁴⁷

Отже, соборний архів як складник сукупного фонду Бібліотеки XI ст. Київського Софійського собору (книжний та архівний сегменти), з нашого погляду, виконував функцію державного, міського, приватного, патріаршого. Дипломатичний сегмент архіву містив документи, що відбивали зовнішню політику Київської Русі, її міжнародні відносини; практику міжнародних контактів та зв'язків.

Висновок. Давньоруську бібліотеку розглянуто як зібрання рідкісних книг, книжкових пам'яток як пам'яток історії та культури, що й складають фонд книгозбірні.

Досвід організації роботи БКСС можна, наприклад, простежити з організації фонду бібліотеки Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря. Весь його фонд поділявся за мовними ознаками, а всередині мав підрозділи. Ідеться про чотири відділення. Перше: книги, видані церковнослов'янською та давньоруською мовами (книги Святого Письма; праці святих отців та вчителів Церкви; тлумачення Святого Письма; церковні канони; наукові, філософські праці та ін.); друге: те саме, але єврейською, грецькою та латиною, французькою, німецькою, польською мовами (книжок чотирма останніми мовами у БКСС не було, натомість були праці староболгарською); відділення, на кшталт третього, теж не було, оскільки цей розділ у бібліотеці Золотоверхого монастиря складався з манускриптів і рукописів давньоруською та іноземними мовами.

⁴⁴ Солонська Н.Г. Дипломатичний архів бібліотеки Ярослава Мудрого. Спроба реконструкції. *Україна дипломатична*. 2005. С. 32–42.

⁴⁵ Харлампович К.В. Олександр Лотоцький. Церковний устав князя Володимира Великого. *Інститут рукопису НБУВ*. Ф. 10. Спр. 18464. Арк. 42.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Докладніше див.: Брайчевський М.Ю. Київський великокнязівський архів X–XIII ст. *Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку: тези доповідей Республіканської наради, грудень 1988 р.* Київ, 1988. С. 104–106.

Нами пропонується ввести в науковий і культурний обіг таку дефініцію, як *пам'ятка бібліотечної культури*. Науково-реєстраційний опис дає змогу здійснити науковий облік пам'яток бібліотечної культури світу. Сьогодні не існує наукового обліку бібліотечних пам'яток, тому колосальні масиви історико-культурної спадщини залишаються поза науковим і культурним обігом.

Окремі культури – це водночас і цивілізації, тож бібліотека, певною мірою, виконує роль синтезатора цих цивілізацій. Відтак БКСС дає зріз синтезованого (узагальненого) уявлення про період княжіння Ярослава Мудрого, розвиток культури, освіти, духовності, власно, – інтелектуальної думки епохи Київської Русі, знань про Україну часів її княжої доби.

Бібліотека XI ст. Київського Софійського собору відіграє принципово важливу роль для об'єктивної реконструкції історичної реальності, явищ з історії розвитку форм суспільної свідомості людей, їх духовної діяльності, історії ідеологій, що входять у загальну тканину культурного, економічного і політичного розвитку давньоруського суспільства.

References

Bondar, S.V. (2006). Pravoslavnyi khram i tserkovne nachynnia yak dzherelo dlia rekonstruktsii filosofsko-istorychnykh uiaavlennia Davnoi Rusi [An Orthodox church and church utensils as a source for reconstructing the philosophical and historical ideas of Old Rus]. *Istoriia religii v Ukraini – History of religions in Ukraine*. B. 2. Lviv, Ukraine.

Demchuk, R.V. (2013). Sofiia Kyivska yak iierotopichnyi proekt [Sophia of Kyiv as a hierotopic project]. *Sophia readings: Materials of VI International scientific and practical conference «Christian shrines – Tablets of eternity, wisdom, and beauty: new facets of knowledge» (May 26–27, 2011)*, P. 49–55. Kyiv, Ukraine.

Didukh, L.M. (2010). Pro ody n malovidomyi khrystyianskyi siuzhet na ikonakh davnoruskoho chasu [About a little-known Christian story on icons of the Old Rus period]. *Sophia readings: Materials of V International scientific and practical conference «Spiritual potential and historical context of christian art» (May 28–29, 2009)*, P. 51–61. Kyiv, Ukraine.

Dubrovina, L.A. (1999). Rukopysna knyha yak ob'iekt natsionalnoho bibliohrafichnoho repertuaru Ukrainy v konteksti poniattia “pysemna pamiatka” ta yii avtora [Manuscript book as an object of the national bibliographic repertoire of Ukraine in the context of the concept of «written monument» and its author]. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V.I. Vernadskoho – Scientific papers of Vernadsky national library of Ukraine*, 2, P. 185–198. Kyiv, Ukraine.

Dubrovina, L.A. (2005). Metodolohichni zasady istorychnykh doslidzhen u bibliotekoznavstvi ta dokumentoznavstvi: bazovi pryntsyipy ta poniattia [Methodological foundations of historical research in library and document science: basic principles and concepts]. *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiia – Library science. Documentation studies. Informology*, 1. Kyiv, Ukraine.

Dubrovina, L.A. (1992). Kodykoloheia ta kodykohrafiia ukrainskoi rukopysnoi knyhy [Codicology and codicography of Ukrainian manuscripts]. Kyiv, Ukraine.

Fuko, M. (2003). Arkheolohiia znannia [The archaeology of knowledge]. Kyiv, Ukraine.

Korniienko, V., Kaporikov, D., Shevchuk, V. (2021). Sviadchennia osoblyvoho poshanuvannia freskovoho obrazu Bohorodytsi Oranty u Sofii Kyivskii [The celebration of the special veneration of the fresco image of the Virgin Oranta in St. Sophia of Kyiv]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 44–51.

Korniienko, V.V. (2010–2020). Korpus hrafiti Sofii Kyivskoi (XI – pochatok XVIII st.) [The graffiti corpus of St. Sophia of Kyiv (11th – the early 18th c.)]. Kyiv, Ukraine.

Korniienko, V. (2007). Hraffiti z apokalipsychnym siuzhetom v Sofii [Graffiti with an apocalyptic plot in St. Sophia of Kyiv]. *Kyivskii Istoriia religii v Ukraini – History of religions in Ukraine*. B. 2. Lviv, Ukraine.

Korniienko, V. (2009). Novovyiavleni pamiatky davnoruskoi literatury na freskakh Heorhiivskoho prydlu Sofii Kyivskoi [Newly discovered monuments of Old Rus literature in the frescoes of the St. George's chapel of St. Sophia of Kyiv]. *Mohyla readings 2008: Collection of scientific papers: Church and museums: losses of the XX c.*, P. 325–330. Kyiv, Ukraine.

Korniienko, V.V. (2016). Psalter v hrafiti Sofii Kyivskoi [The Psalter in the graffiti of St. Sophia of Kyiv]. *VIII Old Rus historical and philosophical readings «Philosophical ideas in the culture of Kievan Rus»*. In memory of the outstanding Ukrainian philosopher V.S. Horsky. Kyiv, Ukraine.

Kovalevska, O.O. (2013). Do pytannia identyfikatsii svitskykh postatei u kompozytsii Pershoho Vseleenskoho soboru v stinopysi Sofiiskoho soboru v Kyievi [On the Question of Identification of Secular Figures in the Composition of the First Ecumenical Council in the Mural of St. Sophia Cathedral in Kyiv]. *Sophia Readings: Materials of VI International scientific and practical conference «Christian shrines – Tablets of eternity, wisdom, and beauty: new facets of knowledge» (May 26–27, 2011)*, P. 70–80. Kyiv, Ukraine.

Kuleshov, S.H. (1995). Dokumentalni dzherela naukovoi informatsii: poniattia, typolohiia, istoriia typolohichnoi skhemy [Documentary sources of scientific information: concept, typology, history of the typological scheme]. Kyiv, Ukraine.

Kuleshov, S.H. (1995). Pro znachennia poniattia «dokument» [On the meaning of «document»]. *Biblioteknyi visnyk – Library bulletin*, 1, P. 1–4. Kyiv, Ukraine.

- Nikitenko, N. (2000). Mudrist Yaroslava – yakoiu vona bula naspravdi [Yaroslav's wisdom – what it really was]. *Viche – Veche*, 9, P. 123–135. Kyiv, Ukraine.
- Nikitenko, N. (2018). Mozaiky Sofii Kyivskoi [Mosaics of St. Sophia of Kyiv].
- Nikitenko, N.M. (2003). Sviata Sofiia. Istoriia v mystetstvi [St. Sophia. History in art].
- Nikitenko, N.M. (2016). «Den narodzhennia» Sofii Kyivskoi: davnist i sohodennia [The «Birthday» of Sophia of Kyiv: the past and the present]. *Sofiia Kyivska : Vizantiia. Rus. Ukraina: zbirnyk naukovykh prats, prysviachenykh 170-littiu z dnia narodzhennia akademika F.I. Uspenskoho (1845–1928) – Sophia of Kyiv: Byzantium. Rus. Ukraine: a collection of scientific papers dedicated to the 170th anniversary of academician F.I. Uspensky (1845–1928)*, 5, P. 243–258. Kyiv, Ukraine.
- Nikitenko, N., Korniienko, V. (2012). Drevneishye hruffyty Sofyy Kyevskei y vremia ee sozdaniia [The ancient graffiti of Sophia of Kyiv and the time of its creation]. Kyiv, Ukraine.
- Peshchak, M.M. (1999). Biblioteka Yaroslava Mudroho y zarodzhennia v nii bibliohrafichnoho opysu [The library of Yaroslav the Wise and the origin of bibliographic description in it]. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho – Scientific works of the Vernadsky National Library of Ukraine*, 2, P. 219–227. Kyiv, Ukraine.
- Riasnaia, T.M. (2010). Prykhovanyi zhyvopys Sofii Kyivskoi. Pytannia atrybutsi [Hidden painting of St. Sophia of Kyiv. The question of attribution]. *Sophia readings: Materials of V International scientific and practical conference «Spiritual potential and historical context of christian art» (May 28–29, 2009)*, P. 148–156. Kyiv, Ukraine.
- Shumylo, S. (2022). Tvory prepodobnoho Yefrema Syryna v Kyivskii Rusi [Works of St. Ephraim the Syrian in Kievan Rus]. *Siverian. litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 91–98. Kyiv, Ukraine.
- Solonska, N. (2020). Fresky ta mozaiky Kyivskoho Sofiiskoho Soboru yak istorychne dzherelo atrybutsi fondu yoho biblioteki – XI stolittia [Frescoes and mosaics of St. Sophia cathedral as a historical source of attribution of the collection of its library – 11th c.]. *Orthodoxy in Ukraine: a collection of articles to the 400th Anniversary of the Restoration of the Orthodox Kyiv Metropolis by Patriarch Theophanes of Jerusalem*, P. 247–266. Kyiv, Ukraine.
- Solonska, N.H. (2005). Davnoruska biblioteka yak polifunktsionalna systema ta yak tvorennia v systemi kultury Kyivskoi Rusi [The Old Rus library as a polyfunctional system and as a creation in the cultural system of Kievan Rus]. *Kultura narodov Prychernomoria – Culture of the Prychernomoria peoples*, 60, T. 1, P. 9–20. Simferopol, Ukraine.
- Solonska, N.H. (2007). Teoretyko-metodolohichni zasady vyvchennia davnoruskyykh bibliotek [Theoretical and methodological foundations of the study of Old Rus libraries]. *Development of library science, education, professions in the conditions of informatization of society: Theses of the International scientific-practical conference*, P. 39–41. Kyiv, Ukraine.
- Solonska, N. H. (2018). Bohosluzhbova spivocha knyha v bibliotetsi XI st. kyivskoho Sofiiskoho soboru [A liturgical song book in the 11th-century library of St. Sophia cathedral in Kyiv]. *Orthodoxy in Ukraine: The Ukrainian church in the history of the Ukrainian state. To the 100th anniversary of the Ukrainian revolution, the state body for religious affairs and the struggle for autocephaly (November 20, 2018)*, P. 732–746. Kyiv, Ukraine.
- Solonska, N. (2017). Kyivskiy Sofiiskiy sobor yak dokazova baza isnuvannia biblioteki XI st. pry nomu ta knyzhnoi kultury kniazhoi doby Ukrainy [Kyiv St. Sophia cathedral as evidence for the existence of the 11th-century library and the Book Culture of the princely age of Ukraine]. *Orthodoxy in Ukraine: a collection of materials. VII International scientific conference, devoted to the 25th anniversary of the restoration of the Kyivan Orthodox Church. 25th anniversary of the restoration of the Kyiv Orthodox Theological Academy (1992-2017)*, 2, P. 151–161. Kyiv, Ukraine.
- Solonska, N.H. (2001). Litopysni dzherela do istorii formuvannia biblioteki Yaroslava Mudroho [Chronicle sources to the history of the formation of the library of Yaroslav the Wise]. *Arkheohrafiia. Dzhereloznavstvo: mizhvidomchyi zbirnyk naukovykh prats: dzhereloznavchi dystsypliny – Archival studies. Archaeography. Source studies: interdepartmental collection of scientific papers: source studies disciplines*, 3, P. 209–236. Kyiv, Ukraine.
- Stepovyk, D.V. (1996). Istoriia ukrainskoi ikony X–XX st. [History of the Ukrainian icon of the 10th–20th c.]. Kyiv, Ukraine.
- Солонська Наталія Гаврилівна** – кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця Відділу зарубіжної україніки Інституту книгознавства, Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського (вул. Володимирська, 62, м. Київ, Україна)
- Solonska Natalia** – candidate of historical sciences, senior research fellow, department of foreign Ukrainian, Institute of bibliography V.I. Vernadsky National library of Ukraine (62 Volodymyrska Str., Kyiv, Ukraine).
- E-mail: solonska.n@ukr.net

THE LIBRARY OF KYIV ST. SOPHIA CATHEDRAL OF THE 11TH CENTURY IN THE HISTORY OF THE MONASTERY: THE CONTEXT OF SOPHIA SCIENCES

The historical experience of the libraries of Kyivan Rus is unique in the context of studying knowledge about the princely period as a component of the history of Ukraine. One of the historical images of the past, the carrier of information about it – the Library of the Kyiv Sophia Cathedral of the 11th c. (hereinafter – BCSS). The cathedral book collection is evidence of the statehood of princely Ukraine. It is the

primary source of the beginnings of knowledge about Ukraine; about vectors of international relations of Kyivan Rus; reflecting the international image of the ancient Rus country, politics; reflects the worldview, the peculiarity of the thinking of the representatives of the age; a formalized reflection of society's culture, social picture; the development of Christianity; is an artifact of preservation and use of documentary memory of Eastern Christianity; a stronghold of Christian spirituality; assumed the role of a center of Old Russian Orthodoxy. As a material object, the BCSS reflects the level of social consciousness of the time; socio-cultural system, which in terms of functions and purpose belongs to social systems; one of the first social institutes of Kyivan Rus; the structure of which is a complex, multifunctional system, from the point of view of the interaction of objects (book storage, library-archive, book warehouse, scriptorium, circle of scribes-translators-philosophers; princely clerical office; lower school). It plays an important role for the objective reconstruction of historical reality. This is a historical monument; a monument of spiritual and library culture; written and verbal historical source; library model of its era. It became a model for the establishment of monastic libraries of pre-Mongol and post-Mongol Rus, private book collections of Cossack headmen, landowner book convocations and collections, libraries of higher educational institutions, libraries of the Kyiv theological academy, Ostroh academy, modern Ukrainian libraries, etc.

Key words: library of the Kyiv Sophia cathedral of the 11th century, library of Yaroslav the Wise; history of the princely age of Ukraine; Sofia studies, library history studies.

Дата подання: 23 березня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 20 липня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Солонська, Н. Бібліотека Київського Софійського собору XI століття в його історії: контекст Софієзнавства. *Сіверянський літопис*. 2023. № 4. С. 172–184. DOI: 10.58407/litopis.230416.

Цитування за стандартом APA

Solonska, N. (2023). Biblioteka Kyivskoho Sofiiskoho soboru XI stolittia v yoho istorii: kontekst Sofiieznastva [The library of Kyiv st. Sophia cathedral of the 11th century in the history of the monastery: the context of Sophia sciences]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 172–184. DOI: 10.58407/litopis.230416.

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

УДК 902/908(477.51)(049.32)

Олександра Рижова

**ЗА ПОКЛИКОМ ПРЕДКІВ:
Збірник матеріалів П'ятих Самоквасівських читань,
присвячених пам'яті В.П. Коваленка /
Національний університет «Чернігівський колегіум»
імені Т.Г. Шевченка; Навчально-науковий інститут історії
та соціогуманітарних дисциплін ім. О.М. Лазаревського та ін.;
редколегія: О.Б. Коваленко та ін.
Чернігів: *SCRIPTORIUM*, 2019. 204 с.: іл.**

DOI: 10.58407/litopis.230417

© О. Рижова, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4542-0925>

Археологічні дослідження завжди подаються комплексно, відповідно до обраної тематики книги чи збірника статей. Це допомагає краще систематизувати необхідну для розкриття якогось аспекту вивчення інформацію, сфокусувати її на головному, а не розпорошувати за іменами, роками діяльності, описами знахідок і т. ін. Але інколи для досягнення певної мети зворотний підхід – розгортання теми від імені, особистості аж до цілих науково-дослідних проблем – є виправданим. Саме такий «зворотний» формат і отримав збірник статей «За покликом предків». Матеріали П'ятих Самоквасівських читань, присвячених пам'яті Володимира Петровича Коваленка».

Та насправді цей збірник не просто є присвятою пам'яті непересічній особистості В. Коваленка (хоч як підтвердження і цієї цілі авторів на початку книги поданий фотопортрет ученого), викладенням матеріалів проведеної наукової конференції, а його діяльність стала своєрідною серцевиною збірника, «реперною точкою» для інших наукових заміток, що подані в цій книжці.

Укладачі збірника вказують у короткій анотації, що ця книжка призначена «для науковців, педагогів, музейників, усіх, хто цікавиться історичним минулим України». І це справді так, адже без певного заглиблення в науково-дослідницьку історичну тематику буде доволі важко розібратись у фахових статтях другої половини збірника. Але перша частина, яка присвячена безпосередньо життю та діяльності В. Коваленка, може бути цікавою і для ширшого загалу, дозволить дізнатися більше про видатного українського вченого.

Збірник «За покликом предків» складається з 36 статей українською, білоруською, російською та англійською мовами за матеріалами П'ятих Самоквасівських читань. Таке мовне різноманіття – результат того, що авторами статей виступили науковці з декількох країн із різними підходами до розгляду власних тем.

Майже половина статей зі збірника присвячена життєвому шляху та науковому доробку В. Коваленка. Вступна стаття О. Коваленка та Л. Ясновської є досить вичерпною біографічною оповіддю про цю неординарну особистість. У ній подані не лише найбільш точні хронологічні дані стосовно діяльності В. Коваленка, але й фотоматеріали, документи із сімейного архіву археолога. Такий вступ дозволяє читачеві скласти перше враження про вченого, пам'яті якого присвячений збірник.

Статті «Археолог – детектив минулого» Л. Студьонової, «В.П. Коваленко і “закордон-

ні” виставки Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В. Тарновського» С. Лаєвського, «Шестовица. Сезон 1983. Страницы экспедиционного дневника» С. Чеховської (Савченко), «Перша експедиція» Л. Ясновської та «Уладзімір Каваленка – археолог божай міласцю, адданы даследчык Чарнігава-Северскай зямлі» В. Лося є збірками спогадів друзів, знайомих, колег та колишніх студентів В. Коваленка. Вони не тільки показують науковця з різних сторін, але й дозволяють зазирнути в побут археологічних експедицій, діяльність працівників музею, роботу науковців. Читач познайомиться із В. Коваленком як із викладачем, наставником, спеціалістом своєї галузі та вправним «дипломатом», який утілював у життя музейні проекти у співпраці з посольствами інших країн. Своєрідним доповненням до цього «ностальгічного» блоку збірника виступає стаття О. Гейди «Науковий архів та бібліотека В.П. Коваленка: історія формування та структура». Після смерті В. Коваленка його колегами була пророблена величезна робота із упорядкування значного архіву вченого. Важливість справи каталогізації, структурування, опису всіх матеріалів, що археолог зібрав за життя, неможливо переоцінити, адже це все дозволяє в майбутньому передати цінний масив знань у фонди наукових установ.

Логічним продовженням огляду життєвого та наукового шляху В. Коваленка є статті «Внесок В.П. Коваленка у підготовку Чернігівського тому енциклопедичного видання “Звід пам’яток історії та культури України”» Е. Ілляшенко, О. Потапенко, «В.П. Коваленко как организатор науки: взгляд с севера» Є. Шинакова, «Некоторые сведения о Стародубской фортеции “казачьего периода” (по археологическим материалам В.П. Коваленко и Е.А. Шинакова)» В. Гур’янова, А. Чубура, «Материалы к реконструкции жилищ Черниговского детинца (по итогам исследований В.П. Коваленко)» Ю. Ситого, «Князь Трубчевский и Курский “Буй-Тур” Всеволод: последний берсерк?» С. Щавельового. У них автори заглиблюються в дослідницьку діяльність науковця, спираються на його праці та розвивають його ідеї. Важливим є те, як кожен із них узагальнює напрацьоване В. Коваленком із певних тем, упорядковує і багато інших джерел, дозволяючи майбутнім дослідникам звертатися до їхніх статей як до початкової бази в пошуку історіографії з певних питань (як-то, вивчення історії Стародубської фортеці, чернігівського Дитинця та Сіверського Подесення в контексті скандинавських впливів та ін.).

Наступні статті виділяються своїм тематичним різноманіттям: вони висвітлюють актуальні питання історії та археології Чернігово-Сіверщини, Харківщини, Київщини, Сумщини, Полтавщини та Буковини. Найбільшим і найповнішим блоком виступають статті з археології. Це і «До питання про взаємодію неолітичних племен Чернігово-Сіверщини та населення трипільської культури» Є. Ногіна, і «Населення Виповзова Х ст.» В. Скорохода, і «Археологічні дослідження 1991 р. у Північній частині давнього Чернігова» П. Гребеня, В. Марченка, і «Исследования северянских памятников харьковскими учеными во второй половине XX – начале XXI вв.» В. Скирди, М. Кириченка та багато інших. Ретельність, із якою автори описують хід археологічних досліджень, документують (часто із зображеннями) знахідки, формують власні висновки стосовно тієї чи іншої наукової проблеми, спонукає зацікавленого читача до заглиблення в історіографічні питання. А стаття «Антоніївський монастир у Любечі (спроба візуально-графічної реконструкції)» О. Бондаря та О. Веремейчик ще й укаже напрямок, у якому в наш складний воєнний час варто далі розвивати українську наукову думку та чому приділяти більше уваги на державному рівні. Це реставрація, реконструкція та збереження наших пам’яток.

Декілька статей збірника фокусуються на археологічних знахідках, а саме «Полив’яні плитки з Успенського собору Єлецького монастиря (з колекції НАІЗ “Чернігів стародавній”» Т. Новик, П. Солобая, «Игольники из Шестовицы» Л. Ситої, «Деревообробне ремесло на території Буковини в XII–XIII ст.» І. Возного. Вони супроводжуються візуальним матеріалом та вичерпними описами предметів, які були знайдені під час розкопок. У свою чергу автори статей «Любеч та Городець (Остер) як колонізаційні центри Давньоруської держави» (І. Кондратьєва) та «Відоображення у масовій забудові духовного життя населення Русі» (І. Готун) пропонують широкий погляд на історичну інформацію, яка була почерпнута вченими під час розкопок. Завдяки методу індукції вони переходять від висвітлення одиничних, конкретних фактів стосовно побуту давніх міст і поселень до пояснення повсюдних процесів колонізації та християнізації. Великі списки використаних джерел і літератури перетворюють ці статті на цілком самодостатні наукові праці.

Ще один блок, який можна виділити за спільною тематикою, це статті, присвячені суто історіографії («Битва на Нежатиній Ниві: до питання про локалізацію (короткий історіографічний огляд)» О. Терещенка, «До питання про локалізацію літописного Гуричева» І. Ігнатенка, «Історико-географічні питання в дослідженнях “Слова о полку Ігоревім” (історіографічний аспект)» В. Звагельського, «Літописні записи Олега Святославича: до проблеми існування» І. Чугасвої, «Матеріали з історії Любеча на сторінках церковної періодики Чернігівщини др. пол. XIX – поч. XX ст.» М. Блакитного). Скрупульозний огляд

дослідниками всіх можливих джерел з того чи іншого питання в цих статтях робить їх незамінними помічниками та «дороговказами» для науковців.

Вартими уваги є і статті, які дещо виділяються із загального масиву, а саме статті, присвячені сім'ї Кочубеїв («Поховання Кочубеїв у с. Жуки на Полтавщині» Н. Дробязко, «Стара Гута у володінні родини Кочубеїв XVII–XIX ст.» Р. Огієвської). Автори сфокусувалися на історіях сіл, пов'язаних із відомою родиною, і надали список джерел і літератури.

У кінці збірника подані короткі відомості про кожного з авторів, що в сукупності зі змістом, який уміщений на початку книжки, значно допомагає читачеві орієнтуватись у цій значній збірці та знаходити необхідну інформацію, матеріал того чи іншого вченого.

Отже, укладачі збірника здійснили колосальну роботу з упорядкування всіх наданих статей. Матеріали П'ятих Самоквасівських читань були ретельно підготовлені до публікації та об'єднані тематично в декілька блоків. Ця книжка дійсно є працею, що вшановує пам'ять видатного науковця В. Коваленка: у першій своїй частині вона повністю концентрується на житті та діяльності вченого, це її основа, а в другій – надає неоціненне занурення в актуальні проблеми історії та археології України, привернення уваги до яких прагнув би і сам учений. Розмаїття авторів, мов та тем, що тут розглянуті, підносить збірник до рівня книги, яка повинна бути на полиці кожної зацікавленої в минулому нашої країни людини, кожного науковця, який працює в галузі гуманітарних знань.

Дата подання: 5 червня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 24 серпня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Рижова, О. Рецензія : За покликом предків: Збірник матеріалів П'ятих Самоквасівських читань, присвячених пам'яті В.П. Коваленка / Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка; Навчально-науковий інститут історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М. Лазаревського та ін.; редколегія: О.Б. Коваленко та ін. Чернівці: *SCRIPTORIUM*, 2019. 204 с.: іл. *Сіверянський літопис*. 2023. № 4. С. 185–187. DOI: 10.58407/litopis.230417.

Цитування за стандартом APA

Ryzhova, O. (2023). Retsenziia : Za poklykom predkiv: Zbirnyk materialiv Piatykh Samokvasivskykh chytan, prysviachenykh pamiati V.P. Kovalenka / Natsionalnyi universytet «Cher-nihivskyi kolehium» imeni T.H. Shevchenka; Navchalno-naukovy i nstytut istorii ta sotsiohumanitarnykh dystsyplin imeni O.M. Lazarevskoho ta in.; redkolehiia: O.B. Kovalenko ta in.. Chernihiv: *SCRIPTORIUM*, 2019. 204 s.: il. [Review : At the call of ancestors: Proceedings of the Fifth Samokvas readings, dedicated to the memory of V.P. Kovalenko / Taras Shevchenko Na-tional university «Chernihiv Collegium»; O.M. Lazarevsky Educational-research institute of history and socio-humanitarian disciplines, etc.; editorial board: O.B. Kovalenko and others. Cher-nihiv: *SCRIPTORIUM*, 2019. 204 p.: il.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 185–187. DOI: 10.58407/litopis.230417.

Дмитро Гордієнко

**Сергій Плохій. Брама Європи. Історія України
від скіфських воєн до незалежності /
Пер. з англ. Романа Клочка. – Переробл. і доп. вид.
Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»,
2023. 512 с.**

DOI: 10.58407/litopis.230418

© Д. Гордієнко, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2313-9019>

Український переклад нарису історії України «Брама Європи» професора Гарвардського університету, емігранта з України Сергія Плохія витримав низку видань в Україні, що незвично для сучасного українського книговидавництва, навіть в історичній тематиці. Первісно книга була написана й опублікована англійською мовою (Нью-Йорк, 2015) і призначалася для англомовного читача. Для українського історика вітчизняне видання книги С. Плохія цікаве з погляду того, що на Заході широкому загалу відомим є лише мінімум інформації з історії України, адже очевидно, що англійський переклад багатотомної академічної «Історії України-Руси» Михайла Грушевського потрапить у поле зору переважно невеликого кола науковців. Для українського ж загалу маємо ще один добрий та оригінальний синтез української минувшини. Структурно книга складається з 5 розділів, виділених за цивілізаційним та політичним критеріями.

Насамперед заслуговує на увагу назва «Брама Європи» – теза, добре постульована в українській соціогуманітаристиці й «новаторська» для Заходу, однак добре зрозуміла в часі сучасної російсько-української війни. Історичний процес в Україні розглядається в категоріях країни на межі «Сходу і Заходу». До зіткнення «західного і східного християнства» автор додає кордон між «християнством та ісламом» – між осілим та кочовим населенням. Водночас С. Плохій декларує світове бачення України та її культури: «Європа – це важлива частина української історії, так само як і Україна – європейської» (с. 23). Упродовж другої половини ХХ ст. цю тезу послідовно стверджувала українська діаспорна історіографія. Тому для Заходу теза не є новою. Однак, діаспорні видання, як переважно українськомовні, мали незначний вплив на розвиток світової соціогуманітаристики, тому англомовна книга С. Плохія, очевидно, матиме більший успіх у цьому плані. У світовому контексті підготовлена й хронологічна таблиця, додана до нарису. Окрім хронологічної, автор подав таблицю «Хто є хто в українській історії», що охоплює українських лідерів, а також політичних та культурних діячів, що незвично для української історіографії. Для більшого кроскультурного розуміння західним читачем української минувшини автор уводить знані й зрозумілі сюжети із сучасної популярної культури, наприклад, говорячи про кіммерійців, С. Плохій згадує Конана-варвара – кіммерійського короля, якого зіграв Арнольд Шварценеггер.

Дослідник відходить від понять «народ» та «нація» як домінантних категорій історичної оповіді, акцентуючи на історичному процесі в межах кордонів України. Водночас С. Плохій приділяє значну увагу «національним меншинам» (полякам, євреям та росіянам), при цьому лише ситуативно згадує про корінні народи – кримських татар та греків (румів), а караїмів та гагаузів узагалі оминає. Імовірно саме тому українська історія починається зі скитів, а не з еллінів з їхніми південноукраїнськими колоніями, про яких автор лише побіжно згадує та подає відповідну мапу, як робить і короткий екскурс у праісторію, до появи на теренах України неандертальців – мисливців на мамонтів 45 тисяч років до н. е.

Заслужовують на увагу й запропоновані дослідником історіографічні етноніми на позначення населення України: для середньовіччя – *русь*, для ранньомодерного часу – *руси-ни*, для новітнього часу – *українці*, хоча в тексті цей підхід послідовно не витриманий, а щодо античного та нового часу (XIX ст.) населення України етнічно / національно взагалі

не визначено. Проте дослідник припускає етнічний зв'язок геродотових скитів та українців, убачаючи в неврах протослов'ян.

С. Плохій відомий як історик раннього модерну, нової та новітньої історії України. Імовірно цим обумовлена слабкість першого – середньовічного розділу, який концептуально й часто фактологічно сягає історіографії студентських років С. Плохія.

Перший розділ «На понтійському кордоні» покликаний уписати Україну в коло Середземноморської цивілізації. Отже, Україна постає країною античної спадщини, що важливо зокрема для ствердження України як частини Європи. Для пізньоантичного часу С. Плохій окреслює Україну як «самий край» того, «що стане західною цивілізацією». Цей підхід був запропонований ще діаспорними дослідниками Володимиром Січинським та Миколою Аркасом-молодшим. Хронологічно розділ охоплює період від скитів до встановлення монгольського домінування над українськими землями. При цьому «давніх слов'ян» автор подає побіжно та відмічає заснування Києва «незадовго до початку VI століття» (с. 47) (очевидно, така складна хронологічна формула потрібна авторові, щоб прямо не покликатися на Петра Толочка з його 482 роком заснування Києва). Автор лише епізодично згадує готів, хоча, урахувуючи їхній слід в українській історії та мові, вони заслуговують на більшу увагу. У контексті європейської епохи норманських завоювань розглядається доба вікінгів / варягів в Україні, що доводиться до правління Святослава I. Тут же автор різко відходить від європейської історіографічної традиції, проголошуючи державу, створену попередниками Святослава, «царством». На скільки нам відомо, це можна вважати історіографічним казусом чи відкриттям С. Плохія. Як не зазначає дослідник, коли це «царство» перетворилося в «Київську імперію».

Проте досить оригінально дослідник визначає наступний період української історії як «північну Візантію». Нову сторінку в історії України відкриває Володимир Великий. «Північна Візантія» почала своє життя з хрещення князя, дружини та киян, започаткувавши християнізацію Русі – «довгий та складний процес, що розтягнувся не на одне століття» (с. 64).

Упродовж 1970-х років відбулася дискусія між тоді советськими та польськими істориками щодо етнічної належності Червентських гравців. С. Плохій не зупиняється на всіх тих містах, зазначає лише захоплення Володимиром у поляків Перемишля, тим самим відносячи його до польської етнічної території, у чому можна вбачати хіба що політкоректність автора. Хибною видається й думка, що «Руська Правда» не могла виникнути до Ярослава, а лише по ньому, як і проголошення її кодифікацією звичаєвого права. Історіографія давно спростувала ці тези. До позаджерельного знання чи фантазії автора належить і розгром руської флотилією візантійської у 1043 р., та «численні походи на Константинополь» (с. 61) дніпровських русів, яких у дійсності було лише 3 (або 4, за умови, що Аскольд і Дір дійсно ходили на Константинополь), тощо. Визнає дослідник й існування єдиної держави «Київська Русь», яка стала в душі російської та советської ідеологеми «коліскою трьох братніх народів», проте віддає українцям ту перевагу, що «вони можуть вивчати витoki власної ідентичності та держави, не залишаючи меж своєї столиці» (с. 82).

Та найважливіше в концепції і схемі української історії С. Плохія, що Володимир увів Україну до кола християнських держав, чітко закріпив її місце в Середземноморській цивілізації. Це був далекосяжний вибір, і пізніше він «матиме вирішальне значення в багатьох ділянках політичного та культурного життя. Багато наслідків цього кроку сьогодні є такими ж важливими, як і на рубежі другого тисячоліття» (с. 66).

Строго за советськими схемами визначає С. Плохій і «смерть» Київської Русі, яку кладе на грудень 1240 р. При цьому спершу пише, що Київ зазнав «смертельного удару» (с. 86), надалі спростовує цю тезу (с. 90). Монголи поклали край політичній та церковній єдності уявної держави тим, що визнали два «руські» центри – Володимиро-Суздальське та Галицько-Волинське князівства, залежність яких від Орди була різною, і «ця різниця матиме глибокий вплив на долі двох земель і народів, які їх населяли».

Якщо в першому періоді Україна перебуває в рамках Середземноморської цивілізації, то в другому розділі, у ранньомодерний час, С. Плохій подає українську історію як межову, у традиційних схемах перетину Сходу і Заходу, точніше, підводить історію України до розподілу її на Схід (входження в Російську імперію) та Захід (в Австрійську імперію). На цей час дослідник традиційно й відносить формування української нації. Найбільшим «здобутком» Люблінської унії 1569 р. для України стало формування її сучасної території в межах Польського королівства. При цьому автор припускає історично зумовлений характер такого «кордону». Останнім часом у польській та українській історіографії пропонується погляд на Річ Посполиту як державу трьох рівноправних народів. У дійсності, як пише й С. Плохій, українські воєводства входили до складу Польського королівства «не окремою групою, а одне за одним, без жодних спільних умов чи гарантій» (с. 105).

Входження до Польського королівства втягнуло Україну в загальноєвропейський ринок. Як наслідок, «уперше з часів Геродота українське зерно з'явилося на іноземних ринках» (с. 108). Вагомим був культурний поступ, пов'язаний з острозьким гуртком князя Костянтина Острозького. За висновками С. Плохія, «наприкінці XVI століття Острог став, мабуть, найважливішим центром православної освіти у світі» (с. 110). Таке економічне та культурне піднесення викликало й проекти перенесення осідку Вселенського Патріарха в Україну, в Острог на Волині.

Маркером епохи в українській історії того часу стала козаччина, якій автор відводить окремих підрозділ. Знаково подає С. Плохій появу козацтва на історичній арені в один рік з відкриттям Америки Колумбом та закінченням реконквісти в Іспанії, що знаменували кардинальну зміну історичних епох в історії Західної та Східної Європи від Середньовіччя до ранньомодерного часу. Дослідник не зупиняється на питанні генези козацтва, лише зазначає, що спершу воно комплектувалося з містян, а з кінця XVI ст. його ряди активно поповнювали й селяни. Не однозначними були й відносини козацтва з Православною Церквою. Якщо 1618 р. Церква завдячувала відновлення своєї ієрархії саме козацтву, то в 1630-ті роки «у панегіриках, що видавалися у друкарні Києво-Печерського монастиря, більше не вихваляли козацьких гетьманів, а прославляли православних шляхтичів, які воювали проти них» (с. 126).

Релігійний розкол і полеміку в Україні першої половини XVII ст. автор розглядає як «Східну Реформацію», що нівелює історію самої європейської Реформації в Україні. Суперечливо подає С. Плохій і релігійну ситуацію в Київській митрополії. Так, спершу автор заперечує релігійний розкол кінця XVI ст., натомість за кілька сторінок його стверджує, відмічаючи й географічний вимір розколу: «здебільшого Галичина, зі Львовом та Перемишлем, залишилися православними, водночас Волинь та білоруські єпархії підтримали нову уніатську церкву» (с. 133). Унія спричинила повернення Києва в центр українського політичного та культурного життя. «У першій половині XVII століття це стародавнє місто стане центром православної реформації – зусиль з боку православних церков від Константинополя до Москви, спрямованих на те, щоб наздогнати Реформацію й Контрреформацію в Європі та реформуватися під час цього процесу» (с. 135).

Проте Київ жодного разу так і не став столицею нової української держави, утвореної внаслідок повстання Богдана Хмельницького та відомої в історіографії як «Гетьманщина». Оригінально автор оцінює українсько-московський союз Богдана Хмельницького, укладений у Переяславі в січні 1654 р. На думку С. Плохія, «це був ще один релігійно вмотивований політичний союз часів Реформації та Контрреформації» (с. 152), низку яких Європа пережила п'ять років тому в ході Тридцятилітньої війни. Хмельницький залишив свою державу на роздоріжжі, що врешті-решт і приведе до розколу України по Дніпру в 1667 р. У подальшому саме території Лівобережжя, контрольовані Москвою, стануть колыскою народження та розвитку української ідеї, що С. Плохій пояснює більшою гнучкістю порівняно з конкурентами Москви у відношенні України. Так переміг «малоросійський проект» в Україні, що передбачав повну відданість православ'ю та російським царям. Однак через 150 років, у середині XIX ст., саме в підросійській Україні український проект вирветься «з-під шкаралупи малоросійської матрешки».

Перебування України в складі Заходу (Австрія) і Сходу (Російська імперія) упродовж нового часу, на думку низки істориків (наприклад, Я. Грицака), породило цивілізаційний розлам України. Натомість С. Плохій пропонує розглядати цей період цілісним. Національний рух в обох частинах України доповнював і певним чином компенсував один одного. «Цей розвиток мав два шляхи, і, коли рух на одному сповільнювався або зупинявся, прогрес на іншому міг продовжуватися й навіть набирати швидкості» (с. 219). Головне, що обидві гілки українського руху мали спільне бачення майбутнього України. В обох частинах України на кінець XIX ст. економічні та соціальні трансформації привели до народження сучасного українського суспільства. Тим самим С. Плохій заперечує «ненормальність» українського розвитку, його відсталість від європейського. Українці йшли в ногу з подібними світовими процесами. Відтак і в Україні Перша світова війна дала можливість створити власну державу, що уподібнює українську історію до країн Центрально-Східної Європи.

Часто в українській публіцистиці, особливо в пабліках, лунають звинувачення на адресу М. Грушевського в поміркованій позиції навесні 1917 р. С. Плохій спростовує цей погляд, наголошуючи на радикальному характері дій М. Грушевського, коли він єдиний зі старої гвардії підтримував «молоде покоління українських діячів», давши згоду очолити створену цим поколінням Центральну Раду. У короткий термін, за пів року, Рада перетворилася з координаційного центру на парламент України. При цьому автор спрощує питання створення українських збройних сил, немов би Центральна Рада влітку та восени 1917 р. діяла в незалежній державі, в якій не розміщені сотні тисяч солдат російської ар-

мії. Причини воєнної поразки Української революції С. Плохій вбачає в політичній розділеності та поганій організованості східних українців і в недостатній чисельності та малій вогневій потужності західних українців (с. 288). Росія знову не при чому! Не було російської агресії – ні білої, ні червоної!?

Натомість важливим є наголос дослідника, що в міжвоєнний період «українці стали найбільшою нацією Європи з нерозв'язаним національним питанням» (с. 300). В утворенні СССР автор вбачає механізм утримання України в єдності з Росією. Цій же меті слугував і голодомор 1932–1933 рр., кількість жертв якого С. Плохій оцінює в 4 мільйони осіб – «кожний восьмий» житель України (с. 333). Відтак Україна зіграє вирішальну роль і в розпаді та зникненні Советського Союзу. Виборюючи незалежність, Україна «приведе до незалежності інші менш рішучі радянські республіки» (с. 397). Дослідник пропонує й інший висновок, що дає зрозуміти й російську агресію проти України 2014 року: «Союз без України втрачає привабливість для Росії», адже «без України Росія опинилася б у меншості в домінованому мусульманськими республіками Союзі» (с. 416). Однак від відновлення російської імперії Москва ніколи не відмовлялася і, очевидно, не відмовиться, принаймні, у найближчому майбутньому.

У міжвоєнний період українські землі виявилися розподіленими між чотирма державами: СССР, Польща, Румунія та Чехословаччина. Усі держави постали перед дилемою вирішення українського питання, придушення чи кооптації українського руху. Прикметно, що всі країни вбачали вирішення українського питання шляхом запровадження відповідної мовної політики. Не випадково й першою масовою українською організацією наприкінці советської епохи стало засноване в 1989 р. Товариство української мови. І саме в мовній площині вперше проєкт «новоросії» дав тріщину. «Цілковитою несподіванкою для його авторів» стало усвідомлення факту, що не всі російськомовні українці мають російську чи проросійську ідентичність (с. 462). Ці пасажі показують стрижневість (за Сергієм Кримським – архетиповість) значення мови в українській культурі та політичному русі.

Оригінальним і водночас дискусійним є виклад історії України періоду незалежності, наприклад, сюжети про становлення та роль олігархату в українській новітній історії. За висновками С. Плохія, лише в часі, коли олігархи замінили в кабінетах «червоних директорів», в Україні почалося швидке економічне зростання. Хоча далі автор пише, що початок економічного зростання України започаткував Віктор Ющенко, «який не мав жодних зв'язків з політичними та економічними кланами Східної України» (с. 429).

На жаль, часті відсилання до «деких істориків» розмивають стрункість, логічність та доказовість викладу автора. До грубих помилок належить віднесення С. Плохієм зовнішнього вигляду Софійського собору в Києві, «як ми його знаємо сьогодні» (с. 139), до часів «реставрації» Петра Могили, а не Мазепи, як то було насправді. Данило Виговський був не «двоюрідним братом» (с. 163), а шурином Юрію Хмельницькому. Норми Конституції 1710 р. автор зводить до прагнення «обмежити владу гетьмана, гарантуючи права козацької старшини та рядових козаків, особливо запорожців» (с. 180), повністю ігноруючи інші статті Конституції, наприклад, щодо місцевого самоврядування, соціального захисту населення тощо. Дискусійною є теза про становлення новітнього українського «націоналізму» на початку XIX ст. під «антибонапартівським прапором» (с. 203). Цілком очевидно, що спектр уподобань українського дворянства був ширшим, зокрема й пробонапартівським. Т. Шевченко засудили не на «довгих 10 років» (с. 218), а на всі 25! Хоча відбув він дійсно лише 10 років. Натомість М. Костомарова С. Плохій слушно визнає «засновником модерної української історіографії» (с. 214), що неоднозначно сприймається в сучасній історіографії. Четвертий Універсал Центральної Ради датовано 24, а не 22 січня 1918 р. (с. 276). «Воєнну кампанію Москви на Донбасі 2014 року» чомусь названо «гібридною війною» (с. 21). Червоною ниткою через всю книгу проходить тема єврейських погромів: 1648, 1768, 1905... – при цьому щодо останнього погрому його винуватцями називаються «банди робітників-мігрантів, православних фанатиків і відвертих злочинців» (с. 253), під якими автор розуміє недавніх переселенців з Росії. Однак далі С. Плохій ледь не робить українців винними в загибелі євреїв у нацистських концтаборах у роки Другої світової війни (!), дивно, що Гітлер чи Сталін не проголошені «таємними українцями», хоча далі автор і відмічає, що держава Ізраїль визнала 2500 українців «Праведниками народів світу». Очевидно до вад перекладу потрібно віднести вживання «російський» у значенні «руський» для XIX та початку XX ст., що на той час було не одне й те саме, як і переклад ідеологеми «русскій мір» «російським світом». Під «аднім народом» путіна розуміється «руський народ», що складається з українців та росіян разом з білорусами. Також вживаються «Прибалтійські республіки» чи «Прибалтика» замість «Балтійські республіки» та «Балтія» тощо.

Та попри всі суперечності й неточності нарис «Брама Європи» Сергія Плохія можна вважати одним з кращих сучасних синтезів історії України. Якщо Наталя Яковенко та

Ярослав Грицак радше декларують нормальність української історії, Сергій Плохій її переконливо демонструє. На перший погляд, книга написана за традиційним хронологічним викладом, однак під суттєво новим кутом зору. Книга написана / перекладена легким стилем, С. Плохій не переобтяжує фактами, іменами, датами, він дає зважений виклад, з наведенням цитат із джерел, що оживлює українську минувшину, змушує говорити її головам давнини. Автор стверджує і демонструє українську історію «без брому», зображуючи Україну та її минувшину як органічну цілість. Дослідник доходить до чіткого висновку: в Україні «немає легко впізнаваної культурної межі, яка відокремлює Крим від сусідніх регіонів півдня України або Донбас від решти східних регіонів. Жоден з історичних регіонів не показав сильного бажання вийти зі складу України й жодним місцевим елітам не вдалося мобілізувати населення на підтримку відокремлення. Така мобілізація відбулася в Криму та на Донбасі, але виключно внаслідок російської анексії та інтервенції» (с. 465).

Тому, сподіваємося, книга знайде не лише свого «широкого читача», а й приверне увагу фахового середовища, які приймуть виклик і дадуть власні альтернативні погляди як на український синтез, так і окремі сторінки та сюжети історії України.

Дата подання: 14 липня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 25 серпня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Гордієнко, Д. Рецензія : Сергій Плохій. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності / Пер. з англ. Романа Клочка. – Переробл. і доп. вид. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2023. 512 с. *Сіверянський літопис*. 2023. № 4. С. 188–192. DOI: 10.58407/litopis.230418.

Цитування за стандартом APA

Hordiienko, D. (2023). *Retsenziia : Serhii Plokhii. Brama Yevropy. Istoriiia Ukrainy vid skifskykh voien do nezalezhnosti* / Per. z anhl. Romana Klochka. – Pererobl. i dop. vyd. Kharkiv: Knyzhkovyi Klub «Klub Simeinoho Dozvillia», 2023. 512 s. [Review : Serhii Plokyh. *The gates of Europe. A history of Ukraine from Scythian Wars to Independence* / Translated from English by Roman Klochko. – Revised and supplemented edition. Kharkiv: Book Club «Family Leisure Club», 2023. 512 p.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 188–192. DOI: 10.58407/litopis.230418.

Ольга Гейда

**НОВЕ МОНОГРАФІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ
ІСТОРІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ:**

**Тарасенко О.Ф. Чернігівська єпархія у XIX – на початку XX ст.
Чернігів: Десна Поліграф, 2022. 320 с.**

DOI: 10.58407/litopis.230419

© О. Гейда, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4971-4867>

Чернігівська єпархія – одна з найдавніших і найбільших за територією церковних структур на теренах України. Заснована наприкінці X ст., вона має величну історію, тісно вписану в загальноукраїнський літопис становлення Православної Церкви. Вивчення етапів її історії триває з різним результатом безперервно з середини XVII ст. і до сьогодні.

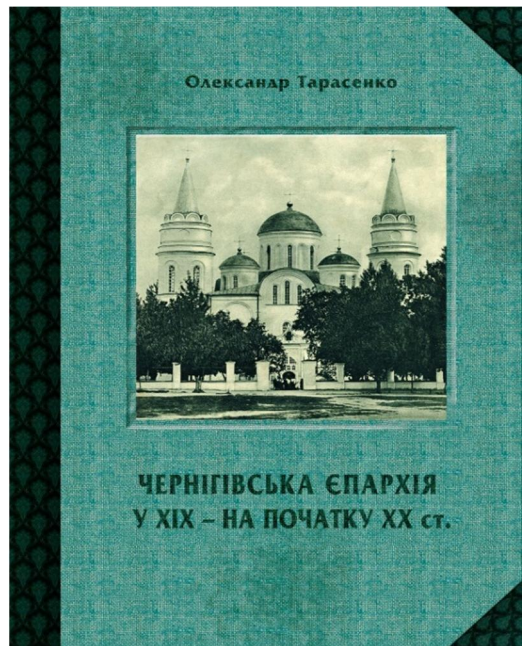
Історія Чернігівської єпархії імперської доби (1802–1917), коли її церковні структури були підпорядковані Синоду Російської Православної Церкви, а політику у сфері релігій визначали виключно агресивні імперські інтереси, досі не була об'єктом комплексного та всебічного дослідження. Монографія Олександра Тарасенка – перший в новітній історіографії ґрунтовний досвід наукового аналізу цього багатоетапного та контроверсійного періоду.

Складність висвітлення цієї доби полягає, перш за все, у необхідності сучасної адекватної історичної оцінки політики Синоду на українських теренах, її дійсної (іноді ретельно прихованої за офіційними розпорядженнями та приписами) мети та виявленні тих негативних наслідків, які мала ця ідеологічна війна XIX ст. для українського суспільства та Церкви. По-друге, джерела з історії зазначеної доби, зосереджені здебільшого в архівних установах поза Україною, на сьогодні є недоступними, і це теж ускладнює роботу дослідників.

Українська церковна історіографія останні двадцять років перейшла на новий рівень узагальнення та осмислення того величезного масиву фактологічного матеріалу, який накопичувався до кінця 90-х рр. XX ст. Завдання це не з легких, бо потребує від дослідника, окрім глибокого знання церковної історії, розуміння контексту внутрішньополітичного, економічного та міжнародного.

Тож наукове дослідження О. Тарасенка, у якому він намагається дати об'єктивну оцінку означеного часу, є беззаперечно актуальним, заснованим на ретельному опрацюванні розгалуженої джерельної бази (зокрема, архіву Синоду), має високий рівень наукової новизни, а вихід видання у світ без сумніву є справжньою подією в наукових колах як Чернігова, так і всієї України.

Перший розділ книги, традиційно присвячений огляду історіографії та джерельної бази дослідження, дає змогу оцінити ту копітку роботу науковця, яка була проведена для виявлення, структуризації та опрацювання великої історіографічної бази та джерел. Загалом використано більш ніж 200 архівних справ з чотирьох архівосховищ, проаналізовано по-

над 100 законів і підзаконних правових актів, що дало змогу автору детально охарактеризувати всі хитросплетіння та зміну законодавства у сфері регламентації діяльності церковних структур, духовної освіти, правового та фінансового становища парафіяльного духовенства та чернечих спільнот. Для об'єктивного висвітлення процесів церковного життя на усіх рівнях, від вищих ієрархів до пересічного представника церковного кліру, автор залучив широкий комплекс надзвичайно цінних джерел особового походження (спогади, щоденники, епістолярій). Використано також високоінформативний з точки зору фактажу матеріал періодичної преси як церковної, так і світської. Проаналізовано внесок у розробку теми сучасних наукових досліджень та розвідок.

Три дослідницькі розділи послідовно та логічно відтворюють становлення та численні пертурбації церковних структур Чернігівської єпархії у XIX – на початку XX ст., діяльність духовних навчальних закладів усіх рівнів, життя парафій та монастирів. Надана науково обґрунтована характеристика про усіх 14 Чернігівських владик цього періоду, їхнє етнічне походження, освітній рівень, наукову та суспільну діяльність, кар'єру, і, що особливо вигідно залюднює історичну розповідь, – родинні справи, стан здоров'я, характер та стосунки з підлеглими. Уперше відтворено повний список вікарних єпископів Чернігівської єпархії: роки їх роботи на посадах, місця осідку та внесок у розбудову єпархіального життя.

Окремі підрозділи присвячені дуже слабо висвітленій у сучасній історіографії темі, але вельми важливій для розуміння механізму функціонування єпархіальних структур – розбудові, законодавчим засадам діяльності Чернігівської духовної дикастерії / консисторії, духовних правлінь та благочиній. Особливо привертає увагу наповненість цих підрозділів посиланнями на відповідні параграфи законів та наявність прізвищ представників духовенства, які були дотичні до їх функціонування. Акумулювати цю інформацію складно, це потребує значного часу та зусиль, і треба зазначити, що автору ця нелегка праця вдалася.

Детальні відомості з використанням великої кількості статистичних джерел зібрані про фінансове та пенсійне забезпечення консисторських служителів, кліру церков, чернечих обителів. Цікава маловідома інформація подана про процес формування кліру (обрання та призначення) і факти неуставних взаємин, зловживань та курйозні випадки, а також конфлікти всередині викладацької корпорації духовних навчальних закладів.

Докладно схарактеризовано кадрову політику Синоду щодо заміщення посад ігуменів / архімандритів монастирів єпархії, фінансове забезпечення братії, господарської діяльності монастирів, кількості та соціальної приналежності насельників чернечих спільнот.

Увага приділена сферам діяльності єпархіальних товариств і братств, пастирській місії духовенства та відношенням між православним духовенством єпархії та представниками неправославного населення Чернігівської губернії. У руслі сучасної церковної історіографії на основі залучення сповідних розписів, судових справ і клірових відомостей висвітлено майже недосліджені на сьогодні аспекти життя духовної верстви: девіантна поведінка, участь у революційних подіях початку XX ст., духовно-моральний образ священнослужителів, а також рівень релігійних переконань у населення єпархії. Водночас, книга написана з глибокою повагою до людей, які усе життя присвятили служінню людям та всебічним знанням основ християнського віровчення.

Звісно, як будь яке дослідження, монографія О. Тарасенка не позбавлена недоліків. Такому ґрунтовному фактажу, викладеному в монографії, недостає висвітлення причинно-наслідкових зв'язків з подіями політичної історії Російської імперії та кінцевою метою її церковної політики в українських єпархіях, схарактеризувати які більш детально та чітко було б доречно у передмові до книги. У тексті не вистачає висновків після підрозділів, які б відповідали на логічне запитання читача: чому з 14 чернігівських архієреїв тільки троє були українцями за походженням, із якою метою Синод кожні три-чотири роки змінював очільників монастирів, для контролю над якими процесами в духовній сфері розбудовувалася система консисторій, які очолювали світські секретарі і були так звані «оком обер-прокурора Синоду» за діяльністю архієреїв? У тексті для підтвердження фактів вигідно використані цитати з різного роду джерел. Тож видається логічним перекласти їх українською мовою, це б зробило текст однорідним та однозначно покращило б сприйняття матеріалу.

Підсумовуючи, варто зазначити, що книга, маючи перш за все наукове призначення, легко сприймається як пересічним читачем, оскільки автор вміло пояснює складні речі доступною мовою. Впевнена, що і науковці, і студенти, і викладачі, і пересічні читачі знайдуть у роботі О. Тарасенка чимало цікавого матеріалу, а для наукової спільноти книга стане поштовхом до подальшого професійного дослідження цієї неоднозначної доби в історії Чернігівської єпархії.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Гейда, О. Рецензія : Нове монографічне дослідження історії чернігівської єпархії // Тарасенко О.Ф. Чернігівська єпархія у XIX – на початку XX ст. Чернігів: Десна Поліграф, 2022. 320 с. *Сіверянський літопис*. 2023. № 4. С. 193–195. DOI: 10.58407/litopis.230419.

Цитування за стандартом APA

Heyda, O. (2023). Retsenziia : Nove monohrafichne doslidzhennia istorii chernihivskoi yeparkhii // Tarasenko O.F. Chernihivska yeparkhiia u XIX – na pochatku XX st. Chernihiv: Desna Polihraf, 2022. 320 s. [Review : A new monographic study of the history of the Chernihiv diocese // Tarasenko O.F. Chernihiv diocese in the 19th – the early 20th c. Chernihiv: Desna Polygraph, 2022. 320 p.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 193–195. DOI: 10.58407/litopis.230419.

ДЕЯКІ ПРИМІТКИ ДО РЕЦЕНЗІЇ С.О. ПАВЛЕНКА¹ НА КНИГУ В.М. ПОЛОВЦЯ «СПОГАДИ»²

Видання заслуговує на увагу не лише тому, що його автор обіймав посаду секретаря Чернігівського обкому компартії України упродовж тридцяти років і цим цікавий. У «Спогадах» є головне – відтворення життя України і нашого краю за понад сімдесят років радянської влади. Рецензент зробив глибокий аналіз твору. Тим не менше, виникло бажання зробити примітки до деяких тез, що містяться у рецензії.

Про партійну номенклатуру. Ще за часів Леніна вона створювалась із людей, відданих справі більшовиків. У передмісті Парижу Лонжюмо в 1911 році було відкрито перший учбовий заклад РСДРП для підготовки партійних кадрів з робітників. Селян Ленін недолюбливав. У перші роки радянської влади відкрилися Комуністичний університет імені Я. Свердлова, курси агітаторів-інструкторів при ВЦВК, Вища школа пропагандистів імені Я. Свердлова. У 1935 році університет перетворений на Вищу школу пропагандистів при ЦК ВКП(б) імені Я. Свердлова. З 1939 року – Вища партійна школа при ЦК ВКП(б). Ближче до нашого часу, в 1978 році, Вищу партшколу об'єднали з Академією суспільних наук і Заочною вищою партшколою за назвою Академія суспільних наук при ЦК КПРС, яку в 1972 році закінчив Володимир Михайлович Половець.

На партійних керівних посадах були вихідці з робітників і селян з різним рівнем освіти. Приклад Чернігівської області. У 1921 році існував губком партії на чолі з Олександром Одинцовим. Він закінчив Чернігівську духовну семінарію і Київський комерційний інститут. Павло Маркітан, перший секретар обкому після створення Чернігівської області, крім церковно-приходської школи ніде не навчався. Олексій Федоров пройшов лише шестимісячні курси техніків навчального комбінату управління залізничного транспорту в Чернігові. Михайло Кузнецов закінчив школу радянського і партійного будівництва і керував обкомом у 1943–1948 рр. Порфір Куманьок мав освіту в обсязі семирічної трудової школи, але в 1938 році служив прокурором у Сумській області. Тільки у 1945–1948 рр. – слухач ВПШ при ЦК ВКП(б). Василь Марків закінчив Ленінградський комуністичний університет, а Михайло Рогинець – два курси хіміко-технологічного інституту і курси перепідготовки при ЦК КПРС. На початку 1960-х років підбір номенклатурних кадрів став іншим. Оскільки Чернігівщина була і є краєм аграрним, то на посаду першого секретаря обкому отримали призначення у різні роки Петро Дорошенко, Микола Борисенко, Микола Уманець і Леонід Палажченко з вищою сільськогосподарською освітою. Останній навіть мав вчений ступінь кандидата економічних наук і звання Герой Соціалістичної Праці.

Якщо партієць високого рангу у чомусь согрів, його не викидали за борт номенклатурного човна і не відбирали партійного квитка. У крайньому випадку переводили на господарську роботу. Так було з Михайлом Кузнецовим за романічні стосунки з дружиною високопосадовця. Під час здачі в експлуатацію нового будинку театру імені Т. Г. Шевченка виявилось, що на люстру в глядацькій залі витрачено величезні гроші, не передбачені кошторисом. Прояви корупції (хоча тоді такого слова не знали). Звинуватили в цьому Куманька. З обкому він пішов на посаду голови виконкому Чернігівської облради, а потім – до Київського раднагоспу. Петро Дорошенко керував обкомом у той час, коли будувався стадіон імені Гагаріна у Чернігові. Знову непорозуміння з грошима, і першого секретаря перевели до Одеського сільського обкому партії, потім до Кіровоградського і врешті решт він шість років працював міністром сільського господарства УРСР, до виходу на пенсію. Інколи «штрафників» кидали на підйом культури і мистецтва. Один із них, який працював в апараті обкому, отримав посаду директора театру. По-хамськи повадився з гастролюючими акторами, і своїми теж.

¹ Павленко С.О. Номенклатурне буття у спогадах очевидця-літописця. *Сіверянський літопис*. 2023. №2. С. 153–157.

² Половець В.М. Спогади. Чернігів: Десна, 2021. 332 с. URL: <http://siver-litopis.cn.ua/rab/polovec/Memories.pdf>.

Театральний репертуар. Початок 1970-х років. Читальний зал обласної універсальної наукової бібліотеки, що розміщався тоді на території Єлецького монастиря, часто відвідувала Людмила Табурянська – завідувачка літературної частини театру імені Т.Г. Шевченка, з бажанням відшукати цікаві п'єси. Одного разу вона не витримала: «Скажіть, будь ласка, як може працювати український музично-драматичний театр, якщо йому заборонять зрати вистави українською мовою? От сиджу тут у вас і шукаю невідомо що!» Справа в тім, що в 1970 році видано наказ про захист дисертацій лише російською мовою. У 1972 році партійні органи заборонили відзначати ювілей Івана Котляревського в Полтаві. У 1973 – ювілей поеми «Енеїда» цього ж класика української літератури. А партійні чиновники від культури і мистецтва у Чернігові не забарилися зі своїми циркулярами. Багато десятиріч шевченківці грали «Циганку Азу» Михайла Старицького – дуже драматичну і трагічну історію любові, яку не забороняли.

Репертуарна політика будь-якого театру в радянські часи залежала від художньої ради, яка складалася зі спеціально призначених діячів культури, представників партійних і державних органів. Перед ними ставилося завдання розглянути прем'єрну виставу з точки зору її художньої цінності у відповідності з ідеологічними нормами. Художня рада виносила свій вердикт – дозволити показати її масовому глядачеві, чи ні. Така собі прикрита цензура. Припустимо, що Володимир Михайлович як секретар обкому, відповідальний за ідеологічну роботу серед населення, був членом такої ради. Однак у «Спогадах» про це нічого не сказано. Так само і про те, що за його сприяння радує глядачів у Чернігові Молодіжний театр (засновник Г.С. Касьянов), відомий за межами України, і створено Чернігівську письменницьку організацію.

Взаємини чекістів з партійними органами. У простих людей склалося враження, що органи КДБ всемогутні (до деякої міри це так). Можуть прослуховувати розмови будь-кого з будь-ким, у тому числі і в стінах обкому партії. У рецензії наводиться приклад з прослуховуванням Палажченка. Так то воно так, та трошки не так.

У березні 1954 року було створено Комітет державної безпеки при Раді Міністрів СРСР не в якості центрального органу державного управління, як це було з МГБ і МВС СРСР, а в статусі відомства при уряді країни. Цим самим партійна і радянська верхівка позбавляла органи держбезпеки самостійності, підпорядковувавши їх діяльність апарату комуністичної партії для здійснення оперативного контролю за життям і політичним настроєм всіх верств населення та переслідування дисидентів. Ця тенденція мала місце до розпаду СРСР. Так що прослуховування Палажченка, думається, велося з волі Чернігівського обкому.

На завершення розмови про КДБ – ще один аспект, який, можливо, змусив Володимира Михайловича не бути відвертим до кінця. Мова піде про Афганістан, де йому довелося розпочати діяльність радника комуністичної Народно-демократичної партії на шостий рік війни. У цій країні влаштувалося Представництво КДБ. Підпорядковувалося 20-му відділу першого головного управління КДБ. Цей відділ здійснював контакти з органами безпеки дружніх країн, що розвиваються. Афганістан був однією з них. Діяла тут і радянська резидентура. Представництво допомагало формувати афганські органи безпеки, а резидентура займалася агентурною розвідкою і контррозвідкою серед радянських військових і цивільних спеціалістів. На початку 1980 року резидентура була офіційно підпорядкована Представництву КДБ. Як версія – у Володимира Михайловича за цих умов мали бути додаткові обов'язки.

Про сільське господарство. Посилаючись на «Историю городов и сел Черниговской области» (Чернігів, 1983; рос. мова), рецензент наводить той факт, що в 1980 році Чернігівщина виробляла у тричі більше м'яса, ніж у наступні роки. Це перебільшення з боку шанованого видання. Проблеми з купівлею м'яса і м'ясних виробів почалися наприкінці сімдесятих років. Якість продуктів погіршилася. Поширилися чутки, що, наприклад, у докторську ковбасу додають цигарковий папір, бо вона часто була слизька і підсмажити її було неможливо.

Журнал «Комуніст України» (1981. № 8. С. 11–24) опублікував виступ першого секретаря ЦК КПУ В.В. Щербинського на пленумі, що відбувся 22 липня 1981 року, на тему «Посилити роботу по інтенсифікації тваринництва». Чернігівська область зазнала різкої критики за те, що тут вирізали численне поголів'я м'ясо-молочної худоби, а у колгоспах відсутні зоотехніки з вищою освітою. Перший секретар Чернігівського обкому партії Микола Уманець у доповіді на XXIV обласній партконференції 7 січня 1984 року сказав: «За три роки, що минули, область не додала державі чимало зерна, цукрових буряків, молока, м'яса, іншої продукції. Знизилася урожайність сільськогосподарських культур, не зростає продуктивність тваринництва. Майже не вирішується цільова програма “Агрокомплекс”».

Із приходом в обком Леоніда Палажченка по суті нічого не змінилося. Сільське господарство Чернігівщини піддавалося критиці на липневому (1988) пленумі ЦК КПРС. Продовольча криза наростала. По Чернігову поширилися чутки, що робітники великих підприємств готуються до страйку. Вершкове масло та інші продукти давно вже не надходили у торгівлю. Чернігівський обком попросив першого секретаря Гомельського обкому партії Крохмальова позичити певну кількість масла. Тоді між нашими областями існували теплі, дружні стосунки. Інцидент з робітниками був вичерпаний. Великі черги годинами стояли в середині гастроному біля готелю «Україна» і на вулиці. Подібне спостерігалось і в інших магазинах Чернігова. Базар також спорожнів.

Отже, «Продовольча програма СРСР», ухвалена на травневому (1982) пленумі ЦК КПРС, на Чернігівщині не виконувалася. У містах області відчувалася лякаюча продовольча криза. Розкрадання м'ясних продуктів у великих розмірах спостерігалось на Чернігівському м'ясокомбінаті. Отоваритися в магазинах можна було по знайомству з чорного ходу і не тільки продовольством, а й взуттям, одягом, білизною, ковдрами, пральними засобами, предметами хатнього вжитку і т. п. Надія на перебудову зникла.

«Ковбасна» революція. 6 січня 1990 року службова чорна «Волга» зіткнулася з автомобілем. Від сильного удару відкрився багажник «Волги» і з неї випали продовольчі раритети. У натовпі хтось крикнув, що це обкомівська машина. Водій і пасажир втекли. А розлючені люди потягли авто до будинку обкому. Там з'ясувалось, що воно належить обласній раді. Однак 7 січня 1990 року велика кількість чернігівців посунулася до обкому. Заповнили простір поруч з ним, з обласною бібліотекою, Будинком книги, навіть перекрили проїжджу частину. Розпочався мітинг. Вимагали представників обкому, і вони вийшли. Скупчилися біля Будинку політосвіти. Натовп все ближче просунувся до обкомівського центрального входу. Коли вийшов Палажченко без супроводу, мітингуючі щось почали кричати і рушили вперед. Виникла небезпечна ситуація для першого секретаря, в яку втрутилися представники Руху Віталій Розстальний, Микола Панченко і Віталій Москаленко. Представники правоохоронних органів (міліція, КДБ) у цивільному знаходилися поміж учасників мітингу і виявили кількох чоловіків із ломиками за пазухою. Біля кінотеатру «Дружба» чергували міліцейські машини.

Ось чому Віталій Розстальний закликав чернігівців поводитись спокійно і не піддаватися на провокації. Необхідно вислухати Палажченка. Леонід Іванович був розгублений – це відчувалося в його голосі через мегафон. Намагався пояснити, що авто не обкомівське. Він, мовляв, не знав... Але його вже не слухали. Жінка із натовпу крикнула: *«В Афгані гинуть наші діти! Чому ваш син не там? Ховається за вашою спиною?»* Леонід Іванович невпевнено відповідав, що син служить у міжвідомчій охороні і це не так просто... Він не міг сказати, що його дитина тяжко хвора. Люди, з якими Палажченко стояв по різні боки ситуації, все рівно б не повірили йому.

Мітингуючі знову кинулися до центрального обкомівського входу. Ті, хто стояв біля Будинку політосвіти, мовчки за всім спостерігали. А Панченко, Москаленко і Розстальний знову стримали натовп. Гуртом вирішили, що мітинг переноситься на завтра у Палац хіміків. З балкону обласної бібліотеки добре було чути і видно, як під'їхала телевізійна група з Києва. Наступного дня вся радянська країна знала, що відбулося в Чернігові. У московських ЗМІ з'явилися публікації. Поступово інтерес до події згас.

У «Спогадах» можна прочитати про те, що відбувалося в стінах обкому партії. Там було тривожно, хоча зовнішню все виглядало, як завжди. Проходили наради, активи, підготовка до пленуму і т. п. заходи.

І от нарешті пленум обкому, на якому обговорювалися політична ситуація в області і особистість Палажченка в присутності секретаря ЦК КПУ Леоніда Кравчука. Вперше обласний форум комуністів цілий день трансливався обласним радіо. Дивувало те, що партійні соратники Палажченка, з яким вони працювали шість років, жодного слова про нього не сказали – ні поганого, ні доброго. Як згадує Володимир Михайлович, перший секретар обкому серйозно конфліктував з багатьма своїми підлеглими. Його втягували в різні інтриги. У цьому, мабуть, криється причина такої поведінки учасників пленуму. З етичних міркувань не називаються імена виступаючих, хто говорив лише про себе як про таких, хто поділяє зміст перебудови і друзів неформальних об'єднань. Звітували щодо проведених заходів і таке інше. Кравчук не витримав. Виступ був короткий: невже всім ораторам не вистачило слів висловитися про свого першого секретаря? Провина Леоніда Івановича в тому, що він не зрозумів тих змін, які відбуваються в країні у всіх сферах життя, і тому не може обіймати посаду першого секретаря обкому.

Що відбувалося опісля. 14 березня 1990 року було скасовано 6 статтю Конституції про керівну роль компартії у житті СРСР. 17 березня 1991 року відбувся Всесоюзний референдум за збереження Радянського Союзу. Ніде правди діти – українці віддали свої голоси «за». 18–21 серпня 1991 року в Москві відбувся путч. Створений Державний комітет

з надзвичайного стану (рос. ГКЧП), до складу якого увійшли віце-президент СРСР, ряд партійних функціонерів і керівників із ЦК КПРС, уряду, армії і КДБ, мав на меті усунути Горбачова з посади генсека і завадити підписанню договору про Союз Суверенних Держав, який скасовував СРСР. Врешті решт, так воно і сталося.

Як Чернігівський обком партії реагував на ці доленосні події? Що робили працівники обкомівського апарату і як склалися їх долі? Душевний стан Володимира Михайловича яким був? На жаль, про то у «Спогадах» не йдеться. Але це право автора.

Він один з небагатьох компартійних функціонерів, хто з чистого аркуша розпочав своє життя. Подія, названа журналістами «ковбасною революцією», розкрила в його душі ті дверцята, за якими він ховав сумніви щодо власного існування в тій системі, в якій жив і працював. Ніякої гри в політику. Тільки наукова і викладацька діяльність. Доктор історичних наук, професор, дослідник Володимир Половець написав і видав низку книг, які мають велике значення для вивчення як минувшини України, так і Чернігівщини. Бо, за словами римського поета епохи Цезаря і Августа Публілія Сіра, вчорашній день – вчитель при сьогоднішньому.

*Людмила Студьонова,
бібліотекар відділу краєзнавства
Чернігівської обласної універсальної наукової бібліотеки
імені Софії та Олександра Русових,
заслужений працівник культури України*

НЕКРОЛОГИ

ПАМ'ЯТІ ЮРІЯ ОЛЕКСАНДРОВИЧА КОВАЛЕНКА (1966–2023)

14 березня 2023 р. у медійний простір увірвалася звістка про загибель у бою з російськими окупантами поблизу Кременіної на Луганщині Юрія Коваленка – українського історика, археолога, краєзнавця і волонтера.

Юрій Олександрович Коваленко народився 22 березня 1966 р. в селі Некрасове Глухівського району (з 2020 р. – Глухівської міської територіальної громади Шосткинського району) на Сумщині, де закінчив восьмирічну школу, у 1983 р. – Глухівську середню школу № 2, а в 1985 р. – Сумське ПТУ № 5, де здобув фах електрика. У 1985–1987 рр. проходив військову службу у Західній групі Радянської армії в Польщі. Після демобілізації працював на посадах художнього керівника Некрасівського сільського будинку культури, керівника музичного гуртка Глухівського районного будинку культури, директора підліткового клубу в Глухівському ПТУ № 31. Згодом був призваний до Збройних сил України і протягом 1992–1997 рр. служив на посаді завідувача клубу військової частини, дислокованої у

Глухові. Водночас у 1991–1996 рр. заочно навчався в Глухівському державному педагогічному інституті, де здобув кваліфікацію викладача дошкільної педагогіки та психології, а у 2005 р. одержав диплом магістра історії в Київському національному університеті імені Т.Г. Шевченка.

Ю. Коваленко з дитинства відчував потяг до археології. Проте пов'язати життя з улюбленою справою зміг не одразу. В одному з інтерв'ю він зізнався: «Стати археологом – це велика мрія мого дитинства. Я був просто схиблений на ній. У мене було шикарне дитинство сільського розбишаки: коні, рибалка, озеро, бійки. Але знаєте, куди мене тягло? На смітники. Бо там можна було такі розкопки зробити! Збирав різні черепки, тягнув додому у кишенях різні скарби. Мати бурчала, але нічого не викидала. Була вчителькою історії». Мрія Ю. Коваленка збулася лише у 21-річному віці, коли після армійської служби він у 1987 р. долучився до археологічної експедиції, що працювала в Києві на Подолі.

У 1988 р. Ю. Коваленко почав займатися пошуковою діяльністю, досліджувати місця боїв Другої світової війни, виявляти невідомі військові поховання. У 1992 р. він заснував пошуковий загін «Обеліск», що входив до Всеукраїнського об'єднання «Спілка “Народна пам'ять”».

У 1994 р. Ю. Коваленко організовував «Всеукраїнську вахту пам'яті» в Глухові – тоді ентузіаста розкопали табір військовополонених часів Другої світової, виявивши там понад півтори тисячі решток солдатів і цивільних. 1 жовтня 1994 р. відбулося перепоховання загиблих на новоствореному меморіалі в урочищі Борок поблизу Глухова. Це була перша подібна акція в Україні, що набула загальнодержавного резонансу.

Ще з кінця 80-х рр. XX ст. Ю. Коваленко був членом українських патріотичних організацій у Глухові. У колишній гетьманській столиці, а на той час – зросійщеному районі на Сході України, натоді проходили перші проукраїнські мітинги, серед учасників

яких виділявся молодий хлопець із гітарою. У 1991 р. Ю. Коваленко взяв участь у музичному фестивалі «Червона рута» в Запоріжжі, що став символом відродження української культури. Зберігся запис виступу 25-річного музиканта з авторською піснею «Дума про Гетьманщину», присвяченою Батуринській трагедії 1708 р.

Професійно займатися історією та археологією Ю. Коваленко почав з 1998 р., коли влаштувався на роботу в Національний заповідник «Глухів», а вже у наступному році обійняв посаду завідувача науково-дослідного відділу. Під його керівництвом почали проводитися масштабні археологічні дослідження середньовічного та ранньомодерного Глухова не тільки традиційними методами, але і з використанням металодетекторів для пошуку поховань, втрачених споруд та інших археологічних об'єктів. Отримані результати та численні артефакти дозволили відкрити в 2008 р. у складі Національного заповідника «Глухів» Музей археології, причому Ю. Коваленко був автором його концепції.

У 2005 р. дослідник долучився до Батуринської археологічної експедиції, створеної на базі Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка. Саме завдяки знахідкам археологів вдалося встановити масштаби трагедії 1708 р., коли гетьманську столицю знищили московські війська. У складі Батуринської археологічної експедиції Ю. Коваленко, зокрема, очолював загін студентів-істориків Глухівського університету імені О.П. Довженка та учнів Глухівського ліцею-інтернату з посиленою військово-фізичною підготовкою. Він брав участь у відкритті фундаментів головного храму Батурина – Троїцького собору та інших важливих архітектурних пам'яток гетьманської столиці. Разом з іншими фахівцями досліджував заміську резиденцію гетьмана Івана Мазепи на Гончарівці, садибу генерального писаря Пилипа Орлика. У 2006 р. разом із фотографом Ю. Москаленком він здійснив аерофотографування території гетьманської столиці. Ці знімки і нині вражають відвідувачів Музею археології Батурина. Ю. Коваленко став спів-автором п'яти оглядових статей про результати розкопок Батурина у 2016–2020 рр. українською та англійською мовами. Загалом його доробок складався з понад 70 наукових публікацій. Був активним учасником багатьох наукових конференцій та польових семінарів різного рівня.

З початком війни на сході України 2014 р. Ю. Коваленко приєднався до гуманітарної місії «Чорний тюльпан» і використав свій багатий археологічний досвід для розшуку, ексгумації та ідентифікації полеглих українських воїнів у зоні АТО. Учасники місії з ризиком для життя віднайшли й вивезли та передали для перепоховання рідним понад 150 тіл вояків, які загинули у боях під Іловайськом і Дебальцевому. За участь у місії волонтер був нагороджений грамотою Президента України та відзнакою Міністерства оборони України (2017 р.). Учасниця місії «Чорний тюльпан» В. Сімкіна згадувала, що Ю. Коваленко просив товаришів-пошуковців, щоб у разі загибелі його тіло так само вивезли додому, не залишили на поталу ворогам.

У грудні 2020 р. Ю. Коваленко прийняв рішення піти добровольцем у ЗСУ та підписав контракт із 58-ю Конотопською окремою мотопіхотною бригадою ЗСУ імені гетьмана Івана Виговського. Перше бойове хрещення воїн отримав у 2021 р. в Авдіївській промзоні. У перервах між боями 14 травня 2021 р. у Навчально-науковому інституті історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка успішно захистив підготовлену під керівництвом проф. О.Б. Коваленка дисертацію на тему «Історична топографія Глухова доби середньовіччя та ранньомодерного часу», над якою працював усе своє наукове життя, і здобув науковий ступінь кандидата історичних наук.

Ю. Коваленко у складі 58-ї бригади був з-поміж тих, хто першими дали бій окупантам. Вранці 24 лютого 2022 р. українські бійці зупинили російські ударні підрозділи на околиці Глухова. Далі були важкі бої на Чернігівщині, на Броварському напрямку. Волонтер «Чорного тюльпана» Ю. Сковорода у своєму Facebook опублікував повідомлення, яке йому надіслав Ю. Коваленко 11 березня 2022 р. під час оборони Броварів: «Ні, Юрчику. Слава Богу, мене взагалі не зачепило. Хлопці мої постраждали. Один поряд зі мною загинув. Я ж в останню секунду встиг заскочити на броню... Точніше мене за шиворот витягли, і БМП рвонула... По нам відкрили шквальний вогонь, і ми у відповідь зі всіх стволів... Отак і вискочили...» Серед «тюльпанівців» Ю. Коваленко мав прізвисько «Професор», у Збройних силах був відомий під позивним «Маестро». Навіть в окопі не розлучався з гітарою.

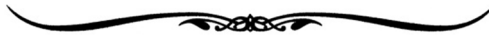
Оборонці Броварів вистояли. 2 квітня солдат Ю. Коваленко разом з іншими бійцями 58-ї бригади зайшов до Батурина. До цього понад місяць колишня гетьманська столиця перебувала у «сірій зоні». Упродовж квітня він разом зі своїми побратимами залишався в Батурині, спілкувався зі співробітниками заповідника «Гетьманська столиця», будуючи плани майбутніх досліджень, та розповідав про життя в лавах Збройних сил України.

Після звільнення Чернігівщини Ю. Коваленку довелося пройти курс лікування у шпиталі, але і в цей час він не забував про побратимів, займався волонтерством, домовлявся про купівлю автомобілів для своєї бригади. Згодом повернувся на фронт – спочатку на Південний, пізніше – на Східний.

На жаль, нових наукових відкриттів відомий історик, краєзнавець і археолог не зробить. 14 березня 2023 р. «Маестро» вбила ворожа куля. Воїн загинув за країну, яку любив понад усе, історію якої досконало знав.

Світла пам'ять про Юрія Олександровича Коваленка назавжди залишиться у серцях його колег та учнів.

*Олександр Коваленко, Ірина Мошик,
Людмила Яснівська*

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»
Всеукраїнський науковий журнал

Літературні редактори К. Г. Борисенко, С. Р. Молочко.
Технічні редактори Я. О. Сінчук, В. В. Шуміло.
Комп'ютерна верстка О. О. Гладченко, В. В. Шуміло.
Коректор В. В. Шуміло.
Технічний редактор сайтів О. С. Кондратенко.
Менеджер з адміністративних питань В. О. Солохненко.

Підписано до друку 27.08.2023 р. Формат 70x108^{1/16}.
Папір офсетний. Гарнітура Miroslav, Liberation Serif, Impact,
a_AntiqueTradyBrk, Colus, ModestTYGRA.
Ум. друк. арк. 17,61. Обл.-вид. арк. 22,07. Тираж 100 прим. Зам. 011.

Виготовлено ФОП Шуміло В. В.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 7263 від 25.02.2021 р.
Тел. 063-2558821, 097-7523316
E-mail: veraizhizn@gmail.com